

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

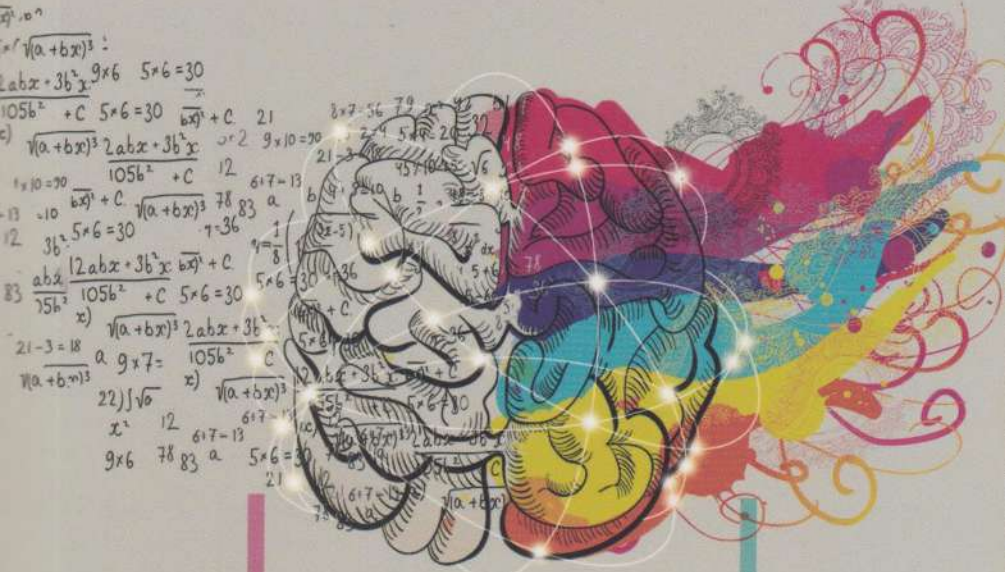
RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Aklın Üç Yüzü

Eleştirel, Çok-yönlü ve
Yenilikçi Düşünce

Nazif Muhtaroğlu

Bilge
Kültür-Sanat

AKLIN ÜÇ YÜZÜ

Eleştirel, Çok-yönlü ve Yenilikçi Düşünce

YAYIN NO: 1076

AKLIN ÜÇ YÜZÜ
Eleştirel, Çok-yönlü ve Yenilikçi Düşünce
Nazif Muhtaroglu

© Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Sertifika No: 50417

1. Basım: Mayıs 2022

ISBN: 978-625-7201-76-6

Kapak: *Kenan Özcan*
Sayfa Düzeni: *Nurel Naycı*
Baskı-Cilt: *Çevik Matbaacılık*
Davutpaşa Cad. Besler İş Merkezi No: 20/18-19 Topkapı / İstanbul
Tel: (0212) 501 30 19

Kapak Baskı: *Şekil Ofset*

BİLGE KÜLTÜR SANAT

Nuruosmaniye Cad. Kardeşler Han No: 1 Kat: 1 34110 Cağaloğlu / İstanbul
Tel: (0212) 520 72 53 (Pbx) Faks: (0212) 511 47 74
bilge@bilgeyayincilik.com www.bilgeyayincilik.com

AKLIN ÜÇ YÜZÜ

Eleştirel, Çok-yönlü ve Yenilikçi Düşünce

NAZİF MUHTAROĞLU

Nazif Muhtaroğlu

1981 yılında İstanbul'da doğdu. Lise eğitimini İstanbul Atatürk Fen Lisesinde, lisans eğitimini Boğaziçi Üniversitesi Felsefe Bölümünde tamamladı. 2007 yılında Boğaziçi Üniversitesi Felsefe Bölümünden yüksek lisans, 2012 yılında Kentucky Üniversitesinden (ABD) doktora derecelerini aldı. Harvard Üniversitesinde post-doktora yaptı ve Boğaziçi Üniversitesinde Tübitak araştırmacısı olarak çalıştı. 2021 yılında Doçentlik unvanını aldı. Hâlen Bahçeşehir ve Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitelerinde dersler vermektedir.

Kitap İçeriği

Okuyucuya Bir Not	9
Önsöz (Şafak Ural)	13
Giriş veya Bir Manifesto	19
Eleştirel Düşünce	21
Eleştirel Düşünce ve Felsefe	24
Felsefe ve Din	27
Çok-Yönlülük ve Disiplinler-Arasılık	28
Yenilikçilik	36
Pratik Hayatla İrtibat	41
Halk için Felsefe	43
Çocuklar için Felsefe	46
Finlandiya'nın Eğitim Deneyimi ve Farklı Eğitim Modelleri	48
1. Bölüm	
Akıl ve Duygular	59
Nasreddin Hoca ve İnce Hesap	60
Fıkranın Analizi	60
Toplumsallaşmış Yüzeysellikler ve Modernleşme	
Tecrübemiz	62
Tavanı Akan Sınıf	65
Neşeli Günler Filmi	66
İki Ördek ve Kaplumbağa	67
Karga ve Tilki	69
Teorik Akıl ve Pratik Akıl Ayrımı	70
Aristoteles'in Ahlak Felsefesi	71
Seçilmiş Filmi	74
Duyguların Önemine Dair Bilimsel Bulgular	75
Sistem 1 ve Sistem 2	83

Karateci Çocuk ve Denge	89
Retorik Tuzaklar, Bilişsel Yatkinlıklar ve Mantık Hataları	91
Duygusal Perdeleme Hataları	96
Ayla Etkisi ve Şeytan Etkisi	99
Nasreddin Hoca ve “Ye Kürküm Ye!”	100
Solomon Asch Deneyi	111
Kral Çıplak!	113
Muzaffer Şerif Deneyi ve Otokinetik Etki	115
Kendi Kendini Gerçekleştiren Kehanet	117
Pygmalion Etkisi	118
Plasebo ve Nosebo Etkileri	120
Beklenti Hataları	122
Musa-Firavun Kısası ve Retorik Tuzaklar	125
<i>İlgilisine Ek-1</i> Aristoteles’te Aklın Türleri	127
2. Bölüm	
Akıl ve Sezgi	143
Kralın Tacı ve Arşimet	143
Hikâyenin Analizi	145
Farklı Sezgi Çeşitleri	146
Fleming ve Penisilinin Keşfi	155
Bir Dizi Klasığı: Doktor House	157
Bilimsel Faaliyetin Farklı Yönleri	158
Köken Hatası	161
Fermat’ın Son Teoremi	164
Sonsuzluğu Bilen Adam Filmi	167
Wallas’ın Sosyal Psikolojik Analizi	169
Sanatta Sezgi	171
James Joyce ve Epifani	173
Bir Girişimcilik Öyküsü: Jeff Bezos	175
Algoritma	177
Orijinallik ve Farklı Alanlar Arası İlişki Kurabilme	
Becerisi	181
Kazanma Sanatı Filmi	182
Doğayı Taklit	182
Disiplinler-Arasılık	184
Kısa Uyku Yöntemi	186
Beyin ve Zihin	187
<i>İlgilisine Ek-2</i> Yapay Zekâ ve İnsan Zihni	193

3. Bölüm	Akl ve Otorite	213
	Nasreddin Hoca ve Anıran Eşek	213
	Fıkranın Analizi	214
	Otorite ve Çeşitleri	214
	Otoriteye Uymak ya da Uymamak	217
	Semavi Dinler ve Mutlak Otorite	219
	Robinson Crusoe	223
	Otoriteye Kulak Asmamak	227
	Geliş Filmi	228
	Otoritenin İstismarı	232
	Milgram Deneyi	232
	Nazi Savaş Suçları, Nuremberg ve Eichmann	234
	Sinemada Deontik Otoritenin Sorgulanması:	
	Birkaç İyi Adam	237
	Deontik Otoritenin İstismarı ve Stanford Hapishane	
	Deneyi	238
	Epistemik Otoritenin İstismarı	243
	Malcom X ve Elijah Muhammad	244
	Geleneğin ve Ünlülerin İstismarı	246
	100 Numaralı Adam Filmi	248
	Epistemik Balonlar ve Yankı Odaları	251
	Zihni Bariyerlerden Kurtulup Özgürleşmek	
	Mümkün mü?	254
	Hangi Alanda Otorite, Kim için Otorite?	258
	Sokal Vakası	260
<i>İlgilisine Ek-3</i>	İnanç, Akıl ve Otorite	263
İlave I:	Kendimizi Sınayalım	292
İlave II:	Terimler Listesi	312
İlave III:	Önemli Kişiler	317

Okuyucuya Bir Not

Bu kitabı yazmaktaki amacım eleştirel, çok-yönlü ve yenilikçi düşünceyi (buna “üç-boyutlu düşünce” diyorum) geniş kitlelere tanıtmak. Bunu da aklın genel bir incelemesi üzerinden yapmaya çalıştım. Çünkü akıl konusu, söz konusu üç boyutlu düşünceye kaynaklık etmekle ilk olarak ele alınmayı hak ediyor. Bu kitap bir başlangıç, “anlam” ve “argüman” konularını da benzer şekilde incelemek istiyorum. Ancak öncelikli maksat, benzer çalışmalara zemin teşkil edecek bir model kurabilmek.

Bu kitaptaki konuları ele alırken farklı disiplinleri bir araya getirmeye, geçmişi ve şimdiyi, Doğuyu ve Batıyı, yereli ve globali üç-boyutlu düşünce ekseninde birbiriyle etkileşime sokmaya gayret ettim. Böylelikle teorinin pratikte ne kadar geniş bir uygulama alanı bulduğunu da gösterme imkânım oldu.

Ayrıca farklı yaş gruplarını ve kültürel-entelektüel birikimleri dikkate alan bir anlatım tarzı takip etmeye çalıştım. Bu yüzden konuyla ilişkili daha felsefi bahisleri her bölümün sonunda açtığım “ilgilisine ek” başlıklı kısımlarda inceledim. Daha önceden herhangi bir felsefi arka plana sahip olmayan okuyucular, kitabı ilk defa okurken bu ekleri ve kitabın giriş yazısını atlayabilirler. Bu şekilde bir okumayla kitabı ellerine ikinci defa okumak için aldıklarında atlanan kısımlara nüfuz etmenin daha kolay hâle geleceğini düşünüyorum.

Bunun dışında, kitapta örnek olarak kullandığım çeşitli film, öykü ve romanlardaki düğüm noktalarını ve bazen de sonları konu gereği vermek durumunda kaldım. Metinde bu şekilde verilecek bir film, öykü veya romanla nerede karşılaşılacağı bazı işaretlerden anlaşılabilir. Özellikle de pek çok film bölüm içinde alt başlık açılarak gösterildi. Kısaca bu sanat ve edebiyat türlerinin metnin neresinde örnekleneyeceği kolaylıkla anlaşılmaktadır. Filmi seyretneden, öykü veya romanı okumadan yaptığım çözümlmeleri okumak istemeyenler bu kısımları kolaylıkla atlayabilir.

Şunu da eklemeliyim ki bu kitabı yazarken üç-boyutlu düşüncenin çok-yönlülük boyutunu pratik hayattaki iletişim ve etkileşimlerim üzerinden bizzat tecrübe etme imkânım oldu. Kitabın sonunda bulunan

“Kendimizi Sıneyalım” başlıklı ilave kısımdaki soruların büyük bölümünü meslektaşların ve öğrencilerim hazırladı. Kendilerine örnek olarak gösterdiğim sorulara bakarak fıkra, roman, film ve masallardan bu kadar güzel sorular çıkarabilmeleri sosyal etkileşimin öğrenmede ne kadar güçlü bir etki sahibi olduğunu da gösteriyor. Bu deneyim benzer ideal ve hedeflere sahip kişilerin takım çalışmasıyla ne gibi güzelliğler ortaya çıkaracaklarını görmek açısından da oldukça önemli bence. Böyle bir kültürün yaygınlaşması adına sorular için bir cevap anahtarı hazırladım. Herkesin takıldığı soruyu başka birisiyle tartışarak tekrar değerlendirmesinin ufuk açacağını düşünüyorum. Sosyal etkileşim bu şekilde, bireylerin çok-yönlü düşünme becerisini geliştireceğı gibi onları yeni düşüncelere açabilecek ve karşılaştıkları farklı farklı düşünceleri eleştirel bir değerlendirmeye de tâbi tutma imkânı sunacaktır.

Son olarak, bu eserin ortaya çıkmasında beni teşvik eden, bana yardımcı olanlara teşekkürlerimi sunmak isterim. Metni detaylı bir şekilde okuyup değerlendirmelerini paylaşan ve bir önsöz yazarak desteğini esirgemeyen Şafak Ural’a, ilk taslaklardan itibaren görüşleriyle içeriğın olgunlaşmasına vesile olan ve bir kitap tanıtımı yazısı da kaleme alan Ayhan Çitil’e özellikle teşekkür etmek isterim. Metnin çeşitli kısımlarını okuyarak değerli eleştiri ve önerilerde bulunan İlhan İnan, Hilmi Yavuz, Alper Yavuz, Özgür Pala, Nesibe Sena Arslan, Mehmet Bulgen, Erim Bakkal, Haktan Serdaroglu, Mahmut Yalçın, İsmail Biket, Haluk Tutuk, Yavuz İnan, Serdar Köşkerlioğlu ve Gürkan Kırkımcı’ya da şükranlarımı sunuyorum. Kitabın genel çerçevesi hakkında görüş alışverişinde bulunduğum Bülent Gözkân, Kurtul Gülenç, Chryssi Sidiropoulou, Şamil Öçal, Mehmet Özturan, Aydın Topaloğlu, Selahattin Halilov, Umut Eser, Metin Ataman, Şükrü Nural, Sedat Yılmaz, Cihat Arınç ve Mustafa Göleç’e de minnettar olduğumu belirtmeliyim. Kitabın farklı kısımlarına dayalı çeşitli sunumlara katılan ve görüşlerini paylaşan katılımcılara da teşekkürü borç bilirim. Her hâlükârda uzun ve zorlu bir süreç sonunda tamamlayabildiğim bu kitap bahsi geçen dostların, ailemin ve öğrencilerimin manevi desteğı olmadan muhtemelen bir sona ulaşmayacaktı. Hepsine en içten duygularla müteşekkir olduğumu söylemeliyim. Bu kitabı yazarken çok şey öğrendiğimi düşünüyorum. Gerçekten, öğrenmenin sonu yok. Bu yüzden de elinizdeki kitap, yaş, sosyal konum, mevki ve unvan farkı gözetmeksizin “ömür boyu öğrenci olma idealini paylaşanlara” ithaf edilmiştir.

*Harabisin, harabati deęilsin
Gözün mazidedir, ati deęilsin.*

Ziya Gökalp

Önsöz

Mantık, tarih boyunca, medeniyete evrilmiş her kültürün önem verdiği bir alan olagelmıştır; bu elbette bir tesadüf değildir, arka planda dayandığı sıkı gerekçeler vardır.

Mantığın bir bilim olarak Aristoteles tarafından, yani yaklaşık 2.500 sene önce, kurulduğu kabul edilir. Orta Çağ Hristiyan ve İslam dünyasında bu alana büyük katkılar yapılmış, gelişimi Yeni Çağ'dan geçerek günümüze kadar sürmüştür. Özellikle 19. yüzyılın sonlarında başlayan çalışmalar sonucunda ortaya çıkan yeni mantıklar ile günümüzde yapay zekâ çalışmalarına ve bilgisayarların inşasına katkıları dolayısıyla mantık yeni bir boyut kazanmıştır.

Mantığın gelişim sürecini, sembolik bir dil olarak geçirdiği evrelere bakarak tasvir etmek mümkündür; bir bilim olarak mantık, tıpkı matematik gibi, içeriksiz, sembolik, yapay bir dil demektir. Dolayısıyla da sembolik dildeki değişim, genellikle formel bilimlerin gelişim evrelerini ifade eder. Her yeni sembolik dil, yeni bir mantık demektir; böylece insan düşüncesi de yeni ufuklar kazanır.

Formel bilimlerin ifade güçleri; kullanılan dilin içeriksiz olması, yani yapay ve sembolik özellikte olmasına sıkıca bağlıdır. Çünkü formel bir dil, anlatımın basit fakat güçlü olmasına olanak verir. Mantık açısından önemli olan husus ise, bu dil sayesinde, kısaca “akıl-yürütme işlemi” olarak bilinen süreci ifade edebilme ve denetleyebilme olanağının elde edilmesidir. Bir bilim olarak mantık, doğru akıl-yürütmeyi yanlıştan ayırmayı, yani verilen öncüllerden hataya düşmeden doğru sonuçlara ulaşabilmeyi sağlar. Bunun için gerekli olan önkoşul, düşüncenin doğru işlemlerini sağlayan çıkarım kurallarının ortaya konulmasıdır. Sembolik bir dil kullanmak, çıkarım kuralları aracılığıyla, düşüncenin (mantıksal) işleyişini tanımlamak ve onu denetlemek olanağı sağlar.

“Mantık” denilince akla öncelikle gelen bu özellikler, her kültürde onun öneminin de çıkış noktasını oluşturmuştur. Çünkü insanoğlunun hakikat arayışında, günlük yaşam da dâhil olmak üzere doğru karar verebilme ve verdiği karardan emin olabilmeye isteginde mantık, güvenilebileceği tek araç konumundadır. Doğru düşünme, akıl-yürütme, idrak etme, doğru karar verme ve çıkarım yapma gibi eylemlerin denetlenmesi, mantık aracılığıyla gerçekleştirilir. Nitekim Aristoteles’in yaptığı çalışmaları “alet” (“organon”) olarak görmesi sebepsiz değildir.

Mantığın doğru düşüncenin bir aleti olarak görülmesi, yani doğru bir akıl-yürütmeyi yanlış olandan ayıracak ve onu yanlışla düşmekten alıkoyacak bir araç olarak görülmesi, onun bilimsel bir çalışma alanı olarak kabul edilmesinin de gerekçesini oluşturur. Teolojiden bilime, günlük yaşamdan hukuka kadar uzanan alanlarda doğru karar verme ve yargılama süreçlerini sağlıklı bir şekilde ifade edebilme ve denetleyebilme olanağı şüphesiz her gelişmiş kültür için büyük öneme sahiptir. Mantık bu hedefe ulaştırabilecek biricik araçtır. Mantığın konuşma dili ile olan ilişkisi, karar verme ve yargılama süreçlerine nesnellik kazandırılmasının da çıkış noktasını oluşturmaktadır. Formel bir bilim olarak mantık, elbette konuşma dilinden bağımsız bir yapıdadır; fakat çok iyi bilindiği gibi bu bilimin sahip olduğu özellikler hem konuşma dilinin yapı ve işleyişinin hem de akıl-yürütme sürecinin anlaşılmasında eşsiz bir konuma sahiptir. Bir bilim olarak mantığın konuşma dilinin akıl-yürütme ile olan ilişkisinin anlaşılmasına yaptığı katkının, günümüzde yapay zekâ çalışmalarında ayrı bir öneme sahip olduğu bilinmektedir.

Mantık, gerek Aristoteles tarafından bir bilim olarak kurulmadan önce gerekse daha sonra çeşitli alanlarda geniş bir kullanım özelliği taşımıştır. Bunun en bilinen örneği, Sofistlerin mantığı bir “ikna sanatı” olarak kullanmalarıdır. Sofistler; mantığın mugalata, safsata, demagoji gibi adlarla da anılan kullanımının temsilcileridir. Burada artık doğru düşünce değil, mantığın karşısındakini ikna etmek niyetiyle, yani kısaca belli bir amaca yönelik bir kullanımı söz konusudur.

Bir bilim olarak mantık, yukarıda da işaret edildiği gibi, doğru düşünmenin kurallarını belirlemektedir; ne var ki mantık, Sofistler

örneğinde görüldüğü gibi, kişisel amaç ve çıkarlara da hizmet edebilmektedir. Bu kullanımı mantığın diğer yüzü olarak nitelemek de mümkündür. Diğer bir ifadeyle mantık, sadece doğru düşünmenin ifadesi ve onun denetlenmesi için kullanılan bir araçtan ibaret değildir; onu kişiyi yanlışla sevk etmek, doğru düşünceden sapmasını sağlamak amacıyla kullanmak da mümkündür. Deyim yerindeyse iki tarafı keskin bir bıçak gibi, mantık, birbirine karşıt amaçlar için kullanılabilecek bir araç konumundadır.

Bu noktada ilginç ve önemli olan nokta, mantığın bilim olarak sahip olduğu özellikleri bilmek, onu safсата, mugalata, demagoji gibi amaçlarla kullanılmasını önleyememektedir. Nitekim hastalıklı bir organı tespit etmek, elbette sağlıklı bir organın özelliklerini bilmeyi gerektirir. Fakat bir hastalığın teşhis ve tedavisi için hastalığın ve özelliklerinin ne olduğunu ayrıca bilmek kaçınılmazdır. Sağlıklı bir organa bakarak o organda ortaya çıkabilecek hastalığın adı ve özellikleri hakkında bilgi edinilemez. Dolayısıyla hastalık da sağlıklı organa bakarak teşhis ve tedavi edilemez. Benzer şekilde, doğru düşüncenin kurallarını bilmek, -yerine göre isteyerek ve bilerek yapılacak- demagojik bir söyleme karşı çıkma olanağı vermeyecektir. Doç. Dr. Nazif Muhtaroglu'nun "Aklın Üç Yüzü" isimli bu çalışması, tam da bu noktada önem kazanmaktadır.

Mantığın bilim olma dışında bir sanat olarak görüldüğü, safсата, mugalata, demagoji yoluyla bir ikna aracı olarak, politika başta olmak üzere farklı alanlarda kullanıldığı bilinmektedir. Yani mantık hem doğru düşüncenin güvenilir tek aracıdır hem de onu kişiyi yanlışla sevk etmek amacıyla kullanmak mümkündür. Bu amaçla kullanılması durumunda, yani böyle bir kullanıma maruz kalan kişinin kendini koruyabilmesi için, doğru düşüncenin kuralları kadar (mantık açısından) 'yanlış'ın ne olduğunun da bilinmesi gereklidir.

Mantığın bir bilim ve doğru düşüncenin aracı olarak kullanılması, yukarıda da işaret edildiği gibi, formel bir dil olarak inşasına bağlıdır. Mantığın bir "ikna aracı" veya "ikna sanatı" olarak kullanılması onun formel olmayan (informel) yönünü oluşturur. Tarihi boyunca mantığın formel ve informel özellikleri bir anlamda birbiriyle çatışmıştır. Fakat bir bütün olarak bakıldığında, mantığı her iki özelliğiyle birlikte düşünmek yerinde olacaktır;

ve bu bütünlük onun önemini daha da arttırmak durumundadır. Çünkü doğru düşünebilmek kadar yanlış olandan korunabilmek de son derece önemlidir. Doç. Dr. Muhtaroglu'nun çalışması, mantığın günlük yaşamın içinde yer alan informal yönünü, çeşitli özellikleriyle, başarılı bir şekilde ortaya koymaktadır.

"Akıl" ve "mantık" kavramları yer yer örtüşen, ama birbirinden farklı özellikler de taşıyan iki kavramdır. Eğer "akıl" denilince düşünme melekemizi, düşünebilme becerimizi dikkate alırsak, mantık, onun vazgeçilmez bir aracı olarak kabul edilebilir. Fakat akıl, konuşma dilinin, kültürel kabullerin, eğitim tarzının, inançların, mesleki belirlenimlerin de etkisi altındadır. Bu belirlenimler mantığın formel özellikleri dışında informal yönünün arka planını oluşturmaktadır. Basit bir örnekle, oturduğu kanepeden az önce kalkan kişinin unuttuğu anahtarlığa bakarak "burada bırakayım, nasıl olsa gelip alır" demekle (eğer anahtarlık altından yapılmış ise) "ben almazsam başka birisi alır" demek arasında mantık açısından değil de değerler açısından bir farktan söz etmek gerekir. Çünkü her iki düşünce/akıl-yürütme, seçilen öncüllerle sonuç ilişkisi açısından, mantıkça tutarlıdır; ne var ki -örneğin ahlaki değerler açısından- öncüller aynı 'değer'e sahip değildirler. Dolayısıyla burada artık mantığın formel özellikleri dışına çıkmak gerekmiştir; yani söz konusu "mantıksal süreç," mantığın formel özellikleri aracılığıyla kavranılabilir olmaktan çıkmıştır. Diğer bir ifadeyle; evet, burada 'akıl-yürütme işlemi' denilebilecek bir süreç vardır, fakat bu sürecin çıkış noktasında kültürel kabuller, eğitim tarzı, inançlar, mesleki belirlenimler gibi çeşitli etkenler rol oynamıştır. İşte burada informal mantık çerçevesinde düşünülebilecek, daha doğrusu düşünülmesi gereken bir işleyiş söz konusudur. Informel mantığın demagoji, safsata gibi olguların anlaşılmasından günümüzde eleştirel düşünce ve yapay zekâ çalışmalarına kadar uzanan alanlarda gittikçe artan öneme sahip olduğu bilinmektedir.

Doç. Dr. Nazif Muhtaroglu'nun çalışması, informal mantık alanına ait "yanlış" konusunun/sorununun günümüze uyarlanmış güzel bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerek verilen güncel örnekler gerek yapılan açıklamalar, mantığın bir araç

olarak (olumlu ve olumsuz bir şekilde) nasıl kullanıldığını da göstermektedir.

“Mantıklı düşünme” veya ‘akıl-yürütme’ süreci, insan-toplum ilişkisinde dikkati pek çekmeyen yere sahiptir. Özellikle de informal mantık, bu tür ilişkilerin anlaşılmasında ayrıcalıklı bir konumda bulunur. Formel mantık, elbette vazgeçilmez bir çalışma alanıdır. Haklı gerekçelerle ne kadar ihmal edilmiş olursa olsun, informal mantık da ilki kadar önemlidir. Özellikle günümüzde, deyim yerindeyse, gittikçe yıldızı parlamaktadır. Günümüz toplumu, toplum-insan ilişkisini ve eleştirel düşünceyi tanıyabilmek için informal mantık eşsiz fırsatlar sunmaktadır.

Gününüz insanının post-modern bir çağda yaşadığı söylenmektedir; bu çağda, öyle görünüyor ki, geleneksel birçok kavramın içeriği köklü değişikliklere uğramıştır ve uğramaya da devam etmektedir. Kısaca ifade etmek istersek, ‘post-modern’liği bireysel doğruların öne çıkması olarak düşünebiliriz. Bireysel ve toplumsal değerler artık eskisinden çok farklı bir şekilde biçimlenmektedirler; günümüz insanını ve toplumu anlamak için, hiçbir önyargıya kapılmadan, bu değişimin özelliklerini tanımak ve tanımlamak durumundayız. Bu süreci anlamak için geleneksel (formel) mantık anlayışının dışına çıkmak şaşırtıcı olmamalıdır. “Mutlak ve değişmez doğru” anlayışının “post-modern doğru” anlayışına doğru süreçlenmesi, bir bakıma dönüşmesi elbette sebepsiz değildir; bu dönüşüm açıklanmak istenirse doğal olarak öncelikle ekonomik, teknolojik, sosyolojik vb. sebepler akla gelecektir; fakat informal ve formel mantık bu sürecin kendisinin güvenilir bir şekilde anlaşılmasına ve tanımlanmasına olanak verebilecek bir araç gibi görünmektedir. Formel mantığın informal mantık ile giderek daha güçlü bir şekilde eşleşmesi, Doç. Dr. Muhtaroglu’nun titiz bir çalışma ile ortaya koyduğu eserin önemini arttırmaktadır.

Prof. Dr. Şafak Ural
İstinye Üniversitesi

Giriş veya Bir Manifesto

İrdelenmemiş bir hayat yaşanmaya değmez.

Sokrates

Delil rüzgârının bizi taşıyacağı yer her neresiyse, oraya kadar gitmek zorundayız.

Sokrates

Zihin doldurulacak bir kap değildir, tutuşmayı bekleyen bir tahta parçasıdır.

Plutarch

Eğitim, gerçeklerin öğretilmesi değildir, düşünmek için aklın eğitilmesidir.

Albert Einstein

Ben olsam Müslüman Doğu'daki tüm mekteplere "eleştirel düşünme" dersleri koyardım. Batı'nın aksine, Doğu bu acımasız mektepten geçmemiştir ve birçok zaafın kaynağı budur.

Aliya İzzetbegoviç

Birkaç yıl sonra 21. yüzyılın ilk çeyreğini tamamlamış olacağız. Eğitimciler bu yeni yüzyılda ortaya çıkmakta olan değişimleri dikkate alarak yeni eğitim modelleri önermeye başladılar. En önemli modellerden birini de "21. Yüzyıl Becerileri için Ortaklık" (*Partnership for 21. Century Skills*) platformunun yapmış olduğu çalışmalar oluşturuyor. Bu çalışmalarda kişinin bu yüzyılın şartlarında başarılı olmak için kazanması gereken yaklaşık yirmi beceriye atıf yapılıyor. Ancak alanın uzmanlarıyla yapılan mülakatlar neticesinde "öğrenme becerileri" olarak da bilinen dört becerinin eğitimde merkezî bir yere oturtulması gerektiğinin altı

çiziliyor. Bu beceriler eleştirel düşünme (*critical thinking*), yaratıcılık (*creativity*), iletişim (*communication*) ve iş birliği (*collaboration*) olarak sıralanıyor.¹ Sayılan becerilerin, üç temel düşünme tarzına işaret ettiği söylenebilir: eleştirel, çok-yönlü ve yenilikçi düşünme şekilleri. Ben bu düşünme tarzlarının birbirlerinden büsbütün bağımsız olduğunu düşünmüyorum. Tam tersine, söz konusu düşünme şekilleri iç içe geçerek kompleks bir yapı oluşturuyorlar. Temelde eleştirel düşünme yer alıyor. Çok-yönlülük ve yenilikçilik birbirini destekleyecek şekilde bu temel üzerinde ortaya çıkıyor. Dolayısıyla dikkate aldığımız kompleks yapı, eleştirel düşünmenin çok-yönlülük ve yenilikçilik boyutlarıyla olgunlaşmış bir hâli. Öneme binaen bu yapıyı “üç-boyutlu düşünce” şeklinde adlandırıyorum.

21. yüzyılın getirdiği bilimsel-teknik, sosyo-ekonomik ve kültürel şartların bu düşünme şekillerini öne çıkaracağı öngörülmektedir. Ancak bu düşünme tarzlarının daha önce hiç bilinmediğini veya tanımlanmadığını zannetmek büyük bir yanılgı olur. Felsefe tarihini iyi inceleyen biri bunların iki milenyumdan uzun bir süredir felsefi düşüncenin temelinde yer aldığını rahatça görebilir. Bir açıdan yeni yüzyılda ortaya atılan eğitim modelleri geçmişi keşfetmek olarak da değerlendirilebilir. Bu kitabı yazmaktaki amacım irdeleyen, yenilikçi ve çok-yönlü düşünceyi çok farklı birikimlere sahip insanlara felsefi bir arka plan da vererek tanıtabilmek. Bu yüzden, fıkra, hikâye, roman ve masallardan sinemaya, din, bilim ve felsefe tarihine kadar geniş bir yelpazeden örnekler getirmeye çalıştım. Bu kitapta ele aldığım inceleme konusu aklın bizatihi kendisi. Bu konuyu seçmemin sebebi de farklı düşünce tarzlarına kaynaklık eden “akıl” yetimiz hakkında bir duyarlılık oluşturabilmek. Böyle bir incelemenin üç-boyutlu düşüncenin ne olduğuna ve pratikte nasıl işlediğine dair daha verimli bir başlangıç sağlayacağını düşünüyorum. İncelememi makul sınırlarda tutabilmek için aklın duygular, sezgi ve otorite

1 (Trilling ve Fadel, 2009). & *Preparing 21st Century Students for a Global Society: An Educator's Guide to the Four Cs*. National Education Association, 3. (<http://www.nea.org/assets/docs/A-Guide-to-Four-Cs.pdf>), (Son erişim: 10.02.2020). & *Framework for 21st Century Learning*. Partnership for 21st Century Learning. (http://static.battelleforkids.org/documents/p21/P21_Framework_Brief.pdf), (Son erişim: 10.02.2020).

ile ilişkisine odaklandım. Kısaca “aklın üç yüzü” derken hem üç boyutlu düşünceye hem de aklın duygulara, sezgiye ve otoriteye bakan yönlerine atıf yapmaktayım. Şimdi bu üç-boyutlu düşüncenin her bir boyutundan ne anladığımı bazı yan değerlerle birlikte açmaya çalışayım.

Eleştirel Düşünce

Çeşitli sohbetlerinin bir araya getirildiği *Fihi mâ fih* adlı eserinin bir yerinde Mevlâna, ovaları kaplamış sayısız askerden oluşan bir ordu hayal eder. Bu ordunun yapacağı savaşa, savaştan sonra kaç ölü kaç yaralı olacağına, kimin galip geleceğine, kimin mağlup düşeceğine hiç değinmez. Savaşmak üzere olan sayısız askerin orduya komuta eden kralın, kralın ise cılız bir düşüncenin tutsağı olduğunu söyler (Mevlâna, 2015, 94). Büyük büyük ordular kurup bir sürü insanı birbirine kırdıranların hangi sebeplerle hareket ettiğine bir bakalım. Çoğunu savaşa iten düşüncenin arkasında gurur, hırs, uygunsuz menfaat elde etme ve büyük görünme arzusu gibi birtakım duygular bulunduğunu göreceğiz. Ordulara hükmetmek çok az sayıda insana özgü bir özellik olsa da çoğumuzun farklı seviyelerde bir yönetme tecrübesi vardır. Bürokraside, işte, okulda veya evde. Bazı ortamlarda yönetilen, bazı ortamlarda ise yöneten konumunda oluruz. Bu farklı bağlam ve alanlarda savaş sonunda ortaya çıkabilecek felaketler kadar yıkıcı olmasa da belli ölçeklerde yıkıcı sonuçlarla karşılaşabiliyoruz. Öyle ya da böyle bu yıkıcı sonuçların idareci konumundaki kişilerin saplantı hâline gelmiş düşüncelerinden, hiçbir eğitimden geçmemiş duygusal bozukluklarından kaynaklanıyor olması oldukça yaygın bir durumdur.

Düşünmek, genellikle insanı hayvanlardan ayıran bir özellik olarak kabul edilir. İnsanın birçok şaşılaştırmacı uygarlık kurması, uçaktan bilgisayara bir sürü teknik buluş yapabilmesi düşünebilmeyle mümkün olmuştur. Ancak savaşlarda yaşanan felaketler de aynı şekilde düşüncenin sonucu. Dolayısıyla eylemlerimizi yönlendiren düşüncelere odaklanmak ve düşünmenin dikkatli bir incelemesini yapmak hayati önem taşıyor. Ne var ki problemlerimizin arka planında yer almakla düşüncenin yaşamımızda

oynadığı önemli rol genellikle dikkatten kaçır. Mevlâna ise bu role dikkat çekerek asıl meselenin düşünce planında olduğuna işaret ediyor. Bu sebeptendir ki Mevlâna'nın eğitim yöntemi problemlerin artık geri çevrilmesi mümkün olmayan kötü sonuçlarına ağıt yakmaya dayanmaz. Tam tersine, onları üreten düşünceyi insan bütünlüğü içinde, insanın duyguları ve eylemleriyle ilişkisi çerçevesinde ele alarak terbiye etmeye dayanır.

İnsan düşüncesi kontrolsüz duyguların dayattığı saplantılara, saçma sapan ve yıkıcı fikirlere açık olduğu gibi, sağlam ve yapıcı fikirlere de açıktır. Olumsuz düşüncelerden kaçınabilmek düşüncede bir yetkinliğe ulaşabilmeyi hedeflemekle gerçekleşir. Düşüncenin mükemmel bir kıvama gelebilmesi de eleştiri, çok-yönlülük ve yenilikçilik gibi nitelikler kazanmasıyla olur. Bu nitelikler birbiriyle bağlantılı olmakla beraber “eleştiri” diğer özelliklere de temel oluşturacak bir perspektif kazandırır bize.

“Eleştiri” veya “eleştirel düşünce” ifadeleri bazı olumsuz çağrışımlar içerebilir. Bazen kişileri karalama şeklinde anlaşıldığı olur. Bazen de ele alınan fikrin devamlı olumsuz yanlarını ve açıklarını gösterme şeklinde anlaşılır. Oysa kelimenin Yunanca kökenine baktığımızda böyle bir olumsuz anlamın zorunlu olarak çıkmadığını görebiliriz. Kritik etmek, “seçme, aralarına sınır çekerek iki şeyi birbirinden ayırma, karar ve hüküm verme” anlamına gelen *krinein* fiilinden gelir. *Kritikós* terimi de kişinin hüküm ve karar verme yetisini ifade eder (Beekes, 2010, I: 780). “Eleştiri” kelimesinin Türkçe etimolojik kökeni de “elemek” fiiliyle bağlantılı olup tek tek elden geçirip seçmeye, dolayısıyla ayırt etme eylemine atıf yapar (Eyuboğlu, 1991, 228). Bir konu hakkında hüküm vermek ise olumlu veya olumsuz her iki biçimde de gerçekleşebilir. Bu açıdan baktığımızda, eleştirel düşünmeyi kabaca şu şekilde tanımlayabiliriz: doğruyu yanlıştan, iyiyi kötüden, faydalıyı zararlıdan ayırt etmek, ele alınan konunun farklı katmanlarını ve yönlerini birbirinden ayırarak konuyu olumlu ve olumsuz her iki tarafını da açığa çıkaracak şekilde etraflıca ve derinlemesine incelemek.²

2 Matthew Lipman, eleştirel düşünmenin günümüzde yapılan otuz kusur tanımını vermektedir. Kendisi ise eleştirel düşünmenin şu temel özellikleri taşıması gerektiğini savunur: Eleştirel düşünme (1) sağlam hüküm vermeyi kolaylaştırmalıdır, çünkü eleştirel düşünme (2) ölçütlere dayanır, (3) kendi kendini

Yapıcı eleştiriler muhataplarımızın gelişmesine vesile olur, fikirlerin olgunlaşmasını sağlar. Eleştirel düşünme böyle yapıcı eleştiriler ortaya koymayı amaçlar. Kişileri tamamen karalamak için yapılan, farklı görüşleri hiçbir inceleme yapmadan yıkmaya dayalı eleştiriler, eleştirel düşüncenin ruhuyla uyumsuz. Türkçe’de yapıcı anlamıyla eleştiriye bazen “kritik”, “irdeleme”, “tetkik” ve “tahkik” gibi sözcüklerle de ifade ederiz. Eleştiri, sadece muhatapların düşüncelerini eleştirmekle de sınırlandırılmaz. Yerleşmiş bir eleştiri kültüründe birey, kendi düşüncelerini de eleştiriye tâbi tutmaya çalışır. Bu ise hâliyle kolay bir iş değildir, kişinin kendini eleştirebilme cesareti gösterebilmesi büyük bir olgunluğa işaret eder. Bu olgunluk da büyük bir özveri ve gayretle elde edilir. Kısaca öz-eleştiri yapabilme becerisi eleştiri kültürünün bir üst aşamasıdır. Bu aşamanın doruk noktası ise eleştirinin de eleştirisini yapabilmektir. Eleştirinin niteliği, ölçütleri, bağlamsallığı, sınırları üzerine derin düşünebilmektir. Zihnî yetilerimizin bu amaç için ne ölçüde yeterli olduğunu, birbirleriyle etkileşimini ve meşru kullanım sınırlarını anlama çabasıdır. Bu kitap işte böyle bir üst-eleştiri (meta-kritik) perspektifiyle yazılmıştır.

Eleştirel düşünmenin yerine zaman zaman “analitik düşünce” gibi ifadelerin de kullanıldığını görmekteyiz. “Analitik düşünce,” adı üstünde, analiz etmeye dayalı düşünceyi dile getirir. Analiz (*tahsil*) etmek ise bir şeyi parçalarına ayırarak, onu daha basit unsurlarından başlayarak irdelemektir. Hâliyle analitik düşünce eleştirel düşünmenin çok önemli bir yönünü oluşturur. Fakat eleştirel düşünce bütünü, büyük resmi görmeye çalışan sistematik ve bütüncül (*holistic*) bir yönelime de sahiptir. Dikkate alınan unsurun parçaları arasındaki ilişkinin yanı sıra o unsurun içinde yer aldığı büyük yapıdaki yerini de tayin etmek gerekir. Bu yüzden, analitik düşünmeyi eleştirel düşünme yerine kullanmaktansa eleştirinin önemli bir yönü olarak görmek daha uygun görünüyor.

denetleyip düzeltebilen bir yapıya sahiptir, (4) bağlama duyarlıdır. Lipman’a göre eleştirel düşünmenin bu koşullarını bütünüyle sadece felsefe disiplini sağlar. Bakınız: (Lipman, 2003, 56-57, 212). Eleştirel düşünce hakkında detaylı bir Türkçe kaynak için bakınız: (Yılmaz, 2019). Giriş seviyesinde bir kaynak içinse bakınız: (Ramazan, 2020).

Eleştirel Düşünce ve Felsefe

Eleştirel düşüncenin derinleşmesiyle felsefeye geçmiş oluruz. Felsefe, insanlığın karşılaştığı en temel ve köklü problemleri irdelemeye dayanır. Filozoflar, “Bilgi nedir?” “Bilim nedir?” “Neyi ne ölçüde bilebiliriz?” “Bilebilir miyiz?” “Ben kimim?” “Mutluluk nedir?” “Bu dünyada anlamlı bir konumum var mı?” “Hayatımı nasıl yaşamalıyım, başkalarına karşı nasıl davranmalıyım?” gibi insanın en temel sorularını irdeler, mümkün olduğunca da bu sorulara cevaplar ararlar. Bu sorulardaki bilim, hayat, benlik, mutluluk gibi kavramların anlamını netleştirmeye çalışırlar. Bir filozof bu sorulara cevap bulamasa bile bu soruların sorulmaya değer olduğunu düşünür. Sormak ve sorgulamak filozofa göre kendi içinde değerli bir eylemdir.³ Zaten “felsefe” terimi Antik Yunan’dan beri kullanılan *philosophia* sözcüğünden gelir. Bu sözcüğün en basit çevirisi, bilgeliği sevmek, dolayısıyla onu aramak, yılmadan peşinde koşmaktır (Peters, 2004, 289-290). Bu açıdan bir süreç olarak anlayabileceğimiz felsefeyi güçlü bir hayret ve merak yönlendirir.⁴

Felsefenin ne olduğunu daha iyi anlamak için felsefenin ne olmadığını da dikkate almamız gerekiyor. Özellikle günümüzde felsefe çok yanlış şekillerde anlaşılmaktadır. Bir tartışmada bazen taraflardan biri diğerine “Felsefe yapma!” diye çıkışır. Burada felsefeden kastedilen genelde demagojidir. Yani laf cambazlığı ile doğruyu yanlış, yanlış doğru gösterip tartışmada üste çıkmaya çalışmak. “Felsefe yapma!” sözü bazen “Boş boş konuşma!” anlamına gelir. Benzer anlayışlar halk arasında çok yaygındır ve felsefenin yanlış anlaşılıp toplumda olumsuz bir karşılık bulmasının başlıca sebeplerini oluşturur. Hatta Mustafa Topaloğlu’nun “Felsefe yapma!” adlı bir şarkısı bulunduğunu unutmayalım. Umalım, Topaloğlu felsefeden bu yanlış anlayışları kastetmiş olsun!

3 Felsefe sorularının gündelik hayatta ve diğer disiplinlerde sorulan sorulardan nasıl ayrıldığı ile ilgili dikkat çekici bir inceleme için bakınız: (Uygur, 2018, 15-54). Ayrıca felsefenin ne olduğu, nasıl bir disiplin olduğu ile ilgili olarak yapılan tartışmalar günümüzde “metafelsefe” adı altında yürütülmektedir. Bakınız: (Overgaard, Gilbert, Burwood, 2013).

4 Merakın felsefi düşünce ile ilişkisini “merak felsefesi” kavramsallaştırmasıyla inceleyen önemli bir çalışma için bakınız: (İnan, 2017).

Felsefeye verilen başka bir yanlış anlam “Hayat felsefen nedir?” sorusunda örneklenir. Bu soruyu soran kişi muhatabının temel görüşlerini, yani hayatını genel anlamda yönlendiren ilkel bütününe ne olduğunu öğrenmek ister. Ülkemizde, felsefe eğitime hâkim olan anlayış hayat felsefesinde örneklenen anlayışa yakın durmaktadır. Filozoflar, genellikle varmış oldukları sonuçların öne çıkarıldığı bir anlatı üzerinden sunulur. Örneğin, Platon’un felsefesi işlenirken “idealar âlemi” gibi önemli görüşleri öne çıkarılır. Ancak bu fikre nasıl vardığı, nasıl bir problem üzerinden yola çıktığı, nasıl bir akıl yürütme süreci takip ettiği, bu akıl yürütme sürecinin ne kadar sağlam olduğu çoğu kez göz ardı edilir. Edilmezse de arka planda kalır. Benzer şekilde nihilizm gibi bir felsefi görüş de ne gibi kabuller içerip içermediği üzerinden çeşitli örneklerle anlatılır. Fakat bu kabulleri ortaya çıkaran süreç ya geri planda kalır ya da ihmal edilir. Bu sürecin eleştirel bir değerlendirmesinin yapıldığına maalesef pek sık rastlanmaz.

Şekil A: Kenan Özcan karikatürü; felsefeyi süreçten çok sonuç olarak varılmış görüşler üzerinden anlayan yaklaşımı hicveden harika bir karikatür!

Oysa felsefe asli anlamı itibariyle bir arayış hâli olmakla bu sürecin kendisinden bağımsız ele alınmaz. Felsefede bir görüşe nasıl varıldığı büyük önem taşır. 20. yüzyılın en önemli filozoflarından sayılan Ludwig Wittgenstein felsefenin sonucun değil

de sürecin merkeze alınarak anlaşılması gerektiğini savunur ve şöyle der: “Felsefe bir öğreti değil bir etkinliktir.” (Wittgenstein, 1985, 4.112). Felsefe bir etkinlik, bir eylem olarak da değer taşır. Bu noktayı şu örnekle açabiliriz. Bir futbol maçı düşünün. Karşılaşan takımın oyuncuları her ne kadar maçı kazanmayı amaçlasa da sonuç ne olursa olsun maç yapmaktan da zevk alabilirler. Bir futbolcu, takımı yenilse de kazansa da futbol oynamaktan zevk alabilir. Oynarken sonucun galibiyet olması elbette istenir. Bu istek insanın oyuna odaklanmasında yardımcı olur. Ancak her şeyi sonuca bağlayarak hareket etmek problem doğurur.⁵ Her şeyini galibiyete bağlayan oyuncular yenildiğinde ciddi hayal kırıklığına uğrar. Seyirciler ise öfkelenerek etrafı yakıp yıkabilir. “Spor kardeşliktir.” sözünü bu olumsuzlukların önüne geçmek için söylüyoruz. “Sporda kazanan kardeşlik olsun!” demek sporda sonuçtan çok o sporu yapmanın önemli olduğunu ifade eder. Bu hususu örnekleyen güzel bir hatırayı da aktarmak isterim. FIFA 2002 Dünya Kupası’nda üçüncülük ve dördüncülük için Türkiye ve Güney Kore karşılaşmıştı. Güney Kore aynı zamanda maça ev sahipliği yapmaktaydı. Maçı 3-2 Türkiye kazandı. Güney Koreliler maçtan sonra hiçbir olumsuz davranışa girmediler. Üstelik Türkleri tebrik ettiler ve iki takım hep beraber ele ele vererek tribünleri selamladı. Maç tam bir kardeşlik havasında bitti ve akıllara futbolun bir eylem olarak da değerli olduğu kazındı.

Sporun kendi içinde değerli görülmesine benzer şekilde filozof da felsefi eylemin kendisini değerli görür. Filozof belli bir sorun bağlamında çözümünü önerip görüşünü ortaya koysa dahi görüşünün zaman içinde daha da mükemmelleşebileceğini dikkate alarak arayışını sonlandırmaz. Bir problemle uğraşmayı bitirse başka probleme geçer. Kısaca filozof her zaman bir soruna çözüm arayışı içinde olur. Filozofun bu arayışı zaman zaman meçhule yelken açmış bir gemiye benzetilir. Ancak bu

5 David Hume, düşünme eyleminin bizatihi kendisinin zevk verdiğini söyler. Düşünmekle ulaşmaya çalıştığımız sonucun doğruluğunun ise dikkatimizi bu eyleme odaklamaya yardımcı olmasından dolayı söz konusu zevki tamamladığını belirtir. Hume’a göre çeşitli oyunlarda da sonucu düşünmek dikkatimizi ve ilgimizi eyleme yönelterek eylemden alınan zevki artırır. Bakınız: (Hume, 1975, 448-454).

benzetmeyi iyi yorumlamak gerekiyor. Filozof bir sorunla uğraşmaya başladığında çözüme ulaşip ulaşamayacağını bilemez, bu açıdan meçhule yelken açan kaptana benzer. Bazı filozoflar ilgilendikleri probleme tam bir çözüm getirdiklerini, kimisi çözüme çok yaklaştığını, kimisi de bir problemle ilgilenirken başka problemleri çözdüğünü iddia edebilir. Kabiliyetli filozoflar bu süreçte bazı sonuçlara ulaşır. Dolayısıyla filozofun bakış açısından meçhule açılan gemi bir oraya bir buraya rüzgârın önünde rastgele savrulmaz. Belli mesafeleri aşar. Belli duraklara ulaşır, orada konaklar, tamir ve tadilatını yaparak erzak ve levazımâtını stoklar. Denize açılan gemiler kaptanlarının kabiliyet ve deneyimlerine göre belli hedeflere ulaşırlar. Bu yolculukta ulaşılabilecek limanlar, varılacak sonuçlar da vardır. Ancak bu yolculuğun hiç bitmeyeceğini, kolaylık veya zorluğunun kaptanın niteliklerine de bağlı olduğunu dikkate almak gerekir. Kısaca böyle bir gemi yolculuğuna çıkacak kaptanın donanımlı olması ne kadar gerekliyse insanlığın temel problemleriyle uğraşan bir filozof için eleştirel düşünme o kadar gereklidir.

Felsefe ve Din

Felsefenin irdelemeye dayalı süreci ihmal edilip sonuç olarak varılmış görüşlere odaklanarak ele alınmasının bir sürü ciddi karışıklığa yol açtığını düşünüyorum. Felsefenin lehinde ve aleyhinde dile getirilen söylemlerin çoğunda sonuç odaklı bir felsefe anlayışının izleri görülür. Nitekim şu kutuplaşma başka neyle açıklanır? Bir kesim felsefe tarihinde din dışı ve karşıtı fikirler olduğu için felsefeye karşı çıkar. Başka bir kesim de sırf bu yüzden felsefeye iki elle sarılır. Her iki tavır da felsefi yaklaşımı yanlış anlamamanın bir sonucu olarak ortaya çıkar ve kendi önyargılarının çatışmasına felsefeyi alet eder. Felsefe yapmak varılan sonuçlardan bağımsız olarak değerlendirilmesi gereken bir süreçtir. Filozofların içinde ateistler olduğu gibi dindarlar da vardır. David Hume, Friedrich Nietzsche, Bertrand Russell ve Willard V. O. Quine gibi filozofların ortaya koydukları düşüncelerin temeli dini dışlamaya dayanır. Fakat, René Descartes, George Berkeley, Gottfried W. Leibniz ve Alvin Plantinga gibi filozoflar ise felsefelerinde

Tanrı'ya önemli bir yer verir. Bu filozofların sahip olduğu felsefi yaklaşımların değeri din karşısındaki konumlarıyla ölçülmez. Ele aldıkları problemlere ne ölçüde başarılı çözümler getirdikleri, eleştirel düşünebilmeyi ne kadar ustalıkla kullanabildikleri, hata-
lardan ne kadar kaçınabildikleriyle ölçülür.

Dinin felsefeyle bağdaşıp bağdaşmadığı, dinî bilimlerde eleştirel düşünceye yer olup olmadığı epeyce tartışılmış ve hâlen de canlılığını koruyan bir sorudur. Bu soruya, dinin nasıl yorumlandığıyla ilişkili olarak farklı farklı cevaplar verilebilir. Kişinin dini yorumlayışı bu konudaki tavrını ciddi ölçüde etkiler. Bu kitapta, dinin felsefeyle bağdaşabileceğini savunan din yorumlarına işaret ederek felsefenin ve eleştirel düşünmenin dinî bilince sahip kimseler için de mümkün olduğunu göstermeye çalışacağım. Kitabın üçüncü bölümünün ek kısmında vahiy akıl ilişkisini tartışıyorum. Bu tartışmada ele alınan kelâm disiplini, İslam'ı bir eleştiri kültürü çerçevesinde yorumlayarak din ve felsefe arasında olası bir bağdaşma örneği sunuyor.

Din ve felsefe arasındaki krizin temelde her iki alana da eleştirel düşünce açısından yaklaşamamaktan kaynaklanması muhtemeldir. Dini, aklın rol oynamadığı saf bir inanç meselesi olarak gören yaklaşımların bu krizin büyümesinde büyük payı olduğunu düşünüyorum. Ancak felsefenin içerdiği eleştirel süreci değil de o süreç sonunda varılmış sonuçları sabitleştirerek öne çıkaran yaklaşımların da etkisi inkâr edilmemeli. Felsefe irdelemeye dayalı bir etkinlik olarak yeniden hayata geçirildiğinde, kanaatimce İslam entelektüel geleneklerinden kelâm, tasavvuf ve hatta fıkıh usulü içinde dahi felsefe yapıldığını görme imkânı bulacağız.

Çok-Yönlülük ve Disiplinler-Arasılık

Felsefe ve din arasında olduğu varsayılan gerginlik veya kopukluk daha geniş ölçekte pek çok disiplin arasında da karşımıza çıkar. 19. yüzyıldan itibaren bilim dallarında artan uzmanlaşma yeni yeni disiplinlerin ortaya çıkmasını netice vermiş ve ayrışan disiplinler arasındaki kopukluk gitgide artmıştır. 1959 yılında Cambridge Üniversitesinde yaptığı *İki Kültür ve Bilimsel Devrim* (*The Two Cultures and the Scientific Revolution*)

adlı konuşmasında Charles Percy Snow bilim insanları ile sadece edebiyat ve genel kültürden beslenen entelektüeller arasında ciddi bir kopukluğun, hatta birbirlerini küçümseyecek bir gerilimin bulunduğuna dikkat çeker. Snow bir gruptakilerin çoğunun termodinamiğin ikinci ilkesinden habersizken diğer gruptakilerin ekseriyetinin Shakespeare'den bir eser bile okumamış olmasından yakınır (Snow, 2012, 15). Snow'un bahsettiği kopukluk ve gerilim daha da genişletilebilir. Psikoloji, sosyoloji gibi beşerî bilimlerde çalışma yapanlarla fizik, kimya gibi doğa bilimlerinde çalışanlar arasında sağlam iletişim kanalları olduğu söylenemez. Tarih, edebiyat, ilahiyat, felsefe vb. alanlarla yukarıda bahsi geçen bilim dalları arasında disiplinler-arası bir kopukluk ve gerilimden bahsetmek de mümkündür.

Disiplinler-arası bu kopukluk ve gerilim günden güne artan uzmanlaşma ihtiyacı ve eğilimine, dolayısıyla o disiplinlerde çalışanların kendi alanları dışındaki alanlarla ilgilen(e)memelerine bağlanabilir. Isaac Newton'un yaşadığı 17-18. yüzyıllarda doğa araştırması ve incelemesi "doğa felsefesi" (*natural philosophy*) adı altında yapılmaktaydı. Doğa felsefesi bugün "bilim" dediğimiz yapıya benzer olmakla birlikte ondan farklı olarak belli bir felsefi arka plana da sahipti. 19. yüzyılda "bilim" (*science*) terimi dolaşıma girmiş, zamanla fizik, kimya, biyoloji gibi doğa bilimleri; psikoloji, sosyoloji, ekonomi gibi beşerî bilimler ortaya çıkmıştır. Yeni bilim dalları ortaya çıktıkça inceledikleri konular o kadar detaylanmaya başlamıştır ki ilerleyen bilimsel çalışmalar moleküler biyoloji gibi yeni yeni alanları doğurmuştur. Bugünkü bilimsel literatürü incelediğimizde çok ama çok dar alanlarda inanılmaz büyüklükte bir entelektüel üretim yapıldığını görmekteyiz. Örneğin sadece mantar genetiğiyle ilgili yayın yapan bir akademik dergi bulunur: *Mantar Genetiği ve Biyolojisi Dergisi* (*The Journal of Fungal Genomics and Biology*). Benzer durum edebiyatta da görülebilir. Sadece romanları ve roman üzerine yazılan inceleme-eleştiri metinlerini incelediğinizde bunları Türk romanı, Rus romanı, Fransız romanı gibi alt kategorilere ayırmak ihtiyacı duyarsınız. Bu alt kategorilerden sadece birindeki kalbur üstü romanları ve ikincil literatürü okuyup hazmetmek insanın yıllarını alabilir.

Herhangi bir akademik disiplinde doktora yapacak kişinin çalışacağı konuyla ilgili literatüre hâkim olması ve onu aşarak alana yeni bir açılım getirmesi beklenir. Doktora öğrencisinin bunu kendisine tanınan sınırlı vakitte yapabilmesi için hâliyle çok dar bir alana odaklanması ve o dar alanda ince işçilik yapması gerekiyor. Bu şartlar altında çalışan kişinin çok farklı alanlarla ilgilenmesi ise epeyce güçleşir. Kişi hayatını şekillendirecek asıl çalışmayı yaptığı disiplinin problemleri ele alış tarzını ve yöntemini doğal olarak her şeye uygulamaya kalkabilir. Neticede bütün dünyayı sadece o disiplinin penceresinden görmeye ve anlamaya başlar. Böyle birinin durumu ise elinde sadece çekiç olup da her şeyi çivi olarak gören kişinin sığılığına benzer.

Bilim ve teknolojinin günümüzde ulaştığı nokta bir taraftan uzmanlaşmayı dayatırken öbür taraftan diğer disiplinlerle irtibata geçmeyi de zorunlu kılmaktadır. Nükleer, kimyasal ve biyolojik kitle imha silahları teknolojisinde ve genetik mühendisliğindeki akıl almaz ilerlemeler insana ürkütücü senaryolar düşündürüyor: Bütün insanlığı kırıp geçirecek nitelikte suni virüslerin laboratuvar ortamında üretilip de dünyaya bırakılması, farklı genlerin bir araya getirilmesiyle canavarların üretilmesi, kişinin siparişi üzerine sarı saçlı, mavi gözlü, yüksek IQ'lu çocukların insan çiftliklerinde üretilmesi, yapay zekâya sahip makinelerin insanlığı düşman olarak görmesi ne ölçüde mümkün? Bu senaryolara karşı şimdiden yapılması gereken nedir? Bilim dışı alanlarda çalışan insanlar bile insan olarak bu sorulara kayıtsız kalamaz. Bilimin geldiği mevcut seviyede gözlerini kapayıp sadece kendi işiyle ilgilenemez, çünkü söz konusu tehlike bütün bir insanlık türünü tehdit eder niteliktedir. Sinema ve edebiyat bize bu senaryoları düşündürür ve devamlı gündemde tutarak bunlarla yüzleşmemiz gerektiğini hatırlatır. Felsefe bu senaryoları iyice çözümleyip bu durumlarda alınabilecek muhtemel tavırları, getiri ve götürüleriyle birlikte düşünerek değerlendirmemizde bize yardımcı olur. Psikoloji, sosyoloji ve tarih insanoğlunun geçmişte nasıl davrandığını da hatırlatarak insanların ne tip davranışlara yatkın olduğunu, ellerindeki imkânları kötüye kullanarak kendi sonlarını getirebilmelerinin ne ölçüde mümkün olduğunu

gösterir. Bütün bu arka plandan sonra gerekli adımların nasıl atılacağı, hukukçular ve politikacılar için büyük bir meydan okumaya dönüşür.

Disiplinler-arası etkileşimin böylesine gerekli hâle geldiğini günümüzde, edebiyat ve güzel sanatların bu süreci hızlandıracak bir katalizör işlevi görebileceklerini düşünüyorum. Edebiyat ve güzel sanatlar bizi çok farklı disiplinlerle kolayca irtibata geçirebilecek bir potansiyel taşıyorlar. Disiplinlerin kendilerine özgü terminoloji ve yöntemleri var. Bu yüzden de belli bir disiplini öğrenmek ve onda derinleşmek zaman alıyor. Özellikle roman ve sinema gibi sanat dalları bizi detayda boğmadan, üstelik de zevk vererek çok farklı alanlarla buluşturabiliyor. Pek çok roman insani tecrübenin farklı farklı katmanlarını etkileyici biçimde anlatıyor. Balzac'la sosyal hayatın 19. yüzyıl Fransa'sında nasıl görüldüğüne, Dostoyevski'yle insan psikolojisinin derinliklerine, Jules Vernes ile insanın doğayı keşfetme arzusunu somutlaştıran hayalî örneklerle yolculuk yapmak mümkün. Romanlar sosyoloji, antropoloji, psikoloji, ekonomi, politika gibi beşerî bilimlerin kendi yöntemleriyle inceledikleri olguları farklı bir dil ve üslupla bize sunuyor.⁶ Dolayısıyla insanı kendi gizemine karşı meraklandırarak daha detaylı araştırmalar için bu disiplinlere yönlendirme imkânı taşıyorlar. Hatta bazı güzel sanatlarda insan zihninin işleyişiyle ilgili olarak ortaya konan şeylerin sinirbilimin son bulgularıyla örtüştüğünü gösteren çalışmalar bile var.⁷ Bunun da ötesinde gerek roman gerek sinemadaki bilim-kurgu gibi örnekler, hayalin yüksek hedeflerini göstererek pek çok insanı doğa bilimleri ve teknoloji alanında çalışmaya sevk edebiliyor. Jules Verne 1865'te Ay'a yolculuktan bahsettiğinde o zaman için bu iş tam anlamıyla bir hayalden ibaretti. Ama yüz küsur yıl sonra gerçekleşti.⁸ Verne insanlar için

6 Edebiyatın, adı geçen beşerî bilimlerle ilişkisine dair daha ayrıntılı çalışmalar için bakınız: (Meriç, 2017), (Yalçınova, 2018), (Özel-a, 2018), (Özel-b, 2018).

7 Daha fazla detay için bakınız: (Lehrer, 2020).

8 Jules Verne *Ay'a Yolculuk* adlı romanını *De la terre a la lune* Fransızca orijinal adıyla 1865'te yayınlar. 1902 yılında Marie-Georges-Jean Méliès, bu romandan ve H. G. Wells'in *Ay'daki İlk İnsanlar* romanından esinlenerek "Ay'a Seyahat" (*Le Voyage dans la lune*) adında 14 dakikalık bir film çeker. ABD 1969 yılında Ay'a ulaşmayı başarır ve ilk insan Ay'a ayak basmış olur. Verne'nin romanındaki bazı

bir ideal vermişti. Günümüzün bilim kurgu edebiyatı ve sineması da mevcut bilimsel ve teknolojik imkânların kullanımıyla beraber, ötesine de işaret ederek bizi hayalimizin geleceğine adım atmak için âdeta kamçılıyor. *Yıldız Savaşları* (*Star Wars*) veya *Uzay Yolu* (*Star Trek*) gibi başarılı yapımları seyrettikten sonra heyecanlanmamak çok zor. O yüzden olsa gerek bu film ve dizilerin hatırı sayılır bir hayran kitlesi var. Kısaca edebiyat ve güzel sanatlar, kendi başlarına taşıdıkları değerin yanı sıra başka disiplinlerle irtibat kurma noktasında da büyük öneme sahipler. İnsan tecrübesinin farklı adacıkları arasında sanki bir erişim ve ulaşım ağı gibi işlev görmekteler.

Akademide de disiplinler-arası bir etkileşimin başladığını ve giderek de arttığını gözlemliyoruz. Ele alınan bir konunun veya sorunun farklı yönlerden daha iyi anlaşılabilmesi için pek çok disiplinin bir araya gelmesiyle ortak akademik programlar açılmaya başlanmıştır. Mesela, “mekatronik mühendisliği” bilgisayar, elektrik-elektronik ve makine mühendisliklerinin bir araya getirilmesiyle kurulmuş bir bölümdür. Yapay zekâya dayalı makine ve sistemlerin tasarlanması, incelenmesi, kontrolü üzerine yoğunlaşır. “Bilişsel bilim” (*cognitive science*) ise zihnin daha iyi anlaşılabilmesi için felsefe, psikoloji, sinirbilim, dilbilim, bilgisayar mühendisliği gibi bölümlerin ortak yürüttükleri bir programdır.

Ayrıca “genel sistem teorisi” adı altında 20. yüzyılın ikinci yarısına doğru geliştirilmeye başlayan teorik yaklaşımlar doğa bilimleri, mühendislikler ve beşerî bilimleri ortak bir çatı altında birleştirebilecek bir paradigma sunmaktalar. Bu yaklaşımlara göre, bilimlerin inceledikleri fenomenler hiyerarşik şekilde organize olmuş sistemler olarak ele alınabilir. Bir sistem, parçalarının belli

detaylarla, 1969'da Ay'a gerçekleştirilen seyahat arasında ilginç benzerlikler bulunur: Verne'nin romanında Ay'a fırlatılan topun adı *Columbiad*, 1969'da Ay'a ulaşan *Apollo 11* adlı mekiğin control modülünün adı ise *Columbia*'dır. Gerek romanda gerek gerçek yolculukta mürettebat üç kişiden ibarettir. Verne kalkışın Florida'dan gerçekleşeceğini söylemiş, Apollo 11 de Florida'dan fırlatılmıştır. Verne'nin Ay'dan dönüşte, iniş yeri olarak okyanusta verdiği koordinatlar gerçek iniş yerinden çok farklı değildir. Bütün bu benzerlikler, 1969 yılında Ay'a yapılan yolculuğun Jules Verne'den ilham aldığına dair güçlü bir kanaat oluşturmaktadır. Bakınız: (https://tr.wikipedia.org/wiki/Ay%27a_Seyahat), (Son erişim tarihi: 15.02.2021)

bir ilişkiler ağı içerisinde bir araya gelmesiyle oluşmuş bütünlüklü yapıdır. Parçalar arasındaki ilişkiler ve etkileşim sayesinde bu parçalardan oluşan bütün, yani sistem sadece parçaların toplamıyla açıklanamaz. Aristoteles'in de işaret ettiği gibi "bütün parçalarının ötesinde" bir şeydir. (Met. 1045a. 8-10) Belli bir sistemin parçası, kendi parçalarına göre başka bir sistem olur ve bu şekilde varlık hiyerarşisi oluşur.

Örneğin, biyolojik bedenimiz, çeşitli organlardan meydana gelir. Ama her bir organ farklı bir işleve sahip olup diğer organlarla etkileşim içerisinde çalışarak bütün bir bedenin hayatta kalmasına katkı sunar. Beynimiz pek çok sinir hücresinden oluşur, bu hücrelerin beynin belli bölgelerinde kümelenerek belli işlevler kazandığını söyleyebiliriz. Ancak bilinç, beynin bütünündeki etkileşimlerle ortaya çıkan ve yeri gösterilemeyen öznel bir durumdur. Bilinç gibi zihni özellikler sayesinde insanlar kendilerinin farkında olarak başka insanlarla etkileşime geçer ve bu etkileşimler sonucunda aile, toplum, devlet gibi daha büyük yapılar kurarlar. İnsan, biyolojik parçalardan ve psikolojik unsurdan oluşan bir sistem olarak ele alınabileceği gibi, toplum ve devlet gibi daha büyük sistemlerin parçası olarak da ele alınabilir. Parça bütün ilişkisi atom altı parçacıklar-atom, atom-molekül, molekül-hücre, hücre-doku gibi mikro ölçekte karşımıza çıktığı gibi organizma-eko-sistem gibi makro ölçekte, makine ve parçaları arasında olduğu gibi doğal olmayan teknik alanda da karşımıza çıkar. Genel sistem teorisi, bütün bu farklı türden parça-bütün ilişkilerinin bilimsel incelemeye konu olabilen ortak özellik ve yapılar taşıdığını savunur. Bu yüzden de atom altı fiziğinden, moleküler biyolojiye, sosyoloji, ekonomi ve politikadan bilgisayar bilimleri ve sibernetiğe kadar pek çok farklı alanda uygulama imkânı bulur.⁹

Bütün bunların dışında çok iyi düzeyde eğitim veren üniversiteler öğrencilerin kendi temel alanları dışından zorunlu seçmeli dersler aldıkları bir müfredat takip eder. Örneğin dünyanın en prestijli üniversitelerinden biri olan Harvard Üniversitesinde dekanlık yapmış olan Henry Rosovsky takip ettikleri eğitim politikasını anlatırken bütün lisans öğrencilerinin almak zorunda

9 Genel Sistem Teorisi hakkında genel bir bakış açısı kazanmak için bakınız: (Bertalanffy, 1972).

oldukları bir çekirdek program oluşturdıklarını söyler. Bu çekirdek program öğrencinin mezun olabilmesi için gerekli toplam ders yükünün dörtte birine tekabül eder. Program tarih, edebiyat, sanat ve etikle ilgili derslerin yanı sıra sosyal analizde kullanılabilecek seviyede matematik ve istatistik dersleri ile temel fen bilimleri ile ilgili dersler de içerir. Ayrıca farklı kültürleri tanıma imkânı taşımasından dolayı öğrencinin bir yabancı dil öğrenmesi de beklenir.¹⁰ Görüldüğü gibi Harvard'ın lisans eğitimi öğrencinin ufkunu genişletmesini ve global dünyanın meydan okumalarına daha iyi karşılık vermesini sağlayacak bir program içermektedir. Bu program öğrenciye farklı alanlarda bir veri yüklemesi yapmayı amaçlamaz. Nitekim artık merak ettiğimiz her şeyi internetteki pek çok arama motorundan aratarak büyük bir olasılıkla bulmaktayız.

Rosovsky verilen eğitimin eleştirel düşünmeye dayandığını ve öğrencinin eleştirel düşünme becerisini geliştirmeyi

- 10 Harvard Üniversitesinin lisans eğitimindeki çekirdek program (*core program*) 2008 yılında “genel eğitim programı” (*General Education Program*) adı altında yeniden yapılandırılmış, 2016’da da tekrar yenilenmiştir. Genel eğitim programı, temel esasları açısından çekirdek programa epeyce benzemekle beraber yenilenen programda öğrencilere sunulan seçmeli derslerin gündelik hayata, popüler, yerel ve global kültüre yaptığı atıflar dikkat çekiyor. Örneğin “Pandemi ve Irkçılık Çağında Etik” (*Ethics in an Age of Pandemic and Racial Reckoning*) dersi günümüzde yeniden baş gösteren salgın ve ırkçı davranışlar bağlamında ahlak sorunlarını değerlendiriyor. “Tolstoy ve Dostoyevski’nin Romanları Bağlamında Ahlaki İnceleme” (*Moral Inquiry in the Novels of Tolstoy and Dostoevsky*) dersi edebiyatın içinden ahlak felsefesinin temel sorunlarına eğiliyor. “Demokrasi Projesi” (*The Democracy Project*) dersi demokratik idealler üzerine kurulan ABD’nin bugün gelmiş olduğu nokta itibarıyla bu ideallere ne ölçüde ulaşmış olduğunu sorguluyor. “Global Gandhi: Pasif Direniş” (*Global Gandhi: Nonviolent Resistance*) adıyla açılan ders de Gandhi üzerinden pasif direniş yaklaşımını inceliyor. Derslerin içerikleri hakkında daha fazla bilgi edinmek için bakınız: (<https://gened.fas.harvard.edu/courses-listing>), (Son erişim tarihi: 11.04.2020). Harvard Üniversitesinde açılan Genel Eğitim derslerinin içeriği şu şekilde tanıtılıyor: “Acil problemler ve kalıcı sorulara odaklanarak [açılan] genel eğitim dersleri çalıştığınız alanları ilerde dönüşeceğiniz kişi[lik]lerle ve sınıfın ötesindeki dünyayla ilişkilendirme noktasında olağan dışı bir açıklığa sahiptir. Bu dersler, disiplin sınırlamalarını aşarak, yoğunlaşacağınız alanlarda öğreneceklerinizi daha geniş bir liberal sanatlar (*liberal arts*) bağlamı içine yerleştirme değeri gösterirler. Genel eğitim derslerinde, etrafınızdaki dünyayı etkileme potansiyeline sahip eylemlere katılırsınız.” (Çeviri bana aittir.) Bakınız: (<https://gened.fas.harvard.edu>) (Son erişim tarihi: 11.04.2020).

hedeflediğini önemle vurgular. Böyle bir eğitim alan öğrenci farklı alanların neleri sorunsallaştırdıklarını, ilgilendikleri konulara nasıl yaklaştıklarını, neleri hedeflediklerini ve ne tür akıl yürütme yöntemleri takip ettiklerini belli örnekler üzerinden kolayca kavrayabilir. Bilgiye götüren ana yolları tanıyarak farklı bağlamlarda takınılması gereken farklı tutumları kavrayabilecek bir bağlam duyarlılığı geliştirebilir ve kritik düşünebilme yetisini güçlendirebilir (Rosovsky, 2003, 98-132). Kısaca programın amacının öğrenciye hazır balık vermek değil çeşit çeşit balık tutabilmek için gerekli temel eğitimi vermek olduğu anlaşılıyor.

Kişinin tek bir alanın bakış açısına hapsolmaması ve disiplinler-arası bir yaklaşım geliştirilebilmesi gerçekten de bu alanlarla irtibatın eleştirel düşünme temelinde kurulabilmesine bağlıdır. Bir alanı daha iyi tanımak için o alanın problemlerini, yöntemini, hedeflerini ve sınırlarını irdelemek gerekiyor. Ayrıca kişi farklı disiplinleri mukayese etmekle her disiplinin yerini ve sınırını öğrenir, bir bağlam duyarlılığı kazanır. Bu bağlam duyarlılığı, kişinin eleştirel düşünme becerisini daha da olgunlaştırarak ufkunu genişletmesine, insani tecrübenin zenginliğini çok farklı açılardan görebilmesine imkân verir. Bir bakıma eleştirel düşünce ve çok-yönlü düşünce birbirini beslemiş olur. Bu şekilde uzmanlaşma ve çok-yönlülük arasında bir denge kurulur.

Felsefe, olaylara çok-yönlü bakabilme, fikirleri çok farklı açılardan değerlendirebilme noktasında da önemli bir model sunuyor bize. Felsefenin Antik Yunan'daki pratiğine baktığımızda eleştirel düşüncenin çok-yönlülükle iç içe geçtiği önemli örnekler görmekteyiz. Sokrates bir köşede inzivaya çekilerek değil, halkın arasına karışarak felsefe yapmıştır. Başka bir deyişle, farklı insanlarla, farklı görüşlerle devamlı olarak etkileşime geçerek, tartışarak düşünmeyi sürdürmüştür. Öğrencisi Platon tarafından diyaloglar şeklinde kaleme alınan bu tartışmaları bugün dahi zevkle okuyoruz. Bu diyaloglarda Sokrates'in çok farklı görüşlere sahip insanların düşüncelerini dikkate alarak belli bir sorunu veya tezi nasıl irdelediğini görebilmekteyiz.

Felsefe ayrıca bütün disiplinlerle etkileşime girebilir, her bir disiplini bir inceleme alanı kabul ederek özelleşebilir. Örneğin

fizik felsefesi, biyoloji felsefesi, sanat felsefesi gibi alanlar fizik, biyolojinin ve sanatın temel kabullerinin, yaklaşım ve yöntemlerinin, ortaya koyabileceği önemli sonuçların farklı açılardan incelenmesine dayanır. Hatta felsefe-kendini bile inceleme konusu edinir ve felsefenin ne olduğu, nasıl bir yöntem takip ettiği gibi soruları araştırır.¹¹ Dolayısıyla felsefe başka disiplinleri kendine bir inceleme alanı olarak almakla bir üst-disiplin (meta-disiplin) olarak kabul edilip farklı farklı disiplinlerle etkileşime açık çok-yönlü bir faaliyet olarak sürdürülebilir.

İnsanlarla iletişim kurmak ve onlarla belli bir problemin çözümünde iş birliği yapmak çok farklı bakış açılarını görebilme imkânı verir. Dolayısıyla hayatın içine karışmak ve insanlarla etkileşime geçmek çok-yönlü düşünebilmeye yardımcı olur. 21. yüzyılda öne çıkmakta olduğunu söylediğimiz iletişim kurma ve iş birliği becerileri çok-yönlü düşünceyi besler. Çok-yönlü düşünme eğiliminde olanlar da iletişim ve iş birliği becerilerini geliştirmeyi önemser. İrdeleme, çok-yönlülük, insanlarla rahatça, etkili biçimde iletişim kurabilme ve iş birliği yapabilme gibi beceriler karşılaşılan problemlerin çözümünde kişilere büyük kolaylık sağlar. Ayrıca yenilikçi düşüncenin ortaya çıkmasına zemin hazırlar. Artık yenilikçi düşünceyi incelemeye geçebiliriz.

Yenilikçilik

“Yenilikçilik” derken her türlü yeniliği kastetmiyoruz. Dar ölçekte birey için, geniş ölçekte de insanlık için anlamlı ve değerli olan yenilikten bahsediyoruz. Kurşun kalemimin tepesindeki silgiye tükenmez kalemle mavi bir nokta koymak benim için yeni bir şey olur. Zira bunu daha önce ne bir yerde gördüm ne de kendim yaptım. Ancak bunu yapmak yenilikçi bir düşüncenin göstergesi sayılmaz çünkü anlamlı ve değerli bir eylem değil.

Yenilikçi düşüncenin nasıl bir şey olduğunu zor bir problemle uğraşırken ona getirilen çözüm üzerinden anlayabiliriz. Problem sıradan olsaydı zaten benzer problemlere getirilmiş çözümlerden yararlanarak onu kolayca çözebilirdik. Ancak sıra dışı bir

11 Felsefenin kendi kendini incelemesinin “metafelsefe” adı altında ele alındığını daha önce belirtmiştik. Bakınız: Dipnot #3.

problemlerle uğraştığımızdan dolayı ona çözüm bulmak bizi zorlar. İşte burada yeni bir bakış açısıyla problemi ele almak ve yenilik içeren bir çözüm ortaya koymak durumunda kalırız. Bu yenilikçi çözüm daha önce farklı problemlere getirilmiş çözümlerden hiç yararlanmadığımız anlamına gelmez. Onları da kullanarak, belki onlardan yeni sentezlere ulaşarak kendi çözümümüzü üretmişizdir. Nitekim genelde de böyle olur, eski tecrübelerin farklı kombinasyonlarından yenilikçi düşünceler ortaya çıkar. Bu açıdan, çok-yönlü düşüncenin yenilikçi düşünceyle olan ilişkisini de görebiliyoruz. Farklı alanlar hakkında ilgi ve bilgimiz arttıkça yenilikçi fikirler üretme olasılığımız da artar. Bu konuyu daha fazla uzatmak istemem çünkü kitabın ikinci bölümünde daha ayrıntılı biçimde tartışmaya çalıştım.

Problem çözümünde dikkat edilmesi gereken ikinci nokta çözüm önerisinin probleme uygunluğudur. Ne kadar orijinal de olsa önerilen şey problemin çözümüne katkı sağlamıyorsa bizim için bu açıdan değerli sayılmaz. Bu yüzden yenilikçi de olmaz. Çözüm önerisinin sorunu ortadan kaldırıp kaldırmadığını, kaldırıyor ya da yeni sorunlara yol açıp açmadığını veya ne ölçüde sorunu giderdiğini belirlemek de eleştirel düşünceyle yapılır. Bu yüzden eleştirel düşünce ve yenilikçi düşünce birbiriyle yakından ilişkilidir. Şimdi felsefe tarihinden bir örnekle yenilikçi düşüncenin problem çözme bağlamında nasıl ortaya çıktığını daha iyi anlamaya çalışalım.

Konuştuğumuz doğal diller bir sürü belirsiz ifadeler taşır. Düşünün, “yüz” kelimesinin kaç değişik anlamı aklınıza geliyor? Bu sebeple de sık sık iletişimde sorunlar çıkar, muhataplarımızın görüşlerini anlamakta, o görüşleri savunurken ortaya koydukları sebepleri takip etmekte zorlanırız. Tarih boyunca pek çok filozof bu problemleri yakınmıştır. Bazıları ise bunu aşmak için epeyce yenilikçi bir tez önermiş, herkes için aynı anlama gelen evrensel bir dil geliştirilmesi gerektiğini söylemiştir. Modern dönemde bu konuyu ele alan en önemli filozoflardan biri olarak Leibniz’i görmekteyiz. Leibniz evrensel bir bilim dili kurmayı hayal eder. Bu dil, net anlamlara sahip sembollerden oluşacak ve aynen matematikte olduğu gibi hiçbir anlam karmaşasına yol açmayacaktır. Leibniz dilin bu özelliğine “evrensel karakter” (*characteristica*

universalis) der. Ayrıca bu dilde yapılacak bütün akıl yürütmeleri, çıkarımları hesaplayacak algoritmik bir mekanizma bulunacaktır. Dilin bu yönünü de “mantıksal hesaplama” (*calculus ratiocinator*) olarak adlandırır. Leibniz’e göre bu dil içinde ifade edilen bütün sorunlar net bir sonuca bağlanabilecektir (*Hintikka*, 1997, ix-xxii; Davis, 2000).

Leibniz bu projeye başlamakla birlikte, projenin zorluğunu fark edip devam edemez, bu konuda bir metin de yayımlamaz. Fakat 19. yüzyılda önce George Boole matematiksel mantığı, sonra da Gottlob Frege ve Bertrand Russell sembolik önermeler ve yüklemeler mantığını geliştirerek bu projenin gerçekleşmesine önemli katkılarda bulunurlar. Frege ve Russell matematiği mantığa indirgemek üzere lojistik projesine girer. Bu proje Leibniz’in “mantıksal hesaplama” olarak adlandırdığı hedefe bir adım daha yaklaşıldığı umudunu uyandırmışken ilginç bir gelişme yaşanır. Kurt Gödel “tamamlanamazlık teoremiyle” (*incompleteness theorem*), Russell’in matematiğin temelleriyle ilgili problemleri çözmek için ortaya koyduğu aksiyomatik sistemin ve benzeri bütün aritmetik sistemlerinin “tutarlı iseler, eksik olduklarını” gösterir. Bu şu anlama gelir: Aritmetiğin tutarlılığını korumak isteyen, aritmetikteki her önermenin ispat edilebileceği tezini bırakmalıdır. Başka bir deyişle aritmetikte ispatı verilemeyecek doğru önermeler vardır. Bu ise her sorunun algoritmik bir hesaplama mekanizmasıyla çözülemeyeceğini gösterir. Sonuçta, Leibniz’in “mantıksal hesaplama” projesi açmaza girer.

Bu olumsuz sonuca rağmen Leibniz’den birkaç yüz yıl sonra modern sembolik mantık kurulmuştur ve iletişimde netliğe kavuşma yönünde önemli bir kazanım elde edilmiştir. Ayrıca Gödel eksiklik teoremini geliştirirken çok orijinal bir yaklaşım ortaya koyar. Herhangi bir matematiksel önermeyi veya ispatı bir sayı ile temsil etmenin yolunu bulur ki bu yola bugün “Gödel numaralandırması” (*Gödel numbering*) diyoruz. Böylece bir dili sadece sayılarla ifade edebilme imkânı belirmiş olur. Bu noktadan sonra Alan Turing gibi bilgisayar biliminin kurucu şahsiyetlerinin çabalarıyla günümüz bilgisayarlarına temel

olacak fikirler gelişmeye başlar. “Ben okula gidiyorum.” cümlesine sayısal bir değer atadığımızı varsayın. Örneğin bu değer, 1212 olsun. Bu değeri iki tabanına (sadece 0 ve 1’ler ile yazılacak şekilde) çevirelim. Bilgisayar çiplerinin basit bir elektrik devresi gibi çalıştığını varsayabiliriz. Devre açıkken “1”, kapalıyken de “0” değerini alsın. Bilgisayar dolayısıyla 1 ve 0’lardan oluşan bir kodu işleyebilir. Sonuçta “Ben okula gidiyorum.” cümlesine sayısal bir değer atayabildiğimden dolayı bu cümleyi bilgisayara tanıtabilirim. İşte bilgisayarlar böyle bir süreç içerisinde ortaya çıktı ve belli problemlere çözüm üretmeye çalışan filozof, mantıkçı ve matematikçilerin orijinal yaklaşımları sayesinde hayatımızın önemli bir parçası hâline geldiler.

Yenilikçi düşünce bir probleme çözüm bağlamında eleştirel düşünceyle yakından ilişkilidir. Ancak sanat gibi farklı bağlamlarda ise çoğu kez insanın öznel beğenisi ve takdiri neyin yenilikçi olup olmadığı konusunda belirleyici olur. Bunu daha iyi anlamak için, örneğin, modern sanatın öncülerinden sayılan Marcel Duchamp’ın “Çeşme” (*Fountain*) adlı eserini dikate alalım. New York’ta “Bağımsız Sanatçılar Topluluğu” (*The Society of Independent Artists*) adıyla kurulan bir dernek 1917 yılında büyük bir sergi düzenleyeceğinin duyurusunu yapar. Duyuruda sergiye gönderilen sanat eserlerinin jüri değerlendirilmesine girmeden sergileneceği de ifade edilir. Topluluğun amacı o dönemde sanatı sınırlayan kalıpları aşabilmek için bir farkındalık oluşturmaktır. Marcel Duchamp seramik bir pisuar satın alır, onu “R. Mutt” adıyla imzalar, tarih atar ve “Çeşme” adıyla sergiye gönderir. Gelen 2125 sanat eserinden bir tek Duchamp’ın gönderdiği pisuar reddedilir. Sanatta hâkim olan mevcut kalıpları aşmaya çalışan bir topluluk için bile bu eser kabul edilebilirlik sınırlarının dışında kalmıştır. Ancak daha sonra Duchamp’ın bu eseri çok önemsenir. Sanatta yeni akımlara ve açılımlara ilham verir. 2004 yılında yüzlerce sanatçı ve tarihçinin katıldığı bir oylamada “20. yüzyılın en etkili sanat eseri” seçilir (*Kuenzli, Nauman, 1996*).

Şekil B: Duchamp'ın "Çeşme" adlı eseri, Kaynak: "Fountain (Duchamp)" maddesi, Vikipedi, [https://tr.wikipedia.org/wiki/Fountain_\(Duchamp\)](https://tr.wikipedia.org/wiki/Fountain_(Duchamp)), Son erişim tarihi: (07.03.2021)

Marcel Duchamp'ın "Çeşme" adlı eserinde örneklenen sanat anlayışı başlangıçta pek de beğenilmemişken sonradan çok etkili olmuştur. Duchamp'ın yaptığı yenilik, bir nesneyi normal kullanım bağlamından çıkarıp çok farklı bir bağlamda işlevsel ve anlamsal bir dönüşüme uğratarak bir sanat eseri hâline getirmektir. Bu yenilik eğer sonradan ilgi çekmeseydi, birilerinin beğenisini kazanmasaydı bugün bu esere "sanat eseri" demeyecektik. Duchamp elbette onu sanat eseri olarak görmeye devam edecekti ama bu görüşü kitlelerce benimsenmediğinden genel bir kabul görmeyecekti. Dolayısıyla bir yeniliğin sanat değeri taşıması, ona değer ve anlam atfedecek kişi ve kitlelerle yakından ilişkilidir. Sanattaki yenilikçilik kişilerin öznel beğeni ve takdirlerinin belirlediği değerlere dayanır. Günümüzde de pek çok insanın ilgisini çeken yeni sanat yaklaşımlarından bazı örnekler vererek bu bahsi sonlandırmak istiyorum.

"Biyosanat" (*bio art*) epeyce yeni bir sanat akımı olup biyolojide kullanılan teknikler yardımıyla sanat eseri üretme anlayışını

esas alır. Bu açıdan farklı alanları bir araya getirebilme becerisine dayandığından çok-yönlü düşünmeyi de içerir. Bu akımın günümüzde yaşayan en ünlü temsilcilerinden biri Brezilya asıllı Amerikan sanatçı Eduardo Kac'tır. Kac en orijinal çalışmalarından birinde Tevrat'tan aldığı bir ayeti önce mors alfabesine çevirir, sonradan da mors kodunda şifrelenen bu ayeti bir DNA sarmalı şeklinde sentezler. Bu DNA sarmalını da bakterilere enjekte ederek bakterileri galeride sergiler.¹² Türk sanatçılardan örnek verecek olursak, Refik Anadol'un da biyosanat kapsamına giren çalışmaları bulunur. Anadol, örneğin, insanların deneyimledikleri sevinç, acı, hüznün gibi duygusal durumlar esnasında beyinlerindeki EEG dalgalarını ölçer. Bu dalgaları da taşıdıkları farklı frekanslar üzerinden görseller.¹³ İrdeleyen, çok-yönlü ve yenilikçi düşüncenin çerçevesini bu şekilde çizdikten sonra şimdi pratik hayatla irtibatının nasıl kurulabileceği hakkında bazı değerlendirmelerde bulunacağım.

Pratik Hayatla İrtibat

Teorik anlatının pratik hayattaki karşılığına da bakmak gerekir. Bu hem teorinin gücünü sınar hem de insan bütünlüğünün korunmasında yardımcı olur. Kişi profesyonel hayatının teorik boyutlarıyla gündelik hayatın pratik boyutları arasındaki ilişkiyi dengeli bir şekilde kuramadığında türlü türlü sıkıntılar baş gösterir. 1981 Nobel edebiyat ödülü sahibi Elias Canetti *Körleşme (Die Blendung)* adlı romanında normal hayattan kopuk, kendi fildişi kulesinde yaşamaya çalışan aydın tiplemesini romanın ana karakteri sinoloji¹⁴ uzmanı Peter Kien şahsında yerden yere vurur.

Kien, evinde yirmi beş bin kitap barındıran büyük bir kütüphaneye sahiptir. Kitapları insanlardan daha değerli görür. Sinoloji alanında herkesin parmakla gösterdiği bir otorite olmasına rağmen kendisine teklif edilen bir sürü akademik pozisyonu elinin tersiyle itmiştir. Çünkü akademik işlerin çalışmalarını

12 Bakınız: (<http://www.ekac.org/>), (Son erişim tarihi: 15.02.2020)

13 Anadol'un bu çalışması 7 Şubat 2018-10 Mart 2018 tarihleri arasında Pilevneli Galeride "Eriyen Hatıralar" (*Melting Memories*) adıyla sergilenmiştir.

14 Özellikle Çin merkezli Uzak Doğu dilleri ve kültürleriyle ilgilenen bilim dalı.

aksatacağını düşünür. Kendini işine bu kadar kaptırmış durumdadır. Sabahları kısa bir yürüyüşe çıkar ve sonrasında bütün gününü kütüphanesinde çalışarak geçirir. İnsanlarla iletişimini mümkün olduğunca sınırlı tutar ve sadece kitaplarla arkadaşlık kurar. Ancak Kien tanımadığı pratik hayatın içindeki insanlar tarafından kandırılır. Evine hizmetçi olarak gelen Therese kendisini kitaplara değer veren biri olarak gösterir, zamanla Kien'in güvenini ve sevgisini kazanır. Kien kitaplarını gözü arkada kalmadan Therese'ya emanet edebileceği düşüncesine kapılır ve bu yüzden onunla evlenir. Evlilik sonrası Kien için tam bir kâbusa dönüşür. Therese düğün sonrası eve adımını atar atmaz kitapları dağıtarak kendine yer açmaya çalışır. İkilinin arası bir süre sonra öylesine açılır ki Kien evi ve dolayısıyla o çok sevdiği kitaplarını terk etmek zorunda kalır. Kien yeni girdiği sosyal çevrede tanıştığı kişilerce de kandırılır. Akıl sağlığını yitirir. En sonunda evi ve kütüphanesi yanar (Canetti, 2005).

Canetti'nin Peter Kien karakteri etrafında ördüğü bu traji-komik senaryo açıkçası biraz abartılıdır. Bir dalda uzmanlaşmak isteyen kişinin Kien kadar olmasa da zamanının büyük bölümünü çalışmaya ve araştırmaya ayırması gerekir. Bu özveriyi göstermezse çalıştığı alanda yetkinliğe ulaşamaz. Canetti'nin dikkat çekmek istediği muhtemelen bunun zamanla bir saplantı hâline dönüşmesi, kişiyi hayatın bütün diğer yönlerinden kopararak yalancı bir dünyaya sokması durumudur. İşte böyle denge-siz bir işkoliklik hâli insanın başına bir sürü çorap örebilir, onu felakete sürükleyebilir. Bu yüzden insani bütünlük, gündelik hayat ihmal edilerek korunamaz.

İrdeleyen, çok-yönlü ve yenilikçi düşünce yapısını içselleştiren biri, eğitim sürecinde ve profesyonel hayatta başarıyı kolayca yakalayabilir. Bunun yanında gündelik hayatı da derinlemesine anlayıp o hayat içinde var olma iradesini en güzel şekilde ortaya koyabilir. Bu zihin yapısına sahip kişiler kitap okur gibi evreni okuyabilir, hayatın kendilerine sunduğu imkân ve fırsatların değerini anlayıp etkili kararlar alabilir. Alışverişten arkadaşlığa, spordan siyasete karşılaştıkları farklı farklı insan ilişkileri içerisinde aldatılmaktan, kandırılmaktan korunur.

Günümüzün görsel ve yazılı kitle iletişim araçları insanları kandırmakta, yönlendirmekte ve etkilemekte bir hayli mesafe katetmiş görünüyor. Özellikle sosyal medyanın hayatımızın hemen hemen her yanını kuşattığı bir zaman diliminde hiç de küçümsenmeyecek bir etkiye maruz kalıyoruz. En basitinden okuduğumuz bir haberin veya yorumun sıhhatini değerlendirebilmek için eleştirel düşünme becerisine ihtiyacımız var. Aksi hâlde ustaca yapılan mantık hataları, retorik tuzaklar veya manipülasyon teknikleriyle başkalarının amaçları doğrultusunda yönlendirilmemiz çok da zor değil. İşte bu nokta, felsefenin ve üç boyutlu düşüncenin niye toplumsallaşması gerektiğini açıkça ortaya koyuyor. Bu yüzden halk için felsefenin önemini güçlü bir şekilde vurgulamak gerekiyor.

Halk için Felsefe

Antik Yunan'dan beri pek çok filozof toplumun ve pratik hayatın sorunlarıyla da ilgilenmiş, hayatla iç içe yaşamıştır. 19. yüzyılda hızlanan uzmanlaşma dalgasıyla teorik düzleme kayan felsefe çalışmaları günümüzde yüzünü yavaş yavaş yine pratik alana dönüyor. Batı'da günden güne güçlenen bu eğilim "halk için felsefe" (*public philosophy*) adı altında önemli bir konum da kazanmışa benziyor.¹⁵

Halk için felsefe yaklaşımı iki ana eksende hareket eder. İlk eksen, halkı ilgilendiren önemli sorunları felsefi bir bakış açısıyla ele almak ve bu sorunların çözümüne yardımcı olmak. Savaşlar, hastalıklar, toplumsal krizler, insanları ve doğayı etkileyen sömürü sistemi, çevre kirliliği gibi herkesi ilgilendiren problemler filozofların da meselesi olur, bu bakış açısına göre. Filozoflar bu sorunları teorik bir arka plan üzerinden ele alır ve eleştirel bir değerlendirmeye tâbi tutar. Sorunların değerlendirildiği teorik çerçevenin, derinliği ve genişliği ölçüsünde, çözüme katkısı inkâr edilemez. Ancak bu yaklaşım, bazı riskler de taşıyor. Çok sınırlı bir alanda uzmanlaşmış filozoflar ele aldıkları pratik sorunlarla ilişkili diğer alanları dikkate almadan değerlendirme

15 "Halk için felsefe" (*public philosophy*) hakkında genel bir fikir edinmek için bakınız: (Chomsky, 1968), (Ceaser, 2000), (Irwin, 2014).

yapacak olurlarsa ortaya epeyce yüzeysel ve verimsiz sonuçlar çıkabilir. Pratik sorunların kendi içlerinde taşıdıkları bir sürü özel faktör, soruna hâkim olabilmek için çok detaylı bir incelemeyi gerektirebilmektedir. Sorunun ayrıntılarına nüfuz edilmeyen sadece ilkesel bazda yapılan değerlendirmeler çoğu zaman netice vermez. Örneğin enerji ihtiyacını karşılamak için bir ülkenin nasıl bir yatırım yapması gerektiği sorunu; ilgili teknik, bilimsel, ekonomik, siyasi boyutlardan bağımsız olarak ele alınamaz. Bu yüzden, filozofların pratik problemleri incelerken farklı alanlardaki uzmanların görüşlerine önem vermesi, mümkünse onlarla iş birliği yapması gerekir. Böyle geniş katılımlı bir çerçevede ele alınan pratik sorunlara filozofların da değerli katkıları olacaktır.

İlk eksenle ilgili olarak, 20. yüzyılda önemli bir akım oluşturmuş Frankfurt Okulu'na değinmekte yarar var. Frankfurt Okulu'nun önemli filozoflarından Max Horkheimer'a göre "felsefenin doğru toplumsal işlevi var olanın eleştirisinde yatar." (Horkheimer, 2005, 477). Felsefe hâkim otoritenin hizmetçiliğini yapmaz. Okulun "eleştirel teori" adını verdiği yaklaşım, düşünce ve pratiği bir arada, iç içe ele alır. Yapılacak eleştiri, toplumsal yapı ve kurumları sorgulayarak mevcut düzenin ne ölçüde adil olduğunu ve insanca bir yaşama imkân tanıyıp tanımadığını açıklığa kavuşturmaya çalışır. Önce insanların mevcut toplumsal yapılarıdaki konumlarının farkına varmalarını sağlamak amaçlanır. Sonra da insan yaşamının daha da iyileştirilmesine yönelik somut adımların nasıl atılabileceği tartışılır. Kısaca eleştiri, toplumsal yapı ve kurumları da içine alacak şekilde var olan durumu eleştirerek onu daha iyi bir yaşama imkân verecek şekilde dönüştürmeyi hedefler.¹⁶

Halk için felsefe yaklaşımının ikinci ana ekseni teorik felsefenin halka sunulmasını ve toplumsallaşmasını hedefler. Bunun için de felsefi doktrinleri, kavramları ve yöntemleri halkın ilgi ve birikimine uygun bir anlatıyla ifadeye çalışır. Bu çerçevede de

16 Eleştirel teori hakkında genel bir fikir sahibi olmak için bakınız: (Horkheimer, 2005). Bu eserdeki şu makaleler özellikle dikkate alınabilir: "Geleneksel ve Eleştirel Kuram" ile "Felsefenin Toplumsal İşlevi".

hızla artan bir entelektüel üretim göze çarpıyor.¹⁷ Ancak yapılan çalışmaların büyük bir kısmı felsefi düşünme tarzını değil de filozofların vardıkları sonuçları merkeze alan bir anlatı takip etmektedir. Belki bu noktada öncelikle altı çizilmesi gereken husus, o sonuçlara götüren süreçlerin nasıl gerçekleştiğini göstermek olmalı. Zira sadece sonuçlar üzerinden alimlanan felsefe tarihinin insanları felsefi derinlikten mahrum bırakacağını, felsefi yaklaşımı çok da iyi şekilde kazandıramayacağını vurgulamıştık. Üç-boyutlu düşünmeyi merkeze alan felsefi bir yaklaşımın toplumsallaşması halk için çok daha büyük bir kazanım olabilir. Bunun nasıl yapılacağı üzerine daha çok eğilmek gerekiyor. Nitekim elinizdeki kitap da bu amaca yönelik bir katkı sağlamaya çalışıyor.

Gündelik hayatta çok müstesna bir yere sahip olan fıkra kültürümüz bu amaç için yararlanılabilecek büyük bir kaynak oluşturur. Yediden yetmişe herkesin sohbetini süsleyen Nasreddin Hoca, Temel ve Bektaşî fıkraları bugüne kadar çok farklı açılardan okunmuştur. Ancak onları eleştirel düşünce ve felsefe açısından da yorumlamak gerekiyor. Bu fıkralar belli düşünme tarzlarını en veciz ve en vurucu şekilde örnekler. Çok soyut ve hayattan kopuk gibi algılanan felsefi problem ve yaklaşımları hayatın içinden en somut durumlarla açıklar. Ayrıca bu fıkraların felsefi derinliğine eşlik eden mizahi yönleri insanların zihnî çaba isteyen derin yapılara nüfuzunu kolaylaştırır ve akılda kalıcılığını artırır. Toplumsal gerilimin arttığı dönemlerde, insanların birazcık da olsa tebessüm edebilmeleri aradaki buzları eritir, birbirleriyle iletişim kurmaları için kapı aralar. Bu fıkraların mizahi potansiyelleriyle rasyonel zeminde gerçekleşecek bir toplumsal uzlaşî kültürüne büyük katkı sağlayacağını düşünüyorum. Ne yazık ki

17 Bu entelektüel üretim genelde “popüler felsefe” (*popular philosophy*) adı altında yapılmaktadır. University of Kentucky Press, Blackwell ve Opencourt vb. yayınevlerinin belli bir popüler öğeyi felsefe ile ilişkili olarak inceleyen kitap serileri bulunmaktadır. Bu serilerde yüzü aşkın eser yayımlanmıştır. Örnek eserler: *Yüzüklerin Efendisi ve Felsefe* (*The Lord of the Rings and Philosophy*), (Bassham ve Bronson, 2003); *Yıldız Savaşları ve Felsefe* (*Star Wars and Philosophy*), (Decker ve Eberl, 2005); *Sherlock Holmes’un Felsefesi* (*The Philosophy of Sherlock Holmes*), (Tallon ve Baggett, 2012). Ayrıca çeşitli anekdotlar üzerinden popüler bir felsefe tarihi anlatımı örneği için bakınız: (Rescher, 2019).

kültürümüzün iliklerine işlemiş bu fıkralar sundukları düşünme tarzları ve felsefi yönleri açısından ciddi ve derinlikli incelemelere konu olmamıştır.¹⁸ Fıkraların yanı sıra, sinema, edebiyat, din ve bilim tarihinden vurucu anekdotların da halk üzerinde benzer etkisi bulunur. Kitaba bütün bu kategorilerden farklı örnekler alarak üç boyutlu düşünmenin ve felsefenin toplumsallaşması için bir çerçeve oluşturmaya çalıştım.

Sinema, fıkra, masal, kısa öykü ve anekdotlar çocuklara ve-rilecek düşünme eğitiminde kullanılacak en uygun entelektüel araçlardandır. Karikatürlerin de benzer işlevlerinden söz edebiliriz. Bu entelektüel araçlar sayesinde, çocuk eğlenerek soyut konuları kavramaya başlayabilir. Onlar aracılığıyla çocuğun ilgisini canlı tutmak ve kavrayış seviyesine uygun bir tarzda konuşmak mümkün hâle gelir. Elinizdeki kitapta bu edebî türlerin hepsini yeri geldikçe kullanmaya çalıştım ve ele aldığım konuların hepsine çocukların da anlayış seviyesini gözetten bir bölüm eklemeye çalıştım. Çocukların eğitiminde ayrıca felsefeye yer verilmesi bugün dünya çapında epeyce önemsenmektedir. Bu konudaki önemli çalışmalara da değinelim.

Çocuklar için Felsefe

Amerikan filozof Matthew Lipman çocuklar için felsefeyle ilgili çalışmalar yapıp bunu önce ulusal sonra da uluslararası bir harekete dönüştürmeyi başarmıştır. Lipman 1960'ların sonu,

18 Fıkralar ve felsefe arasındaki ilişki üzerine yapılmış çeşitli çalışmalardan bahsedebiliriz. Bu alandaki önemli eserlerden biri Harvard Üniversitesinden emekli olmuş iki profesörün -Thomas Cathcart ve Daniel Klein- çeşitli ülkeleri ziyaretleri esnasında öğrendikleri fıkraları felsefi konulara göre tasnif ederek hazırladıkları bir tür antolojidir. Bakınız: (Cathcart, & Klein, 2010). Bu eser bir tane bile Temel, Bektaşî veya Nasreddin Hoca fıkrası içermez. Ayrıca yazarlar kullandıkları fıkraların belli bazı felsefe konularıyla ilgili olduğuna değinmenin ötesine geçmezler. Nasreddin Hoca fıkralarının taşıdığı felsefi derinliğe işaret eden eserler de vardır. Örneğin bakınız: (Küyel, 1996). Fakat bu tip çalışmalar fıkralardaki felsefi derinliğe sadece işaret etmekte, detaylı bir incelemesini yapmamaktadır. Oscar Brenifier ve Isabelle Millon seçtikleri on iki Nasreddin Hoca fıkrasını belli felsefi problemler bağlamında biraz daha detaya girerek inceler. Bakınız: (Brenifier ve Millon, 2012). Fakat bu çalışmada seçilen fıkralar ile o fıkralar üzerinden anlatılan konu arasında tam bir isabet bulunduğunu söylemek güçtür. Her hâlükârda daha yetkin çalışmalara ihtiyaç var.

1970'lerin başında Amerikan eğitim sisteminin eleştirel düşünceden yoksun kitleler çıkardığını görür ve bunun düzeltilmesi için çocukların eğitiminden başlanması gerektiğine karar verir. Bu amaç doğrultusunda felsefi düşüncüyü çocukların hayret ve merakını uyandıracak hikâyeler içinde örnekleyen eserler kaleme alır. 1969'da yayınladığı *Harry Stottlemeier'in Keşfi* (Lipman, 1974) ile kısa zamanda ilgi çeker ve "çocuklar için felsefe" (*philosophy for children*) adlı hareketi başlatır. 1970'lerin ortasında ise Montclair Eyalet Üniversitesinde çocuklar için felsefe geliştirmeye yönelik bir enstitü kurarak çalışma arkadaşlarıyla birlikte bu konuda birçok kitap, doküman ve müfredat taslağı üretir.¹⁹ 1985 yılına gelindiğinde ise *Çocuklarla Felsefi Soruşturma için Uluslararası Konsey* (*International Council for Philosophical Inquiry with Children*) kurularak çocuklar için felsefe hareketi uluslararası zeminde temsil edilmeye başlanır.

Lipman, yazılan eserlerde ve sunulan eğitimde çocuğun ilgisini çekecek şekilde hayret ve merakını uyandırmak gerektiğini vurgular. Zira bir konu insanın hayret ve merakını ateşlemiyor, ilgisini çekmiyorsa konuyu ne kadar açık ve net anlatırsanız anlatın, konunun ne kadar önemli olduğunu vurgularsanız vurgulayın o insan için çok fazla şey ifade etmez. İnsanlığımızın yapısında aklın yanı sıra duyguların da önemli bir yeri olduğunu unutmamak gerekir. Akıl ve duygular arasında dengeli bir ilişki kurulmadan kişide üç-boyutlu düşünmeye, felsefeye veya diğer disiplinlere karşı bir ilgi ya da merak büyük olasılıkla uyanmayacaktır. Kontrolsüz duygularının esiri olan kişi için yarını düşünmeden gününü gün etmek kolayca bir yaşam tarzına dönüşür. Bu yaşam tarzının ise yukarda bahsettiğimiz entelektüel alanları veya düşünme becerilerini dikkate almasını beklemek biraz safderunluk olur. Dolayısıyla düşüncenin eğitimini duygusal eğitimden

19 Ülkemizde de çocuklar için felsefe hareketi son yıllarda ivme kazanmış bu konuyla ilgili epeyce eser yayımlanmıştır. Çocuklarla felsefenin pratikte nasıl yapılacağını teorisi ve örnekleriyle anlatan bir eser için bakınız: (Worley, 2019). Ayrıca bu konuda şu eserlerden de yararlanılabilir: (Droit, 2017), (Wartenberg, 2018), (White, 2019), (Direk, 2017), (Direk, 2019). Bu eserlerin yanı sıra Metis, Tudem, Redhouse Kidz, Pan, Sistem, Öteki ve Timaş Çocuk yayınevlerinin "çocuklar için felsefe" dizileri bulunmaktadır.

bağımsız düşünmememiz gerekiyor.²⁰ Bu açıdan bakıldığında çocuklar yetişkinlere göre daha şanslıdır. Yetişkinlerin deneyimledikleri tekdüzelik içinde zamanla hayret ve merak duyguları körelir. Çocuklar içinse yetişkinlere sıradan gelen pek çok şey yenidir, orijinaldir ve hâliyle çocukların meraklarını çeker. Yetişkinlerin hiç sorgulanmamış önyargıları yaşlandıkça kuvvetlenir. Çocuklar ise henüz neyin ne olduğunu anlama aşamasında olup daha açık fikirlidirler. Yetişkinlerdeki kuvvetli önyargılar ve alışkanlık hâline gelmiş tepkiler çocuklarda bulunmaz. Bu yüzden çocuk, aldığı eğitim çerçevesinde şekillenmeye başlar. Kısaca, eğitim çocuğun gelişiminde önemli rol oynar. Kötü bir eğitim çocuğu yanlış biçimde şartlandırabilir, zihnî potansiyelini köreltebilir. Burada iyi bir eğitim sisteminin bütün detaylarıyla nasıl olması gerektiği hakkında bir öneri sunma derdinde değilim. Savunmaya çalıştığım görüş; irdeleyen, çok-yönlü ve yenilikçi düşüncenin eğitim sisteminde merkezî bir yer alması gerektiğidir. Bununla ilişkili olarak da Finlandiya gibi ülkelerin eğitim deneyimi ve çeşitli eğitim modelleri bu gerekliliğin nasıl sağlanabileceği noktasında fikir verebilir.

Finlandiya'nın Eğitim Deneyimi ve Farklı Eğitim Modelleri

Finlandiya bugün eğitim sistemiyle elde ettiği başarı açısından dikkat çeken önemli ülkelere biridir. 2000 yılında on beş yaş grubu öğrencilerin okul başarı seviyesini ölçmek için uygulanmaya başlayan PISA sınavlarında Finlandiya yıllarca birinci olmuştur. Finlandiya'nın eğitim sistemi zamanın getirdiği şartlar dikkate alınarak dönem dönem güncellenir. Sistem belli parametreleri içermekle beraber farklı uygulamalara elverişli bir esneklik taşır. Ana hatları çizilen eğitim modeli ülke içinde farklı bölgelerdeki kurumların inisiyatifiyle farklı şekillerde uygulanabilir. Bu esnekliğinden dolayı Finlandiya eğitim sistemi pek çok ülke tarafından model alınmış ve bu ülkeler kısa sürede ciddi başarılar elde etmeye başlamışlardır.

20 Akıl ve duygular arasındaki ilişkiyi kitabın birinci bölümünde daha detaylı biçimde ele alıyorum.

Finlerin eğitime yaklaşımlarından çıkarılacak önemli dersler olduğunu düşünüyorum. Onlar için eğitimin amacı PISA gibi sınavlarda başarı elde etmek değildir, dünyada parmakla gösterilen bir ülke olmak da değildir. Finler öğrencilere öğrenmeyi sevdirmek ve onları çağın şartlarına göre hazırlama derdi taşırlar. Bunun için de en iyi eğitim politikasının nasıl olması gerektiği konusunda devamlı kafa yorarlardı. Finlandiya'nın son on beş-yirmi yılda yakaladığı başarı 1980'lerde yaptığı eğitim reformlarının sonucudur. Öğrencilerini 21. yüzyılın talep ve zorluklarına karşı daha hazırlıklı hâle getirmeyi hedefleyen Finlandiya, 2016'da ise yeni bir müfredat reformu yapmıştır.²¹

Helsinki'deki eğitim faaliyetlerinden sorumlu Dr. Marjo Kyllonen bu son reformun içeriği hakkında bilgi verirken önemli birkaç hususun altını çizer. Kyllonen öğrencilere eleştirel ve yenilikçi düşünme becerisi kazandıracak bir eğitim verilmesi gerektiğini söyler. Okula gelen öğrenci, aldığı dersleri niye aldığı hakkında bir anlayış geliştirebilmelidir. Bu da öğrendiklerinin gerçek hayatla ne kadar yakından ilişkili olduğunu göstermekle olur. Öğrencinin hayatta karşılaşılacak problemlere karşı sadece tek bir disiplinin değil çok farklı disiplinlerin bakış açıları kullanarak çözümler üretebilmesi için disiplinler-arası ve bütüncül bir eğitim olması gerekir. Öğrencinin çetin problemler karşısında yalnız başına değil, arkadaşlarıyla beraber iş birliği yapmayı öğrenerek ortak projeler geliştirmesi istenir. Bu yaklaşımda eleştirel, çok-yönlü ve yenilikçi düşünceye verilen önem, özellikle de pratik hayatla irtibat kurmaya yapılan vurgu çok anlamlı gözüküyor.

Finlandiya'nın bu yeni eğitim politikasına göre okullar müfredatlarına bahsi geçen bakış açısına göre tasarlanmış en az bir

21 Finlandiya eğitim sistemi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bakınız: (Sahlberg, 2018) & (Sahlberg, 2015). Finlerin eğitime verdiği önem yirmi-otuz yıllık bir mesele değildir. 19. yüzyılın başında Finlandiya'yı dolaşan Rus yazar Grigory Petrov yer altı kaynaklarından mahrum, tarıma da pek elverişli olmayan, bataklıklar ve kayalıklarla dolu Finlandiya'yı Finlerin inanılmaz çalışma azmiyle "beyaz zambaklar ülkesine" çevirdiğine işaret eder. Petrov'un gözlemlerine göre o dönemde bile çocuğundan yaşlısına herkes okumaya ve öğrenmeye meraklıymış. Yine Petrov'un aktarımına göre doğal kaynaklar açısından fakir bir ülkede yaşayan Finler "Okul bizim en büyük zenginliğimizdir." derlermiş. Daha fazla ayrıntı için bakınız: (Petrov, 2018).

ders eklemek zorundadır. Kyllonen, nasıl bir ders tasarlanması gerektiğini “akıllı telefon” başlıklı bir dersle örnekler. Bu derste hayatımızın vazgeçilmez bir parçası hâline gelmiş akıllı telefonlar merkeze alınır. Telefonun tarihi üzerinden tarih, bu teknolojinin arkasındaki bilimsel teoriler üzerinden fizik, telefonu kullanan insanların davranışlarını anlamak için yapılacak anket gibi çalışmalar üzerinden matematik ve istatistik, yazılı mesajların dili nasıl etkelediği ve değiştirdiği üzerinden de dilbilim anlatılır. Bu şekilde aynı konuya farklı disiplinlerin bakış açılarından nasıl bakıldığını görme ve öğrenme imkânı sağlanmış olur.²² Böylece hayatın içinden bir “fenomen” farklı disiplinlerin etkileşimine imkân verecek şekilde ele alınır ve öğrencinin, “Ben bunları niye öğreniyorum?” sorusuna daha tatmin edici bir cevap sunulmuş olur. Bu sebeple anlatılan yaklaşımı Kyllonen “fenomen öğrenimi” (*phenomenal learning*) olarak adlandırır.

Disiplinler-arası etkileşime dayanan başka eğitim yaklaşımlarından da bahsedebiliriz. Örneğin STEM²³ yaklaşımı bilim, teknoloji, mühendislik ve matematik alanlarının birbirleriyle etkileşimini gözetten bir eğitim modeli sunar. Bu yaklaşımda amaç özellikle ülkelerin bilim ve teknoloji alanında kalkınması için çocuklarda üretim odaklı beceriler geliştirmektir. Bu yaklaşımın dar kapsamlı olduğunu düşünen bazı eğitimciler yukarıda sayılan dallara sanatın da katılması gerektiğini düşünürler ve bu yeni yaklaşımı STEAM²⁴ şeklinde adlandırırlar. Bazıları ise disiplinler-arası etkileşimin çok daha geniş ölçekte düşünülmesi gerektiğini savunarak belli problemler bağlamında mümkün olduğunca fazla disiplinin bir araya getirildiği modeller önerirler. Ayrıca STEM ve onunla ilişkili olarak geliştirilen diğer yaklaşımlarda da

22 Marjo Kyllonen’in bu konuda yaptığı iki Tedx konuşmasına bakılabilir: Marjo Kyllonen. “Redesigning Education for the Future,” TedxHamburg: https://www.youtube.com/watch?v=psM_C8oqJQs, (Son erişim tarihi: 15.02.2020). Marjo Kyllonen. “Education for the Future,” TedxVilniusEd: <https://www.youtube.com/watch?v=Kic5rKjENg4>, (Son erişim tarihi: 15.02.2020).

23 STEM, İngilizcede *science* (bilim), *technology* (teknoloji), *engineering* (mühendislik), *mathematics* (matematik) sözcüklerinin baş harflerinin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş bir kelimedir.

24 STEAM’da “E”den sonra gelen “A” harfi İngilizcede sanat anlamına gelen *art* kelimesini temsil eder.

eleştirel ve yenilikçi düşünmeye vurgu yapılmaktadır.²⁵ Her hâlükârda dünya çapında disiplinler-arası eğitim yaklaşımlarına bir yönelim gerçekleştiğini görüyoruz.

Disiplinler-arası eğitim yaklaşımlarından söz ederken, insanın çok-yönlülüğünün sadece entelektüel genişlikten ibaret olmadığını vurgulamak da gerekiyor. İnsanın olgunlaşmasında düşünce potansiyelinin gelişimi önemli bir yer tutar. Ancak hayatta karşılaşılan pratik sorunlarla baş edebilme becerisi, karakter gelişimi, yaşamın insan için ne anlam ifade ettiği ve bu açıdan yaşamda hedeflenen ideallerin belirlenmesi de epeyce önemlidir. İnsanın bu yönünü ihmal eden eğitim sistemlerinin başarısı tartışmalı hâle gelir. Maalesef günümüz eğitim sistemlerinin bu problemi çözecek şekilde geniş bir perspektif sunduğunu söylemek oldukça güç. Nitekim, Harvard Üniversitesinde dekanlık yapmış olan Harry Lewis bu noktaya dikkat çeker.

Lewis, on yedili, on sekizli yaşlarda üniversiteye başlayan gençlerin aldıkları lisans eğitimiyle yirmili yaşlara geçerken bir insan olarak olgunlaşmaları gerektiğini söyler. Lisans eğitiminin temel bir amacı, Lewis'e göre, kişiyi kim olduğuna, hayattaki yerine ve ideallerine dair bir bilince kavuşturmak, mezun olurken de onları daha iyi bir insan olarak topluma kazandırmaktır. Fakat Harvard gibi çok prestijli araştırma üniversitelerinin iç işleyişi bu amacı gerçekleştirmekten epeyce uzaklaşmıştır. Lewis bu duruma yol açan pek çok sebep sıralar. Üniversitenin öncelikleri, vizyonu ve sistemin mali arka planı gibi unsurlar üniversitenin işleyişini belli bir doğrultuda yönlendirir. Örneğin, üniversiteye alınacak öğretim elemanlarını seçerken ve onların kalıcı bir pozisyona yükseltip yükseltmeyeceğine karar verirken belli birtakım kriterlere göre karar verilir. Hâliyle bu kriterlerce belirlenen hedefler öğretim elemanlarının öğrencilerle ilişkisini de yönlendirir. Harvard gibi araştırma üniversiteleri, öğretim elemanlarının kendi alanında ne kadar başarılı olduğunu, ne ölçüde yayın yaptığını, patent başvurularını ders verebilme becerilerinden

25 (Hughes, Acedo, 2016, 19-21). & "Creating a 21st Century Classroom: Combining the 3R's and 4C's." (https://www.tech4learning.com/files/Creating_a_21st_Century_Classroom.pdf?submissionGuid=386b917e-09bc-4052-8bc2-fc6a1e-9005ef), (Son erişim tarihi: 10.02.2020)

çok daha fazla önemser. Öğrencinin yetişmesi için gösterilecek özel çabayı değerlendirmeye almaz. Ayrıca öğrencinin daha iyi bir insan olmasına çalışmak akademisyenin sorumluluğunda değildir. Yeni akademisyenler, sınırlı bir vakit aralığında kendi çalıştıkları dar alanda akademik bir başarı elde etmek için var güçleriyle uğraşırlar. Hâliyle bu durum onların ders vermek dışında öğrencilerle olan ilişkisini epeyce zayıflatır. Bu sorunu aşmak için üniversiteler, öğrencilere danışmanlık hizmeti veren birimler kurmuştur. Öğrencinin almak zorunda olduğu çekirdek program veya genel eğitim programlarına yurttaşlık bilincini veya temel ahlaki farkındalığı işleyen dersler eklenmiştir. Ancak Lewis, bunları yeterli bulmaz. Bu yapıdaki üniversitelerde, öğrencinin daha iyi bir insan olma idealini yeterince önemsemeyen bir lisans eğitimi aldığını düşünür (Lewis, 2007).

Lewis eğitimin sadece öğretimden yani insanın entelektüel potansiyellerini yetkinleştirmekten ibaret olmadığını savunuyor. Cemil Meriç de benzer bir düşünceyi şu sözle dile getirmekteydi: “Hoca öğretmez, yetiştirir, aydınlatır, yaratır.” (Meriç, 2017, 101). Bu sözü şöyle de yorumlayabiliriz. Hocanın görevi, sadece öğretmek ve entelektüel gelişimi sağlamak değildir. Bunun yanı sıra kişiye bütün insani potansiyellerini geliştirmesi için yardımcı olmak, ona daha iyi bir insan olma ideali kazandırmaktır. Problemlerimiz sadece düşünmekle çözülecek cinsten problemlere indirgenemez. Kronik hâle gelmiş pek çok problemin çözümü için insan eylemlerinin de hesaba katılması lazım. Eylemlerinse ahlaki değerlerle ilişkisini ciddi ciddi tartışmak gerekiyor. Bu açıdan bakınca eleştirel düşünme ayrı bir önem arz ediyor. Olgunlaşmış eleştirel düşünce etik farkındalığı ihmal etmeden insanlığımızı bütüncül olarak değerlendirme imkânı sunabilir. Eleştirel düşüncenin etikle ilişkisine akıl ve duygular arasındaki ilişkiyi tartıştığım birinci bölümde değiniyorum. Her hâlükârda, önemi günden güne daha çok anlaşılan bu noktanın eğitim sistemleriyle ilişkisi üzerine çok daha kapsamlı çalışmalar yapmaya ve daha nitelikli eğitim modelleri geliştirmeye ihtiyacımız var.

Ele aldığımız eğitim modelleri ve yaklaşımlar, artılarıyla eksileriyle, eğitim sistemini 21. yüzyılın şartlarına uyarlamak isteyen

kurumlar için dikkate alınması gereken bakış açıları sunuyor. Ancak eğitimin sadece kurumsal dönüşümüne bel bağlayarak sorunlarımızın çözülmesini bekleyemeyiz. Herkes birey olarak tek tek kendini yetiştirebilir veya başkasının yetişmesine yardımcı olabilir. İnsan ömür boyu öğrenme bilincine kavuştuğunda hiçbir olumsuz şart onu yıldıramaz. Öğrenme ve kendini yetiştirme bilincine ulaşmamış kitlelerle çok fazla yol alınamaz. Güneşe karşı dönmeyene güneş pek de fayda vermez. Sadece kişinin sırtını ısıtır. Bu yüzden elinizdeki eser, niye güneşe yönelmemiz gerektiğine dair bir farkındalık oluşturmayı hedefliyor. Kişi eğitim ve öğrenimin önemini anladığında dışa bağımlılıktan kurtulur. Yaşı ne olursa olsun, şartlar ne kadar zorlarsa zorlasın kendi çabasıyla öğrenme yolculuğuna durmadan devam eder. Asıl sorun bize engel olan dış şartlar değil, kendi kendimize dayatmış olduğumuz asılsız zihnî bloklardır. Sorgulamaktan çekindiğimiz kabullerimiz veya kendimize sormayı ertelediğimiz sorulardır. Evet, kendimizle yüzleşme cesaretini ve iradesini ne kadar erken gösterebilirsek hayatı anlamlandırmamız o ölçüde kolaylaşır. Bundan kaçmak veya bunu ertelemek insanlığımıza ters bir durum olduğundan içten içe bizi rahatsız eder. Bu noktayı çok canlı bir şekilde kavramamı sağlayan bir örnekle sözlerimi bitirmek istiyorum.

1989'da ABD topraklarında ilk kez ebola virüsünün görülmesi ile başlayan olaylardan esinlenerek çekilen *Salgın (The Hot Zone, 2019)* adlı mini dizinin son bölümünde şöyle bir sahne yer alır. Bu virüsün Afrika'daki kökenini araştırmakta olan Wade Carter virüsün bulaştığı bir köye gider. Köyün bilge adamı Bosa da virüse yakalanmış ve artık ölüme yaklaştığını anlamıştır. Onu ziyarete giden Carter ile aralarında şu diyalog geçer:

Bosa: Bedenim sanki benim bedenim değilmiş gibi hissediyorum. Neye inanırsın? [Bir inancın var mı?]

Carter: Ben bir filozof değilim.

Bosa: Dostum, yolun sonuna geldiğimizde hepimiz filozof oluruz.

İnsan yaşamın bitimine yaklaştığını hissettiğinde ister istemez yaşama dair sorular kendisini meşgul etmeye başlar. Bu tür sorular ertelense de onlardan kaçılmaz. Bu tür soruları kendimize daha çocukluk dönemlerimizde sormuşuzdur. Kimimiz Bosa gibi onların üstüne gider, kimimiz Carter gibi onları erteler. Bu en temel sorulardan hayatımızdaki en pratik soru ve sorunlara kadar sorularla yüzleşmeye dayanan bir kültür oluşturmaya ihtiyacımız var. Bu yüzleşmeyi de cahil cesaretiyle değil, insanlığımızın temel potansiyellerini harekete geçirmekle başarabiliriz. Elinizdeki eserde bu potansiyellerden üç-boyutlu düşünebilme becerisine dikkat çekmeye çalıştım. İçine düştüğümüz türlü türlü sıkıntılardan kurtulabilmek ve geleceğe ümitle bakabilmek için bir adım atmak gerekiyor. Zira insanlığı derinden etkilemiş bütün büyük olaylar veya tek tek insanların ulaştığı büyük başarılar küçük bir adımla başlamıştır.

Kaynaklar ve İleri Okumalar

- Aristoteles. (2017). *Metafizik*. Sev, Gurur. (çev.). 3. Baskı. İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Kısaca: Met.
- Bassham, Gregory & Bronson, E. (ed.). (2003). *The Lord of the Rings and Philosophy: One Book to Rule Them All*. Chicago: Open Court.
- Beekes, Robert. (2010). *Etymological Dictionary of Greek*. Beek, Lucien van. (yardımıyla). 2 Cilt. Leiden: Brill.
- Bertalanffy Ludwig Von. (1972). The History and Status of General Systems Theory. *The Academy of Management Journal*, 15 (4), 407-426.
- Brenifier, Oscar ve Millon, Isabelle. (2012). *Nasreddin Hoca ile Düşünmeyi Öğrenmek*. Ayhan, Emine. (çev.). İstanbul: Tudem Yayınları.
- Canetti, Elias. (2005). *Körleşme*. Cemal, Ahmet. (çev.). 4. Basım. İstanbul: Payel Yayınları.
- Cathart, Thomas & Klein, Daniel. (2010). *Platon Bir Gün Kolunda Bir Ornitorenkle Bara Gider... Felsefeyi Mizah Yoluyla Anlamak*. Sezgintüredi, Algan. (çev.). İstanbul: Aylak Kitap.
- Ceaser, James W. (2000). *What is the Public Philosophy?* Oxford: Oxford University Press.
- Chomsky, Noam. (1968). Philosophers and Public Philosophy. *Ethics*, 79 (1): 1-9.
- Davis, Martin. (2000). *The Universal Computer: The Road from Leibniz to Turing*. New York: W. W. Norton & Company.
- Decker, Kevin S. & Eberl, Jason T. (ed.). (2005). *Star Wars and Philosophy: More Powerful Than You Can Possibly Imagine*. Chicago: Open Court.
- Direk, Nuran. (2017). *Çocuklarla Felsefe* 3. Baskı. İstanbul: Pan Yayıncılık.

- Direk, Nuran. (2019). *Gençler için Felsefe: Metinlerle Eleştirel Okuma ve Düşünme Çalışmaları*. İstanbul: PanYayıcılık.
- Droit, Roger-Pol. (2017). *Çocuklarla Felsefe Sohbetleri*. Karakış, Atakan. (çev.). 2. Baskı. İstanbul: SayYayıcılık.
- Eyuboğlu, İsmet Zeki. (1991). *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*. 2. Basım. İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Hintikka, Jaakko. (1997). *Lingua Universalis vs. Calculus Ratiocinator. An Ultimate Presupposition of Twentieth-century Philosophy*. Dordrecht: Kluwer.
- Horkheimer, Max. (2005). *Geleneksel ve Eleştirel Kuram*. Tüzel, Mustafa. (çev.). İstanbul: YKY.
- Hume, David. (1975). *A Treatise of Human Nature*. Selby-Bigge, L. A. (ed.). Oxford: Oxford, Clarendon Press.
- Irwin, William. (2014). Writing for the Reader: A Defense of Philosophy and Popular Culture Books. *Public Philosophy*, 15 (1): 77-85.
- İnan, İlhan. (2017). *The Philosophy of Curiosity*. New York: Routledge.
- Kuenzli, Rudolf E., Nauman, Francis M. (ed). (1996). *Marcel Duchamp: Artist of the Century*. 4. Baskı. Cambridge: MIT Press.
- Küyl, Mübahat Türker. (1996). "Nasreddin Hoca Niçin Bilge bir Kişidir?" *Uluslararası Nasreddin Hoca Bilgi Şöleni Bildirileri* içinde. Birgül, Alev Kahya. (yayına haz.). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay., 23-30.
- Lehrer, Jonah. (2020). *Proust Bir Sinirbilimciydi*. Ferit Burak Aydar. (çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Lewis, Harry R. (2007). *Excellence without a Soul: Does Liberal Education Have a Future?* New York: Public Affairs.
- Lipman, Matthew. (1974). *Harry Stottlemeier's Discovery*. Upper Montclair, NJ: Institute for the Advancement of Philosophy for Children.
- Lipman, Matthew. (2003). *Thinking in Education*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McCall, Catherine C. (2017). *Düşünmeyi Dönüştürmek: İlk ve Orta Sınıflarda Felsefi Sorgulama*. Gülenç, Kurtul. & Boyacı, Nihal Petek. (çev. editörleri). Ankara: Nobel Yayınları.
- Meriç, Cemil. (2017). *Kırk Ambar: Rümuz-ül Edeb*. Cilt 1. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mevlâna. (2015). *Fihi mâ fih: Mevlânânın Konuşma ve Sohbetleri*. 2. Baskı. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
- Overgaard, S. & Gilbert, P. & Burwood, S. (2013). *An Introduction to Metaphilosophy*. Cambridge: Cambridge Un. Press.
- Özel, Mustafa (a). (2018). *Roman Diliyle İktisat*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Özel, Mustafa (b). (2018). *Roman Diliyle Siyaset*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Peters, Francis E. (2004). *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*. Hünler, Hakkı. (çev. ve haz.). İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Petrov, Grigory. (2018). *Beyaz Zambaklar Ülkesinde*. Alizade, Mayıs. (çev.). İstanbul: Çınar Yayınları.
- Ramazan, Yasin. (2020). *Düşünmenin Alfabetesi: Bir Eleştirel Düşünme Kitabı*. İstanbul: Babil Kitap.

- Rescher, Nicholas. (2019). *101 Anekdotta Felsefe Tarihinde Yolculuk*. Yılmaz, Abdullah. (çev.). İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Rosovsky, Henry. (2003). *Üniversite: Bir Dekan Anlatıyor*. Ersoy, Süreyya. (çev.). 16. Basım. Ankara: Tübitak.
- Sahlberg, Pasi. (2018). *Eğitimde Finlandiya Modeli*. Mavituna, Cansen. (çev.). İstanbul: Metropolis Yayıncılık.
- Sahlberg, Pasi. (2015). *Finnish Lessons 2.0. What can the World Learn from the Educational Change in Finland?* New York: Teachers College Columbia University.
- Snow, C. P. (2012). *The Two Cultures* (with an Introduction by Stefan Collini). 15. Baskı. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tallon, Philip & Baggett, David. (ed.). (2012). *The Philosophy of Sherlock Holmes*. Lexington: University of Kentucky Press.
- Trilling, Bernie & Fadel, Charles. (2009). *21st Century Skills: Learning for Life in Our Times*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Uygur, Nermi. (2018). *Felsefenin Çağrısı*. 9. Baskı. İstanbul: YKY.
- Wartenberg, Thomas E. (2018). *Küçük Çocuklar için Büyük Fikirler: Çocuk Edebiyatıyla Felsefe Öğretimi*. Kurtar, Selen & Gülen, A. Kadir. (çev.). Bursa: Sentez Yayıncılık.
- Wells, Herbert G. (2020). *Ay'daki İlk İnsanlar*. Zuhul Kılıç Turanlı. (çev.). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Wittgenstein, Ludwig. (1985). *Tractatus Logico-Philosophicus*. Auroba, Oruç. (çev.). İstanbul: BFS.
- White, David A. (2019). *Çocuklar için Felsefe*. Ankara: ODTÜ Yayıncılık.
- Worley, Peter. (2019). *Felsefe Makinesi*. Büyükuğurlu, Tuğçe Esebek. (çev.). 2. Baskı. İstanbul: Paraşüt Kitap.
- Verne, Jules. (2019). *Aya Yolculuk*. Bertan Onaran (çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yalçınova, Ömer. (2018). "Cemil Meriç'in Romandan Sosyolojiye Sosyolojiden Romana Çift Yönlü Bakış Açısı", 307-318. *Cemil Meriç Kitabı: Bu Ülkeyi Yeniden Düşünmek* içinde. Asım Öz (Haz.). İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Yılmaz, Kürşad. (2019). *Eleştirel ve Analitik Düşünme*. Ankara: Pegem Akademi.
- Yılmaz, Nurşah & Yılmaz Murat Bilican. (2019). *Çocuk Edebiyatı ve Felsefe*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, Dinazor Çocuk.
- Zucker, David W. vs. (yapımcılar). & Murphy, Nick. Uppendahl, Michael. (yönetmenler). (2019). *The Hot Zone*. [mini dizi]. A. B. D.: National Geographic.
- <https://tr.wikipedia.org/wiki/Anasayfa>, (Son erişim tarihi: 07.03.2021)
- <http://www.ekac.org/>, (Son erişim tarihi: 15.02.2020)
- <https://gened.fas.harvard.edu/courses-listing>, (Son erişim tarihi: 15.02.2020)
- Marjo Kyllonen. "Redesigning Education for the Future," TedxHamburg: (https://www.youtube.com/watch?v=psM_C8oqJQs), (Son erişim tarihi: 15.02.2020).
- Marjo Kyllonen. "Education for the Future," TedxVilniusEd: (<https://www.youtube.com/watch?v=Kic5rKJENg4>), (Son erişim tarihi: 15.02.2020).

Eğitim Raporları

Hughes, Conrad. & Acedo, Clementina. (2016). *Guiding Principles for Learning in the Twenty-first Century*. International Academy of Education. (http://www.ibe.unesco.org/sites/default/files/resources/practices_series_28_v3_002.pdf), (Son erişim tarihi: 15.02.2020)

Preparing 21st Century Students for a Global Society: An Educator's Guide to the Four Cs. National Education Association. (<http://www.nea.org/assets/docs/A-Guide-to-Four-Cs.pdf>), (Son erişim: 10.02.2020).

Framework for 21st Century Learning. Partnership for 21st Century Learning. (http://static.battelleforkids.org/documents/p21/P21_Framework_Brief.pdf), (Son erişim tarihi: 10.02.2020).

"Creating a 21st Century Classroom: Combining the 3R's and 4C's." San Diego, CA: Tech4Learning. (https://www.tech4learning.com/files/Creating_a_21st_Century_Classroom.pdf?submissionGuid=-386b917e-09bc-4052-8bc2-fc6a1e9005ef), (Son erişim tarihi: 10.02.2020)

Bölüm I

Akıl ve Duygular

Deliyle bilge arasındaki fark: birincisi tutkulara, ikincisi aklına boyun eğmiştir.

Erasmus

Zevke esir olan değil, hâkim olan mesuttur.

Aristippos

Hissedemediğin bir şeyi anlatamazsın.

William Shakespeare

Acelecilik ve yüzeysellik 20. yüzyılın ruhsal hastalıklarıdır ve bu hastalıkların en çok görüldüğü yer basındır.

Alexander Soljenitsin

Bir insana düşünmesini öğretirsek onu özgür kılarız, telkinlerde bulunursak onu sürüye katarız.

Aliya İzzetbegoviç

Akıl nedir, ne işe yarar? Aklın farklı türlerinden bahsedebilir miyiz? Akıl ve diğer farklı insani özelliklerimiz arasında nasıl bir etkileşim bulunur? Düşünme yolculuğumuza çeşitli problemleri irdelemeye başlamadan önce aklı irdeleyerek başlarsak, irdeleme işini yapan akı ve dolayısıyla irdelemenin doğasını daha iyi anlayabiliriz. Bu bölümde aklın, hakkında düşünce ürettiği alanlar üzerinden yapılan teorik akıl - pratik akıl ayrımını ele alıp pratik akıl kavramına odaklanacağız. Pratik akı incelerken aklın duygularla ilişkisini de görme imkânımız olacak. Bu sayede akıl ve duyguların karşılıklı etkileşimiyle ortaya çıkabilecek muhtemel

durumları eleştirel bir gözle değerlendirmeye çalışacağız. Şimdi konuya bir fıkrayla giriş yapalım.

Nasreddin Hoca ve İnce Hesap

Nasreddin Hoca bir gün bahçesini kazıyormuş. Onu gören komşusu “Kolay gelsin, Hoca!” demiş ve merakını gidermek için sormuş:

– Kuyu mu kazıyorsun?

“Yok” demiş Hoca ve şöyle karşılık vermiş:

– Evde biraz tamirat vardı, çıkan molozları gömeceğim.

Komşu şaşkınlıkla “Peki çıkan toprağı ne yapacaksın?” demiş.

Biraz sinirlenen Hoca şu cevabı vermiş:

– Bana bak, ben öyle ince hesaplardan anlamam. Zamanı gelsin, onun da bir çaresini buluruz.

Fıkranın Analizi

Nasreddin Hoca ince espriler ve dersler içeren fıkralarıyla meşhur bir halk karakteridir. Sadece Türkiye’de değil Balkanlar’dan Orta Doğu ve Orta Asya’ya hatta Çin’e kadar pek çok yerde ona atıfla anlatılan fıkralara rastlanır. Gerçekte bunların hepsinin Hoca’ya ait olduğunu söylemek zordur. Gerçek sahibi kim olursa olsun “Nasreddin Hoca fıkraları” adı altında dolaşan pek çok fıkranın belli düşünce ve yaklaşım tarzlarını çok güzel örneklediğini görüyoruz ki bu eserde ona atfedilen bazı fıkraları yer yer kullanacağız.

Nasreddin Hoca bu fıkrada olduğu gibi pek çok fıkrasında problemlili bir tutumu kendi üzerinde örnekleyerek bizi o problem hakkında düşünmeye ve ondan ders çıkarmaya davet eder. Hoca’nın bahsi geçen fıkrada dikkat çektiği problemlili tutumun ise karşılaşılan problemlere aceleci tepkiler verme eğilimi olduğunu düşünebiliriz. Nitekim evde tadilat yapan Hoca çıkan molozlardan bir an evvel kurtulmak için onları bahçeye gömmek gibi bir çözüm yolu bulur. Bu çözüm alelacele verilmiş bir kararın sonucudur, çünkü bu sefer çıkan toprağın nereye atılacağı sorunu baş gösterir.

Pek çok kişi de benzer problemlerle karşılaşır, bu problemlerden çok sıkıntı çeker ve onlardan ne kadar çabuk kurtulurlarsa o kadar iyi olacağını zanneder. Böyle bir yaklaşım sıkıntı veren sorunu bir an evvel izale etmeye yönelik duygusal bir tepki ortaya koyar. Sorunu soğukkanlılıkla ve dikkatle incelemeye dayanmadığından bu yaklaşımı akli bir tavır sayamayız. Alelacele üretilen çözümler çoğu kez problemi kısa süreliğine ortadan kaldırır, ama tamamıyla bitirmez. Bir müddet sonra sorun tekrar nükseder. Bu fıkrada örneklediği gibi alınan kararların, yapılan işlerin yol açacağı sonuçları tam olarak görememeye **dar görüşlülük** (*narrow-mindedness*) denir. Muhtemel karar ve eylemlerin uzun vadedeki sonuçlarını hesaplayarak buna göre en uygun hareket tarzını belirlemeye ise **ileri görüşlülük** (*foresight*). İleri görüşlü insanlar bugünü düşündükleri gibi yarını da düşündüklerinden probleminden kalıcı olarak kurtulmak isterler. Bu yüzden yapay çözümlerden kaçınıp problemi kökünden kurutmaya çalışırlar. Dar görüşlülük göz bozukluklarından miyopluğa benzer. Miyoplar sadece önünde duran şeyleri iyi görürler, ancak uzağa bakmaya başladıkça görüşleri zayıflar. Uzağı net göremezler. Bu benzetmeden hareketle ileri görüşlülüğün de hipermetropluğa benzediği sanılmasın. Hipermetroplar uzağı net görebilir ancak yakını iyi göremezler. Onların da önlerindeki iyi görememe gibi bir kusurları bulunur. Oysa ileri görüşlülük yakın ve uzak fark etmeksizin görüş alanı geniş ve net olan kişilerin özelliğidir.

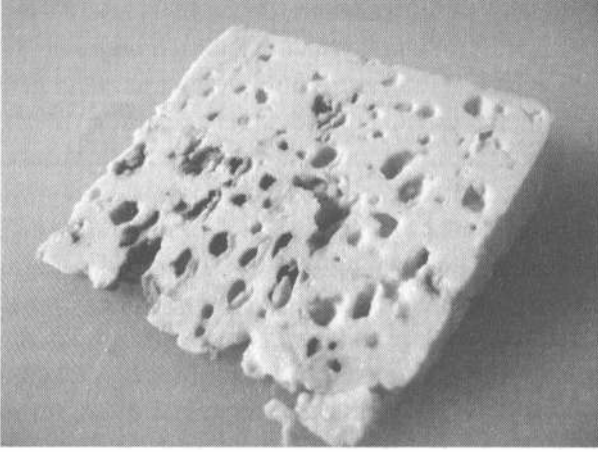
Karşılaşılan sorunlara yüzeysel yaklaşım kişisel düzeyde söz konusu olabileceği gibi toplumsallaşmış genel bir eğilim hâline de gelebilir. Bu seviyede kendini gösteren bir yüzeysellik ise aynı atmosfer altında yaşayan herkesin aynı havayı soluması gibi herkes üzerinde az çok etkili olabilecek bir tehlike arz eder. İleri görüşlülüğün insanda yerleşmesini zorlaştıran büyük bir engele dönüşür. Bu gibi durumlarda öncelikle toplumsallaşmış yüzeyselliklerin farkına vararak onların aşılması için bir gayret içine girmek gerekir. Şimdi kendi tarihimizden bazı örneklerle birtakım toplumsallaşmış yüzeysellikleri ele alalım.

Toplumsallaşmış Yüzeysellikler ve Modernleşme Tecrübemiz

Osmanlı aydın ve bürokratlarının Osmanlı'nın maddi plan-da Avrupa'nın gerisinde kaldığını kabullendikten sonra büyük bir değişim sürecini başlattıklarını biliyoruz. Ancak bu süreçte birtakım yüzeysel yaklaşımların epeyce yaygınlaştığı da gözden kaçırılmaması gereken bir durum.

Bu yüzeysel yaklaşımların en belirginlerinden biri Batı'nın düşünce yapısı umursanmadan sadece âdetlerinin taklidiyle Avrupalılaştırmanın mümkün olduğu inancıdır ki Ahmet Mithat Efendi *Felatun Bey ve Rakım Efendi* romanında bu yaklaşımı “Felatun Bey” tiplmesi ile hicveder. Ahmet Mithat bu karaktere ismini büyük Yunan filozofu Eflatun'un (Platon) adından hareketle vererek inceden inceye dokundurur. Zira filozofa benzer bir isim ama filozof ismi değil. Felatun Bey'in baba mirasından gelen epeyce büyük bir serveti bulunur. Kendisi tanıdık vasıtasıyla bir devlet dairesine girmiş, oraya da haftada bir ya uğrar ya uğramaz, tembel bir adamdır. Az bildiği Fransızcasıyla ara sıra lakırdı etmekten çok hoşlanır ama kendi ana dilini doğru dürüst konuşamaz. Geleceğini hiç düşünmeden servetini bir Beyoğlu artistiyle onun ayarladığı kumar partilerinde bitirir. Beş parasız kalır, üstüne üstlük haylice de borç yapar. Felatun Bey sadece yaşadığı günü düşünen, elindekini de özendiği Batılı mahfillerde çarçur eden, Batılı olmaktan ancak bunu anlayan bir tiptir. Tanzimat döneminde Batı'yı bu yüzeysellikte algılayan hatırı sayılır bir kesim olduğunu söyleyebiliriz. İlber Ortaylı, Felatun Bey karakterinin canlı örneğinin “Mahşer Midillisi” lakaplı Mehmet Kâmil Bey olduğunu belirtir. Kâmil Bey, Keçecizade Fuat Paşa'nın bacanağı olduğundan yeteneksizliğine rağmen Beyoğlu Altıncı Belediye Dairesi reisliğine getirilmiş. Fransızcasının gülünçlüğünden ötürü pek çok kişiye alay konusu olmuş. Bir keresinde Sadrazam Mustafa Reşid Paşa ile yemek yerken rofor (*Roquefort*) peyniri yenmeden sofradan kalkılmasının Frenk uygarlığınca uygun sayılmayacağını dile getirmesinden dolayı da peynirden hiç hoşlanmayan Paşa tarafından azarlanmış (Ortaylı, 2013, 277-278). Kısaca, Felatun Bey ile temsil edilen ve

Mehmet Kâmil Bey’le örneklenen tiplleme, Avrupa’ya karşı irdelenmemiş bir hayranlığa ve özentiye dayalı olarak pratik yaşantıda karşımıza çıkan bir yüzeyselliğe işaret eder.

Şekil 1.1. Rokfor (*Roquefort*) peyniri veya mavi peynir (*blue cheese*),
Kaynak: “Rokfor” maddesi, Vikipedi, <https://tr.wikipedia.org/wiki/Rokfor>,
son erişim tarihi: (07.03.2021)

Osmanlı’nın son dönemlerinde her ne kadar “Felatun Bey” karakteriyle temsil edilen bir kitle olsa da İlber Ortaylı daha bilinçli başka bir kitlenin varlığına da dikkat çeker. Bu ikinci sınıf, mirasyedi olmayan, kendi kendini yetiştiren, Batı dillerini çok iyi öğrenen, yeni fikrî arayışlar içindeki gayretli insanları kapsar. Ahmet Mithat’ın romanındaki “Rakım Efendi” karakteri belki de bu kesimi temsil ediyor. Rakım Efendi, kendi çabasıyla yabancı dil öğrenmiş, anadilini de çok iyi bilen, kendi özel gayretleriyle parasını kazanan tutumlu biridir. Osmanlı’da Batılı anlamda bir müfredatın esas alınarak kurulduğu mektepler, mühendishane, tıbbiye gibi askerî okullarda veya Tercüme Bürosu gibi devlet dairelerinde böyle gayretli gençlerin yetiştiği biliniyor. Bu gençlerin çökmekte olan ülkelerini kurtarma idealiyle Batı’yı tanımaya çalıştığını, bu ideale ulaşmak için fikrî düzeyde bir Batılılaşma projesi savundukları söylenebilir.

Ancak bu ikinci grup içinde teorik düzeyde bir yüzeyselliği örnekleyen yaklaşımların bulunduğunu da gözden kaçırmamak gerekiyor. Bu yaklaşımlar, genel anlamda Osmanlı'nın geri kalışının Batı'da gelişen modern bilim ve teknolojinin transferiyle aşılabileceğini ve bu transferin de ivedi bir şekilde yapılması gerektiğini savunur. Bu anlayışla önce tamamen askerî teknoloji alanındaki yenilikler transfer edilmiş, zamanla daha genel teknoloji, tıpla ilgili olduğu kadarıyla kimya ve pratik yararları olan bilimler okutulmaya ve öğrenilmeye başlanmıştır. Ama bu gayretlerin arkasındaki yaygın yaklaşım transfer edilen şeyin mevcut problemlere bakan yönüyle sadece pratikte sağladığı yararı dikkate alır. Bir anlamda günü kurtarmaya odaklanır ama uzun vadede geleceği pek hesaba katmaz. Şöyle diyelim. Transfer edilen bilim ve teknoloji, pratik uygulamaları üzerinden alımlanır ancak onların ardındaki en temel ilkeler, daha teorik konular pek önemsenmez. Derinlemesine öğrenilmeyen bilim ve teknoloji ise hâliyle uzun vadede ortaya çıkacak yeni yeni problemlerin çözümünde işe yaramayabilir.

Teorik düzeyde kendini gösteren bu yüzeysel yaklaşıma verilebilecek en dikkat çekici örneklerden birini Adolphe Ganot'un 19. yüzyıl Avrupa'sında epeyce meşhur olmuş fizik kitabının²⁶ Antranik Gircikyan tarafından hazırlanan çevirisi oluşturur. Gircikyan'ın çevirisi *İlm-i Hikmet-i Tabiiye* adı altında ilk olarak 1876'da basılır. Kitaba olan talepten dolayı on yıl sonra ikinci baskı yapılır. Gircikyan ikinci baskıyı hazırlarken Ganot'un kitabı Avrupa'da on dokuzuncu baskısını yapmaktadır. Bu son baskıya Ganot enerji konusunu ve enerjinin korunumu gibi teorik ilkeleri de dâhil etmiştir. Gircikyan on dördüncü baskıdan on dokuzuncuya kadar yapılmış baskıları inceler, ikinci baskı için bazı ilaveler yapar, ancak enerjiyle ilgili teorik bahisleri çeviriye almayıp atlar. Zaten Gircikyan kitabın önsözünde kitabın tıp mektebinde ders verilmek üzere onaylandığını, fiziğin fizyoloji ve tıbbi uygulamalarına odaklanarak kitabın hazırlandığını vurgulamaktadır (Akbaş, 2011, 183-190).

26 *Traité Élémentaire de Physique Expérimentale et Appliquée et de Météorologie*

Gerek pratik gerek teorik düzeydeki bu yüzeysellik örneklerinin benzerleri hâlen günümüzde karşımıza çıkabilmektedir. Böylece, toplumsallaşmış kronik problemlerin ne kadar uzun bir zaman dilimine yayılabildiğini ve ne ölçüde etkili olduğunu gayet net görebilmekteyiz. Yüzeysellikten kurtulabilmek için dikkatle yapılacak detaylı bir değerlendirme ve irdeleme becerisi kazanmaya çalışmalı, karşılaşılan sorunların kökenlerine inme kararlılığı taşınmalıdır. Şimdi sorunun kökenine inmenin ne kadar önemli olduğunu bir hikâye üzerinden anlamaya çalışalım.

Tavanı Akan Sınıf

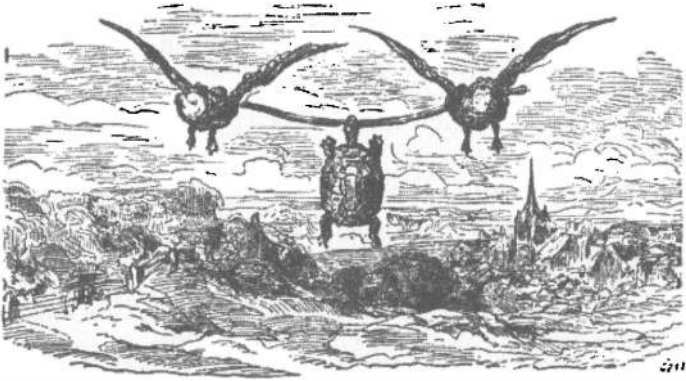
Çok yoğun yağışla geçen bir hafta sonunun ardından sınıfa gelen öğretmen sınıfın ortasında bir su birikintisiyle karşılaşır. Hemen hademeyi çağırıp yeri kurulamasını, etrafı temizlemesini ister. İkinci gün yine aynı manzara ve yine aynı temizlik. Üçüncü gün de su birikintisiyle karşılaşan öğretmen durumu bina amirine şikâyet eder. Biraz sonra da bir adam gelir sınıfa. Öğretmen bakar, adamın elinde temizlik aleti ve bezi yok, sorar, “Yeri nasıl sileceksiniz?” diye. Adam sakın sakın cevap verir: “Ben teknisyenim, yeri silmeye değil, sızıntıyı gidermeye geldim.”

Hikâye, su sızıntısının kökenini bulup kökendeki problemi çözmeden sınıfta her gün su birikintisiyle karşılaşmaktan kurtulmayı beklemenin naifliğine işaret eder. Yüzeydeki sorunun köküne inmeden o sorundan tamamen kurtulmak mümkün olmaz. Ne var ki gerek kişisel gerek toplumsal hayatta sorunlara yol açan asıl unsuru aramak çoğu kez tercih edilmez, çünkü zordur, emek, zaman ve dikkat ister. İnsanlar ise genelde en kısa, en kolay, en rahat yolu tercih ederler. Bu da ister istemez kendilerinde yüzeysel bir yaklaşımın hâkim olmasını netice verir. Kararlarımızı verirken, rahatlık ve kolaylık gibi hususları elbette gözetmemiz gerekiyor. Ancak sırf bu hususlara göre de karar alamayız. Eğer yapacağımız iş, sorunu bitirmeyip sadece erteleyecekse uzun vadede o sorun bizi tekrar rahatsız edecek demektir. Dolayısıyla, bir problemi tekrar tekrar nüksettiren kısa vadeli yüzeysel çözümler yerine uzun vadede bizi rahat

ettirecek derinlikli çözümler aramamız gerekiyor. Sadece anı yaşayıp geleceğe dair bir hesabı olmayanların getirdikleri çözümlerin derinlikli olması beklenemez. Rahata düşkünlük, sabırsızlık ve yersiz acelecilik gibi dengesini kaybetmiş duygusal hâller sağlıklı düşünebilmeyi engeller. Dolayısıyla eğitimden geçmemiş duygular insanları etraflıca bir durum değerlendirmesi yapmaktan ve isabetli karar vermekten alıkoyar. Bu ise bazen felaketler veya büyük acılarla sonuçlanır. Türk Sineması'nın unutulmaz filmlerinden biri olan *Neşeli Günler* (1978) bu noktayı çok güzel örnekler.

Neşeli Günler Filmi

Filmde Münir Özkul “Kazım” ve Adile Naşit de “Saadet” adlı iki turşucuyu canlandırır. Kazım ve Saadet birbiriyle evlidir ve çiftin altı çocuğu da vardır. Fakat iyi turşunun nasıl yapılacağı konusunda bir türlü anlaşamazlar. Kazım “turşu suyunun iyisi limonla yapılır” dedikçe Saadet “sirkeyle yapılır” diye diretir. İkisi de Nuh der, peygamber demez ve sırf bu yüzden kavgaderler. Bir akşam evde yine turşu suyunun iyisi üzerine tartışma çıkar ve iki taraf da tartışmayı alevlendirir. O kadar gerilirler ki Saadet Kazım’a evden gitmesini söyler. Anne baba arasında çıkan kavgayı engellemeye çalışan çocuklardan üçünü de yanına alan Kazım evden ayrılır, diğer üç çocuk da Saadet’le kalır. Aile bu sarp inadın sebep olduğu bir anlık öfke patlaması sonucu dağılır. Çocuklar büyüüp yetişkin hâle gelince tesadüfen birbirlerini bulurlar. Bu buluşma gerçekleşinceye kadar yıllarca kardeşler birbirini, ebeveynler de ayrı kalan çocuklarını görmeden, bilmeden bu ayrılık acısıyla yaşarlar. Bu filmde anlatılan dramı tek cümleyle özetlemek gerekseydi herhâlde Mevlâna’nın şu sözü yeterli olurdu: “Öfke rüzgâr gibidir, bir süre sonra diner; ama birçok dal kırılmıştır bile.” Kontrolden çıkan duygular insan aklını böyle felç edebilir ve sonu türlü türlü zararlarla hatta facialarla biten kararlar aldırabilir. Duyguların, özellikle öfkenin insanın akıl yürütme yeteneği üzerindeki etkisine dikkat çeken eski bir masal anlatalım.

Şekil 1.2. İki Ördek ve Kaplumbağa, Harrison Weir, John Tenniel, Ernest Griset, vs. çizimi

İki Ördek ve Kaplumbağa

MÖ 1. yüzyılda yaşamış ünlü Hint düşünürü Beydaba'nın *Kelile ve Dimne*'sinde şöyle bir masal geçer. (Ayrıntıda farklılaşmakla beraber benzer masallar Ezop ve La Fontaine'de de bulunur.) Eski zamanlarda sazlı bir gölde yaşayan iki ördek ile bir kaplumbağa varmış. Zamanla gölün suyu çekilmeye başlamış ve ördekler artık orada yaşayamayacaklarını anlamışlar. Sazlıktan ayrılmaya karar veren ördekler vedalaşmak için kaplumbağanın yanına gitmişler. Kaplumbağaya suların çekildiğini, artık burada yaşayamayacaklarını söyleyip "Hadi bize eyvallah!" demişler. Kendi hayatından endişeye kapılan kaplumbağa dostlarına yalvarmış, onlardan yardım istemiş:

"Aman dostlarım! Ne olur beni de yanınızda götürün. Bu sazlığın kuruması, esas benim için kötü. Çünkü ben gemi gibiyim, su olmayınca biterim. Ama siz, her yerde rahatlıkla yaşayabilirsiniz. Ne olur beni de götürün!"

Ördekler aralarındaki dostluktan ötürü kaplumbağayı kıramamışlar, onu da götürmeye karar vermişler. Kaplumbağa "Beni nasıl taşıyacaksınız peki?" diye sormuş arkadaşlarına. "Uzun bir çubukla" demiş ördeklerden biri ve eklemiş: "Biz ağzımızla çubukun iki ucundan tutarız, sen de ortasından. Bu şekilde havalanıp

seni de götürürüz. Ama sakın seni görünce gülüşüp laf atan insanlara kanıp da onlara cevap yetiştirmeye kalkışma. Yoksa düşüp parçalanır, ölürsün.”

Bu tembihten bir süre sonra ördekler kaplumbağayı da alıp havalanmışlar. Gökyüzünde süzülüp giderlerken aşağıdaki bazı insanlar onları görmüş ve başlamışlar kahkaha atmaya. Kaplumbağayı alaya almışlar, laf atmışlar ona.

Kaplumbağa duruma çok kızmış, öfkelenmiş ve dilini tutamamış. Onlara cevap vermek için ağzını açıp da “Gözleriniz kör olsun!” der demez yere düşmüş ve parçalanmış.

Bu masaldaki kaplumbağanın durumu sinirlerine yenik düşüp de sonucunu düşünmeden yaptığı eylemlerden dolayı başına türlü türlü belalar gelen insanların hâline benzer. “Öfkeyle kalkan zararlar oturur.” atasözü tam da bu davranış türüne işaret eder. Öfke gibi başka bir sürü farklı duygu da insan aklını felç edecek potansiyele sahiptir. La Fontaine’in Ezop’tan uyarladığı *Karga ve Tilki* masalı başka bir duyguyla ilişkili olarak aynı sonucu çok güzel örnekler.

Şekil 1.3. Karga ve Tilki, Arthur Rackham çizimi

Karga ve Tilki

Bu masal özellikle halk içinde öne çıkma, birileri tarafından beğenilme, itibar beklentisi gibi güdülerin tehlikesine dikkat çeker. Masalda, karga ağzında koca bir peynirle ağacın dalına konmuş. Kurnaz tilki kokuyu alıp gelmiş, kargayı nasıl tuzağa düşüreceğinin hesabını yapıvermiş.

“Günaydın bu ne güzellik,” demiş. “Bu ne güzellik böyle, inanın bakmaya doyamıyorum size. Şu pırıl pırıl tüylerinize, renginize.”

Daha birçok süslü laf ile övmüş durmuş kargayı. Kara karga havalara girmiş. Tilki onun havalara girdiğini görünce sıradaki nuyarasına geçmiş.

“Bunca güzelliğin yanında sesiniz nasıldır acaba, diye merak ediyorum doğrusu. Acaba sesinizi duyabilir miyim?”

“Şuna bir ‘gak’ diyeyim de ses görsün,” demiş karga; “gak” der demez peyniri ağzından düşürüvermiş. Tilki kapmış peyniri, kaptığı gibi de tıymış gitmiş. Karga anlamış hatasını ama iş işten geçmiş artık.

Bu masal genellikle karganın akılsızca davranarak peynirini tilkiye kaptırması açısından okunur. Tilki tarafından övülen karga kendiyile böbürlenip havalara girmiş ve bu hâl şarkı söylemenin yol açacağı sonuçları düşünmesini engellemiştir. Ancak masal tilkinin de ustaca bir plan yaparak karganın peynirini kaptırması ve amacına başarıyla ulaşması açısından da okunabilir.

Bazıları kargaya oynanan oyunun tilki için başarıyla sonuçlanmasını tilkinin ince hesap yaparak hareket edişine, dolayısıyla akıllıca davranmasına bağlayabilir. Ancak tilkinin akıllıca hareket ettiğini söylemek anlatılan olayı sadece peyniri kapmayla sınırlı dar bir çerçevede okursak mümkün olabilir. Bu masalı daha geniş bir çerçevede okuyacak olursak, tilkinin amacına ulaşmak için takip ettiği yöntemin ne kadar problemli olduğunu görebiliriz. Tilkinin yaptığı iş karganın malını çalarak haksız bir kazanç elde etmektir, bir bakıma hırsızlıktır. Başkalarının hakkını yemeyi normal kabul etmek ise uzun vadede tilkiyi de olumsuz etkiler. Kısa vadeli menfaat umarak başkalarının hakkını yiyenlerin yarı kendi hakları yendiğinde şikâyetle bulunacak hâlleri kalmaz. Pek çok filozof, hukuksuzluğun ve hak ihlallerinin toplumda bir

kaosa yol açacağına ve bu kaosta kimsenin kendi hakkını koruma ve savunma imkânının kalmayacağına dikkat çeker.

Ahlak ve hukuk ilkeleri herkesin içinde bulunduğu genel düzenin korunması için gerekir. Kişiler tilki gibi sadece kendi çıkarlarını düşünerek hareket ettiklerinde kendileri için faydalı birtakım sonuçlara ulaşabilirler ama uzun vadede bu tür davranışlar genel düzeni aşındırır. Genel düzen çökecek olursa herkes onun altında kalır. Bu yüzden birtakım şahsi çıkarlar elde etmek için ahlak ve hukuk ilkelerini hiçe sayan hileli yollara başvurmak, türlü türlü oyun ve numaralar çevirmek pek de akıllıca bir davranış sayılmaz. Bu tür davranışları “akıllıca” davranışlardan ayırma ihtiyacı hissederek ve onların aslında “kurnazca” davranışlar olduğunu söyleriz. Hâliyle tilki kurnazlığı ile meşhurdur, akıllı oluşuyla değil. Masaldaki tilkinin başkasının malı da olsa sevdiği bir yiyeceği elde etme arzusuna, hırsına, açgözlülüğüne yenik düşerek sadece kendi çıkarı doğrultusunda hareket etmesi söz konusu duyguların aklını gölgelediğini gösterir. Şimdi duygularla akıl arasındaki ilişkiyi daha iyi anlamak için aklın yapısını ve nasıl işlediğini biraz daha yakından inceleyemeye başlayalım.

Teorik Akıl ve Pratik Akıl Ayrımı

Yukarıdaki masalarda karganın böbürlenmesinin, tilkinin hırsının ve açgözlülüğünün, kaplumbağanın ise öfkesinin aklını gölgelediğini gördük. Peki nedir akıl? Aklı kullanmak ne demektir? Aklın mahiyetine, işlevlerine, çeşitli seviye ve türlerine dair söylenecek çok söz var. Ancak aklın kullanımına yönelik Antik Yunan’dan beri yapılmakta olan önemli bir ayrım bulunur: teorik akıl-pratik akıl ayrımı. Karganın, tilkinin ve kaplumbağanın akılsızlığı pratik akılla ilişkili olup akıllarını pratik alanda iyi kullanamamalarından kaynaklanır. Şimdi bu ayrımı açalım ve pratik akıl kavramına odaklanalım.

Teorik akıl (*akl-ı nazarî, theoretical reason*) ve **pratik akıl** (*akl-ı amelî, practical reason*) ayrımı iki farklı akıl çeşidini ifade etmekten ziyade aklın iki farklı alanda kullanımından ötürü yapılmış bir ayrımı dile getirir. Aklın teorik kullanımında dikkate aldığımız husus doğruyu yanlıştan ayırt edebilmeye, gerçekliğin durumunu

tasvir etmeye, açıklamaya veya gelecekle alakalı öngörülerde bulunmaya yöneliktir. Akıl bu doğrultuda kullandığımızda ona “teorik akıl” demektedir. (Teorik akıl daha ayrıntılı bir incelemesi için bu bölümün sonundaki İlgilisine Ek-1’e bakınız.)

Aklın pratik alanda kullanımı ise eylemler ile ilişkisi içinde ortaya çıkar. Pratik akıl hangi şartlar altında ne yapılması, nasıl davranılması, bir sonuca ulaşmak için nasıl bir yol izlenmesi gerektiğine eylemin muhtemel sonuçlarını da hesap ederek karar vermeye çalışır. Başka bir deyişle; yapılması iyi, güzel ve faydalı olan eylem kötü, çirkin ve faydasızdan pratik akıl sayesinde ayırt edilmeye çalışılır. Pratik akıl ve duygular arasındaki ilişkiyi daha iyi anlamak içinse Aristoteles’in ahlak felsefesine başvuracağız.

Aristoteles’in Ahlak Felsefesi

Aristoteles’in ahlak anlayışını anlamamızı kolaylaştıracak kilit kavramlardan biri **erdemdir** (*fazilet, virtue*). Yunancası *aretê* olan “erdem” terimi bir fonksiyonun mükemmel şekilde icra edilmesini ifade eder. Mesela, bir bıçağın keskinliği, ekmek gibi şeyleri kolayca ve mükemmel biçimde kesebilmesi onun erdemi gösterir. Kişinin ahlaki bir yaşam sürmesi kendine ait insani potansiyelleri mükemmelce gerçekleştirerek varlığını yetkinleştirmesine ve erdemli bir karaktere kavuşmasına dayanır. Bu potansiyellerden pratik aklın olgunlaşarak mükemmellik kazanması sonucunda elde edilen erdeme Aristoteles *phronêsis* der ki bunu **pratik bilgelik** (*hikmet-i hâlîde, practical wisdom*) şeklinde tercüme edebiliriz. İnsandaki duygusal potansiyeller de pratik akıl ile ilişki içerisinde eylemleri doğurur.

Pratik bilgelige ulaşmış akıl, karşılaştığı her durumda o durumun ilişkide olduğu duyguların ve ilgili eylemin orta noktasını bulmaya çalışır. Yunancada *mesotes* şeklinde ifade edilen orta noktaya bugün **altın ortası** (*hadd-i vasat, golden mean*) diyoruz. Altın ortası, birbirine zıt iki aşırı uç durumdan sakınmayı gerektirir. Bu noktayı Victor Hugo’nun şu sözü güzelce ifade eder: “Yumuşak olma ezilirsin, sert olma kırılırsın.” Fakat bu orta nokta zıt yönlerdeki en aşırı iki ucun aritmetik ortası alınarak hesaplanmaz. Orta nokta, her duruma aynen uygulanabilecek bir formül

değildir. Orta noktayı karşılaşılan bağlama göre belirlemeye çalışırız. Bu belirleme kabaca şu şekilde gerçekleşir.

İçinde bulunulan hâlin diğer durumlara benzeyen ve onlardan ayrılan yönleri dikkate alınır. Pratik akıl bazı kuralları da dikkate alarak karşılaştığı her duruma özgü olan altın ortasını tayin etmeye çalışır. Örneğin, güven ve korku potansiyelini tetikleyen bir savaş ortamını dikkate alalım. Pratik akıl böyle bir durumda ölümden korkmamak ama hiçbir şey başaramadan da körü körüne ölmek gerektiğini anlar. Dolayısıyla buna uygun yoğunlukta bir korku ve güven hissine ihtiyaç olacağını belirler. Belirlenen derecede tecrübe edilen korku ve güven hissi ile ona uygun eylem bu durum için altın ortasına karşılık gelir. Hiç korku duymayan ve hiçbir gayeye hizmet etmeden sırf ölmek için savaşan kişinin durumu pozitif kutba yönelen bir aşırılığı örnekler. Her şeyden korkup da hiç savaşamayanın durumu ise tam zıddına negatif kutba yönelen bir aşırılığa karşılık gelir. Ama her iki durum da aşırılıktır. Kişinin duygusal durumunu ve eylemini bu iki aşırılığa düşmeden orta noktada tutmayı başarmasıyla söz konusu duyguyla ilişkili olan karakter erdemi kazanılır. Bu örnekteki karakter erdemi cesarettir. İnsanda gereken tavrı ortaya koyacak kararlılığın olmaması korkaklık, aşırı güvenle sonuçları düşünmeden ileri atılma da gözü karalık olarak bilinir. Bu iki tavrı da aşırılık olarak değerlendiririz. Cesaret ise bu aşırılıkların orta bir noktada dengelenmesiyle elde edilir.

Savaş ortamında tecrübe edilmesi gereken korku yoğunluğu o hâle özgüdür ve başka bir duruma aynen aktarılamaz. Mesela, önünde bir kaza cereyan eden şoförün o esnada yaşaması gereken korku hissi ile göstermesi gereken davranış savaş ortamında gösterilmesi gerekenden büyük ölçüde farklıdır. Bağlamlar arasındaki farkı görebilmek ve ona göre davranabilmek pratik aklın olgunluğuna işaret eder. Kısaca, kişi karşılaştığı her durum için o duruma özgü dengeli davranışı belirleyebildiği ölçüde pratik anlamda bilge sayılabilir. Duyguları ve eylemleri pratik bilgeliğin rehberliğinde şekillenmişse karakter erdemlerini elde etmiş olur. Her tür duygu ve eylemle ilişkili erdemin elde edilmesi ancak uzun tecrübeler sonunda gerçekleşir. Pratik aklın olgunlaşması

için de duyguların orta noktaya yönelik yerleşik bir eğilim kazanması için de deneyime ihtiyaç vardır. Kişi belli türde davranışları devamlı sergilemekle zaman içinde alışkanlık kazanır ve benzer davranışlara bir yatkınlığı olur. Bu davranışlar orta noktaya yönelik olduğunda, elde etmiş olduğu yatkınlık artık erdeme dönüşmüştür. Eğer aşırı uçlara yönelik bir yatkınlık elde etmişse bu da erdemsizliğe işaret eder. Erdemle nitelenen duygusal yatkınlıklar erdemli bir karakteri netice verir. Erdemli karakterlere sahip kişiler de karşılaştıkları durumlara çok fazla düşünmeden hızlı bir şekilde sezgisel olarak tepki verirler.

Aristoteles ayrıca bazı duygu ve eylemlerin orta nokta kabul etmediklerini, bunların doğaları gereği bir aşırılık içerdiğini vurgular. Bu türden duygulara örnek olarak kıskançlığı, hasedi ve arsızlığı verir. Zinayı, hırsızlığı ve cinayeti de bu cins eylemlerden sayar (NE II, 1103a15-1109b25).

Yukarıdaki masalları tekrar hatırlayalım. Kaplumbağa insanların kendisi hakkında söylediklerinden alınmış ve öfkelenmişti. Bu öfkeyle yaptığı hareketin sonucunda düşüp parçalanacağını ya düşünememiş ya da düşünmüş olsa bile bu düşünceye uygun bir davranış sergilememişti. Karga, tilkinin sözlerinden sonra böbürlenip şarkı söylemenin sonucunda ağzındaki peyniri düşüreceğini hesap edememiş, tilki de hırsızlığın sonuçlarını dikkate almadan açgözlülüğüyle hareket etmişti. Söz konusu durumlarda farklı duygusal potansiyeller rol oynar. Ancak hiçbirinde bu potansiyeller pratik bilgiğe tâbi olmadığından altın ortasında bulunmazlar. Ne kaplumbağanın ne karganın ne de tilkinin pratik bilgiğe veya bahsi geçen duygusal potansiyellerle ilişkili karakter erdemlerine sahip olduklarını söyleyemeyiz.

Duygular aklın rehberliğini tanımayınca insan zihnini gölgeleyerek kişinin sağlıklı karar verebilmesini engeller. İstenmeyen veya yeni yeni problemler üreten sonuçlardan kaçınmak için duygular ile pratik akıl arasındaki ilişkinin sağlıklı bir şekilde kurulması gerekir. Fakat bu ilişki, insanın duygularını tamamen yok ederek sadece aklının hesaplarına göre hareket etmesi gerektiği şeklinde anlaşılmamalıdır. Burada, duyguların korunarak akıl tarafından dengede tutulmasının ve doğru istikamette

kullanılmasının önemi ifade edilmeye çalışılıyor. Duygulardan arınmış bir insanlık çok şey kaybeder. Son dönem filmlerde sık sık işlenen bu temayı bir örnek üzerinden incelemeye çalışalım.

Seçilmiş Filmi

Seçilmiş (*The Giver*, 2014) filmi Lois Lowry'nin aynı adı taşıyan romanından uyarlanarak beyaz perdeye aktarılmıştır. Film acı, savaş ve kargaşanın önüne ancak insanların duygulardan ve eski anılardan arındırılmasıyla geçilebileceği fikri üzerine kurulu sözde “ütöfik” bir dünya düzenini anlatır. Bu düzende hafızaları silinip geçmişe dair bütün anıları alınmış bir insan topluluğu ile karşılaşyoruz. Bu insanlar ayrıca her gün evden çıkarken iğne ile duygularını bastırmaya yarayacak ilaçları almak zorundadır. Söz konusu toplulukta geçmişe dair anı ve bilgilere erişim izni olan tek bir kişi bulunur. Kendisine “anı toplayıcı” denen bu kişi “geçmişe dair bilgi ve anılardan bir gün yararlanma ihtiyacı ortaya çıkabilir” düşüncesiyle o bilgi ve anıları toplamak ve korumakla görevlendirilmiştir. Gün gelir, epeyce yaşlanan toplayıcının yerini alması için “Jonas” adında bir genç seçilir. Yaşlı toplayıcı Jonas’a kendindeki anıları aktarmaya ve onu yetiştirmeye başlar. Jonas anıları öğrenmeye başladıkça geçmiş hayatının ne kadar soluk ve renksiz olduğunu fark eder. Zaten film, yaşanan süreçle paralel olarak bu noktaya kadar siyah-beyaz çekilmiştir, ancak bundan sonra renkli hâle gelmeye başlar.

Jonas zamanla iğnelerini de almayı bırakır, yeni yeni duyguları deneyimlemeye ve bunları çevresindekilerle paylaşmaya başlar. Gencin bu değişimi sistemi rahatsız eder. Gencin sistem hakkında günden güne artan şüpheleri kendisini nihayet bu sistemin de eski hayatın vahşiliğinden farklı olmadığı sonucuna götürür. Zira kabullenemeyeceği bir şey öğrenir. Sistem “salıverme” adı altında insanların öldürülmesiyle sonuçlanan prosedürler işletmektedir. Örneğin tamamen aynı olan iki bireyin yaşamasına izin verilmez. Bu yüzden ikiz doğan bebeklerin tek yumurta ikizi oldukları, yani tamamen aynı genetik yapıya sahip oldukları anlaşıldıktan sonra bu bebeklerden birisi “salıverme” işlemine tâbi tutulur. Jonas'ın kendi babası da böyle

bir prosedür işleterek bir bebeği öldürmüştür. Ancak babası tam olarak ne yaptığının farkında bile değildir, çünkü hayatın ve ölümün anlamına dair derinlikli bir kavrayıştan yoksundur. “Gabriel” adında çok sevdiği başka bir bebeğin de gelişiminde istenen seviyeyi yakalayamamasından dolayı öldürüleceğini öğrenen Jonas bu sistemin artık değişmesi gerektiğine inanır.

Filmde çok güzel anlatıldığı üzere duygulardan arındırılmış bir insanlık pek çok şeyi anlayamaz, anlayamadığı için de değerini takdir edemez. Hatta hayat gibi çok değerli bir şeyi bile kolayca feda edebilir. Film bir “ütopya” olması umuduyla oluşturulan bu distopik toplumda yaşayanların duygularını terk ederek kaçınmaya çalıştıkları probleminden kurtulamadıklarını etkili bir şekilde anlatır. Daha kötüsü, insanların bunun farkında bile olmadıklarına vurgu yapar. Günümüzde duyguların insan hayatında ne kadar önemli rol oynadıklarını gösteren bilimsel çalışmalar da bulunmaktadır. Şimdi bu çalışmalara bakalım.

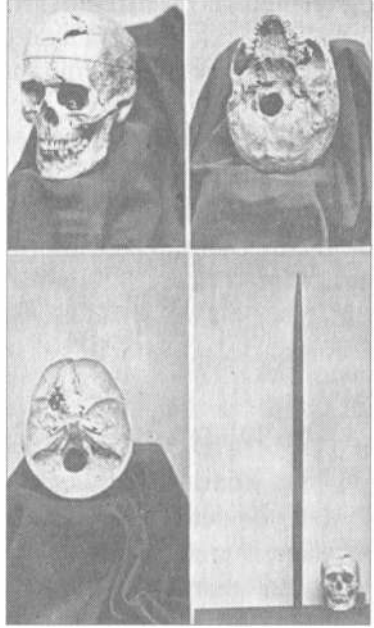
Duyguların Önemine Dair Bilimsel Bulgular

1848 yılında bir Eylül günü, Phineas Gage ABD’nin Vermont Eyaleti’nde demiryolu inşaatından sorumlu bir usta olarak görev yapmakta iken korkunç bir patlama olur. Patlamayla birlikte 45 santim uzunluğunda ucu sivri demir bir sırık Gage’in çenesinin sol alt kısmından girip kafatasından çıkar. Ama Gage ölmez. Tedaviden sonra sağlığına kavuşur. Sol gözünü kaybetmesine rağmen, diğer gözü iyi görmekte, eskisi gibi konuşabilmekte ve hareket edebilmektedir. Fiziksel bir problemi görünmemekle beraber yakın çevresi Gage’in davranışlarının epeyce değiştiğini fark etmiştir. Gage, sonucunu düşünmeden her isteğini hemen yapmaya çalışan, etrafındakileri umursamaz ve insanlara karşı saygısız bir kişiye dönüşmüştür. Pek çok plan yapmasına rağmen hiçbirini gerçekleştirecek ciddi adımlar atamaz. Arkadaşları bu kişinin artık eski Gage olmadığına kanaat getirmişlerdir. Gage’in patlama sonrasında karakterinin ne kadar değiştiğini kendisiyle yıllarca ilgilenen Doktor Harlow’un tuttuğu notlardan takip etmek mümkün. Dr. Harlow ayrıntılı olarak Gage’in davranışlarını kayıt altına almış olsa da bu davranış değişimini açıklayacak

ayrıntılı bir öneride bulunmaz. Bu vaka, yüz küsur yıl boyunca bilimsel araştırmaya konu olmaz. Ne var ki bu kadar uzun bir aradan sonra Antonio Damasio ve eşi Hanna Damasio, Gage vakasıyla ilgilenmeye başlarlar.

Şekil 1.4a

Şekil 1.4b

Şekil 1.4a: Phineas Gage'in olay sonrası çekilmiş bir resmi

Şekil 1.4b: Phineas Gage'in kafatasına giren demir sırığın giriş ve çıkış yerini gösteren resimler. Kaynak: Wikipedia "Phineas Gage" maddesi, https://en.wikipedia.org/wiki/Phineas_Gage (Son erişim tarihi: 05.01.2022)

Önemli bir nörolog olan Antonio Damasio kendi hastalarının da Gage'inkine benzer davranış özellikleri gösterdiklerini fark eder. Bu davranış özelliklerinin nörobiyolojik temellerini anlamaya çalışır. Yaptığı uzun çalışmalarının sonuçlarını *Descartes'in Yanılgısı* adlı kitabında genel okuyucu kitleyle paylaşır. Şimdi bu eser çerçevesinde, Damasio'nun görüşünü anlamaya çalışalım. Damasio'nun ilgi ve merakını çeken husus, Gage'in kafatasına girip çıkan demir sırığın acaba beynin hangi kısmını tahrip

ettiğidir. Gage'in kafatası, vefatından beri Boston'da Harvard Tıp Fakültesi bünyesindeki Warren Tıp Müzesinde sergilenmektedir. Gage'in kafatasında incelemeler yapılır, mevcut resimleri ve hakkında tutulan notlar dikkatlice değerlendirilir. Gage'in beynindeki ventromedial ön lobun (*ventromedial prefrontal region*) iç sol frontal lobun, belki de sağ frontal lobun ve frontal lobun arka tarafının tahrip olduğu anlaşılır.

Antonio Damasio ön frontal lobu, tümör veya başka nörolojik sebeplerle zedelenmiş farklı farklı hastalarda Gage'in davranışlarına benzer anomaliler gözlemler. Örneğin "Elliot" adlı hastasının beynindeki tümör alınırken ön frontal lobu zarar görür. Bu hasta ameliyat sonrası eski hayatına ve işine döner. Fiziksel hareket ve dili kullanma becerisi açısından durumu gayet normal gözükür. Ama karar verme ve sosyal ilişkileri sürdürme noktasında zorluklar yaşamaya başlar. Mesela en basit bir evrak sınıflama işinde nasıl ve neye göre sınıflandırma yapması gerektiği hakkında saatlerce düşünür, bir türlü işe başlayamaz. Belgeleri tarihlerine göre mi sınıflandırmalıdır yoksa dokümanın büyüklüğüne veya ilgili vakanın önemine göre mi? Bu tip sorularla gereğinden fazla vakit kaybeder. Pek çok işte detaya takılıp büyük resmi gözden geçirir. Bu şekilde eski işini yapamayacak hâle gelir. Amirlerinden gelen devamlı uyarılara rağmen bu hâl devam eder ve sonunda kovulur. Yeni işlere atılır, sonunda iflas eder. Eşinden boşanır. Kimsenin onaylamadığı bir evlilik yapar ve tekrar boşanır. Kısaca ameliyat sonrası Elliot'un etkili karar alabilme ve sosyal ilişkileri devam ettirebilme becerileri zedelenmiştir.

Damasio, buzlanmanın olduğu bir kış günü araba ile randevuya gelirken başından geçenleri anlatan başka bir hastasından bahseder. Bu hastanın da beyninin ventromedial ön frontal lobunda hasar vardır. Damasio hastaya yolların durumunu, gelirken araba kullanmada zorlanıp zorlanmadığını sorduğunu söyler. Hastanın da gayet sakince cevap verdiğini, böyle havalarda hangi talimatlara uyulması gerektiğini, bu talimatlara uymayan araçların nasıl yoldan çıktıklarını anlattığını aktarır. Hatta hasta önündeki bir aracın panikleyip frene basarak kaza yaptığını ancak kendisinin kurallara uygun hareket ettiği için sorunsuzca

randevuya gelebildiğini soğukkanlılıkla anlatmıştır. Damasio hastanın hiç panik ve telaş emaresi göstermeyen bu soğukkanlı tutumunu aktardıktan sonra aynı hastayla arasında geçen şu diyalogu anlatır. Hastaya bir sonraki randevu için iki farklı tarih önerip hangisini tercih ettiğini sorduğunda hastanın neredeyse yarım saat düşündüğünü söyler. Hasta her iki gün için o günkü programını, hava şartlarını ve gelişebilecek her türlü senaryoyu dikkate alarak bir mukayese ve hesaplama yapmaya çalışmıştır. Ancak bir karara varamamıştır. Damasio, hastanın kaygan zeminde araba sürerken gösterdiği soğukkanlılığa benzer şekilde randevu gününü kararlaştırmaya çalıştığını ama aradan yarım saat geçmesini hiç dert etmediğini söyler. Sonunda hastaya randevuyu ikinci güne ayarlamayı teklif ettiğini ve hastanın sanki hiçbir şey olmamış gibi aynı serinkanlılıkla teklifi onayladığını belirtir.

Hastaları hakkında yapmış olduğu gözlemlerden hareketle Damasio, **somatik işaretleyici hipotezini** (*somatik maker hypothesis*) geliştirir. Bu hipotez, özellikle sosyal ilişkiler bağlamında sağlıklı karar vermenin duygular tarafından yönlendirildiğini, duyguların da beynin işleyişinden, beynin işleyişinin ise bedenin genel durumu ve çevre ile etkileşiminden bağımsız düşünülmemesi gerektiğini dile getirir. Örneğin biri bizim hakkımızda iftirada bulundu, biz de bunu öğrendik. Bu durumun zihnimizde belirmesiyle beraber beyindeki belli bölgeler aktive olur ve bütün bedene yayılan nöral ve kimyasal değişiklikleri tetikler. Bedenimizde bazı değişiklikler olmaya başlar. Kalbimiz daha hızlı çarpmaya ve kan akışı hızlanmaya başlar. Dilimiz kurumaya başlar. Yüzümüz kızarır, yüz mimiklerimiz değişir. Bazı kaslarımız kasılır. Farklı farklı hormonlar salgılanır ve beden bir bütün olarak farklı bir duruma geçer. Bedenin genel durumundaki bu değişim beyinde ağırlıklı olarak belli bir bölgesinin kontrolünde, ama genel olarak bütün nöral ağların etkileşimi içinde gerçekleşir. Bedendeki bu genel değişime Damasio **duygu** (*emotion*) der. Duygunun bilinç tarafından algılandığı duruma da **his** (*feeling*) der. Bilincimize ulaşan duygu durumunu his olarak algılarız ve onu, bu örnekte, sinirlenme

olarak yorumlarız. Sinirlendiğimizizin farkına varmamız kararlarımıza da etki eder, bir anlamda kararlarımızı yönlendirir. Artık olup bitene kayıtsız kalamayız, bir karşılık veririz.

Damasio birincil duygularla ikincil duygular arasında bir ayrım yapar. **Birincil duygular** (*primary emotions*) çok daha temel olan ve belki de doğuştan gelen içgüdü statüsündeki duygulardır. Arkamızdaki birinin aniden bağırması karşısında korkup ani tepki vermemiz gibi. Bu tür duygular, belli bir öğrenim sürecine gereksinim duyulmadan ortaya çıkar ve çok genel tepkilere kaynaklık eder. Ancak **ikincil duygular** (*secondary emotions*) belli bir deneyim süreci içinde şekillenir ve çok daha özel tepkilere kaynaklık eder. Örneğin kırsal kesimde yaşayan insanlar çocukluktan itibaren sosyal çevrenin de yönlendirme ve eğitimiyle belli türden hayvanlara karşı korku duygusu deneyimler. Söz gelimi kurtların ulumasını her duyduklarında bir korku hissederler. Damasio, ikincil duyguları sosyal hayatta deneyimlenen çok farklı olay, durum veya kabullerin kabaca iyi veya kötü şeklinde kodlandığı yapılar olarak yorumlar. Bize yakın birisiyle karşılaştığımızda genel anlamda olumlu duygular tetiklenir. Yakın birinin ölüm haberi geldiğinde ise olumsuz bir duygu durumu belirir. Gelenek, ahlak ve sosyal hayatı devam ettiren kurallar bütünü toplum içinde öğrenilerek belli durumlarda ne gibi duygusal tepkiler verileceği de kişinin nöral sistemine kodlanır. Yardıma muhtaç birini gördüğünde düşünmeden ona acıyıp yardımına koşmak, kişinin aldığı eğitim sonucu geliştirdiği duygusal profilin sonucudur. Damasio deneyimle kazanılan bu türden ikincil duyguların, birincil duyguların kontrolünde geliştiğini de vurgular. Kısaca, duygular bedene ait belli durumların belli kişi, olay veya sosyal kabullerle eşlenmesini sağlar. Bu sebeple de duygular somatik işaretleyici olarak görev yapar. Başka bir deyişle, belli olaylar veya durumlar karşısında aldığımız kararları etkilerler.

Gage, Elliot gibi hastaların beyinlerinde özellikle ikincil duyguların ortaya çıkmasından sorumlu merkezî yapılar (prefrontal lob) zedelendiği için onlar bu tür duyguların etkisinden bağımsız biçimde karar vermek durumunda kalırlar. Bu kişilerin soğukkanlı

şeklinde yorumlanmaları, karar verirken çok ince hesaplamalar yapabilmelerine rağmen harcanan vaktin muhataplarını bekletme açısından ne kadar olumsuz olduğunu anlayamamaları buna bağlanabilir. Ayrıca sosyal açıdan uygunsuz kabul edilen davranışları sergilerken çekinmemeleri veya utanmamaları da. Damasio, bu hastaların yine de birincil duygulara sahip olduklarını, beklenmedik çığlıklar duyduklarında korku duyabileceklerini belirtir. Çünkü beyinde birincil duygulardan sorumlu merkezler (limbik sistem, amigdala, vb.) farklıdır. Bu merkezleri zedelenen hastalar çok daha büyük sorunlar yaşayabilirler. Damasio, duyguların kararları etkilemesindeki öneme işaret eden bazı deneyler tasarlar. Şimdi bu deneylerden birini inceleyelim.

Deneye iki grup katılır. Bu gruplardan biri frontal lobu zedelenmiş hastalardan oluşurken diğer grup normal kişileri içerir. Gruplardaki her bir birey “oyuncu” olarak nitelenir ve kendilerine 2000 dolarlık borç para verilir. Oyuncular, önlerindeki dört deste karttan her seferinde bir kart seçmek suretiyle gelen karta göre ya para kazanacak ya da para kaybedecektir. Kaç defa kart seçecekleri kendilerine söylenmez, kazandıkları veya kaybettikleri paranın toplam miktarı da kayda geçmez. Deneyi yöneten kişi kaç defa kart seçileceğini bildiği hâlde bunu söylemeden oyunu yönetir. Amaç, oyuncuların oyun bittiğinde kendilerine verilen borç paradan mümkün olduğunca az kaybetmeleri, mümkünse de kâr edebilmeleridir. Ayrıca oyuncular bir polografa bağlanır. Kişinin bedeni belli bir durum karşısında değişimler geçirmeye başladığında otomatik sinir sistemi belli bir sıvı salgılamaya başlar ve kişi terler. Bu ter miktarı açıkça fark edilmese bile polografin ölçtüğü elektrik sinyalleriyle söz konusu miktar saptanabilir.

Oyun başlar. A ve B destelerinden seçilen kartlar başlarda 100 dolar, C ve D destelerinden seçilenlerse oyuncuya 50 dolar kazandırır. Fakat oyunun ilerlemesiyle belli bir noktadan sonra seçilen kartlar aniden geri ödeme yaptırmaya başlar. A ve B destelerinden seçilen kartlar bazen 1250 doları bulan yüksek miktarda kayıplar yaşatır oyuncuya. C ve D destelerinden seçilen kartlar ise 100 doları geçmeyecek şekilde daha düşük kayıplara sebep olur. Bir kartın ne zaman kazanç ne zaman kayıp getireceği ve bu

kayıp kazanç ilişkisinin hangi kurallara göre düzenlendiği oyuncuya açıklanmaz.

Bu oyun düzeninde, normal kişiler başlarda A ve B destelerinden kart seçerken, ağır kayıplar yaşadktan sonra yavaş yavaş C ve D destelerine yönelirler. Genel olarak da oyunun sonuna kadar C ve D'den kart çekmeye devam ederler. Hastalar ise A ve B destelerinden kart seçmeyi oyun boyunca devam ettirirler. Ağır kayıp yaşamalarına rağmen C ve D destelerine yönelmezler. Oyunun ortalarında kendilerine borç olarak verilen 2000 dolar bitince de tekrar borç isterler. Oyuncuların polograf tarafından kaydedilen sonuçlarına baktığımızda da karşımıza şöyle bir manzara çıkar. Gerek normal gerek hasta oyuncuların, her bir kazanç ve kayba tepki verdiği anlaşılır. Ancak oyun ilerledikçe, normal oyuncuların kart seçmeden önce hangi desteden kart seçeceğini düşünürken de tepki verdiği ve bu tepkinin her kart seçimi öncesinde daha da güçlendiği tespit edilir. Hasta oyuncuların ise kart seçiminden önce hiçbir tepki vermediği ortaya çıkar.

Damasio, bu deneyden şu sonuçları çıkarır. Deneye katılan her iki gruptaki kişilerin kazanç ve kayıptan hemen sonra tepki vermeleri birincil duygulara sahip olduklarını gösterir. Hastaların diğer gruptakilerinden farklı olarak kart seçiminden önce tepki vermemesi ise iki grup arasındaki farklılığın ikincil duygularla ilişkili olduğuna işaret eder. İkincil duygular, hatırlanacağı üzere, sonradan deneyimle kazanılmaktaydı. Birincil duygular mevcut bir uyarıcıya karşı tepkisel olarak belirirken, ikincil duygular mevcut bir uyarıcı yokken bile olabilecek muhtemel senaryolar hakkında değerlendirme yaparken karar verme aşamasında ortaya çıkmaktaydı. Başka bir deyişle, deneyimle kazanılmış duygular mevcut olmayan durumlar hakkında bile bizi yönlendirebilmekteydi. Gage, Elliot ve benzeri hastalar planlama yaparken, farklı alternatifleri değerlendirirken, geleceğe dair karar alırken çok vakit harcamalarına rağmen belli bir sonuca kolayca ulaşmıyorlardı. Farklı alternatiflerden bazılarıyla eşleşen duygular olmadığında kişi bu alternatifler arasında seçim yaparken hangi alternatifte yöneleceğine dair kâr-zarar hesabı yapmanın ötesinde bir imkâna sahip olmamaktadır. Bu deneydeki gibi kâr-zarar

hesabı yapmanın kolay olmadığı ortam ve bağlamlarda da başarılı kararlar vermek epeyce güçleşmektedir. Nitekim hastalar oyunun yarısında iflas edivermiştir. Öbür yandan, bu deneyin de gösterdiği üzere ikincil duygular kişiyi karar aşamasında dikkate alınan mevcut alternatiflerden bir kısmına yönlendirmektedir. Normal gruptakilerin oyunun belli bir aşamasından sonra yavaş yavaş C ve D kartlarına yönelmesi ve her kart seçiminden önce giderek artan bir şiddette tepki vermiş olmaları oldukça önemli bir bulgu. Zira bu durum, ikincil duyguların tecrübeyle şekillendiğini ve zamanla güçlendiğini teyit ediyor. Bu duygular neyin kazançlı neyin zararlı olduğuyla eşleşerek geliştiğinden kişiyi daha avantajlı alternatifte yönlendiren bir işlev de kazanıyor. Hangi alternatifi seçmemiz gerektiğine dair rasyonel bir şekilde açıklamasını sunamadığımızı bir sezgi veya önsezi oluşturuyorlar. Kısaca, somatik işaretleyici olarak görev yapıyorlar.

Ancak söz konusu deneyden kararlarımızı alırken tamamıyla duygulara bağımlı olarak hareket etmemiz gerektiğine dair bir sonuç çıkarmak yanlış olur. Zamanla güçlenen, hatta alışkanlık hâline gelen duygusal tepkiler bizi eylemlere yönlendirir. Ancak bu yönlendirmenin her durumda bizi doğruya yaklaştıracaklarını söylemek de epeyce sorunlu görünüyor. Örneğin Nazilerin güçlü propagandasına maruz kalmış Alman halkının Yahudilere karşı geliştirdiği öfke, nefret gibi duyguları akla getirelim. Sadece bu duygulara dayalı olarak karar vermek neticede çok büyük bir soykırıma yol açmıştır. Öfke, gurur, böbürlenme, açgözlülük gibi kontrol altına alınmamış pek çok duygunun ne gibi sorunlara ve felaketlere yol açabileceğine bu metinde önceden değinmiştik. Nitekim Damasio da sadece duygulara dayalı olarak modellenen karar verme süreçlerinin benzer problemlere yol açtığını kabullenmektedir. Sonuçta, karar verme süreçlerinin tamamıyla duyguların güdümünde belirlenmesi ne kadar sorunluysa duyguları büsbütün reddederek yürütülmesi de o kadar sorunlu gözüküyor. Dolayısıyla duyguların hangi şartlarda karar verme süreçlerine pozitif etki sağladığını, akılla ilişkisinin nasıl kurulması gerektiğini ele almak durumundayız. Bu açıdan Daniel Kahneman'ın zihninin işleyişini açıklarken Sistem 1 ve Sistem 2 arasında yaptığı ayrım bize yardımcı olabilir.

Sistem 1 ve Sistem 2

İnsan zihninin temelde iki farklı işletim sistemine göre işlediği Kahneman’dan farklı pek çok bilim insanının paylaştığı bir görüş. Fakat Kahneman’ın bu çerçevede yapmış olduğu çalışmaları ekonomiye uygulamasıyla “davranışsal ekonomi” adlı yeni bir yaklaşım ortaya çıkmış ve bu alandaki çalışmaları 2002 yılında kendisine ekonomi dalında Nobel ödülü kazandırmıştır. **Davranışsal ekonomi** (*behavioral economics*), kişinin ekonomik tercihlerinde her zaman rasyonel davranmadığını, farklı türden irrasyonel yönelimlerle de karar verdiğini savunan, bu irrasyonel eğilimleri açığa çıkararak ekonomik hayatı bunlara göre anlamaya çalışan bir yaklaşımdır. Kahneman bu konudaki çalışmalarını *Hızlı ve Yavaş Düşünme* adlı kitabında detaylıca anlatır. Bu kitapta çizdiği çerçeveye göre, “Sistem 1” hızlı ve otomatik işleyen “sezgisel” diyebileceğimiz akıl yürütme sistemine karşılık gelirken “Sistem 2” nispeten yavaş ama dikkatlice işleyen sisteme tekabül eder. Birinin mimiklerinden ve ses tonundan sinirli olduğunu hızlıca anlayabilir, 4 x 7’nin 28 olduğunu kolayca biliriz. İşte bu gibi durumlarda Sistem 1 işler. Ancak yıllardır görmediğimiz birinden mesaj almamız mesajın içeriğine göre arka planda başka bir niyet olup olmadığını, varsa bu niyetin ne olabileceğine dair bizi dikkatlice düşünmeye sevk eder. Benzer şekilde 28 x 173’ün sonucunu çoğumuz bir önceki çarpım işlemi gibi hızlıca söyleyemeyiz. Bu işlemi sonuçlandırmak biraz emek ve vakit ister. Bu örneklerde ise Sistem 2 çalışır.

İnsanların zihni genelde Sistem 1 seviyesinde çalışır. Sebepbini anlamak da güç olmasa gerek. Bu seviye, fazla enerji harcamaz, zihin bu seviyede çalışırken çok zorlanmaz. Biz de hâliyle kolay olana meylederiz. Daha kompleks yapıdaki zor problemlerle karşılaşıldığında ise Sistem 1 çözüm için yeterli olmaz. Zihnin, böyle durumlarda Sistem 2 seviyesine geçer. Bu seviyede probleme odaklanır, onu detaylı olarak analiz eder ve bir çözüm arayışına girer. Bu seviyedeki çalışma için daha fazla enerji gerekir ve kişi de zorlanmaya başlar. Bu yüzden gerek duymadıkça insanlar Sistem 2’yi işletmek istemezler, çünkü durduk yere zorlanmak istemezler. Sistem 1’in verdiği otomatik tepkiler önceden

Sistem 2'nin işletilmesiyle emek ve zaman harcanarak öğrenilmiş ve sonradan Sistem 1'e aktarılmış olabilir. 4 x 7'nin 28 olduğunu ilkökulda öğrenirken biraz zorlanmış olabiliriz. Ancak bu bilgi tekrarlarla hafızaya alınıp içselleştirildikten sonra otomatik olarak erişimimize hazır hâle gelir. İnsanların mimikleri ve davranışlarıyla psikolojik hâllerini eşleştirmek de zaman isteyen belli bir deneyime dayalı olarak gerçekleşir, sonradan refleks hâline gelir. Ne var ki bu türden deneyimler çoğunlukla belli bir şartlanma içerisinde içinde yaşanan sosyal çevrenin de yönlendirmesi ve eğitimiyle geliştiğinden kişinin bu deneyimlerin içselleştirilmesinde ne ölçüde Sistem 2'yi kullandığı şüphe götürür. Zihnin Sistem 2 düzeyinde çalışması, kişinin kendi deneyimi üzerine bilinçli bir şekilde düşünüp gerektiğinde onu sosyal yönlendirmeden farklı bir noktaya çekme gayretine girmesiyle mümkün olur. Böyle bir gayret olmadan zaten zihin doğal olarak şartlanan refleksleri kullanır ve Sistem 1 düzeyinde çalışır.

Damasio'nun duyguların somatik işaretleyici olarak kullanılmasına yönelik geliştirdiği hipotez, Kahneman'ın yaklaşımı açısından zihnin Sistem 1'de çalıştığında verdiği otomatik tepkilere işaret eder. Ne var ki Kahneman Sistem 1'in verdiği otomatik tepkilerden büyük bir kısmının sistematik hatalara yol açtığını söylemektedir. Başka bir deyişle, zihin belli türden hatalı çıkarımlar yapmaya yatkındır. Bunlara **bilişsel yatkınlıklar** (*cognitive biases*) denir. Daha ilginç ise, Sistem 2 çalıştırılmadığı takdirde, yani Sistem 1'in sıklıkla yaptığı çıkarımlar hakkında dikkatli bir inceleme ve değerlendirme yapılmadığında, kişi bu yatkınlıkların farkında bile olmayabilir. Örneğin yeni deneyimlediğimiz veya hafızamızda merkezî bir yer tutan bazı olayların başka olaylara göre daha olası olduğunu düşünme yatkınlığı taşırız. Bu düşünce yatkınlığı **yakındalık yanılgısı** (*availability bias*) olarak bilinir. Haberlerde bir uçak kazası haberi geçse, artık uçak yolculuğu yapmanın tehlikeli olduğunu düşünmeye başlarız. Uçak yerine başka ulaşım araçları kullanmanın daha güvenli olacağını düşünürüz. Bizi bu düşünceye sevk eden uçak kazasının hafızamızda canlı bir yer tutması, bu durumun panik ve korku gibi hislerimizi tetiklemesi, sonrasında da bu hislerin kararlarımızı

etkilemesidir. Fakat tercih edeceğimiz araba gibi diğer tür araçların uçağa göre ne kadar tehlikeli olduğuna dair pek de bir fikrimiz yoktur aslında. Araba yolculukları ile uçak yolculuklarının istatistiksel olarak ne kadar kazayla sonuçlandığını bildiren raporlara bakmadıkça böyle bir kıyaslamayı yapma imkânımız yoktur zaten. Bu tür çıkarımlarsa pek çok kez bizi yanlış sonuca götürür. Sistem 2'yi çalıştırıp uçak kazası haberi sonrasında kaza istatistikleriyle ilgili bir araştırmaya girmezsek Sistem 1 bizi oldukça hatalı kararlara sürükleyebilir. Özetle, duygulardan gelen sinyallerin her durumda doğru karara işaret ettiğini varsaymak büyük bir yanılga olur. Bu durumda şu soruyu sormamız gerekiyor: S1'den gelen reflekslerden, yani sezgilerden hangilerine güvenip güvenemeyeceğimizi anlamamanın bir yolu var mı?

Bu soruya Kahneman'ın verdiği cevabı anlamak için yine kendisinin aktardığı şu yaşanmış örnek yardımcı olabilir. Bir yangın vakasında olay yerine intikal eden itfaiye ekibinin şefi eve girer girmez yanmakta olan mutfığa doğru yönelir ve kısa bir süre sonra da “Buradan hemen çıkıyoruz” diye bağırır. Niye böyle ani bir tepki verdiğini açıklayamaz ancak itfaiyecilerin evden çıkmalarından kısa bir süre sonra mutfağın tavanı çöker. Ancak olay yaşandıktan sonra ekip şefi yangının olağandan daha sakın olduğunu ve kulaklarında anormal bir sıcaklık hissettiğini fark eder. Kahneman'a göre, bu işaretler şef tarafından bilinçli bir şekilde değerlendirilmese bile algılanır algılanmaz, durumun tehlike arz ettiğine dair bir sezgiyi tetiklemiştir. Şef de bu önsezi ile ani bir karar alıp evi terk etmeyi seçmiştir. Kahneman bahsi geçen sezginin bir **uzmanlık sezgisi** (*expert intuition*) olduğunu söyler. Bu sezgi, itfaiye şefinin yıllarca deneyimlediği farklı türden yangınlardan edindiği ve hafızasına kazınmış birtakım örüntülere dayanır. Şef, karşılaştığı yeni durumda hafızasındaki benzer örüntüler fark etmekle, hiç düşünmeden ani tepkiler verebilmiştir. Benzer tepkileri biz de çok sık vermekteyiz aslında. Birinin yüz mimikleri ve ses tonuna göre onun sinirli olup olmadığını çabucak anlayabiliyoruz. Bu açıdan bahsi geçen sezgiler belli bir deneyim ve birikimin içselleştirilmesine dayanıyor. Fakat itfaiye şefine atfedilen uzmanlık sezgisi basitçe tekrarlanan

tek bir deneyimle açıklanamaz. Çok farklı becerilerin bir araya gelmesiyle uzun zaman içinde oluşan bir sezgi. Yine de uzmanlık sezgisinin bilişsel yanılgılara yol açan sezgilerden nasıl farklılaştığını hâlen tam olarak belirtmedik. Hangi durumlarda duygulara güvenip güvenemeyeceğimiz de tam açıklanmadı.

Kahneman, uzmanlık sezgisi elde etmek için iki temel şart bulunduğunu savunur. İlk şart sezginin geçerli olduğu alanın tahmin yürütmeye elverecek şekilde yeterince düzenli bir yapıya sahip olması. İkincisi ise kişinin bu alanda yeterince deneyim kazanarak bu deneyim sonunda belli durumlarda ne gibi sonuçlar ortaya çıkabileceğini öğrenmesi. Deneyimle öğrenilen örüntüler insan zihninde yeterince kök saldıığında kişi yeni karşılaştığı durumlarda onları hızlıca tanıyabilir ve uygun tahminlerde bulunabilir. Kahneman'a göre, satranç, basketbol, atletizm, itfaiyecilik, tıp gibi alanlar belli bir düzene sahip olduğundan bu alanlarda uzmanlık sezgisi geliştirilebilir. Profesyonel satranç gibi alanlar çok daha kompleks durumlarla baş etmeyi, pek çok farklı beceriyi bir araya getirmeyi gerektirse de yeterli zaman ve emek sonucunda bu alanlarda da uzmanlık sezgisi geliştirilebilir. Örneğin, kimi araştırmacılar, satrançta uzmanlık sezgisi geliştirmek için en az 10.000 saatlik pratik yapmanın şart olduğunu söylerler.

Öbür yandan, Kahneman, belli bir düzene sahip olmayan, kaotik alanlarda, kişinin örüntüleri fark etmesine imkân vermeyen şartlarda uzman sezgisinin gelişemeyeceğini savunur. Örneğin borsa gibi kaotik bir ortamda biri her ne kadar sezgilerine güvenirse güvensin, bu sezgiler kişiyi yanlış sonuçlara, hatta büyük felaketlere sürükleyebilir. Politikacılar veya politik analiz yapanlar da siyasi olayların kaotik yapısı nedeniyle uzmanlık sezgisi geliştiremezler. Bu tip alanlarda sağlıklı tahminde bulunmaya imkân veren bir düzenlilik olmadığı için kişi deneyiminde sağlam örüntüler tespit edip bunları içselleştiremez. Dolayısıyla deneyimin devam etmesiyle, tekrarla kökleşen bir sezgiye sahip olamaz. Kısaca, Kahneman, güvenilir sezgilerin uzmanlık sezgileri olduğunu bu sezgilerin de sağlıklı tahminler yapmaya imkân verecek düzeyde bir düzenli yapıya sahip alanlarda uzun bir deneyim sonucunda ortaya çıkabileceğini savunuyor. Konunun Sistem 1 ve

Sistem 2'yle ilgisini de şu şekilde kurabiliriz. Yeni bir durumda tanıdık bir örüntüyü aniden fark edebilmek Sistem 1'in işlevi olarak değerlendirilebilir. Ne var ki Sistem 1 bu işlevi uzun bir tecrübe sonunda kazanmıştır. Ancak Sistem 1'i işleten sezgiler, zaman zaman Sistem 2'nin kontrolünde denetlenip daha da güçlendirilebilir. Sezginin otomatik olarak sunduğu eylem planları farklı açılardan incelenip farklı kanallardan gelecek geri bildirim veya perspektifler de dikkate alınarak daha nitelikli hâle getirilebilir. Şimdi Kahneman'ın bu yaklaşımına göre duygulara hangi şartlarda güvenebileceğimizi tartışalım.

Antonio Damasio'nun karar alma sürecinde duyguların yönlendirmesini göstermek için yaptığı deneyi tekrar düşünelim. Bu deney, belli kurallara göre ilerleyen bir kart seçme oyununa dayanıyordu. Duygusal potansiyelleri sağlıklı işleyen denekler uzun vadede kaybettiren desteleri hesaplama imkânı olmadığı hâlde bu destelere karşı belli bir noktadan sonra yavaş yavaş duygusal tepki vermeye başlamışlardı. Kart seçiminden önce tespit edilen bu tepkiler giderek de güçlenmişti. Damasio, hatırlanacak olursa, bu tepkilerin temelinde ikincil duyguların bulunduğunu ve bu tür duyguların deneyimle kazanılıp güçlendiğini savunmaktaydı. Kahneman da uzun süreli deneyimin sezgilerin oluşumundaki rolüne dikkat çekmişti. Dolayısıyla gerek Damasio gerekse Kahneman açısından kararlarımıza etki edebilecek türden önemli sezgilerin veya duyguların tekrarlarla kazanılmış tecrübeyle yakından ilişkili olduğunu söyleyebiliriz. Bahsi geçen deneyin ayrıca kurallı bir yapıya sahip olduğunu da gözden kaçırmayalım. Bu yüzden bu deney bağlamında edinilen tecrübenin güvenilir sezgiler veya duygusal tepkiler sağlayabileceğini de söyleyebiliriz. Deneydeki örüntüyü tespit etmek satranç gibi kompleks oyunlarda olduğu gibi pek çok beceriyi bir arada geliştirmeyi gerektirmediğinden deneklerin duygusal tepki geliştirmeleri yüzlerce, binlerce saat almamıştır. Bu açıdan, deneklerin durumunu bir uzmanlık sezgisi olarak yorumlayamasak bile, o deney düzeneği bağlamında gerekli tecrübenin elde edildiğini söyleyebiliriz. Dolayısıyla, bu tecrübeye dayanan duygusal tepkileri de kararları yönlendirme noktasında güvenilir kabul edebiliriz.

Yalnız, Ő u noktanın gözden kaçmaması gerekiyor. Düzenli bir ortamda deneyim sonucu kazanılan duygusal altyapı, bize başka ortamlarda güvenilir sezgiler sağlamayabilir. Örneğın, birbirine benzer şekillerde davranan insanlardan oluşan bir sosyal çevre düşünelim. Bu sosyal çevrede yetişen bir çocuk, hangi duygunun ne tür davranışlara karşılık geldiğini kolayca öğrenebilir. Çünkü insan tepkilerinin belli duygu durumlarıyla eşleşmesi oldukça düzenli bir arka plan içinde gerçekleşir. Örneğın çocuk karşılaştığı insanların yüz mimikleri, el-kol hareketleri, ses tonlarıyla sevinç, keder, öfke gibi duygu durumları, hatta bu duyguların şiddet dereceleri arasında sağlam eşleştirmeler yapılabilir. Zamanla bu deneyimi otomatik algılamaya dönüşür. Birine bakar bakmaz, bütün beden profilinden o kişinin mesela asabi olup olmadığını, asabiyse ne derecede asabi olduğunu otomatik bir şekilde algılayabilir. Fakat bu çocuk büyüyüp farklı kültür ortamlarına girmeye başladığında işler değişebilir. İçinde yetiştiğı sosyal çevrenin kültürel kodlarından çok farklı sosyal çevrelerde insan davranışlarını eski kalıplarına göre yorumlamaya devam ederse hataya düşebilir. Zira bir çevrede asabi sayılan ses tonu, başka bir çevrede nötr olarak algılanıyor olabilir. Bu yüzden yeni ortamların kendi iç düzenlerinin anlaşılması için yeni bir gayrete girmek ve eskiden gelen duygusal birikimi buraya aynen aktarma hatasına düşmemek gerekiyor. Bu da ancak kişinin bir bağlamsal duyarlılık taşımasıyla mümkün olabilecek bir husus. Başka bir deyişle, hangi bağlamda hangi tür örüntülerin veya kodların geçerli olduğuna dair bir farkındalık oluşturmak lazım ki bu da ancak Sistem 2'nin işletilmesiyle gerçekleşebilir.

Kısaca, kararlarda pozitif etkisi olabileceğı düşünülen duygular belli bir bağlamda ve belli şartlar altında ortaya çıkmaktadır. Sağlıklı tahmin yapmaya imkân verecek ölçüde düzenli bir ortam ve bu ortamda kazanılmış yeterli tecrübe şartları sağlanmadığı takdirde duyguların yönlendiriciliğine güvenemeyiz. Bir ortamda elde edilen tecrübeyi de başka bir ortama aynen aktaramayız. Ortamlar arasındaki benzerlik ve farkları açığa çıkaracak bir inceleme ve düşünce süreci takip edilmeli. Kaotik ortamlarda ve ciddi dalgalanmalara maruz kalan duygu

durumlarında çok daha dikkatli olmamız gerekiyor. Bu gibi şartlarda duyguların yönlendirdiği alternatif(ler)i hemen benimsemek yerine dikkatlice değerlendirmek, yani Sistem 2'nin kontrolünde incelemek en makul strateji gibi gözüküyor. Ancak bu şekilde ortaya çıkabilecek muhtemel hatalardan, hatta facialardan kaçınabiliriz. Kaldı ki uygun şartlarda ortaya çıkan duyguların bile Sistem 2'nin kontrolünde değerlendirilerek güçlendirilmesi çok daha faydalı olabilir.

Evet, duyguları iptal etmek çözüm değildir. Duygular ve sezgiler, hayatın olağan akışında karar verme sürecini kolaylaştıran, hızlıca belirmeleriyle de zaman problemi yaşanan durumlarda âdeta hayat kurtaran bir özellik taşırlar. Belki yapılması gereken, Aristoteles'in çerçevesini ana hatlarıyla çizdiği şekilde onları pratik aklın kontrolünde kullanmayı öğrenebilmektir. Hatırlayacak olursak, Aristoteles hangi duygunun, hangi durumda, ne ölçüde yaşanması gerektiğini belirlerken ve uygun duygu durumlarını uzun bir deneyimle karakter hâline dönüştürmek için pratik aklın yönlendiriciliğini dikkate veriyordu. Bu açıdan bakıldığında Aristoteles'in etiği günümüz nörolojisi ve psikolojisinin başat yaklaşımlarıyla paralel bir görüş ortaya koyuyor. İnsan eylemlerinin nitelikli bir analizi, hem Sistem 1 hem de Sistem 2'nin bir arada işleyişine hem duyguların hem de pratik aklın beraberce kullanılmasına bağlı gözüküyor. Aristoteles'in işaret ettiği üzere bu ikili yapı arasındaki ilişkiyi anlamamanın kilit kavramı altın ortası olsa gerek. Altın ortasını, aşırı duygusallıkla duygusuzluk arasında bir denge tutturmaya çalışarak yakalayabiliriz. Altın ortası kavramı denge kavramıyla yakından ilişkilidir. Denge aslında hayatın pek çok yönü hakkında söz konusudur. Bu noktaya dikkat çeken en iyi örneklerden birini *Karateci Çocuk* (*The Karate Kid*, 1984) filminde görüyoruz. Şimdi bu filmde ele alınan denge kavramını anlamaya çalışalım.

Karateci Çocuk ve Denge

Film, "Daniel" adlı gencin annesiyle birlikte yeni taşındığı bir muhitte başına gelen tatsız olaylarla başlar. Daniel'in gittiği okuldan birkaç kişi ona düşman olur ve onu taciz ederler. Başı derde

giren Daniel'e komşusu Bay Miyagi sahip çıkar. Miyagi, Daniel ile arasında problem olan çocukların gittiği karate kursu hocasıyla da anlaşarak yapılan fiziksel sataşmaların önüne geçer. Ama bunu sağlayabilmek için tarafların kozlarını yapılacak karate turnuvasında paylaşımlarını teklif etmiştir. Kabul gören bu tekliften sonra Miyagi Daniel'e karate öğretmeye başlar. Daniel kendisine söylenenleri aynıyla yapmaya çalışır ancak yaptıklarının mantığını pek iyi kavrayamaz. Sık sık "Ne zaman yumruk atacağım?" diye sorar. Bay Miyagi de ona "Önce dengeyi öğrenmelisin." şeklinde karşılık verir.

İkili, bir gün kayığa binip gölde balık tutmak için açılır. Miyagi kayığın bir ucunda oturup oltasını göle atmışken Daniel de kayığın öbür ucunda kendisine öğretilen hareketleri çalışmaya koyulur. Yine "Ne zaman yumruk atacağım?" diye soran Daniel'e Bay Miyagi, dengeyi öğrenmenin daha iyi olduğunu, dengenin anahtar işlevi gördüğünü söyler. Denge iyi sağlanırsa karate dâhil her şeyin iyi olacağını ekler. Sonra da kayığı sallar ve dengesini koruyamayan Daniel suya düşüverir.

Bay Miyagi'nin kayığı sallayarak Daniel'i düşürmesi ayakta durmak için dengeyi sağlamanın ne kadar önemli olduğuna işaret eder. Hayatımız da bir kayak gibi sağdan veya soldan, önden veya arkadan vuran dalgalarla devamlı sallanır. Hayatta başarılı olmak ve düşüp kaybetmemek için her yönden gelebilecek tehlike ve sallantılara karşı dengeli bir duruş sağlamak ve onu devam ettirebilmek gerekir. Dengeli duruş ise bir yönden gelen tehlikeye karşı başka bir yönden gelecek tehlikeyi de düşünerek tavır alabilmekle sağlanır. Başka bir örnekle bu noktayı açalım. Varsayalım ki üç şeritli bir otobanda, orta şeritte araba sürüyorsunuz. Şeridin sol çizgisine çok yakın şekilde seyrediyorsunuz. Bir an soldan hızlıca bir araba yaklaştığını fark ettiniz. Sağ tarafı hiç kontrol etmeden ani bir refleksle direksiyonu sağa kırarak sağda kalan şeridin içine girdiniz, diyelim. Eğer o esnada orada da bir araba varsa sol tarafta yapmaktan kaçındığınız kazayı sağda yaparsınız. Bu hayalî senaryoda direksiyonu sağa kırmak gerekliydi, ama sağı kontrol etmeden aşırı bir şekilde kırmak gerekmiyordu.

İşte bu örnekteki gibi, çıkış noktası açısından doğru olan bazı tepkilerin ayarı tutturulamayınca yanlışlar ortaya çıkar. Hayatta karşılaştığımız pek çok durum bu örneğe benzer. Kökeni itibarıyla haklı gerekçelerle verdiğimiz düşündüğümüz pek çok tepki, savunduğumuz pek çok görüş denge gözetilmediği takdirde başka sorunlara yol açar. Dolayısıyla, hayatta karşılaştığımız pek çok soruna dengeli karşılıklar verebildiğimiz ölçüde sorunların büyümesini engeller, başka sorunlarla karşılaşmaktan kaçınır ve onlardan kurtulabiliriz. Bay Miyagi de dengenin hayatın tamamıyla ilgili bir kavram olduğunu Daniel'e doğum günü hediyesi olarak bir araba armağan ettikten sonra şöyle diyerek ifade eder: "Dengeyle ilgili dersi hatırlıyorsun değil mi? ... O ders sadece karate hakkında değildi. Bütün bir hayat hakkında idi. Bütünüyle hayatın da bir dengesi vardır."

Bilişsel Yatkınlıklar, Retorik Tuzaklar ve Mantık Hataları

Aklın duyguları kontrolü düşüncesi aklın doğruyu bulma niyetiyle kullanılmasını varsayar. İnsan aklını doğruyu bulmak için kullanırsa gerek teorik gerek pratik alanda bilgeliğe ulaşmaya çalışmış olur. Ancak aklını sadece menfaat elde etmek, bazı keyfi istek ve arzuların tatmini için kullanır da doğruyu yanlış, yanlış da doğruymuş gibi göstermeye çalışırsa bilgelik idealinin tam zıttı bir tavır benimsemiş olur. Tartışmalarda böyle bir tavır sergileyen kişilere **demagog** (*demagogue*) yaptıkları işe de **demagoji** (*demagogy*) denir. Demagoglar, doğru ortaya çıksın derdinde olmadıklarından, karşılarındakileri ikna edebilmek için pek çok tuzak kullanırlar. Ayrıca dengeye ulaşmamış duygu durumlarının, çıkar hesaplarının yönlendirdiği akıl yürütmelerinde pek çok mantık hatasına düşerler. Medya ve reklam sektöründen siyasete kadar pek çok alanda insanları etkilemek için çeşit çeşit taktikler geliştirilmiştir. Bu taktiklerin önemli bir kısmı ise ciddi hatalar barındırır. Bu hataları, mantık hataları ve retorik tuzaklar şeklinde iki kısma ayırabiliriz. Şimdi bu iki kısım arasındaki farkı anlamaya çalışalım.

Mantık hataları (*safsata/mugalata, logical fallacy*) bir başlangıç noktasıyla varılan sonuç arasında yapılan akıl yürütme

hatalarına denir ve kanıtlamanın söz konusu olduğu bağlamlarda ortaya çıkar. **Kanıt** veya **argüman** (*delil, argument*) bir iddianın, tezin veya eylemin doğruluğunu sebep belirterek savunma gayretiyle verilir. Kanıtların yanı sıra muhatapları ikna etmek için kullanılan başka bir tür araçtan daha bahsedebiliriz. **Retorik tuzak** (*rhetorical ploy*) şeklinde adlandırabileceğimiz bu araçlar kanıta dayanmaz, muhatabın ikna edilmeye çalışıldığı hususu desteklemek üzere sebepler ileri sürmez. Özellikle sesli ve görüntülü iletişim araçlarının sağladığı imkânlardan yararlanarak pek çok retorik tuzak geliştirilebilir. İnsanlar bahsi geçen bu hatalara düşerken her zaman bilinçli olarak hareket etmezler. Bu tür hataları yapmaya veya yapılan hataları fark etmeden benimsemeye yatkınlığı olan varlıklarıdır. Hatırlayacak olursak, zihnin işleyişi bağlamında Sistem 1'den bahsederken sistematik hatalara yol açan ama otomatik olarak yaptığımız bu tür sezgisel çıkarımlara **bilişsel yatkınlıklar** (*cognitive biases*) demiştik. Şimdi bu ayrımları aşağıdaki örnekler üzerinden berraklaştıralım.

Üç kişi düşünün. İlki sizi ayran içmeye ikna etmeye çalışsın. Bu kişi ayranın sağlığa faydalı olduğunu güvenilir bilimsel gerekçeler sunarak göstermeye ve bu şekilde sizi ikna etmeye çalışıyor olsun. Bu kişi size bir kanıt sunmuş olur. Sunduğu kanıt da rasyonel anlamda epeyce tatmin edici, güçlü bir kanıt olur.

İkinci kişi ise sizi ayran içmeye ikna etmek için herkesin ayran içtiğini, bu yüzden sizin de ayran içmeniz gerektiğini dile getirmiş olsun. İkinci kişi de size bir kanıt sunmuş olur. Çünkü sizi ikna etmeye çalıştığı sonuç (yani, ayran içmeniz) için bir sebep ileri sürmüştür (yani, herkes ayran içiyor). Ancak ileri sürdüğü sebep sonuçla rasyonel anlamda ilgisiz olduğundan bir mantık hatasına düşer. İkinci kişinin yaptığı mantık hatasının bu örnekteki özel türüne ileride “sürü psikolojisi hatası” diyeceğiz ve onu daha ayrıntılı inceleyeceğiz. İkinci kişi bu mantık hatasını bilinçli olarak da yapabilir bilinçsiz olarak da. Ancak bu türden bir hatayı yapmaya yatkınlığı olduğunu söyleyebiliriz. Zira çoğunluğun kabulleri veya eylemleri yönünde kabul geliştirmek veya hareket etmek insan olarak gösterdiğimiz oldukça temel bir tepki. Bu açıdan bakıldığında bu hatalı argümanın bilişsel bir yatkınlığa dayandığı da söylenebilir.

Üçüncü kişi ise bir ayran markasını tanıtmak veya markanın satışlarını arttırmak için bir reklam filmi çeksin ve reklamda ayran için “millî içeceğimiz” sloganını kullansın. Bu reklam filminde açıkça verilmiş bir kanıt bulunmaz. Neyi hangi sebepten ötürü kabul etmemiz veya yapmamız gerektiğine dair bir argüman verilmemiştir. Fakat reklam filmindeki unsurları çözümlediğimizde bize belli bir ayran markasını cazip hâle getirmek için kullanılan sloganın büyük bir kitleye gönderimde bulunduğu anlaşılır. Reklamın bu slogan üzerinden topluluğa uyum sağlama psikolojimizi ve millî hislerimizi harekete geçirerek hedeflenen sonucu benimsetmeye çalıştığını görebiliriz. Bu açıdan bakıldığında yapılan retorik tuzağın da bilişsel bir yatkinlığa dayandığı veya insanlardaki bu bilişsel yatkinlığı sömürmeyi hedeflediği söylenebilir. Bu reklam filmi açık bir kanıt içermediğinden mantık hatası sayılmaz, ama retorik tuzak olarak kabul edilir. Ayrıca yine “sürü psikolojisi hatası” olarak adlandırılır. Dolayısıyla sürü psikoloji hatası, mantık hatası veya retorik tuzak gibi farklı şekillerde karşımıza çıkabilir. Bu hata ayrıca bir bilişsel yatkinlığa dayanır. Fakat her mantık hatası veya retorik tuzak bilişsel bir yatkinlığa dayanmaz. Ayrıca her mantık hatasına karşılık gelen bir retorik tuzağın bulunması da gerekmez.

Retorik tuzaklar, ele aldığımız hataların belki en tehlikeli türünü oluşturuyor. Bu tuzakları kullananlar, genelde muhataplarının bilişsel yatkinlıklarını tetikleyerek onların davranışlarını kendi amaçları doğrultusunda yönlendirmeyi hedeflerler. Retorik tuzaklara maruz kalan kişiler çoğu zaman bunun farkına bile varamazlar, kendi iradeleriyle hareket ettiklerini sanırlar. Ne var ki yanırlar, aslında gizli bir etki altında karar verirler. Medya, reklamcılık, pazarlama, halkla ilişkiler, lobi faaliyetleri ve siyaset retorik tuzakların kullanıldığı en önemli sektör ve alanların başında gelir. Kişileri farkına vardırmadan etkileme uğraşı o kadar büyük boyutlara ulaşabilir ki büyük kitleler kandırıldıkları hâlde belli fikir ve eylemlere seve seve yönelirler.

Propaganda işte bu etkileme gayretinin alabileceği en ürkütücü şekle karşılık gelir ve genel olarak, kitlelerin geniş bir iletişim ve etkileşim ağı kullanılarak sistematik olarak yönlendirilmesini

ve kandırılmasını ifade eder. Propaganda, propagandayı yapan kurum veya kişilerin yararını gözetir, ona maruz kalanların değil. Elbette iyi propagandacılar bu amaçlarını ustaca saklarlar. Sonuçta propaganda insan psikolojisini o kadar ustaca sömürür ki, buna maruz kalanlar kendi cellatlarına âşık birer kurban gibi davranır. Durumun bu kadar vahim olmasına rağmen, insanlar bunun farkında değildir.

Propagandayı sadece Adolf Hitler veya Josef Stalin'in şahsında özdeşleşen totaliter rejimlerle ilişkilendirmek de bir yanılgıdır. Propagandanın 20. yüzyıldaki ilk etkili kullanımı 1. Dünya Savaşı yıllarında ABD'de gerçekleşmiştir. Dönemin başkanı Woodrow Wilson Amerikan halkını savaşa girmeye ikna etmek için bir komisyon kurar ve başına da gazeteci George Creel'i atar. Creel, ilk kez 1920'de yayımlanan *Amerika'yı Nasıl Pazarladık* (*How We Advertised America*) adlı kitabında Amerikalıları Alman ittifakına karşı savaşmak için nasıl ikna ettiklerini, ne gibi taktik ve stratejiler kullandıklarını ayrıntısıyla anlatır. Creel'in ekibinde yer alan ve ABD'de halkla ilişkiler alanının kurulmasında büyük rol oynayan Edward Bernays, kitlelerin kararlarını zekice yönlendirmenin demokratik toplumlarda önemli bir yeri olduğunu söyler (Bernays, [1928] 2008, 37). Bernays'ın bakış açısını anlamak açısından *Propaganda* adlı eserinin şu giriş paragraflarına bakmak yeterli olacaktır:

Kitlelerin düzenli alışkanlıklarının ve görüşlerinin bilinçli ve zekice yönlendirilmesi demokratik toplumda önemli bir faktördür. Toplumun bu görünmeyen mekanizmasını yönlendirenler ülkemizi yöneten gerçek güç olan görünmez bir iktidar oluştururlar. Yönetiliyoruz, zihinlerimiz ve zevklerimiz şekilleniyor, fikirlerimiz de büyük ölçüde adını sanını duymadığımız kişiler tarafından öneriliyor. Bu durum demokratik toplumumuzun yapılanma şeklinin mantıksal bir sonucudur. Çok fazla insan eğer sorunsuz işleyen bir toplumda yaşamak istiyorsa bu şekilde iş birliği yapmak zorundadır (Bernays, [1928] 2008, 9).

Propagandacılar aslında çok basit teknikler kullanır. Duygusal karşılıkları olan sembol, kişi veya figürler üzerinden bir söylem üretirler ve bütün kitle iletişim araçlarının sağladığı imkânla devamlı

olarak bu söylemi tekrar ederler. Üretilen söylem, konunun enine boyuna incelenmesiyle oluşmuş değildir. Aklen sağlam bir temele de dayanmaz. Zaten akla dayalı söylemler anlaşılacak için nispeten uzun bir inceleme gerektirdiğinden pek çok insanın ilgisini çekmez. Sosyal psikolog Gustave Le Bon'un belirttiği gibi, büyük kalabalıkları ikna etmek isteyenler akli kullanmak yerine duyguları köpürtür (Le Bon, [1896] 2006, 39). Şan, şeref, şöhret, vatanseverlik gibi duygulara yapılan atıfların karşılık bulması çok daha kolaydır. Bu duyguları kodlayan semboller veya sloganik söylemler çabucak ilgi çeker. Çünkü bunları anlamak için yoğun düşüncelere girmeye gerek yoktur, zihin bunun için zaman ve emek harcamaz. (Sistem 1'in ne kadar temel bir işleyiş düzeyi olduğunu hatırlayalım!) 20. yüzyılın başlarında genç kadınlara sigarayı "özgürlük meşaleleri" (*torches of freedom*) sloganıyla pazarlamaları sloganın gücünü yeterince iyi örnekliyor sanırım. Ayrıca duyguları köpüren ve coşan insanlar daha kolay harekete geçer. Propagandanın gücü, insan psikolojisinin bu ölçüde kolayca yönlendirilmeye açık olmasından gelir. O kadar çok bilişsel yatkınlığımız var ki, zaten kimsenin yönlendirmesi olmasa bile bu yatkınlıklar bizi sistematik hatalara sürüklüyorlar. Bunun üstüne propaganda da eklenince durum çok daha vahim bir hâl alıyor.

Zihnin Sistem 1 düzeyindeki işleyişine yönelik tehlikenin büyüklüğünü iyice anlamak gerekiyor, özellikle de kitle iletişiminin hayatın hemen hemen her yönüne ulaştığı bu çağda. Bu yüzden Sistem 2'yi çalıştırarak yaygın bilişsel yatkınlıklarımızı, bizi yönlendirmek için kullanılan önemli retorik tuzakları ve mantık hatalarını tanıyarak bu tehlikeye karşı bir farkındalık oluşturacak ve tedbir almış olacağız. Mantık hataları ve retorik tuzaklar çok farklı şekillerde sınıflandırılabilir. Bu kitapta her bir bölümde işlenen konu ile alakalı olacak şekilde bir sınıflandırma yapacak ve önemli hataları vermeye çalışacağız. Bu bölümde ise özellikle duyguların tahrik edilerek akli gölgelemesi ve böylece aklın irdeleme işlevinin zayıflaması veya yitirilmesi sonucu ortaya çıkan yaygın hataları ele alacağız.

Aşağıda aynı başlık altında ele alacağımız hatalar bazı bağlamlarda mantık hatası bazı bağlamlarda retorik tuzak olarak

kullanılabilir. Üstelik bazen hata bile sayılmazlar. Bu yüzden bir söylemin mantıksal hata veya retorik tuzak içerip içermediği nasıl bir ortamda dile getirildiğiyle yakından ilişkilidir. Doğru bir durum tespiti yapabilmek için söylemin ortaya çıkabileceği farklı bağlamların farkını kavrayabilecek bir bağlam duyarlılığı geliştirmemiz gerekiyor. Bu hususa metinde yer yer işaret edeceğiz. Şimdi bu hataları incelemeye geçebiliriz.

Duygusal Perdeleme Hataları

Düzgün akıl yürütme çok farklı duygular üzerinden engellenebilir. İki ördek ve kaplumbağa masalında insanların kaplumbağayı alaya alması onun öfkesini alevlendirmiş ve yere düşmesine sebep olmuştu. Tilki ve karga masalında ise tilki karganın gururunu okşayarak onun ağzını açtırmıştı. Tilkinin kargaya oynadığı oyuna odaklanacak olursak, kargayı şarkı söylemeye ikna etmek için ona türlü türlü övgüler düzmesi ve bu sayede gururunu tahrik ederek hedefine ulaşması bir retorik tuzak olarak değerlendirilebilir. Tilki istediği sonucun gerçekleşmesi için açık bir argüman vermediği hâlde kullandığı dil ve strateji onu bu hedefe götürmüştür. Gurur hissinin harekete geçirilmesi gibi kıskançlık, korku, yalnızlık, sevgi gibi çok farklı hisler harekete geçirilerek sömürülebilir ve bu sayede insanların belli şeyleri benimsemeleri sağlanabilir. Her hâlükârda kaplumbağa, karga ve tilki örneklerinde duyguların aklı gölgeleyip perdelediğini görmekteyiz. Başvurulan duygu türünden bağımsız olarak duygularının aklı perdelemesiyle insanların belli kabul ve eylemlere yönelmeleri veya yönlendirilmelerine **duygusal perdeleme hataları** (*ad passiones, appeal to emotion*) diyeceğiz.

Duygusal perdeleme hatalarının en yaygın örneklerinden birini yeterli gerekçe sunmadan insanlardaki merhamet ve şefkat hislerini tahrik ederek istenen sonuca ulaşma çabası oluşturur. Mesela, mahkemede savunması istenen birinin kendisine atfedilen suçların geçersizliğini göstermek yerine “Sayın Yargıç, üç çocuğum var, eşim yeni vefat etti, beni mahkûm ederseniz kim bakar bunlara?” diyerek yargıcın merhametini tahrik üzerinden savunma yapması bu hatayı örnekler. Bu örnekte sanık beraatini

hiç alakasız bir durum üzerinden, yani üç çocuğunun acıklı durumu üzerinden, isteyerek rasyonel olmayan bir savunma yapmaktadır. Bu tür hatalara **merhameti tahrik hatası** (*ad misericordiam, appeal to pity*) diyebiliriz. Bu hatanın Latince adı olan *ad misericordiam* “merhametli kalbe başvurma” anlamına geldiğinden kalpteki merhamet hissinin suiistimal edilmesine dikkat çeker. Bazı öğrenciler sınavlarına çalışmayıp da sınavdan kötü not aldıktan sonra notun yükseltilmesi için hocanın şefkatini istismar etmeye yönelik türlü türlü mazeretler sıralarlar. Öğrencilerin bu tutumu da merhameti tahrik hatasına örnek olarak verilebilir.

Merhameti tahrik etmeye yönelik her söylemin duygusal perdeleme hatası sayılamayacağını da belirtmemiz gerekiyor. İnsanlardaki şefkat ve merhamet hislerini açığa çıkarmaya dayalı söylemlerin bazı durumlarda faydalı olabileceği dahi söylenebilir. Örneğin savaş mağdurlarına veya kimsesiz çocuklara yardım etmeyi amaçlayan birini düşünün. Bu kişi söz konusu amaçın önemini ve gerekliliğini rasyonel argümanlarla açıklayıp bu amaç için yapacağı bütün faaliyetleri meşru bir zeminde ve şeffaf olarak ortaya koysun. Bu kişinin örneğin düzenlediği bir kermes tanıtımı için merhameti tahrik edecek şekilde konuşmasını veya savaş mağdurlarına ve kimsesiz çocuklara ait çeşitli resimleri kullanmasını duygusal perdeleme hatası olarak kabul edemeyiz. Burada merhameti tahrik için kullanılan dil ve resimler rasyonel olarak gerekçelendirilmiş bir sonucu daha da kuvvetlendirmeye yarar. İnsanların empati yaparak durumu daha iyi ve derinden kavramalarına vesile olur. İnsanın empati yaparak savaş mağdurları ve kimsesiz çocukların durumunu daha iyi anlayabilmesi onlara niye yardım etmesi gerektiğine dair mevcut sebepleri de güçlendirmiş olur. Dolayısıyla merhameti tahrik etmeyi bu bağlamda bir hata saymayız.

Ancak yukarıda verilen diğer örneklerde, öne sürülen gerekçelerle hedeflenen sonuç arasında rasyonel bir ilişki yoktu. Yani istenen sonucun meşru olduğunu gösteren bir kanıt bulunmuyordu. Alaka sadece merhametin tahrik edilmesi üzerinden duygusal olarak kurulmaya çalışılıyordu. (Bu sebepten ötürü bu tür hatalar aynı zamanda “konudan sapma hataları” olarak da

değerlendirilir.) Mahkeme örneğinde hukuken suçsuzluğunu savunan kişinin gerekçesi ailevi açıdan acınacak bir durumda olmasıydı. Fakat acınacak bir durumda olmakla kanuni beraat arasında bir alaka yoktur. Kermes örneğinde ise sonucun meşruiyeti, yani savaş mağdurlarına veya kimsesiz çocuklara yardım ayrıca gerekçelendirmiştir. Kullanılan duygusal içerikli ifadeler ve resimler gerekçeyi güçlendirir. Kısaca burada duyguları yersiz bir kıskırtmayla konuyu saptırma taktiği izlenmemiştir. Dolayısıyla duyguları tahrik etmeyi her durumda hatalı kabul edemeyiz. Ele almakta olduğumuz hatalara yol açan hususların farklı bağlamlarda meşru kullanımları söz konusu olabilmektedir. Bu yüzden incelenen söylemin bir hata taşıyıp taşımadığını o söylemin ortaya çıktığı bağlamı dikkate alarak, kısaca bir bağlam duyarlılığı taşıyarak incelemek durumunda olduğumuzu tekrar hatırlayalım.

Merhamete tahrik hatasına yakın başka bir hata da kişinin gururunu okşayarak onu belli bir karara veya eyleme sevk etmeyi amaçlar. Bu hata, muhatap alınan kişiyi överek ortaya çıkar. Övgüde çoğu zaman da abartıya kaçılır, aklın pek de kabul edemeyeceği şeyler söylenir. Ama övgünün çekiciliği muhatabın aklını çelip yanlış kararlar almasına yol açabilir. Kısaca, rasyonel bir gerekçe ileri sürmeden övgülerle kişinin bir karar almasını sağlamaya **övgüye dayalı duygusal perdeleme hatası** (*appeal to flattery*) diyelim. Övgü çok tehlikeli bir silahtır, muhatabın doğru düşüncesini engelleyerek kolaylıkla onu istenilene açık hâle getirebilir. *Karga ve Tilki* masalını hatırlayalım. Tilkinin övgüleri karşısında karga sonucunu hesap edemediği şarkı söylemeye başlamıştı. Böylece tilki karganın ağzından düşen peyniri kapıp kaçmıştı. Karga, hayvanlar âlemindeki en zeki hayvanlardan biri olarak bilinir. Buna rağmen tilki kargayı övgüyle kandırabilmiştir. Övgüye dayalı tuzaklar en zekileri bile etkileyebilir. Gündelik yaşamda da karşımıza çok çıkabilecek cinsten bir hatadır bu. Biri sizin zekânızı, bilginizi, tahsilinizi överek sizden meşru olmayan taleplerde bulunabilir. Tembel bir öğrencinin çalışkan bir arkadaşına ödevini yaptırmak için “Senin gibi akıllı, bilgili, çalışkan biri bu okulda yok” diyerek söze başlaması bunun tipik örneğidir.

Başka yaygın bir hata türü de muhatabı korkutarak ona bir sonucu kabul ettirmeye dayanır. Çok farklı çeşitleri olan bu tür hatalara genel olarak **korkutma hataları** (*appeal to fear*) diyebiliriz. Korkutma hatalarının önemli bir alt-türü kaba kuvvete veya tehdide başvurulduğunda gerçekleşir. İstenen sonuç için makul herhangi bir gerekçe sunulmadan genelde üstü kapalı tehditlerle muhatap korkutulmaya çalışılır. Bu hataya **aba altından sopa gösterme hatası** (*ad baculum, appeal to force*) diyelim. Bu hatanın Latince adı olan *ad baculum* da zaten “sopaya başvurma” şeklinde tercüme edilebilir. Bu hatayı işleyenler karşılardakini onlara “sopa göstererek” tehdit ederler. Kitlelere hitap eden yazarlara maddi veya hukuki tehditte bulunarak yazarları inanmadığı düşünceleri yazmaya zorlamak bu hataya örnek olabilir. Kendi dediklerinin doğruluğunu arkalarında bir güç olduğunu ima ederek savunmaya çalışanlar da bu hatayı işlerler çünkü güç iması muhatabı korkutmak amacıyla yapılır. Bu örnekte açıktan bir argüman verilmediği için söz konusu hatayı retorik tuzak şeklinde değerlendirebiliriz.

İnsandaki korku hissini istismar etmeye yönelik benzer bir retorik tuzak da rasyonel inceleme ve kanıtlama kaygısı olmaksızın bir tehlike riskine dikkat çekerek tartışmayı bastırmaya dayanır. Buna da **tehlike kapıda hatası** (*appeal to danger*) diyelim. Bir fikri hiç incelemeden “Bu fikrin kabulü ülkeyi kaosa götürür” diyerek nereden geldiği belli olmayan bir tehlike durumunu gündeme getirme böylesi bir hataya örnek olarak verilebilir. Ancak yeterli delil ışığında bir tehlikeye dikkat çekiliyorsa bu davranışı hata değil makul bir uyarı olarak değerlendiririz. Örneğin bilim insanlarının fay hatları hareketlerini inceleyerek elde ettikleri detaylı bir araştırma sonuçları doğrultusunda yaptıkları deprem uyarılarını hata olarak göremeyiz. (Meşru otoritelerin uyarılarını dikkate almamak ise otoriteye kulak asmama hatasına yol açar. Ayrıntı için 3. Bölüm’e bakınız.)

Ayla Etkisi-Şeytan Etkisi

Şimdi insanın rasyonel karar verme sürecini olumsuz etkileyen ve epeyce yaygın bir psikolojik tutumdan söz edelim. Bu tutum ilk izlenimin sonraki değerlendirmeleri de büyük ölçüde belirlemesi olarak bilinir ve genelde iki şekilde karşımıza çıkar.

Eğer bir şey veya biri hakkında ilk verdiğimiz hüküm olumlu ise sonraki hükümlerimizin de olumlu olması yüksek bir olasılık taşır. İnsanın bu karar verme eğilimine **ayla etkisi** veya **hâle etkisi** (*halo effect*) denir. Eğer verdiğimiz ilk hüküm olumsuzsa sonrakiler de muhtemelen olumsuz olacaktır. Bu eğilime ise **şeytan etkisi** veya **boynuz etkisi** (*devil's effect/horns effect*) denir. Bu iki eğilimin yol açtığı hatalar izlenimlerimizle ilgili olduğundan onları **izlenim hataları** şeklinde adlandırabiliriz.

Bu psikolojik etkilerin bilimsel incelenmesi 1920'lerde başlar. Edward Thorndike şöyle bir deney yapar. Amerikan ordusunda görevli iki subaydan komuta ettikleri askerleri fizik, zekâ, liderlik ve karakter özelliklerine göre değerlendirmelerini ister. Gelen sonuçları incelediğinde birbiriyle alakası olmayan özellikler arasında paralel değerlendirmeler yapıldığını görür. Bir askerin farklı kategorilerdeki özellikleri ekseriyetle hep bir arada olumlu veya olumsuz olarak değerlendirilmiştir. Örneğin uzun boylu ve fiziksel olarak daha çekici askerlerin büyük kısmı aynı zamanda daha zeki ve daha iyi olarak sınıflandırılmıştır (Thorndike, 1920). Daha sonraları yapılan benzer çalışmalar da fiziksel çekiciliğe sahip kişilere olumlu özellikler, fiziksel cazibesi düşük kimselere de olumsuz nitelikler atfetme eğiliminin oldukça yüksek olduğunu göstermektedir (Eagly, vs., 1991). Bu psikolojik etki Nasreddin Hoca'nın meşhur bir fıkrasında da işlenir. Şimdi o fıkrayı hatırlayalım.

Nasreddin Hoca ve “Ye Kürküm Ye!”

Akşehir'in beyleri büyük bir ziyafet verirler ve ziyafete Nasreddin Hoca da davet edilir. Hoca davete üstünde günlük kıyafetlerle pek de bir hazırlık yapmadan gider. Ancak gittiğinde kimse onunla ilgilenmez. Bir “Hoş geldin!” sözü bile duyamayan Hoca buna çok sinirlenir, bir köşüde eve gider ve sandıkta sakladığı işlemeli kürkünü giyip ziyafete geri döner. Az evvel yüzüne bile bakmayanlar bu sefer Hoca'nın etrafında pervane dönmeye başlayıp onu sofranın baş köşesine oturturlar. Herkes Hoca'nın yemeye başlamasını beklerken Hoca kürkünün kolunu sofrada sallamaya, ardından da “Ye kürküm ye!” demeye başlar.

İlahi Hoca!” derler, “Kürkün yemek yediğini kim görmüş?”

Hoca bu durur mu, hemen taşı gediğine koyar:

“Kürksüzken adamdan sayılmadık... Şimdi itibarı o gördü, yemeği de o yesin!”

Nasreddin Hoca bu fıkrasında giyime kuşama bakıp da insanları ona göre değerlendiren anlayışı işneler. Hocanın ziyafete önce eski püskü kıyafetlerle gidip ilgi görmemesi şeytan etkisini, sonrasında yeni ve güzel kıyafetlerle gittiğinde el üstünde tutulması ise ayla etkisini örnekler. Bu iki etkiyi hayatımızda gözlemlemek çok da zor olmasa gerek. Fıkra da örneklediği üzere ilk tanıştığımız birinin giyim kuşamı ve görüntüsü düzgünse karakterinin de sağlam olduğunu düşünmeye meylederiz. İlk intiba kötü olursa o kişinin diğer yönlerini de kolayca olumsuz görebiliriz. Mülakatlarla, iş görüşmelerine katılanların genel görüntüye önem vermesi biraz da bundandır. Bir lideri, bir sanatçıyı, bir eğitimciyi çok mu beğendiniz, o kişiyi her alanda örnek alınacak biri olarak kabul etmek hiç de düşük bir olasılık sayılmaz.²⁷ Not değerlendirilmesi yapılacak öğrencinin genel görünümü, hatta sınavda cevapladığı ilk sorunun niteliği bile öğretmenin değerlendirmesini etkileyebilir. İlk soruyu çok güzel cevaplayan bir öğrenci sonraki soruları o ölçüde mükemmel cevaplamasa bile ayla etkisinden dolayı kâğıdına karşılık gelen gerçek değerden fazlasını alabilir.

Umuma açık konuşma ve tartışmalarda ayla etkisi dinleyiciler üzerinde önemli ölçüde etkili olabilir. Katılımcıların genel görünüm ve konuşma becerileri yaptıkları konuşmanın dinleyiciler üzerindeki etkisini bir hayli belirleyici olur. Ayrıca konuşma yapacak kişiler tanıtılırken vurgulanan nitelikler konuşmacılar hakkında genel bir kanı oluşmasına yol açabilmektedir. Konuşmacı, eğer, olumlu nitelikleri öne çıkarılarak övüle övüle tanıtılırsa dinleyiciler onun hakkında pozitif olarak şartlandırılmış olur. Bu da dinleyicinin konuşmacı tarafından söylenenleri bir bütün olarak kabul etme gibi bir eğilim kazanmasına sebep olabilir. Neticede konuşmadaki doğruyu ve yanlış ayırt etmeyi mümkün kılan eleştirel dinlemeye karşı psikolojik bir direnç oluşur. Benzer şekilde

27 Bu husus belli bir alanda otorite olarak tanınan kişinin otorite olmadığı alanlarda da otorite kabul edilmesi gibi başka bir hataya da yol açar. Bu nokta 3. Bölüm’de etraflıca incelenenecektir.

kitleler bazı kişilere karşı negatif şekilde de şartlandırılabilir. Biri hakkında önceden olumlu veya olumsuz bir önyargı yerleştirme çabasına **dolduruşa getirme hatası** diyebiliriz. Burada amaç birini veya bir kitleyi konuşmacıya karşı önceden dolduruşa getirmektir.

Bu hatanın özellikle olumsuz önyargılar yerleştirmeyi hedefleyen türü literatürde çok vurgulanır. Dolduruşa getirme hatasının bu türüne İngilizcede “poisoning the well” denir. Bu tabiri Türkçede **kuyuya zehir atma hatası** şeklinde ifade edebiliriz. Bu adlandırma Orta Çağ’da uygulanan bir askerî taktikten ilham alınarak yapılmıştır. Savunmasız kalan bir köy veya muhit terk edilmeden önce su kuyuları zehirlenip öyle gidilirmiş ta ki ondan su içmeye çalışacak düşman ordusu bir ön zarara uğrasın. Eğer iki tartışmacıdan biri sözü diğerine bırakırken “Şimdi sicili pek de parlak olmayan biri bu konuda konuşacak” kabilinden olumsuz şeyler söylerse kuyuya zehir atmış gibi olur. Böylece konuşmacı itibarsızlaştırılıp dinleyicinin söylenecekleri olumsuz bir önyargıyla dinlemesi sağlanır. Dinleyici bu yapılanın konuşulacak konuyla hiç alakası olmadığını göremezse zehirli kuyudan su çekip içerek zehirlenmiş gibi olur.

Kuyuya zehir atma hatası kişinin düşüncelerine değil de kendisine saldırmanın özel bir türüdür. Bir konu hakkında fikir beyan eden ve bunu akıllıca savunan kişinin söylediklerini dikkate almadan doğrudan şahsına saldırarak savunduğu şeyi çürütmeyi hedeflemek rasyonel bir taktik sayılmaz. Bu taktiği kullananların işlediği hataya da **kişiyi karalama hatası** (*abusive ad hominem*) diyelim. Rasyonel bir tartışmada köşeye sıkışan, düşünceye düşünceyle karşılık verme imkânı kalmayanlar son çare olarak genelde bu yola başvururlar. Ta ki tartışmada altta kalan taraf görüntüsü vermiş olmasınlar. Fransız şair Paul Valery’nin dediği gibi “Düşüncenin üstesinden gelemeyen düşünenin üstesinden gelmeye çalışır.” Düşüncesi tıkananlar bu taktikle dinleyicilerin duygularına hitap ederek onların nazarında muhataplarını küçük düşürmeye çalışırlar. Ayrıca muhataplarını duygusal olarak yıpratıp onların tartışmada yanlış bir hamle yapmasını beklerler. Bu yanlış kullanarak konuyu büsbütün dağıtmayı ve içinde bulundukları çıkmazdan kurtulmayı umarlar. Bu sebeple kişiyi karalama hatasına başvuranlara karşı sinirlenip kontrolü kaybedenler

onların ekmeğine yağ sürmüş olur. Bu hatayı işleyenlere karşı gösterilebilecek en isabetli tavır soğukkanlılıkla davranıp işlenen hatayı açığa çıkarmak ve kurulan oyunu bozmaktır.

Kişiyi karalama taktiklerinin en bilinenleri muhatabın yaşı, cinsiyeti, tecrübesizliği ve benzeri özellikleri üzerinden olumsuz bir hava oluşturmaya dayanır. Söyledikleri çok makul olsa da dili sürçen birine “Sen daha iki kelimeyi bir araya getiremiyorsun” demek bu hataya örnek olarak verilebilir. Yaşlı birinin genç olana “Sen çocukken biz bu işin içindeydik” diyerek karşılık vermesi yine başka bir örnektir.

Kişiyi karalama bazen kişinin karakter özellikleri değil de ilişkileri dikkate alınarak yapılır. Kişiye zaten kötü olarak bilinen birileriyle ilişkisi üzerinden saldırılarla gündem saptırılır. Bu özel karalama türüne de **ilişkisel karalama hatası** (*guilt by association*) diyelim. Örneğin ailesinde suça karışmış biri bulunanlar kolayca hedef tahtasına konabilir. Sırf bu akrabalık bağı yüzünden kişi söyledikleriyle değil ilişkileriyle yargılanır. Oysa suç şahsidir, kimse başkasının suçuyla, günahıyla yargılanmaz. Bu düstur bir tarafa, bu tür ilişkilerin kişinin söyledikleriyle bir ilgisi de olmayabilir. Bu yüzden söylenen sözün içeriğinin rasyonel bir şekilde değerlendirilip incelenmesine öncelik verilmesi gerekir.

İlişkisel karalama bazen dile getirilen söylemin rakip veya karşıt grupların söylemlerine benzerliği üzerinden yapılır. Bir spor kulübünün içine düştüğü sorunları aşmak için yönetim kurulu toplantısı düzenlediğini varsayalım. Toplantıya katılanlardan biri söz alıp mevcut yönetim şeklinin bu sorunları nasıl büyüttüğünü gayet makul bir tarzda açıklayıp özeleştirici getirsin. Eleştiriyi kendi şahsına yöneltmiş bir tehdit gibi algılayan başka biri ise yapılan açıklamayı hiç dikkate almadan “Bu dediklerini rakiplerimiz de dilinden düşürmüyor, sen kimin tarafındasın?” derse ilişkisel karalama hatasına düşer.

Kişinin düşüncelerini değil de kendisini hedef tahtasına koyan başka bir hata da kişinin içinde bulunduğu şartlar veya durum üzerinden şahsına saldırmaya dayanır. Bu hata türüne ise **durumsal karalama hatası** (*circumstantial ad hominem*) diyelim. Özel arabası olmayan biri benzin fiyatlarının artışını makul sebeplerle savunuyor, olsun. Öne sürülen bu sebepleri tek tek

çürütmek yerine “Senin araban yok, senin cebin yanmıyor tabii!” şeklinde karşılık vermek durumsal karalamaya örnektir. Muhatabın savunduğu sonuç yanlış da olsa bu karşılıktan sonra savunulan görüşün yanlış olduğunu anlayamayız. Tam tersine dikkatimiz tartışılan konudan muhatabın şahsi durumuna kayabilir. Bu da gerçeğin ortaya çıkmasını engelleyici bir manevra olur.

Başka bir karalama türü de kişiyi alaya almadır. Özellikle umuma açık tartışmalarda muhatapla diplomatik bir dille alay ederek dinleyicileri güldürmeye çalışmak dinleyiciyi alay edenin safına çekme gibi bir işlev görebilir. Çünkü gülmek insan için gayet olumlu bir eylemdir ve insan olumlu havayı bulduğu tarafa kolayca yönelebilir. Bu taktiği etkili şekilde kullananlar dikkatleri asıl konudan saptırıp dinleyici kitleyi duygusal planda yanlarına çekebilirler. Kişinin bazı nitelikleri veya içinde bulunduğu durum üzerinden alay edilerek konunun saptırılmasına **alaya alma hatası** (*ad ridiculum, appeal to humor*) diyelim. Örneğin, politik bir tartışma programında genç bir politikacının kapsamlı ve büyük proje önerileri sunduğunu düşünelim. Proje üretmekte zayıf ama yaşı ilerlemiş ve deneyimli bir politikacı durumu kendi lehine çevirmek için şöyle bir soru yöneltebilir: “Henüz otuzuna basmamıştınız değil mi?” Bu şekilde yaşı üzerinden muhatabıyla alay edip onun proje üretmede de acemi olduğu algısını yerleştirmeye yönelik bir taktik uygulamış olur. Muhtemelen salonda yükselecek kahkahaların da yardımıyla sunulan projeleri doğrudan değerlendirme ve eleştirmekten kaçınıp tartışmayı kendine üstünlük sağlayacak konulara çekebilir.

Benzer başka bir hata muhatabı tutarsızlıkla suçlayarak savunduğu düşünceyi çürütme gayretidir. Buna da **hatalı tutarsızlık ithamı** (*inconsistency ad hominem*) diyelim. İnsanların söyledikleriyle yaptıkları, bir zaman söyledikleriyle başka bir zaman söyledikleri uyuşmayabilir. Bu türden tutarsızlıklar sergileyen kişiler dürüst olmamakla itham edilebilirler. Bir görüşü terk etmeden o görüşü zıddıyla beraber savunuyorlarsa akılcıca davranmamakla da eleştirilebilirler. Ancak bu kusurlar savundukları görüşün yanlış olduğunu göstermez. Dürüst olmayan, tutarsız biri pekâlâ doğru bir görüş savunuyor olabilir. Bu yüzden saldırıyı kişinin şahsına kaydırmak problemi ortadan kaldırmaz. Başka

bir deyişle, muhatabın tutarsızlıklarını sergilemek savunduğu düşünceyi çürütmez. Ortadaki görüşün dikkate alınarak bir içerik eleştirisinden geçirilmesi gerekir.

Hatalı tutarsızlık ithamının en yaygın türlerinden biri şöyle ortaya çıkar. Muhataba tavsiyede bulunulur yahut görüş bildirilir. Muhatap ise karşı tarafın o tavsiyeye uymadığına, o görüşü kendisinin dahi kabul etmediğine işaret ederek bu durumun öne sürülen fikrin yanlışlığını gösterdiğini düşünür. “Tencere dibin kara, seninki benden kara!” sözü bu hatayı gayet veciz biçimde özetler.²⁸ Bu sözden hareketle söz konusu hatayı **seninki benden kara yanlış** (*tu quoque*) şeklinde adlandırabiliriz. Zaten bu hatanın Latincesi olan *tu quoque* “sen de” anlamına gelir.

Çok farklı şekillerde karşımıza çıkabilen bu hatayı bir örnek üzerinden daha iyi anlamaya çalışalım. Mesela, bir spor takımına yeni gelen koç, oyunculara farklı bir beslenme düzeni önerir. Takımdakilerden biri de koçun aşırı kilolarını ima ederek “Önce o kendi göbeğinin hesabını versin!” der. Bunu diyen kişinin verilen tavsiyeyi hiç dikkate almamasını koçun dedikleriyle yaşıntısı arasındaki uyuşmazlığa bağladığını hemen anlarız. Gerçekten de koç kendi diyet tavsiyesine uymuyor olabilir, ancak bu durum onun verdiği tavsiyenin yanlışlığını göstermez. Kaldı ki koç, bu tavsiyeyi bir spor takımı oyuncularına veriyor. Kendisinin pek çok aday arasından seçilmekle belli bir bilgi ve birikim sahibi olduğunu dikkate alacak olursak, koçun takımın başarısı için oyunculara en iyi gelecek diyeti belirleyip bunu tavsiye etmiş olduğunu kabul etmekte pek zorlanmayız. Kendisi takımda oyuncu olmadığından dolayı o beslenme düzenine girmemesi takımın başarısını etkilemez. Verdiği tavsiye kendi özel durumuyla değil, takımın durumuyla ilgilidir.

Seninki benden kara yanlışını insanın kendi hatalarına kılıf bulmak için başvurduğu bir savunma mekanizması olarak da düşünebiliriz. Bu hata çoğu zaman da kaba kuvvet kullanımını gerekçelendirmek için kullanılır. Biri biriyle alay eder, alay edilen de alay edeni döver. “Niye dövdün?” diye sorulduğunda “Çünkü

28 İlginçtir, İngilizcede de benzer bir söz vardır: “The pot calls the kettle black.” Basit çevirisi: “Tencere kazana kara der.”

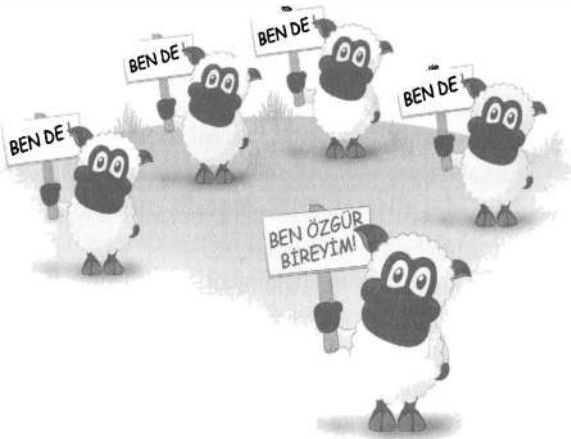
benimle alay etti” cevabını verir. Yani kendi yanlışını muhatabının yanlışlığını göstererek perdelemek veya gerekçelendirmek ister. Oysa bir yanlış başka bir yanlışla defedilmez. Bu tür tepkiler çok daha vahim sonuçlara yol açabilir. Pek çok kan davasının temelinde benzer tepkisel durumlar bulunur. Biri birinin tarlasından bir şey çalar, tarla sahibi de hırsızlık yaptığı için onu vurur. Ölenin ailesi de intikam almak için tarla sahibini vurur. Bu sefer de tarla sahibinin ailesi karşı aileden birini vurur. Bu şekilde her seferinde yanlışla yanlışla karşılık veren ve bu hareketi de karşı tarafın yanlışlığıyla gerekçelendirmeye çalışan kısır bir döngü meydana gelir. Uzun bir zaman dilimine yayılan ve pek çok kişi tarafından benimsenen bu tür davranışlar töre veya gelenek hâline de gelebilir.²⁹ Bu tür tepkisel davranışların söz konusu eylemleri meşru kılamayacağını fark etmeli, eylemleri akli değerlendirmeden kopuk aşırı duygusal saiklerle işlememeye çalışmalıyız.

Kişinin şahsını hedef alma her durumda hatalı sayılmaz. Dikkat edilmesi gereken husus kişinin şahsına yönelik dile getirilen söylemin hangi gerekçeye dayandığıdır. Örneğin topluma liderlik yapıp yapamayacağı tartışılan birinin dürüstlüğü, tutarlılığı, karakteri tartışılan konuyla doğrudan alakalıdır. Dürüst olmayan birinin insanları kandırması, karakteri zaafarla dolu birinin insanları yanlış yola sürüklemesi yüksek bir olasılık taşır. Dolayısıyla halkın gözünde lider olacak kişinin güvenilirliği önemli bir esas kabul edilir. Bu açıdan bakıldığında, şahsa yönelik söylemler meşru olup lider adaylarının halk nezdindeki itibarını yükseltip düşürebilir. Benzer şekilde mahkemede tanık olarak ifadesi alınan kişilerin de güvenilir olması gerekir. Aksi hâlde verilen yalan-yanlış ifadeler davayı yanlış yönlendirebilir, masumların ceza almasına veya suçluların kurtulmasına yol açabilir. Dolayısıyla davanın gidişatıyla doğrudan alakalı olması şartıyla tanığın şahsına yönelik dile getirilecek bazı söylemler hata içermeyebilir.

Kişinin şahsına yönelik ortaya konan retorik tuzakların veya mantık hatalarının her zaman olumsuz olması da gerekmez. Bazen kişiler karalanmaz, tam aksine yüceltilir veya övülür.

29 Kan davalarını meşru göstermek üzere töreye yapılan atıflar ayrıca “otoriteyi veya geleneği istismarın” bir türüdür. Ayrıntı için 3. Bölüm’e bakınız.

Örneğin bir maçtan galibiyetle çıkan sporcuya “Maçı nasıl kazandın?” diye sorulduğunda sporcunun “Ben şampiyonum, en büyük benim!” şeklinde kendini öven bir cevap vermesi hatalı sayılır. Çünkü oyuncu dikkati asıl konudan (yani maçı nasıl kazandığından) kendi şahsına çevirmekle konuyu saptırmaktadır. Başka bir örnekle size yardımı dokunmuş biri hakkında “O bize aş ve iş verdi, yalan söylemez!” demeniz de hata içerir. Çünkü söz konusu kişinin yaptığı yardımların doğru sözlü olup olmamasıyla doğrudan bir ilgisi yoktur. Burada kişi hakkında olumlu bir betimleme yapıyor (yalan söylememe) ancak bunu destekleyecek nitelikte rasyonel bir gerekçe sunulmuyor. Kişiye yönelik hatalı söylemlerin bu olumlu çeşidi literatürde genelde göz ardı edilir ve yukarıda farklı alt-türleri incelenen karalamaya dayalı türü öne çıkarılır. Bu genel hata türünün Latincesi *ad hominem*’dir ve bu terim kişiye (insana) *karşı* anlamına geldiği gibi kişiye *doğru*, kişiye *yönelik* anlamına da gelir. Latince terim zorunlu olarak kişiye olumsuz bir yaklaşımı ifade etmez. Dolayısıyla bu hatanın kapsamında kişiye hem olumlu hem de olumsuz yaklaşma ihtimali bulunduğu için ona **kişiye yönelme yanlış**ı (*ad hominem*) diyeceğiz.

Şekil 1.5. Kenan Özcan karikatürü; sürü psikolojisi

Kişiye yönelme yanlışı tek bir şahıs bazında ortaya çıkabileceği gibi kitleler bazında da gerçekleşebilir. İnsan sosyal bir varlık olarak kitlesel reflekslere uyum sağlama eğilimi gösterir. Kitlelerin önemseydiği, benimsediği değerlere ilişkin duyguların tahrik edilerek istismar edilmesi sonucu kişiler kolayca yönlendirilebilir. Kişiye bu yolla bir hükmü kabul ettirmeye **kitlesel sömürü hatası**, kişinin de bir şeyi genel eğilim o yönde olduğu veya çoğu insan onu kabul etmiş olduğu için kabul etmesine ise **sürü psikolojisi hatası** diyelim. Sürü psikolojisi hatası İngilizcede *bandwagon fallacy* olarak da bilinir. Bu hata adını Amerikan seçim kampanyalarında adayların halkı selamlamak için kullandığı bando arabalarına (*bandwagon*) atlamak için birbiriyle yarışan insanların kitlesel davranış biçiminden almıştır. Bilindiği üzere sürüler topluca hareket eder. Sürüdeki bazı hayvanlar yanlışlıkla uçurumdan düşecek olsa diğerleri de onların peşinden uçuruma atlar. Düşünmeden sürü psikolojisine kapılarak hareket etmek insanı yanlışlıklara bazen de büyük felaketlere sürükleyebilir. Kitlesel sömürü ve sürü psikolojisi hataları çoğu zaman birbirine karıştırılır ve Latince adıyla *ad populum* başlığı altında incelenir. *Ad populum* bir topluluğa yönelmeden kaynaklanan hatalara gönderme yapar. Yukarıda verdiğimiz her iki hata da bir topluluğa yönelmeyi içerir ancak yönelim farklı yönlerden gerçekleştiği için hatalar farklılaşır. Bu sebeple onları ayırma ihtiyacı hissettik. Her iki hatayı daha üst bir başlık altında toplamak gerekirse buna da **kitleye yönelme yanlışı** (*ad populum, appeal to people*) diyebiliriz. Şimdi bu hatanın bazı örneklerini inceleyelim.

Reklam ajanslarınca kullanılan pazarlama taktiklerinden biri satılacak ürünü kitlelerin nezdinde olumlu çağrışımlar uyandıracak sembol ve figürler ile sunmaya dayanır. Örneğin bir yiyeceğin reklamında sağlıklı, zinde, atletik görünümüne sahip biri oynatılır ve bu kişinin resmi söz konusu ürünün ambalajlanmasında kullanılır. Böylece bu yiyecek beslenenin böyle bir vücuda sahip olabileceği algısı oluşturulmaya çalışılır. Böyle bir fiziksel görünümüne sahip olmayı kim istemez ki? İşte reklam pek çok insanda bulunan bu isteği istismar eder çünkü reklamda gösterilen fiziksel formun söz konusu yiyecekten geçtiğine dair bize bir kanıt sunulmaz. O

yiyeceğin sağlıklı olup olmadığına, bizi formda tutup tutmayacağına bilimsel verilere bakarak karar verebiliriz, o ürünün satıldığı paketlerdeki resimlere bakarak değil.

Başka bir örnek ele alalım. Bir içecek reklamı hem köylüleri hem şehirli hem orta sınıfı hem de sosyete bu içeceği içer şekilde gösterebilir. Reklam ajansı bu şekilde söz konusu içeceğin toplumun hemen hemen her kesimi tarafından kullanıldığını şuurlatmaya çalışır. İnsanların bu içeceği herkesin içtiğini düşünmesi hedeflenir. Bu reklamdaki retorik tuzağa düşen biri "Herkes içiyorsa ben de içmeliyim" şeklinde bir fikre sahip olmaya başlar ve o içeceği alma eğilimi gösterir.

Bazı politikacılar da halkın duygularını harekete geçirecek söylemler geliştirmeye ve böylelikle de onların genel kabulünü almaya çalışırlar. Ulusal coşkunun yaşandığı tören, miting vb. durumlarda insanlar ortak bir amaç etrafında kolayca toplanırlar. Politikacılar da onların duygularını şiir, müzik ve hitabetle daha da kabartarak arada onlara kabul ettirmek istedikleri fikirleri aktarırlar. Süregelen alkışlar arasında halktan istedikleri onayı da alırlar. O fikirlerin kabulü için rasyonel bir gerekçe sunmadıkları hâlde duygularını köpürttükleri kalabalıklara o fikirleri kabul ettirmeyi başarırlar. Duyguları harekete geçirecek ve kitleleri galeyana getirecek söylemler genelde kitlelerin önemseydiği değerlerin istismarına dayanır. Örneğin, vatanseverlik pek çok insanın önemseydiği bir değerdir. Bu değer etrafında kurgulanmış hamaset yüklü bir konuşma kitlesel psikolojiyi kolayca harekete geçirebilir. Bu atmosferde dile getirilen politikalar da coşkuyla benimsenir. Oysa önerilen politikaların üstünde inceden inceye düşünmek, yol açabileceği muhtemel zarar ve yararları tartışmak gerekir. Duyguların güdümünde hazırlanan iyi tasarlanmamış politikalar büyük felaketlere yol açabilir. Nitekim bunun çok da uzak olmayan bir örneğini Hitler'in politikalarında görüyoruz. Hitler Alman ulusunun vatanseverlik duygularını istismar ederek halkını kendi ideallerine bağlamış, ancak onlara kabul ettirdiği çürük politikalar dünya çapında bir felakete yol açmıştır.

Burada şu inceliği gözden kaçırmamamız gerekiyor. Halka hitap eden kişilerin -politikacı olsun olmasın- halkın duygularını

harekete geçirmesini kendi başına sorunlu bir eylem sayamayız. Kitleleri harekete geçirmek için onları motive etmek gereklidir de. Sorun, kitlelerin duyguları kabartıldıktan sonra yeterli akli gerekçe ortaya konmadan birtakım fikirlerin benimsetilmeye çalışılmasından doğar. Böyle durumlarda bize sunulan fikirlerle o fikirleri benimsememiz için ortaya konan söylem arasında rasyonel bir alaka kuramayız. Duyguların sömürülmesiyle ilişkili mantık hataları ve retorik tuzaklar genelde böyle alakasızlıkların bulunduğu söylemlerde ortaya çıkar.

Reklam sektörü ve politika gibi alanların yanı sıra gündelik hayatta da sürü psikolojisinin izlerini kolayca bulabiliriz. İnsanlar toplumun ekseriyetinin benimsediği düşünceleri doğru zannederek bu hataya düşerler. Herkes yaptığı için bir işin iyi olduğunu kabul etmek sürü psikolojisi hatasına bir örnek oluşturur. Mesela vergi kaçırmanın birine niye o işi yaptığı sorulduğunda, “herkes kaçırıyor” şeklinde cevap veriyorsa rasyonel bir gerekçe sunmuyor, sadece başkalarının eylemini kendini avutmak için kullanıyordur. Ama dikkat edelim, bu cevabı veren kişi yine de bir gerekçe ileri sürerek vergi kaçırmanın doğruluğunu savunmaya çalışmaktadır. Dolayısıyla söylemi bir kanıta dayanır ama bu kanıt hatalıdır. Bu yüzden vergi kaçırma örneğindeki sürü psikolojisi hatası bir mantık hatası sayılır. Yukarıda incelediğimiz reklam ve politika örneklerindeki sürü psikolojisi ve kitlesel sömürü hataları ise kanıt gösterme çabasına girilmeden işlendiği için retorik tuzak olarak değerlendirilebilir.

Sürü psikolojisi hatasının ortaya çıkmasında farklı farklı faktörler etkili olabilmektedir. Vergi kaçırma örneğinde, vergi kaçırmanın kişinin kendi çıkarları doğrultusunda genel tutuma başvurduğunu rahatlıkla düşünebiliriz. Bu kişinin sürü psikolojisinin etkisinde kalmaktan çok onu kendi hesabına kullandığı söylenebilir. Ancak bu hata sosyal çevreye uyum sağlama gibi bir motivasyonla, sürü psikolojisinin etkisinde kalınarak da yaygın bir şekilde işlenmektedir. Bir grubun kişi üzerindeki etkisi de çok farklı şekillerde ortaya çıkabilir. Sosyal psikologlar bu etkinin iki temel motivasyonundan bahsederler. Bunlardan ilki, grup tarafından kabullenme veya dışlanmama kaygısı, diğeri ise belirsizlik

taşıyan durumlarda bir grubun rehberliğine başvurarak belirlilik oluşturma eğilimidir. Sosyal uyumun arka planındaki bu motivasyonlardan ilkinde **normatif uyum** (*normative conformity*) ikincisine de **informatif uyum** (*informational conformity*) diye biliriz (Deutsch and Gerrard, 1955).

Normatif uyumda, kişi gruptan ayrı düşmek istemez. Başkaları tarafından takdir edilme, kabullenme güdüsüyle hareket edebileceği gibi başkalarının gözünden düşmeme, onlar tarafından dışlanmama güdüsüyle de hareket edebilir. Pek çok insan kendini ait hissettiği grubun davranış biçimine aykırı davrandığında kendisinin o gruptan dışlanabileceği kaygısına kolayca kapılabilir. Zihninde “Acaba başkaları ne der?” veya “Sosyal çevrem nasıl bir tepki gösterir?” gibi sorular belirir. Dışlanma korkusu gibi bir motivasyonla, içinde bulunduğu grubun fikirlerini kabul etmese bile grubun genel eğilimine uygun davranışlar sergileyebilir. Polonya kökenli Amerikalı psikolog Solomon Asch’ın yapmış olduğu bazı deneyler normatif uyumun insanlarda ne kadar etkili olduğunu bilimsel açıdan göstermektedir.

Informatif uyumda, kişi içinde bulunduğu durum itibarıyla ne yapacağını tam olarak bilemez, nasıl davranacağına karar veremez. Bu noktada bir grubun sağlayacağı rehberliğe dayanarak yolunu bulmaya ve kararlarını netleştirmeye çalışır. Türkiye kökenli bilim insanı Muzaffer Şerif Başoğlu’nun Amerika’da yapmış olduğu bazı deneyler de informatif uyumun etkisini bilimsel olarak gösterir. Şimdi önce Asch’ın sonra da Şerif’in deneylerini inceleyelim.

Solomon Asch Deneyi

Sosyal ortamın kişilerin tercihleri üzerindeki etkisini ölçmek için Solomon Asch bir dizi deney tasarlar. Bu deneylerin birinde, denekler sekizli gruplar hâlinde bir masa etrafına oturtulur. Deneklere önce üstünde sadece bir çizgi olan bir kart ardından da üç çizgi olan başka bir kart gösterilir ve üç çizgiden hangisinin ilk gösterilenle aynı uzunlukta olduğu sorulur. Odadaki deneklerden yedisine önceden nasıl davranması gerektiği telkin edilir, diğeri ise durumdan habersiz bırakılır. Deneklerin bu şekilde on sekiz defa kart mukayesesi yapmaları istenir. Deneyin amacı

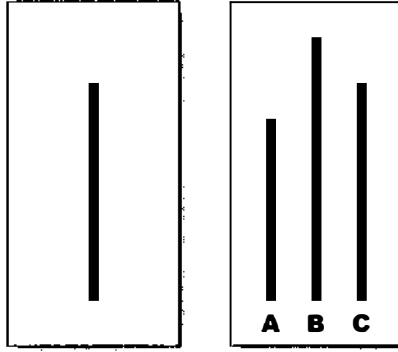

durumdan habersiz bırakılan denegin koordineli hareket edecek yedili gruptan etkilenip etkilenmeyeceğini veya ne ölçüde etkileneceğini ölçmektir. Bu denek “kontrol denegi” olarak adlandırılır ve bu deneyde elli farklı kontrol denegi kullanılır.

Sorular sırayla önce birbiriyle anlaşmalı yedi öğrenciye en son da onlardan habersiz denege sorulur. Anlaşmalı yedi öğrenci bir grup gibi davranarak hepsi birden ilk iki mukayeseyi doğru, üçüncüyü yanlış ve geri kalan on beş mukayeseden on birini yine yanlış olarak cevaplar. Kısaca bu grup toplam on iki soruyu yanlış olarak yanıtlar. En sona bırakılan deneklerin yanıtları değerlendirildiğinde ortaya ilginç bir sonuç çıkar. Elli kontrol deneginden sadece on üç kişi (%26) bütün soruları doğru, dolayısıyla geri kalan otuz yedi kişi (%74) en az bir soruyu yanlış yanıtlar. Bu on üç kişinin grup etkisine rağmen doğru bildikleri cevapları verme iradesi gösterdiklerini söyleyebiliriz. Ancak bu grupta bile sonunda doğru cevabı vermekle beraber zaman zaman tereddüt gösterenler çıkmıştır. Elli denekten on beşi (%30) ise yedili grubun toplu olarak yanlış cevap verdiği on iki sorunun ya yarısını ya da yarıdan fazlasını yanlış cevaplar (Asch, 1951, 177-190). Doğru cevabın yeterince açık olmasına rağmen bu deneyde yanlış cevap vermek rol yapan öğrencilere uymak anlamına geldiğinden ortaya çıkan sonuçlar epeyce düşündürücüdür. Çoğunluğun yanlış cevapladığı soruların yarısı veya daha fazlasını yanlış cevaplayanların oranının %30 gibi azımsanmayacak bir değeri bulması da grup etkisinin gücünü gösterir. Ayrıca karar verirken çoğunluğun tavrından az da olsa etkilenenlerin bulunduğunu unutmayalım. Nitekim kontrol deneklerinden %74 gibi epeyce yüksek bir kısmı en az bir soruyu yanlış cevaplamış, bütün soruları doğru cevaplayanlar içinde bile tereddütte kalanlar olmuştur.

Deneklerle deney sonrasında yapılan mülakatlarda soruları yanlış cevaplayanlara uyanlardan bazıları alaya alınmak, gülünç duruma düşmek gibi hâllerden çekinerek bu şekilde cevap verdiklerini söylemişlerdir. Demek ki insan psikolojisi zaman zaman yaygın tutumdan etkilenir. İçinde bulunduğu gruptan dışlanma endişesi taşıyabilir. Bu etkiyi gündelik hayatta da fark edebiliriz. Birinin espri yapmasıyla, espri anlaşılmasa dahi etraftaki insanların hep beraber gülmeye başladığını muhtemelen

deneyimlemişsinizdir. Anlamasak da çoğunluğun güldüğü şeye gülmemiz çoğunluk tarafından dışlanmama ve çevreye uyum sağlama gibi birtakım psikolojik eğilimlerimizi açığa çıkarır. Bunu destekleyen klasik bir örneği Hans C. Andersen'in 19. yüzyılda kaleme aldığı "Kralın Yeni Giysisi" adlı masalında bulabiliriz.

Şekil 1.6. Solomon Asch'in deneyinde kullandığı kartlardan bazıları (Kaynak: "Solomon Asch deneyi" maddesi, Vikipedi, https://tr.wikipedia.org/wiki/Asch_deneyi, Son erişim tarihi: 07.03.2021). Deneklere önce sol sonra da sağ taraftaki kart gösterilir ve solda gördükleri çizginin uzunluğunun sağdakilerden hangisiyle eşit olduğu sorulur.

Kral Çıplak!

Masala göre, giyinmekten pek hoşlanan bir kralı dolandırmayı kafasına koymuş iki terzi kralın karşısına o güne kadar görülmemiş ve duyulmamış mükemmellikte bir giysi dikebilecekleri iddiasıyla çıkarlar. Söylediklerine göre bu giysiyi budala ve tembel adamlar görememekte, sadece akıllılar görebilmektedir. Kral da "etrafımdaki ahmak ve tembelleri fark edip onlardan kurtulurum," düşüncesiyle bu giysinin hemen dokunmasını emreder. Terziler işe başlar. Kral durumu denetlemek üzere en güvendiği, akli başında bakanları gönderir önce. Bakanlar dokumanın yapıldığı kanaviçeye bakarlar ama bir şey göremezler. "Acaba biz de aptal mıyız?" diye şüphelenirler. Fakat bozuntuya vermeden krala her şeyin güzel gittiğini, elbisenin gayet güzel dokunduğunu söylerler.

Giysinin bitmesi üzerine kral prova yapmak için terzilerin yanına gider. Ancak kendi de bir şey göremez. Kendi aklından şüpheye kapılır kapılmasına ama hemen toparlanarak giysinin gayet güzel görüldüğünü söyler. Bunun üzerine terziler olmayan giysiyi varmış gibi nazikçe tutup çevirir gibi yaparak krala giydirirler. Kralın maiyetindekiler de giysinin krala ne kadar çok yakıştığını söylemek için âdeta birbirleriyle yarışır. İçlerinden biri de yarınki törende kralın bu giysiyle halkı selamlamasını teklif eder. Teklif kabul görür, kral ertesi gün çıplak hâlde atının üstünde kalabalığın karşısına çıkar.

Kral geçerken, halk hep bir ağızdan kralın giysisinin ne kadar muhteşem olduğunu haykırır. Kimse “kral çıplak” demeye cesaret edemez. Ne var ki bir çocuk, dilini tutamaz ve gördüğünü olduğu gibi söyler: “Kral çıplak, kral çıplak!” Bu ses kalabalık içinde hızlıca yayılır ve sonunda herkes kralın çıplak olduğunu fısıldamaya başlar. Fısıltılar seslenmelere ve haykırışlara karışarak söz kralın kulağına kadar gelir. Kralın kendisi de nihayet çıplak olduğunu ve kandırıldığını anlar ama ne çare, artık iş işten geçmiştir.

Masal “başkaları acaba bana ne der,” düşüncesinin çeşitli halk tabakalarından krala kadar insanların zihninde ne kadar merkezî bir yer işgal ettiğini çok güzel anlatır. İnsanlar genelde hem sosyal yapıya uyum sağlamayı ister hem de sosyal yapının kendilerini dışlama ihtimalinden çekinirler. Bundan dolayı da anlamadıkları hatta yanlışlığını alenen gördükleri şeyleri bile kabul etmek zorunda kalırlar. Kitlelerce benimsenmiş bir yanlış sorgulamak o yanlış benimseyenlerin kendisini nasıl değerlendireceğine önem vermeyenler tarafından gerçekleştirilebilir. Nitekim masalda ilk kez “kral çıplak” diyebilen, bir çocuktur. Çocukta başkalarının kendisine takınacağı tavra göre hareket etme refleksi henüz gelişmemiş olduğundan herkesi tutsak eden büyüü bir çocuk bozabilmiştir.

O büyüü atmosfer bir kere delindikten sonra deliğin büyümesi ve sonunda büyüünün kaybolması çok uzun sürmez. Çünkü çocuğun ağzından çıkanlar herkesin aklından geçip de bir türlü söylenemeyen şeyleri dile getirir. Ne var ki çocuğun gayet basit bir şekilde sergilediği davranışı yetişkin birinin ortaya koyması

büyük cesaret ister. Bu sebeple, aklın olgunlaşması duyguların terbiye edilmesinden bağımsız ele alınamaz. Duygularını aklın kontrolünde eğitimden geçirenler başkalarının ne düşündüğüne bakarak değil, delillere bakarak düşüncelerini şekillendirir. Böyle bir eğitimi umursamayanlar ise -hele hele günümüzde- bin türlü oyunla kolayca kandırılır, ustalıkla idare edilirler. Şimdi Muzaffer Şerif'in deneyine geçelim.

Muzaffer Şerif Deneyi ve Otokinetik Etki

Otokinetik etki (*autokinetic effect*) karanlık bir ortamda durağan bir ışık kaynağının insan tarafından hareket ediyormuş gibi algılanması olarak bilinir. Muzaffer Şerif'in yapmış olduğu bir deneyde otokinetik etki kullanılarak belirsizlik karşısında insanların sosyal yapıdan nasıl etkilendikleri gösterilmektedir. Deneye alınan kırk kişi ikiye ve üçer gruplara ayrılır. Deneklerin yalnız başına verecekleri tepkilerle grup içindeki tepkilerini görebilmek için deney şu şekilde düzenlenir. Deneklerin yarısı önce yalnız başlarına deneye alınır, daha sonra ait oldukları grupla deneyi tekrarlar. Diğer yarı ise önce grup içinde deneye dâhil olur, sonra yalnız başlarına deneye katılırlar.

Deneye katılan kişiler karanlık bir odaya alınır. Kendilerine, bir ışık görecekları söylenerek bu ışığın ne kadar hareket ettiğini ifade etmeleri istenir. Denekler ışığın aslında hareketsiz olduğunu bilmemektedir, ancak otokinetik etkiden dolayı hareket ettiğini düşüneceklerdir. Işık deneklere birkaç defa değil defalarca gösterilir. Her seferinde denegin ışığın ne kadar hareket ettiğini söylemesi istenir. Deneye önce tek tek alınan ve ışığın hareketini yalnız başlarına değerlendirmek durumunda kalan denekler kendilerince bir hareket aralığı ve bu aralıkta bir standart belirler. Işığın hareketinde deneyimledikleri farklılıklara rağmen zamanla kabaca bir referans noktası elde ederler. Her denegin farklı referans noktaları elde ettiğini de ifade edelim. Daha sonra grup içinde aynı deney koşullarına tâbi tutulan bu deneklerin birkaç turdan sonra ışığın hareketi ile ilgili olarak vermiş oldukları cevapların birbirine yaklaştığı tespit edilir. Deneye önce grup içinde başlayan deneklerin vermiş olduğu cevapların ise birbirine

çok daha yaklaştığı görülür. Her hâlükârda, farklı cevaplar grup içinde zamanla ortak bir referans noktasına doğru evrilmiş gözüküyor (Sherif, 1936, 104-105).

Muzaffer Şerif'in yapmış olduğu bu deneyden kişilerin belirsiz durumlarda grup içindekilerin karar ve davranışlarını dikkate alarak ortak bir referans noktası oluşturmaya yöneldiği söylenebilir. Bu durum sağduyudan uzak bir sonuç gibi de durmuyor. Pek çok insanın pratik hayatta ne yapacağını tam kestiremediği durumlarda yardım almak için dış faktörlere yöneldiğini biliyoruz. İnsanlar ya danışacakları bir uzmana ya da çevresindekilere başvurarak belirsizlikleri netleştirmeye ve takip edilecek bir yol belirlemeye çalışırlar. Grup kararına yönelmenin ardında böyle genel bir ihtiyaç olabileceğini göz ardı edemeyiz. Kendini belli bir konu veya alanda yetersiz hisseden kimseler çevresindekilerin görüşlerini dikkate almak isteyebilir. Bu isteği kendi içinde problemlili bir tavır şeklinde değerlendirmek hatalı olur. Problem, çevreye yönelim eleştirel bir zeminde gerçekleşmediğinde ortaya çıkar. Bu hususu biraz açalım.

Hayatı boyunca şehir hayatı yaşamış birinin emekli olunca dağlık bölgede bulunan ücra bir köye taşındığını hayal edelim. Bu kişinin bölge halkının âdetlerini ve genel davranışlarını öğrenerek onlara uygun davranmasını akıl-dışı olarak değerlendiremeyiz, hatalı bir tutum şeklinde kabul edemeyiz. Zira bölgeye yeni gelmiş kişi için orası bilinmez bir diyara benzer. Orada yıllardır yaşamakta olan yerli halk, bölge hakkında bilgisiz birine göre epeyce deneyimli oldukları için orada yaşayabilme noktasında örnek alınabilir. Onların hayat tarzına bu açıdan uyum sağlanabilir. Bu tavrın rasyonelliği yeterince açıktır. Örneğin, yerli halk kış için nasıl hazırlık yapıyorsa yeni gelen kişinin de ona göre hazırlık yapması yerinde olur. Onların depoladığı kadar odun depolar, kar, tipi, fırtına vs. olasılığına karşı benzer tedbirler alır.

Öte yandan araba alacak ama arabalar konusunda pek de bilgisi olmayan birinin içinde bulunduğu durumu düşünelim. Bu kişi ailesi, arkadaşları vb. yakın çevresi tarafından belli bir tercihe yönlendirilebilir. Ancak içinde bulunduğu bu yakın grup da araba konusunda pek bilgili değilse; kişinin çaresizliğinden dolayı

onların tavsiyelerine uygun davranması ciddi sorunlara yol açabilir. Bu durumda gerekli bilgiye sahip olmayan bir gruba uyum sağlamayı rasyonel bulamayız. Rasyonel davranış, arabadan alan kişilere danışarak hareket etmeye dayanır. İnsanın belirsizlik içinde kaldığı durumlarda bu belirsizlikten çıkış için başvuracağı merciler eleştirel bir değerlendirmeye tâbi tutulmalıdır ki kendisine yararlı olanlarla olmayanlar ayrılabilir. İnsanın kendi bilgisini yetersiz bulduğu benzer durumlarda grup kanaatine yönelmenin meşru olan ve olmayan bağlamları yine eleştirel değerlendirme ile ortaya çıkar. Sosyal çevreye uyum ve yönelim de bazı bağlamlarda hata olmaktan çıkar. Dolayısıyla bu konuyla alakalı olarak da genellemelerden kaçınıp bağlam duyarlılığı taşımanın önemine ve her bir problemi kendi bağlamında değerlendirmenin gerekliliğine dikkat çekmek gerekiyor. Şimdi oldukça yaygın başka bir psikolojik etkiyi inceleyelim.

Kendi Kendini Gerçekleştiren Kehanet

Belli birtakım kabul ve beklentiler bizi olumlu veya olumsuz yönde etkileyerek karar ve eylemlerimizi yönlendirebilir. Diyelim ki işinizi çok iyi yaptığınız hâlde görev yerindeki amiriniz, hakkınızda oldukça olumsuz bir değerlendirmede bulunsun. Hatta sözlerini size verilen görevi vaktinde bitirebileceğinize kesinlikle inanmadığını söyleyerek bitirsin. Belki de bunu sizi çekemediğinden yapıyordur. Her hâlükârda, hiç beklemediğiniz bu tavır sizi psikolojik olarak etkileyebilir, yaşadığınız üzüntü ve iç-gerilim iş performansınızın düşmesine yol açabilir. İşteki aksaklıklar, yanlışlıklar ve işi zamanında tamamlayamama da sonradan amirinizin dediğinin gerçekleşmesi şeklinde yorumlanabilir. İşte bu psikolojik etki **kendi kendini gerçekleştiren kehanet** (*self-fulfilling prophecy*) olarak bilinir. Normalde olması gerekmeyen ve beklenmeyen bir durum bu durumun olabileceği beklentisine girildiğinden dolayı oluvermiştir. Verilen örnekte, iş amirinin son sözleri doğru çıkan bir kehanet gibi algılanır da olacak bir şeyi doğru tahmin ettiğinden dolayı ne kadar öngörülü ve bilgili olduğu şeklinde yorumlanırsa bir mantık hatası olur. Çünkü olup bitenler iş amirinin sizin hakkınızda doğru söylediğini veya ne

kadar öngörülü olduğunu göstermez. İşteki başarısızlığın sebebi sizin işi yapabilecek kabiliyetinizin olmaması veya beceriksizliğiniz değildir. Ortaya çıkan sonuç, iş amirinin sizin psikolojinizi bozarak işleri olağan seyrinden çıkaran tutumundan kaynaklanmıştır. Kısaca burada olayın sebebinin yanlış tespit etmeye dayalı bir mantık hatası işlenmiş olur.

Öbür taraftan kendi kendini gerçekleştiren kehanet durumları epeyce yaygın bir psikolojik etkiyi örnekler. Beklentiler psikolojimizi, eylemlerimizi ve başımıza gelecekleri belli bir ölçüde etkiler. Burada bir mantık hatası aranmaz, bu bir olgu. İşte bu olguya kısaca **beklenti etkisi** diyebiliriz. Yukarıdaki örnekte olduğu gibi bu etki kendi aleyhimize işleyebilir. Ancak onu kendi lehimize kullanmasını da öğrenebiliriz. Dolayısıyla bu psikolojik etkiyi ne kadar iyi tanırsak onu istismar etmeye çalışanlara karşı uyanık olabileceğimiz gibi ondan faydalanmasını da becerebiliriz. Gerçek iş verimimizden şüphemiz yoksa hoşumuza gitmeyecek sözler söyleyerek moralimizi bozmaya çalışanları hiç dikkate almamayı öğreniriz. İnsanların daha başarılı olması için onların moralini yükseltmeye çalışırız. Onlardan gelecek olumlu tepkiler ayrıca bizim de moralimizin yükselmesine yardımcı olur. Bizim de iş performansımızı arttırır. Kısaca, insanlara ve hayata olumlu bakmak dolaylı olarak bizim hayatımızı da olumlu yönde etkiler.

Beklenti etkisini temelde iki ana alt kategoriye ayırabiliriz. Birinci kategori başkalarının beklentilerinin bizi etkilemesi çerçevesinde değerlendirilirken ikincisi kendi beklentilerimizin eylemlerimizi etkilemesini dikkate alır. İlki daha özel olarak **Pygmalion etkisi** (*Pygmalion effect*) şeklinde bilinir. İkincisi ise **plasebo etkisi** (*placebo effect*) ve **nosebo etkisi** (*nosebo effect*) adlarıyla bilinir. Şimdi bu etkileri sırasıyla daha detaylı olarak inceleyelim.

Pygmalion Etkisi

“Pygmalion etkisi” adını bir mittten alır. Antik Yunan’daki efsaneye göre, iyi de bir heykeltıraş olan “Pygmalion” adında bir Kıbrıs prensi varmış. Pygmalion ideal bir kadın heykeli yapmış ve ona “Galatea” adını vermiş. Heykeli sonradan o kadar beğenmiş ki ona âşık olmuş. Tanrıça Venüs’e bu heykele hayat vermesi

için yalvarmış, yakarmış. Sonunda istediği olmuş. Venüs heykeli canlandırmış. Pygmalion ile Galatea beraberce mutlu bir hayat yaşamışlar. Bu efsanede, Pygmalion'un Galatea'nın canlanması-
nı çok istemesi ve böyle bir beklentiye girmesi sonucu Galatea canlanmıştır. Dolayısıyla bu örnek güçlü beklentilerin gerçek-
leşme olasılığını anlatmak için kullanılır. Elbette her beklentinin
gerçekleşmesini ummak bir safderunluktur. Yaşadığımız dünya
şartları çerçevesinde olası durumların yanı sıra olanaksız du-
rumlar da bulunur. Gerçekleşme olasılığı düşük ve yüksek çeşit
çeşit durumdan bahsedebiliriz. Kimi durumların gerçekleşmesi-
ne fiziksel veya biyolojik şartlar el vermez.

Ancak bazı durumların gerçekleşme olasılığı insanın isteği ve
gayreti ölçüsünde artar. İnsan eylemleriyle şekillenen sosyal ha-
yatta beklentilerin de olacakları ciddi biçimde etkileyebileceğini
gösteren çok fazla örnek var. İnsanların beklentileri çok büyük
sosyal olayları tetikleyebilir. Mesela bir bankanın zor durumda
olduğu şayiası yayılmaya başlar da insanlarda bankadaki para-
larını alamayacakları beklentisi oluşursa paralarını bir an evvel
çekmeye çalışan insanlar hiçbir sorunu olmayan bankayı kolay-
lıkla batırabilirler. Bir bankanın batması başka bankalar hakkın-
da da benzer bir algıya yol açabilir. İnsanlarda genel bir güven-
sizlik beklentisinin oluşması ise daha büyük bir ekonomik krizi
tetikleyebilir.

Başkalarının beklentileri kişisel hayatlarımızda da önem-
li bir yer tutar. Örneğin, bir öğrencisine karşı büyük umutlar
besleyen ve onunla yakından ilgilenen bir öğretmenin tavırları
o öğrenciyi motive edip büyük başarılarla imza atmasını sağ-
layabilir. Çalıştığınız yerdeki insanların size karşı olumlu bek-
lentilerini boşa çıkarıp mahcup olmamak için kendinizin bile
inanamayacağı performansta çalışıp muhteşem sonuçlar elde
edebilirsiniz. Bu olağan dışı sonuçların ortaya çıkması başka-
larının beklentilerinden dolayı moralinizin ve şevkinizin artıp
çalışma azminizin keskinleşmesiyle yakından ilgilidir. Kısaca,
başkalarının beklentileri davranışlarımızı etkileyerek beklen-
medik olayların gelişmesini tetikleyebilmektedir. Bu tür du-
rumlar Pygmalion etkisi ile açıklanabilir. Bunun yanı sıra kendi

beklentilerimizin de eylemlerimizi etkilemesi ve karşımıza beklenmedik sonuçlar çıkarması söz konusudur. Şimdi de bu tür durumları daha yakından inceleyelim.

Plasebo ve Nosebo Etkileri

Sosyal çevrenin kişinin kararlarına ne ölçüde etki edebileceğini çeşitli örnekler üzerinden görmüş olduk. Dış faktörlerin bu güçlü etkisinin yanı sıra insanın kendi kendini etkileme potansiyelini ve bu potansiyelin meşru olan ve olmayan yönelimlerini de incelememiz gerekiyor. Pek çok insan beklentilerinin gerçekleşeceğine yürekten inanır. Doğru olmasını istedikleri şeylerin aynı zamanda doğru, yanlış olmasını istedikleri şeylerin de gerçekten yanlış olduğunu kabullenme eğilimi gösterirler. Tıbbi açıdan ele alındığında bu eğilimin insan sağlığına bakan bir karşılığının bulunduğunu söylemek pek de gerçeklere ters düşmez.

Tıpta yüzyıllardır bilinen ama özellikle yirminci yüzyılın ortalarından sonra ciddi şekilde önemsenmeye başlayan bir husus vardır. Kişi kendisine sunulan tedavinin kendisini iyileştireceğine samimiyetle inanırsa, tedavi farmakolojik açıdan etkisiz de olsa kişi üzerinde olumlu etkide bulunabilir. Buna tıpta **plasebo etkisi** (*placebo effect*) denmektedir. (Plasebo, Latince “hoşnut edeceğim” anlamına gelir.) Bu etki tıpta yaygın şekilde araştırılmaya ve uygulanmaya Dr. Henry K. Beecher’ın çalışmalarıyla başlar. Dr. Beecher 2. Dünya Savaşı’nda cephede görev yapmakta iken hasta askerlerin ağrılarını dindirmek için kullandığı morfinin bittiği bir gün, onlara yine aynı yollardan bu sefer tuzlu su enjeksiyonu uygular. Hastalar morfin aldıklarını zannederler ama aldıkları tuzlu sudan başka bir şey değildir. Buna rağmen hastaların büyük bir bölümünün ağrılarından şikâyet etmediği görülür (Beecher, 1955). Benzer deneyler daha sonradan defalarca tekrarlanmış, benzer sonuçlar alınmıştır.

Burada altını çizmemiz gereken birkaç husus var. Öncelikle, plasebo etkisi gösteren hastaların kendilerine güvendikleri birinin tavsiyesi, telkini veya tedavisiyle olumlu sonuç göstermeleri söz konusu. Hastalar başkalarına da güvenebilmekle beraber

genellikle hastalığı iyi bildiğini düşündükleri uzman doktorlara tam güvenirler. Bu sebeple doktorların söylediklerinin doğruluğuna samimiyetle inanarak kendilerini o yönde bir beklentiye sokarlar. Dolayısıyla plasebo etkisinin ortaya çıkmasında güvenilir bir kişinin telkini gibi dış faktörler de rol oynar. Bunu göz ardı edemeyiz. Ancak, plasebo etkisini ortaya çıkaran belirleyici unsurun kişinin samimi kabul ve beklentilerinde yattığını da görmemiz gerekiyor. Farmakolojik açıdan morfin gibi güçlü bir yatıştırıcının bastırabildiği bir ağrının tuzlu su enjeksiyonu sonrasında da hafiflemesini başka türlü açıklamak pek de makul görünmüyor.

Plasebo etkisi, gerçekleşeceğine sadece inanılmış bir durumun gerçekleşeceği beklentisine dayanır. Bu yönüyle gerçeklerden kopuk bir beklenti olarak algılanabilir. Ne var ki buradaki beklentinin gerçeklerden kopuk oluşu hastalığın tedavisi için takip edilen yöntem yönüyledir. Kişinin kendi moral ve motivasyonunun kendi üzerindeki etkisi açısından değil. Hastalıktan kurtulacağına tam bir motivasyonla inanan kişi açısından bu beklentisinin gerçeklerden büsbütün kopuk olduğunu söyleyemeyiz. Plasebo etkisi bize bu beklentinin tıbbi olarak bir gerçeklik taşıdığını gösteriyor. Zaten insanın her hastalık durumunda kendini iyi hissetmesi, olumlu düşünmesi ve tedaviye güvenmesi doktorlar tarafından da istenir, özellikle kanser teşhislerinde bu nokta iyice vurgulanır. Dolayısıyla kişinin böyle durumlarda girdiği beklentinin hangi açıdan gerçeklerden kopuk hangi açıdan gerçekle ilişkili olduğunu iyice ayırt etmemiz gerekiyor.

İnsanın kendi sağlığı hakkındaki beklentileri olumlu sonuç doğurabildiği gibi olumsuz sonuçlar da doğurabilir. Hasta kendisine uygulanan tedavinin olumsuz sonuçlanacağına yürekten inanırsa, tedavi farmakolojik olarak etkisiz de olsa, gerçekten olumsuz sonuçlar ortaya çıkabilir. Yahut tedavinin gerçekten taşıdığı yan etkiyi aşan ciddi olumsuzluklar baş gösterebilir. Buna da **nosebo etkisi** (*nosebo effect*) denmektedir. (*Nosebo*, Latince "zarar vereceğim" anlamına gelir.) Nosebo etkisi de çeşitli deneylerle gösterilmiştir. Örneğin, bir deneyde kendilerine az şiddette

elektrik verileceği söylenen deneklere elektriğin çok hissedilmemekle beraber baş ağrısı gibi yan etkiler yapabileceği de telkin edilir. Fakat denekler elektrik alacakları bir düzeneğe bağlanmakla beraber gerçekten elektrik almazlar. Beyin tarama teknolojisi ile yapılan ölçümlerde deney esnasında deneklerin yaklaşık üçte ikisinin (otuz dört kişiden yirmi dördü) beyinlerindeki ağrı bölgelerinin etkinleştiği görülür. Bu deneklerin sonraki beyanları da ağrı hissettiklerini doğrular (Schweiger & Parducci, 1981). Bu örnekte olduğu gibi, kendisine uygulanan tedavinin yan etki taşıdığına inanan hastalar gerçekten böyle bir yan etki olmasa bile o yan etkileri deneyimleyebilmektedir.

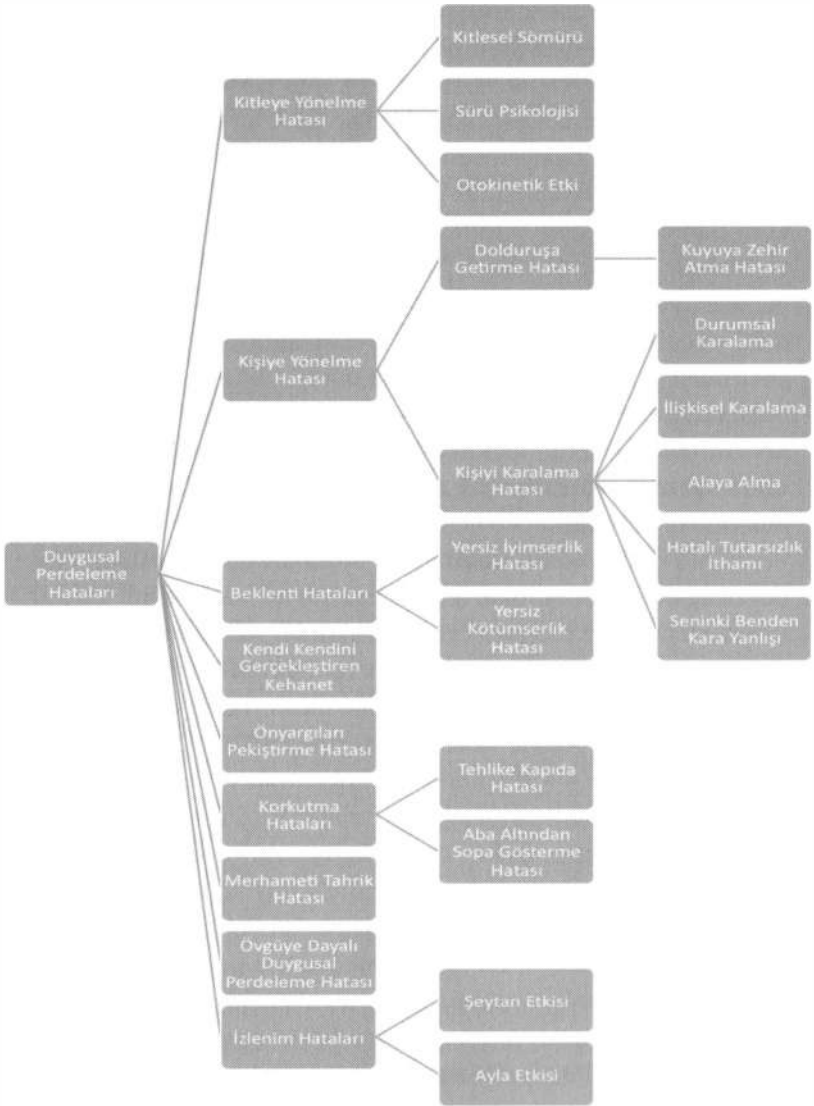
Beklenti Hataları

Plasebo ve nosebo etkilerinde görüldüğü üzere, kişinin kendi sağlığı hakkında girmiş olduğu beklentiler, rasyonel sebeplerle olmasa bile, sağlığı üzerinde etkili olabiliyor. Bu etkinin kanıtlanmış bilimsel bir temeli olduğundan bu çeşit beklentilerin bir hata içermediğini söyleyebiliriz. Ancak beklenti ile sonuç arasında böyle sağlam bir ilişkinin olmadığı durumlarda rasyonel sebeplere dayanmayan inançların gerçekleşmesini beklemek bir çeşit hayalciliğe kayar. Gerçekleşmesi veya doğruluğu için yeterli delil olmadığı hâlde sırf o yöndeki beklentiden dolayı bir şeyin olumlu yönde gerçekleşeceğini düşünmeye **yersiz iyimserlik hatası** veya dilimizde deyimleşmiş hâliyle **hüs-n-ü kuruntu hatası** (*wishful thinking*) diyelim. (“Hüs-n” Arapçada iyi, güzel veya genel anlamda olumlu olarak anlaşılır.) Yeterli delil olmadığı hâlde sırf o yöndeki beklentiden dolayı bir şeyin olumsuz yönde gerçekleşeceğini düşünmeye ise **yersiz kötümserlik hatası** (*dark thinking*) diyelim.

Bu hatalara düşenlerin gerçeklikle bağları zayıflamış, hatta ciddi şekilde kopmuş olabilir. Bu hatalar, olayları gerçeklerden hareketle değil, sadece beklentilerden hareketle değerlendirmeye dayanır. Hayal edileni gerçekmiş veya gerçekleşecekmiş gibi algılama eğiliminin sonucu olarak ortaya çıkar. Fakat gerçeklerle yüzleşme vakti geldiğinde bu eğilime sahip kişilerin umdukları sonuçların tam tersi çıkabilir. Yersiz iyimserlik hatasına

düşenler hayal kırıklığına uğrayabilir, belki gördükleri rüya gerçek bir kâbusa bile dönüşebilir. Yersiz kötümserlik hatasına düşenlerin ise bekledikleri fırtınalar yerine günlük güneşlik bir manzara ortaya çıkabilir. Örneğin bir spor takımı taraftarı kendi takımının turnuvayı kazanacağına yürekten inanır ve sırf bu yüzden galibiyet beklentisine girerse yersiz iyimserlik hatasına düşer. Sonuç, beklentisinin aksine cereyan ederse şayet, beklenti derecesine göre taraftarın ruhen yıkılması bile söz konusu olabilir. Bu türden beklentilere aşırı bağlanmak fanatikliğe yol açar. Fanatikler sonuç olumsuz çıktığında fiziksel tahribata dahi yönelebilirler. Yahut takım oyuncularından birinin kaza geçirmesi gibi önemsiz bir olaydan dolayı takımın kaybedeceği beklentisine giren taraftar ise yersiz kötümserlik hatasına düşer. Çünkü taraftar bu olumsuz sonucu olası kılacak yeterli delil olmadığı hâlde durumu kötüye yorarak gerçeklerden kopuk bir beklentiye girmiştir.

Kendi beklentilerine kilitlenmiş bir taraftarın karşı takımı tutan biriyle önemli bir maç öncesi tartıştığını varsayalım. Bu kişi karşısındakine niye kazanacaklarına dair bir sürü gerekçe de ileri sürebilir; ancak olaya her zaman tek taraftan bakar. Kendini karşı tarafın yerine koyup bir de o açıdan olayları değerlendiremez. Kendi takımının lehine olan işaretleri ayrıntılarıyla görür ama aleyhine olanları pek düşünemez. Dolayısıyla duruma geniş bir açıdan bakamadığından karşı tarafın ileri sürdüğü delillerin gücünü takdir edemez. Onları kendi delilleriyle kıyaslayamadığından sonuç hakkında makul bir tahminde de bulunamaz. Kişinin sadece kendi görüşünü destekler nitelikteki delilleri görüp aleyhteki delilleri göz ardı etmesine **önyargıları pekiştirme hatası** (*confirmation bias*) diyebiliriz. Oysa rasyonel bir insan kendi savunduğu tezi destekleyecek delillere dikkat ettiği gibi karşıt tezi destekleyen delilleri de dikkate alır ve onlarla hesaplaşma yolunu seçer. Yersiz iyimserlik veya yersiz kötümserlik hatalarına düşenler karşıt tezi savunanlarla diyaloga geçseler de bildiklerini okurlar. Karşıt tezleri dikkate alıp onlara makul bir karşılık vermeyi kolay kolay beceremezler.

Tablo A: Duygusal Perdeleme Hataları Şeması

Musa-Firavun Kıssası ve Retorik Tuzaklar

Semavi dinlerin (Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam) kutsal kitaplarını incelediğimizde bazı kıssalar bağlamında alıntılanan diyalogların çeşitli mantık hataları veya retorik tuzaklar içerdiğini görebiliriz. Şimdi özellikle Hz. Musa ve firavun arasında geçen diyalogların içerdiği hataları bulmaya çalışarak bu bölümde ele aldığımız hatalardan birkaçını da hatırlamış olalım. Tevrat'ta Hz. Musa Tanrı'dan vahiy alıp İsrailoğullarını Mısır'dan çıkarmakla görevlendirildikten sonra kardeşi Harun'la beraber firavuna gider. Tanrı'nın bir emri olarak firavundan yüzyıllardır sömürülen kavminin, yani Yahudilerin, özgür bırakılmasını ve Mısır'dan sorunsuzca çıkabilmeyi talep eder. Firavun bu emri dikkate almaz ve Tevrat'a göre şöyle karşılık verir: "Ey Musa ve Harun! Niçin halkı işinden alıkouyorsunuz? Siz de işinizin başına dönün! Bakın, halkınız, Mısırlılardan daha kalabalık, oysa siz onların işini engellemeye çalışıyorsunuz!" (Çıkış Kitabı, 5:5) Firavunun bu sözleri Yahudileri çalıştırmaktan bir çıkar elde ettiğine ve bu çıkarı kaybetmemek için yanlıştır da olsa Yahudilerin Mısır'dan çıkmasına izin vermeye yanaşmadığına işaret eder. Dolayısıyla bu karşılık, firavunun haksız çıkarı korumaya dayanan bir duygusal perdeleme hatasına düştüğünü gösterir.

Kur'an'da firavunun bu şekilde karşılık verdiğine dair bir ayet bulunmamakla beraber daha detaylı bir diyalog yer alır. Hz. Musa firavunun karşısına çıkar ve kendisini âlemlerin Rabbinin elçisi olarak tanıtır. Firavundan benzer şekilde Yahudilerin özgür bırakılmasını ve Mısır'dan sorunsuzca çıkabilmeyi talep eder. Firavun ise onu zindana atmakla tehdit ederek aba altından sopa gösterme hatası işler. Hz. Musa kendisine inanmayan firavuna, mucize göstermek ister ve bu teklif firavun tarafından kabul edilir. Asasını yere bırakır ve asa ejderha gibi bir yılanı döndürür. Eli ni koynundan çıkarır ve el bembeyaz bir ışık saçarak parlamaya başlar. Bunun üzerine firavun etrafındakilere Musa'nın çok bilgili bir sihirbaz olduğunu ve onları sihriyle yurtlarından çıkarmak istediğini söyler (Şuara: 15-35). Firavun, verdiği bu karşılıkla Hz. Musa'nın Yahudileri Mısır'dan çıkarma isteğini Mısırlıları yurtlarından etmek şeklinde sunarak çarpıtır. Böylece Mısırlıların

vatanseverlik hislerini kışkırtarak dikkati Yahudilerin azat edilmesi talebinden tamamen kurgusal bir tehdit algısına çevirir. Firavunun bu şekilde hem kitlesel sömürü hem de tehlike kapıda hatalarını işlediği söylenebilir.

Bu bölümde, aklın duygularla olan ilişkisini ve bu açıdan ne gibi işlevlere sahip olduğunu ele aldık. Yaptığımız bu inceleme eleştirel düşünceyi çok-yönlülük boyutuyla daha yakından tanıma imkânı sunmaktadır. Duyguların insan için önemini ve akılla nasıl sağlıklı bir ilişki içinde bulunabileceğini gördük. Akıllı göleyleyerek birçok soruna nasıl yol açabileceğini de. Aklın duyguların etkisinde kalarak yaşadığı tutulma sonucunda düşebileceği çeşitli mantık hataları ve retorik tuzakları tanıdık. Benzer yaklaşımların bazı bağlamlarda mantık hatası, bazılarında retorik tuzak olarak değerlendirildiği, başka bazı bağlamlarda ise hatasız sayılabileceği örneklere dikkat çektik. Böylece değerlendirmelerimizde bir bağlam duyarlılığı kazanmanın ve olaylara farklı açılardan bakarak çok-yönlü düşünebilmenin önemine işaret ettik. Kısaca bir meseleyi olumlu-olumsuz yönleriyle etraflıca inceleyerek ve bu incelemeyi bir bağlam duyarlılığı çerçevesinde yapmakla çok-yönlü irdelemenin pratikte nasıl işlediğini farklı farklı örnekler üzerinden görme imkânımız oldu.

İlgilisine Ek 1

Aristoteles'te Aklın Türleri

Tüm insanlar doğal olarak bilmeye iştah duyarlar.

Aristoteles

15 Ocak 2008 tarihinde ABD'nin New York şehrinde Kuzey Carolina eyaletindeki Charlotte şehrine 1549 sefer sayılı uçuş için havalanan US Airways uçak yolu şirketine ait uçağa uçuşun ilk dakikalarında bir kaz sürüsü çarpar. Havacılık tarihinde eşine çok ender rastlanan bir olay gerçekleşir ve uçağın iki motoru da stop eder. Sully (2016) filmi bu olayı ve olayın akabinde gerçekleşen süreci beyaz perdeye aktarır. 1. Kaptan Chesley Sullenberger'in (kendisine informal olarak "Sully" diye hitap edilir) danışmanlık yaptığı filmin senaryosuna göre, Sully kuleyle iletişime geçerek durumu bildirir ve yakınlardaki havalimanlarında acil iniş imkânı olup olmadığını sorar. Kule iki farklı havalimanında acil iniş için yer açılabileceği karşılığı verir. Sully uçağın durumunu, havadaki irtifakı ve bütün önemli verileri değerlendirir. Bir havalimanına yönelmek ile hemen yakındaki Hudson Nehri'ne iniş yapmak arasında kalmıştır. Hızlıca bir karar verir ve kuleye Hudson Nehri'ne iniş yapacağını söyler. Kısa bir süre sonra da uçak nehre sorunsuz bir iniş yapar. Çevredeki feribotların ve sahil kurtarmanın hızlıca yardıma yetişmesiyle bütün yolcular ve mürettebat kurtulur.

Şekil 1.7. 15 Ocak 2008 tarihinde Chesley Sullenberg tarafından sorunsuz olarak Hudson Nehri'ne indirilen uçağın görüntüsü,

Kaynak: "US Airways'in 1549 sefer sayılı uçuşu" Vikipedi maddesi,
https://tr.wikipedia.org/wiki/US_Airways%27in_1549_sefer_sayılı_uçuşu,
Son erişim tarihi: (06.03.2021)

Sully uçağın iki motoru da durduğunda mevcut seçenekleri hızlıca değerlendirerek bu seçenekler arasında bir karar vermiştir. Hakkında düşünüp bir karar vermeye çalıştığı seçenekler kendisi açısından zorunluluk taşımayan, olması da olmaması da mümkün türdendir. Zaten seçenekler mümkün olmasaydı hakkında düşünüp değerlendirme yapması söz konusu olmazdı. Sully uçağın yavaş yavaş irtifa kaybederek aşağıya düşeceği hakkında hiç düşünmüyor, bu durum onun için kesin. Önemli olan ve değerlendirmeye konu olan husus, bu düşüş esnasında uçağın güvenli bir iniş imkânı bulup bulamayacağı. Güvenli iniş için de kuleden gelen talimatlara göre değil, uzun yıllar içinde edindiği uçuş tecrübesine göre karar veriyor ve uçağı nehre indiriyor.

Sully'nin bu olay esnasında aklını temelde iki farklı şekilde kullandığını söyleyebiliriz. Aklın ilk kullanımında, Sully mevcut durumu analiz eder. Neyin zorunlu, neyin mümkün, neyin imkânsız olduğunu anlar. Uçak kazlara çarparak iki motorunu kaybetmiştir. Havada irtifa kaybetmeye başlamış, bu şekilde giderse kısa bir zaman sonra da düşecektir. İki motoru duran uçağın aşağı düşmesi Sully için zorunluluk arz eden bir durum olup bundan kaçınması imkânsızdır. Aklın ikinci kullanımında, bu zorunlulukla sınırlanan seçeneklerin değerlendirilip bir karara varılması gerekir. Bu aşamada önünde iki seçenek belirir: uçağı kulenin bildirdiği iki havalimanından birine indirmek veya Hudson Nehri'ne iniş yapmak. Sully işte bu seçenekler arasında kalmışken pilotluk sezgisine güvenerek o havaalanlarına zamanında erişmesinin de mümkün olmayacağını düşünür. Dolayısıyla bu seçeneği eler. Geriye tek seçenek kalmıştır ve kararı o yönde verir. Sully'nin olay karşısındaki tavrı, aslında aklın çok temel iki kullanımını bir arada görebileceğimiz güzel bir örnek sunar bize. Aristoteles de akılı yönel-diği alanlar açısından incelerken onu temelde ikiye ayırır. Aklın yö-neldiği birinci alan, değişebilen ve zorunluluk taşımayan şeylerden, ikinci alan ise değişmeyen ve zorunluluk taşıyan doğrulardan oluşur. Aristoteles aklın birinci alana yönelik kullanımını hesap edicilikle (*to logistikon*), ikinci alana yönelik kullanımını da bilgi edinme yetisiyle (*to epistêmonikon*) ilişkilendirir (NE, 1139a5-15).

Akıl hesap edici olması yönüyle bir hedefe ulaşmak için gerekli planlamanın yapılması ve nasıl bir prosedürün takip edilmesi gerektiği ile ilgilendir. Bir amaca ulaşmak için hangi adımın hangi sıraya göre atılması gerektiğini hesaplamaya çalışır. Hâliyle hesap edici akıl, değişebilen ve kendisinden farklı alternatiflerin mümkün olabildiği durumlar hakkında söz konusu olabilir. Zorunlu olan şeyin gerçekleşip gerçekleşmeyeceği veya nasıl bir yolla gerçekleşebileceği hakkında

akıl yürütülmez, hesap yapılmaz. Sully'nin uçağın düşeceğini net bir şekilde öngörüp bu konuda değil de uçağı nasıl indireceğı hakkında hesaplama yaptığını hatırlayalım.

Hesap edici akıl da iki farklı yönelime sahiptir. Bunlardan insan eyleminin bizatihi kendisini konu alan yönelim, duygularla ilişkili olarak karakterimizi ve eylemlerimizi şekillendirir. İnsan hayatının bir bütün olarak iyi ve mutlu şekilde yaşanabilmesi doğrultusunda tek tek eylemlerin nasıl ortaya çıkacağını belirler. Aklın bu şekilde kullanımında mükemmelliğı yakalaması ve bir düşünce erdemi olarak belirmesine Aristoteles'in *phronêsis* yani **pratik bilgelik** dediğini daha önceden ifade etmiştik.

İnsanda potansiyel olarak bulunan duyguların pratik bilgelik sayesinde yetkinleştirilerek tecrübeyle karakter erdemlerine dönüştüğünü de söylemiştik. Benzer şekilde aklın farklı potansiyellerinin yetkinleştirilmesiyle de düşünce erdemleri ortaya çıkar. Pratik bilgelik de bu düşünce erdemlerinden biridir. Aristoteles kimi zaman bir potansiyelle onun yetkinlik hâlini aynı kelimelerle ifade eder, onları terimsel düzeyde ayırmaz. Dolayısıyla farklı türden düşünce erdemleri için kullandığı terimler aynı zamanda bu erdemlerin temelini oluşturan akli yetiler için de kullanılabilir. Yeti ile onun yetkinlik hâlini ayırarak Aristoteles'in görüşleri hakkında daha net bir kavrayışa kavuşabileceğimiz için, bu ayrımları yaparak ilerleyelim. Aristoteles'in pratik bilgeliğın potansiyeli olarak ele aldığı akla genellikle **pratik akıl** denir.

Hesap edici aklın diğer yönelimi eylemden ayrı olarak bir şeyin üretilmesini veya elde edilmesini hedefler. Buna da **teknik akıl** (*tekhnê*) diyelim (NE, 1140b6-7). Sully'nin kararlarını yönlendiren hesap edici akli teknik akıl olarak belirleyebiliriz. Zira Sully'nin amacı bizatihi uçağı uçurmak değil, uçağı içindekilerle birlikte sağ-salim indirebilmektir. Söz konusu olayda uçurma eyleminin amacı sırf eylem olmayıp başka bir hedefe yönelmiştir. Ancak bir müzik aleti çalmak o aleti çalma eyleminden başka bir amacı gerçekleştirmeye yönelik olmadığına çalma eyleminin kendisi nihai amaç olur ve bu yönüyle pratik aklın kontrolünde gerçekleşir. Öte yandan gemi inşası bir geminin, savaş yönetimi zaferin ve hasta tedavisi hastada sağlığın ortaya çıkmasını amaçlamakla eylemden ayrı farklı bir hedefe yönelik olduğundan bu eylemler teknik aklın denetimi altına girer.

Teknik akıl her ne kadar eyleme (*praktikon*) dayansa da ya bir cismin (bir sanat eseri, bir alet, vs.) veya bir hâlin (örneğin insanda bulunan sağlık gibi bir hâl) üretimini (*poiêton*) hedeflediğinden Aristoteles onu pratik akıldan ayırmıştır. Yine de teknik aklın eyleme

dayalı olmasından dolayı pratik akılla ilişkili olarak tartıştığımız altın ortası kavramı, teknik akıl için de geçerli kabul edilebilir. Sully'nin ikinci pilotla koordineli olarak rüzgâr hızı, suyun akışı gibi faktörleri dikkate alarak uçağın burnunu uygun konuma getirerek suya iniş yapması çok farklı değişkenlerin dengeli bir uyumu sayesinde gerçekleşebilmiştir. Uçağın suya farklı bir şekilde temas etmesi belki onu batıracaktı. Uçağın suya inişinde altın ortasıyla ifade edilen hassas bir denge nin rol oynadığını söyleyebiliriz.

Üretimde altın ortasının nasıl ortaya çıktığını daha iyi anlamak için daha basit bir örnek üzerinden gidelim. Mesela, pilav pişirmeyi ele alalım. Tam kıvamında bir pilav yemek için pirinç ve su oranının iyi ayarlanması gerekir. Çok su katarsak pilav lapa lapa olur, az su katarsak sert veya diri. Ayrıca kıvamı yakalamak için gerekli su miktarı pirincin çeşidine göre de değişir. Daha iri tanelere sahip pirinçler daha çok su çekeceği için bu cins pirince normalinden daha çok su katmak gerekir. Örneğin Osmancık pirincini ele alacak olursak, bir bardak pirince yaklaşık bir buçuk bardak su katarız. Bu oranı Osmancık pirinci için altın ortası kabul edelim. Fakat bu oran, Baldo ve Yasmin cinsi pirinçler söz konusu olduğunda farklılaşır. Baldo pirinç Osmancık'tan daha iri taneli olduğu için ona daha fazla su katmak gerekir. Baldo pirinçte altın ortası genelde bir bardak pirince karşılık iki bardak su olur. Osmancık pirinci Yasmin pirincinden daha iri olduğundan, bu kez Yasmin için gerekli oran kabaca bir bardak pirince bir bardak su katmakla elde edilir. Dolayısıyla tam kıvamında pilav yemek için pirince ne kadar su katılması gerektiği pirinç çeşidine göre değişebilmektedir. Bu durum eylemlerimizde altın ortasının iki aşırı uçtan kaçınarak bulunabileceğini ve orta noktanın ne olduğunu tespit etmenin durumdan duruma değişebileceğini ifade eden anlayışa uygun düşer. Benzer şekilde alet ve makinaların bir optimum aralık gözetilerek ayarlanması da bu orta-nokta anlayışıyla uyumludur. Kısaca, altın ortası veya orta-nokta anlayışı, hayatın pek çok alanında karşılaştığımız durumları daha iyi anlamamızı sağlayacak bir bakış açısı sunar.

Pilav yapmaya yeni başlayanlar bahsi geçen ölçüleri tutturabilmek için su ve pirinci bardakla ayarlamayı seçerler. İşleri yavaş yavaş yaparlar. Ancak kişi pilav yapa yapa deneyim kazanarak zamanla "göz kararı" denen yöntemle geçebilir. Yani ne kadar pirince ne kadar su katacağını bardak gibi ölçü aleti kullanmadan hızlıca sezgisel olarak bilir. Benzer şekilde, insan pratik aklın kontrolünde uzun bir deneyimden sonra kazanılan karakter erdemlerine sahip olduğunda kararlarını hızlıca, sezgisel olarak verir. Gerek pratik gerek teknik aklın

rehberliğinde elde edilen deneyim sonucunda kişi önemli sezgilere sahip olur. Sully'nin uzun yıllar içinde kazandığı uçuş tecrübesinin sağladığı sezgiyle hızlıca karar verip uçağı nehre indirdiğini unutmayalım. Çok düşünmeden anlık karar vermek zorunda kalabileceğimiz benzer kritik durumlar bizim de karşımıza çıkabilir. Ayrıca böyle kritik durumlar yaşanmasa bile hızlıca nitelikli kararlar almak vakit kaybını önler, zamanı daha etkili ve verimli kullanmamızı sağlar. Bu gibi sebeplerle, nitelikli tecrübe ve bu tecrübeyle birlikte ortaya çıkan sezgiler yaşam için çok önemli bir rol oynar.

Aklın, diğer temel yönünü, bilgi edinme yetisi olarak işlevini anlayabilmek için Aristoteles'in bilgi anlayışına değinmek gerekiyor. Aristoteles'e göre bilgi (*epistême*), ideal anlamda, değişmeyen, zorunluluk taşıyan doğrular hakkındadır. Apaçık zorunlu doğruların kavranmasıyla başlayıp sonucunu zorunlu kılan ispatlarla genişler, kesin ve zorunlu doğrulardan oluşan sistematik bir yapı oluşturur. Matematik ve geometri, bu türden bir yapının en anlaşılır örneğini verir bize. Ancak Aristoteles sadece bu soyut disiplinlerin değil, somut olaylardan kurulu dünyanın bilgisini de olanaklı görür. Bir şeyi bilmek, onun sebebini, yani hangi sebebin onu zorunlu kıldığını anlamaktır. Aristoteles, nesnelerin ve canlıların kendilerine ait zorunlu bir doğası olduğunu düşünür. Sebepler zinciri, bu zorunlu doğalara kadar götürülür. Bir şeyin doğası bütün sebeplerin dayandığı temel unsur olarak o şeyin tanımını verir. Tanımlar da apaçık şekilde doğrudan kavranır.

Varlıkların birbirleri aralarındaki nedensellik ilişkilerini doğalarının onlara dayattığı bir zorunluluk üzerinden açıklayan bu yaklaşıma göre örneğin, ateşin doğası pamuk gibi maddeleri yakmaktır. Bu yüzden de pamuğun normal şartlar altında ateşten etkileneceği mantıken imkânsızdır. Fakat dünyada gözlemlenen düzenin istisnalar da barındırdığının farkında olarak, Aristoteles belli sebeplerin beklenen sonuçlarının zaman zaman gözlemlenemeyeceğini kabul eder (Met., 1027a20). Başka bir örnekle, dünyadaki dört temel elementten biri olan toprak başka bir etki altında kalmazsa doğası gereği yerin merkezine doğru hareket etmek zorundadır. Yani toprak cinsinden cisimler yukarıdan bırakıldıklarında mutlaka düşeceklerdir. Sully'nin motorlar durduğunda uçağın düşeceği hakkında bir tereddüt göstermemesi ni hatırlayalım. Pek çok insan, doğanın işleyişindeki düzenliliklerden hareketle bu düzenin devam edeceğine dair güçlü beklentilere girer. Aristoteles, işte bu yaygın düzen faktörünü çok güçlü bir zorunluluk ilişkisi şeklinde yorumlar. Her hâlükârda bu anlayışta bir şeyin etkileri doğasıyla açıklanır.

Gerek matematikteki basit ve temel önermeler gerek varlıkların doğalarını veren tanımlar Aristoteles'e göre doğrudan kavranır. Aristoteles, aklın bu dolaysız kavrayışını *noûs* terimiyle ifade eder (II.A, 100b1-15; NE, 1141a5-7, 1142a26-27). (Aristoteles bu terimi farklı bağlamlarda farklı akletme çeşitleri için de kullanmıştır.) Aklın dolaysız kavrama yetisine *us* (*noûs*, *intuitive reason*) diyerek onu dolaylı akıl yürütme yetisinden ayıralım. Doğrudan kavranan temel ilke ve önermeler üzerinden çıkarımlar yaparak akıl yürütmek (*dianoia*) suretiyle bilgimizi genişletiriz. Aristoteles aklın bu dolaylı kullanımıyla oluşan bilgiye *epistême* der. Bunu **sistematik bilgi** şeklinde düşünebiliriz. Sistematik bilgiyi mümkün kılan, belli birtakım kavram ve önermelerden başkalarını çıkarmaya dayanan akıl yürütme yetisine de **çıkartımsal akıl** (*dianoia*, *discursive reason*) diyelim.

Evren hakkındaki bilgimiz, Aristoteles'e göre, zorunlu ilkelerden başlayarak zorunluluk içeren bir çıkarımla ilerler. Aristoteles ilkelerin dolaysız bilgisinin ve akıl yürütmeye dayalı olarak elde edilen bilginin oluşturduğu bütünlüğe *sophia* der. Bu terimle aynı zamanda hem usun hem de çıkartımsal aklın yetkinleşerek beraberce düşünce erdeme dönüşmesini de kasteder (NE, 1141a20-21). *Sophia* ile ifade edilen bilgiye **teorik hikmet**, bu bilgiyle ilişkili olan düşünce erdeme de **teorik bilgelik** diyelim. Gerek teorik hikmet gerek teorik bilgelik, teorik düşünme sonucu ortaya çıkar. Teorik düşünmeyi de kabaca aklın; değişmeyen, zorunluluk taşıyan veya ekseriyetle geçerli olan doğruları anlamaya yönelik kullanımı şeklinde anlayabiliriz. Teorik düşünmeyi sağlayan yetimize de **teorik akıl** diyelim.

Günümüzde ise çıkarım yapmaya dayalı olarak kullanılan akli çok daha geniş bir çerçevede ele almaktayız. Sadece zorunluluk içeren çıkarımları değil olasılık içeren farklı çıkarım türlerini de "akıl yürütme" adı altında incelemekteyiz. Günümüzde varsayılan genel görüş doğanın zorunluluk değil, olasılık taşıyan genellemeler üzerinden anlaşılabilirliği yönündedir.

Usun-doğrudan, dolaysız kavrayışıyla ilgili olarak da değinilmesi gereken köklü bir eleştiri geleneği vardır. Özellikle evrendeki varlıkların doğalarını apaçık ve dolaysız olarak kavrayabileceğimizi savunan Aristotelesçi görüş ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. Örneğin, Molière *Hastalık Hastası* (*Le malade imaginaire*, 1673) oyununda Aristoteles'in bu görüşünü şöyle iğneler. Eserin son bölümünde mezun olmak üzere olan bir doktor adayı pek çok doktorun huzurunda sınav olur. Bir doktor ona haşhaşın niye uyuttuğunu sorar. O da haşhaşa uyutma gücü (*virtus dormitiva*) bulunduğunu söyleyerek

karşılık verir (Molière, 2018, III. Ara oyun, 122). Bu cevap bize açıklama sayılacak yeni bir bilgi sunmaz ve soru aslında havada kalır. Uyum etkisinin uykuya yol açtığını söylemek bir tür kısır döngüdür. Ancak Aristoteles'in felsefesinde uyutma etkisi haşhaşın doğasına ait olduğundan açıklama orada son bulur.

Aristoteles'in doğa fikri, doğada zorunlu bir nedenselliğin varlığını gerektirdiğinden bu nedenselliğin savunulması da ayrı bir tartışmaya yol açmıştır. Gazzâlî ve David Hume gibi filozoflar, doğal olaylar arasında zorunlu bir nedensellik ilişkisinin ne gözlemle ne de akılla gerekçelendirilemeyeceğine dair şüpheli argümanlar ileri sürmüşlerdir (Gazzâlî, 2015, 165-168; Hume, 1975, 40-53). Bu argümanların Orta Çağ'da Aristoteles'in doğa felsefesine alternatif yaklaşımları beslediğini, modern dönemde ise büsbütün güçlendirdiğini söyleyebiliriz.

Aristoteles'e göre aklın doğruluğunu apaçık ve dolaysız olarak kavradığı mantıksal ilkelerin statüsü bile günümüzde epeyce tartışılmaktadır. Örneğin bir önermenin aynı şartlar altında hem doğru hem de yanlış olamayacağını belirten çelişmezlik ilkesini belli alanlarda geçerli kabul etmeyen farklı mantık sistemleri önerilmiştir.³⁰ Ne var ki önerilen bütün farklı mantık sistemlerinin yine Aristoteles tarafından tanımlanan temel mantık ilkelerine sahip bir proto-mantık tarafından oluşturulduğunu savunan görüşler de bulunur (Hanna, 2006). Her hâlükârda, dolaysız bir kavrayış yetisi olarak us, geçmişteki kadar olmasa da bugün de dikkate alınmaktadır.

Aristoteles, usun sadece teorik düzeyde değil pratik düzeyde de kullanıldığını ifade eder. İnsan eylemlerini yönlendiren hedeflerin us tarafından kavrandığını söyler (NE, 1143b1-10). Aristoteles'in usu teorik aklın yanı sıra pratik aklın da bir boyutu olarak ele alması, usun ahlakla ilişkisi hakkında önemli tartışmaları tetiklemiştir. Usun buradaki rolü ve işlevi tam olarak nedir? Matematik ve bilimlerdeki ilkeleri kavradığı gibi ahlaki ilkeleri de doğrudan ve apaçık şekilde mi kavramaktadır? Yoksa duyguların ve deneyimin tayin edici olduğu bir çerçevede her bir eylemle ilgili noktasal hedefleri mi kavramaktadır? Literatürde bu sorun bağlamında savunulan farklı Aristoteles yorumları bulunuyor.³¹

Aristoteles'in etik anlayışına bir bütün olarak baktığımızda pratik aklın orta noktayı belirlemesine dayalı çerçeveyi aşan yönler görmekteyiz. Aristoteles, orta noktası olmayan ahlaki normlardan

30 Örneğin bakınız: Priest, Berto ve Weber, 2018; Priest, 2008.

31 Bakınız: Taylor, 2016; Moss, 2012; Moss, 2011; Reeve, 1994; Barnes, 1992.

da bahseder. Örneğin, haset, arsızlık ve kıskançlık gibi duygusal yönelimler, hırsızlık ve zina gibi eylemler her zaman kötüdür. Bunların çoğu veya azının zararlı sayılıp ortasının meşru olması gibi bir durum söz konusu olmaz. Hırsızlık gibi bir eylem kimden, hangi şartlarda, ne zaman mal çalıldığından bağımsız olarak yanlıştır. Hırsızlığın makul ve meşru bir ölçüde (orta noktada) gerçekleşen çeşidi yoktur (NE, 1107a10-25). Aristoteles bu ahlaki normların nasıl belirlendiğini açıklamıyor. Bu açıdan bu normların nasıl bilindiği çok açık değil. Ancak bunları son tahlilde sadece duygulara veya deneyime atfla açıklamak Aristoteles'in kendi sistemi açısından pek de makul gözükmüyor. Çünkü duyguların ve deneyimin eylemde esas belirleyici faktör kabul edilmesi durumunda çok farklı eylem çeşitleri ortaya çıkabilir ve bunların hepsinin meşru kabul edilmesi gerekir. Örneğin kıskançlığa şartlandırılarak büyütülmüş birisi için kıskançlık meşru bir duygu olacaktır. Hırsızlık ve zina gibi eylemlerin de benzer şekilde meşruluğu savunulabilir. Fakat Aristoteles bunların hiçbir şartta kabul edilemeyeceğini söylüyor. Bu açıdan bakıldığında söz konusu normların us tarafından apaçık ahlaki doğrular olarak kavrandığını söylemek en makul yorum gibi gözüküyor. Bu yorum gereğince, pratik aklın sadece belli hedeflere ulaşmayı sağlayacak bir işlevi olduğunu, ayrıca hedefin ne olduğunu anlama noktasında da tayin edici bir konumda bulunduğunu söyleyebiliriz.

Aklın eylemlerimizin ana hedeflerini duygusal belirlenimlerimizden bağımsız olarak anlayabileceğini savunan başka filozoflar da vardır. Ancak Avrupa'da başlayan aydınlanma hareketiyle beraber bu görüşü savunanların ciddi biçimde azaldığını da vurgulamak gerekiyor. Immanuel Kant ahlakın pratik akıl tarafından belirlenen ilkelere dayandığını savunurken, aydınlanmanın diğer önemli filozoflarından Hume, insan eylemlerinin akıl tarafından belirlenemeyeceğini, sadece duygular tarafından belirlendiğini şu ifadelerle savunur: "Akıl tutkuların sadece kölesidir ve öyle olmalıdır." (Hume, 1975, 415, çeviri bana aittir.) Bu süreçte, kişisel veya toplumsal çıkarın merkeze alındığı eylem modelleri öne çıkmış, geniş kitlelerce de benimsenmiştir. Kapitalist ekonominin, modern ulus devletlerin ve modern bürokrasinin işleyişi aklın nesnel olarak kabul ettiği ahlaki hedef ve normları dikkate alarak gerçekleşmez. Özellikle Frankfurt Okulu olarak bilinen çevreye mensup veya o çevreden etkilenmiş filozoflarla bazı sosyologlar bu hususa dikkat çekerek, aklın dar bir anlamının modern dönemde ne kadar merkezî bir yere geldiğine

işaret etmektedir.³² Akıl bu dar anlamıyla, belli hedeflere götüren en uygun yolları bulmaya, gerekli planlamaları yapmaya odaklanır sadece. O hedeflerin ne olduğuyla ilgilenmez. O hedefler ise genelde birtakım duygusal dürtüleri tatmin edecek şekilde belirlenir. Kısaca, aklın görevi, hedefe ulaştıracak araçların ve yolların belirlenmesiyle sınırlanır. İşte bu şekilde anlaşılan akla *araçsal akıl* (*instrumental reason*) denir.

Araçsal akla dayalı eylemlerin felaketlere davetiye çıkardığını görmek çok da zor olmasa gerek. Doymak bilmeyen bir açgözlülüğün körüklediği zenginleşme düşüncesi, güçlü bir bilimsel ve teknik altyapıya sahip ekonomik yatırımlarda bulunsa da insanı ve doğayı sadece amaçlarına ulaştıracak araçlar olarak görür. Gerekğinde de bunları sömürmekten çekinmez. Bu anlayışla kurulan fabrikaların, kullanılan eşya ve taşıtların, giyilen elbiselerin yanında haksızca başlatılan savaşları, öldürülen masumları, sömürülen insanları, tahrip edilen doğayı ve kirletilen çevreyi düşünmemek elde değil. Araçsal akla yol gösteren, onu denetleyen üst hedefler ve normlar sadece duyguların kontrolüne bırakıldığında felaketler kapıda demektir. Böylesi felaketler zaten çoktan içeri girmiş durumdadır. Bu gibi vahim sonuçlardan kaçınmak, duyguların yönlendirmesinden bağımsız norm ve amaçlara dayalı bir ahlak anlayışı çerçevesinde gerçekleşir. Bu çerçevede, Aristoteles'in etiğini de aklın duyguları kontrol etmesine dayalı olarak yorumlamaya çalıştık. Bu yoruma göre, onun ortaya koyduğu pratik bilgelik, araçsal akla değil, usun kavradığı ilkelerce sınırları çizilen pratik akla dayanmaktadır.

Aristoteles teorik ve teknik bilgiyi yöneldikleri şeyler açısından ayırmakla beraber bu iki bilgi türü arasında yapısal bir ilişki olduğunu da vurgular. Bu ilişkiyi anlatmak için öncelikle teknik bilgi üreten sanat dallarının duyum ve tecrübeden nasıl farklılaştığına işaret eder. Beş duyu ile etrafımızdan aldığımız veriler duyum, bu verilerin devamlı olarak gelmesiyle hafızada saklanıp bir bütün oluşturması ise tecrübeyi oluşturur. Tecrübelerden benzer şeyler hakkında evrensel geçerliliğe sahip yargılara ulaştığımızda ise ilgili sanat dalında teknik bilgi ortaya çıkar. Örneğin falanca hastanın belli bir ota iyileştiğini söyleyen kişi sadece tecrübeye dayalı olarak iddiasını savunur. Tıp dalında uzmanlaşmış bir doktor ise o hastanın hastalığını anlar ve o hastalığın hangi sebepten kaynaklandığını ve buna göre hangi ilaç tedavisinin gerektiğine dair genel bir kavrayışa sahiptir. Doktorun bu bilgisi tıp

32 Örnek olarak bakınız: Adorno ve Horkheimer, 1947; Horkheimer, 1974; Weber, 1972, Bauman, 1995.

alanında teknik bir bilgidir ve belli bir kişinin tedavisinde kullanılır. Yani amaç hastanın tekrar sağlığına kavuşmasını sağlamaktır (hastada sağlık hâlinin ortaya çıkması hedeflendiğinden üretmeye dayalı bir bilgi olur). Aristoteles sadece tecrübeye dayalı olarak hüküm veren kişilerde olmayıp da doktorun sahip olduğu bilginin ele alınan husustaki sebep-sonuç ilişkisine dayalı genel bir bilgi olduğunun altını çizer. Yani herhangi bir sanat dalındaki usta yaptığı işi, çırak veya kalfadan farklı olarak, sebepleriyle bilir. Sebeplerin bilgisi ise aslında teorik bir bilgidir (Met., 980b25-981a30). Demek ki teknik bilgi teorik bilgiye dayanır ve onun üstünde şekillenir.

Aristoteles bir şeyi bilmenin göstergesinin onu öğretebilmek olduğunu söyler (Met., 981b5-10). Usta öğretebilir ama çırak veya kalfa öğretemez. “Bir şeyi bilmenin göstergesi onu iyi anlatabilmektir.” Bu söz belki de Aristoteles’in söz konusu görüşünden çıkmıştır. Bu görüş eğitim ve öğretimin nasıl bir temele dayanması gerektiği hakkında bize önemli bir bakış açısı sunar. Anlatacağı konuyu sebepleriyle bilmeyen bir eğitimci veya öğretmen gelecek sorulara tatmin edici cevaplar veremez. Soru sorulmadan yani konu farklı yönlerden irdelenmeden de tam olarak anlaşılmış olmaz. Bu yüzden medeni bir eleştiri kültürünü özümsememiş, sadece ezbere dayalı bir eğitim ve öğretim modeli beyin yıkama veya propagandaya epeyce yakınlaşır. Aristoteles’in akıl ve bilgiyi çözümlerken vardığı sonuçlardan eğitim ve öğretime bakan yönlerinin dikkate alınması eğitim ve öğretimle ilgili kronikleşmiş pek çok problemin çözümüne de katkı sağlayabilir.

Anahtar Terimler

dar görüşlülük, ileri görüşlülük, teorik akıl, pratik akıl, teknik akıl, us, araşsal akıl, çıkarımsal akıl, erdem, pratik bilgelik, teorik bilgelik, teorik hikmet, sistematik bilgi, altın ortası, duygu, his, birincil duygular, ikincil duygular, somatik işaretleyici hipotezi, davranışsal ekonomi, Sistem 1, Sistem 2, uzmanlık sezgisi, bilişsel yatınlık, kanıt, mantık hatası, retorik tuzak, propaganda, demagog, demagoji, yakındalık yanılgısı, duygusal perdeleme hataları, korkutma hataları, tehlike kapıda yanılgısı, aba altından sopa gösterme hatası, dolduruşa getirme hatası, kuyuya zehir atma hatası, kişiyi karalama hatası, durumsal karalama hatası, ilişkisel karalama hatası, alaya alma hatası, hatalı tutarsızlık ithamı, seninki benden kara yanılgısı, kişiye yönelme yanılgısı, kitleye yönelme yanılgısı, kitlesel sömürü hatası, sürü psikolojisi hatası, beklenti hataları, yersiz iyimserlik hatası/ hüsnü kuruntu hatası, yersiz kötümserlik hatası, önyargıları pekiştirme hatası, övgüye dayalı duygusal perdeleme hatası, kendi kendini gerçekleştiren kehanet, Pygmalion etkisi, Solomon Asch Deneyi, Muzaffer Şerif Deneyi, izlenim hataları, ayla etkisi, şeytan etkisi, plasebo etkisi, nosebo etkisi, otokinetik etki, normatif uyum, informatif uyum

Kaynaklar ve İleri Okumalar

- Adorno, Theodor & Horkheimer, Max. (1947). *Dialektik der Aufklärung*. Amsterdam: Querido Verlag.
- İngilizce Çevirisi: Adorno, Theodor & Horkheimer, Max. (1972). *Dialectic of Enlightenment*. Cumming, John. (İng' e çev.). Londra: Verso.
- Türkçe Çevirisi: Adorno, Theodor W. & Horkheimer, Max. (2010). *Aydınlanmanın Diyalektiği*. Ülner, Nihat & Karadoğan, E. Öztarhan. (çev.). İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Aisopos. (2016). *Masallar*. Çokona, İo. (çev.). 3. Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ahmet Mithat. (2016). *Felâtn Bey ile Rakım Efendi*. 3. Baskı. İbidan, Zuhâl. (yay. haz.). İstanbul: Kapı Yayınları.
- Andersen, Hans Christian. (2013). *Andersen Masalları*. Günersel, Saffet. (çev.) İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Altunya, Hülya & Emiroğlu, İbrahim. (2018). *Örnekleriyle Mantık Sözlüğü*. İstanbul: Litera Yayıncılık.
- NE: *Nikomakhos'a Etik*.
- Türkçe Çevirisi: Aristoteles. (2015). *Nikomakhos'a Etik*. Babür, Saffet. (çev.). 6. Baskı. İstanbul: Bilgesu Yayınları.
- Met.: *Metafizik*
- Türkçe Çevirisi: Aristoteles. (2017). *Metafizik*. Sev, Y. Gurur. (çev.). 3. Baskı. İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- II.A: *II. Analitikler (Posterior Analytics)*
- Aristotle. (1995). *The Complete Works of Aristotle*. Barnes, Jonathan. (ed.). 2 cilt. 6. Baskı. New Jersey: Princeton University Press.
- Asch, S. E. (1951). Effects of Group Pressure upon the Modification and Distortion of Judgment. H. Guetzkow (ed.) içinde. *Groups, leadership and men* (177-190). Pittsburgh: Carnegie Press.
- Agger, Ben. (1992). *The Discourse of Domination: From the Frankfurt School to Postmodernism*. Evanston, IL: Northwestern University Press.
- Akbaş, Meltem. (2011). Between Translation and Adaptation: Turkish Editions of Ganot's *Traite*. F. Günergun, D. Raina (ed.) içinde. *Boston Studies in Philosophy of Science, vol. 275, Science between Europe and Asia* (177-193). Dordrecht: Springer Press.
- Aydede, Murat. (1998). Aristotle on Episteme and Nous: Posterior Analytics. *Southern Journal of Philosophy*, 36 (1), 15-46.
- Türkçe Çevirisi: Aydede, Murat. (2011). Aristoteles'te İlk İlkelerin Bilgisi ve Nous Üzerine. Sarı, Mehmet Ali. (çev.). *Kaygı*, 16, 123-131.
- Baggini, J. Fosl, Peter. (2010). *The Philosopher's Toolkit*. 2. Baskı. Malden: Wiley-Blackwell.
- Barnes, J. (1994). *Aristotle, Posterior Analytics*, 2. Baskı. Oxford, İngiltere: Oxford University Press.
- Bauman, Zygmunt. (1995). *Life in Fragments*. London and New York: Routledge.
- Beecher, Henry K. (1955). The Powerful Placebo. *JAMA*, 159 (17), 1602-1606.
- Bernays, E. [1928] (2005). *Propaganda*. New York: Ig Publishing.

- Bernays, E. (1947). The engineering of consent. *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 250: 113ff.
- Beydaba. (2015). *Kelile ve Dimne*. Bilici, Nuriye. (çev.). 2. Baskı. İstanbul: Say Yayınları.
- Bortolotti, Lisa. (2014). *Irrationality (Key Concepts in Philosophy)*. Cambridge: Polity.
- Bowell, Tracy. Kemp, Gary. (2010). *Critical Thinking: A Concise Guide*. 3. Baskı. New York: Routledge.
- Türkçe Çevirisi: Bowell, Tracy. Kemp, Gary. (2018). *Eleştirel Düşünme Kılavuzu*. Tanrıseven, Bilge (çev.). Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları.
- Bridges, J. Silver, N. Koenigsberg, Neil. Wiseman, Orly. (yapımcılar) & Noyce, Philip. (yönetmen). (2014). *The Giver* [film]. ABD: The Weinstein Company.
- Corcoran, John. (1989). The Inseparability of Logic and Ethics. *Free Inquiry*, 9 (2), 37-40.
- Türkçe Çevirisi: Corcoran, John. (2017). Mantık ve Etiğin Ayrılmaz Birlikteği. Duran, Volkan. (çev.). *Disiplinlerarası Eğitim ve Araştırma Dergisi* 1 (2): 1-7.
- Cottingham, John. (1998). *Philosophy and The Good Life: Reason and the Passions in Greek, Cartesian and Psychoanalytic Ethics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Creel, G. (1920). *How We Advertised America: The First Telling of the Amazing Story of the Committee on Public Information, 1917-1919*. New York: Harper and Row.
- Damasio, Antonio R. (1994). *Descartes' Error: Emotion, Reason and the Human Brain*. New York: Avon Books.
- Türkçe Çevirisi: Damasio, Antonio R. (2006). *Descartes'in Yanılgısı: Duygu, Akıl ve İnsan Beyni*. Atlamaz, Bahar. (çev.). 3. Basım. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Deutsch, M., & Gerard, H. B. (1955). A Study of Normative and Informational Social Influences upon Individual Judgments. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 51(3), 629-636.
- Eagly AH, Ashmore RD, Makhijani MG, Longo LC. (1991). What is beautiful is good, but...: A meta-analytic review of research on the physical attractiveness stereotype. *Psychological Bulletin*. 110 (1), 109-128.
- Eastwood, Clint & Marshall, Frank & Moore, Tim & Stewart, Allyn. (yapımcılar). & Eastwood, Clint (yönetmen). (2016). *Sully* [film]. ABD: Flashlight Films, vs.
- Eğilmez, Ertem. (yapımcı). & Aksoy, Orhan. (yönetmen). (1978). *Neşeli Günler* [film]. Türkiye: Arzu Film.
- Fisher, Alec. (2004). *The Logic of Real Arguments*. 2. Baskı. Cambridge: Cambridge University Press.
- Türkçe Çevirisi: Fisher, Alec. (2018). *Gerçek Argümanların Mantığı*. Özdağ, Cenk & Akçelik, Oğuz. (çev.). Ankara: İmge Kitapevi.
- Foresman, Galen A. Fosl, Peter S. Watson, Jamie Carlin. (2017). *The Critical Thinking Toolkit*. Malden: Wiley-Blackwell.

- Ganot, Adolphe. (1293/1876). *İlm-i Hikmet-i Tabiiye*. Antranik Gircikyan. (çev.). 3 Cilt. İstanbul: Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası.
- Ganot, Adolphe. (1303/1886). *İlm-i Hikmet-i Tabiiye*. Antranik Gircikyan. (çev.). 2. Baskı, 1. Cilt. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası.
- Ganot, Adolphe. (1308/1891). *İlm-i Hikmet-i Tabiiye*. Antranik Gircikyan. (çev.). 2. Baskı, 2. Cilt. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası.
- Gazzâlî. (2015). *Filozofların Tutarsızlığı*. Kaya, Mahmut & Sarıoğlu, Hüseyin. (çev.). 7. Baskı. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Hanna, Robert. (2006). *Rationality and Logic*. Cambridge: MIT Press.
- Horkheimer, Max. (1974). *Eclipse of Reason*. New York: Continuum, 1974.
- Türkçe Çevirisi: Horkheimer, Max. (1998). *Akıl Tutulması*. Koçak, Orhan. (çev.). 4. Basım. İstanbul: Metis Yayınları.
- Horn, Sam. (1996). *Tongue Fu: How to Deflect, Disarm and Defuse any Verbal Conflict*. New York: St. Martin Press.
- Türkçe Çevirisi: Horn, Sam. (1997). *Tongue Fu: Sözlü Dövüş Sanatı*. Dicleli, Zülfü. (çev.). İstanbul: Boyner Holding Yayınları.
- Hughes, William & Jonathan Lavery & Katheryn Doran. (2015). *Critical Thinking: An Introduction to Basic Skills*. Ontario: Broadview.
- Hume, David. (1975). *A Treatise of Human Nature*. Oxford: Oxford at the Clarendon Press.
- Türkçe Çevirisi: Hume, David. (2009). *İnsanın Doğası Üzerine Bir İnceleme*. Baylan, Ergün. (çev.). Dinçer, Kurtuluş. (yay. haz.). Ankara: Bilgesu.
- Hume, David. (1975). *An Inquiry Concerning Human Understanding*. Hendel, Charles, W. (ed.). 16. Baskı. Indianapolis: The Bobbs-Merill Company.
- Türkçe Çevirisi: Hume, David. (2019). *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma*. Aydar, Ferit Burak. (çev.). 5. Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (2010). *Günümüzde İnsan ve İnsanlar*. İstanbul: Evrim Yayınları.
- Kahneman, Daniel. (2012). *Thinking Fast and Slow*. Great Britain: Penguin Books.
- Türkçe Çevirisi: Kahneman, Daniel. (2017). *Hızlı ve Yavaş Düşünme*. Deniztekin, Filiz & Deniztekin, Osman. (çev.). İstanbul: Varlık Yayınları.
- La Fontaine. (2016). *Masallar*. Eyüboğlu, Selahattin. (çev.). 11. Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Le Bon, G. [1896] (2006). *The Crowd: A Study of the Popular Mind*. West Valley City: Walking Lion Press.
- Le Bon, Gustave. (2015). *Kitleler Psikolojisi*. Bayrak, Fatma Z. (çev.). İstanbul: Hayat Yayınları.
- Mir, Mustansir. (1995). Some Logical Fallacies Dealt in the Quran. *Renaissance*, 5 (4), 10-16. <https://www.islamic-awareness.org/quran/contrad/mir-logical> (Son erişim tarihi: 11.1.2019)
- Türkçe Çevirisi: Mir, Mustansir. (2004). Kur'an'ın Not Ettiği Bazı Mantık Hataları. Ünver, Mustafa. (çev.). *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17, 363-368.
- Moad, Edward R. Omar. (2017). *Logic and Critical Thinking: An Introduction for Muslim Students*. Chicago: Kazı Publications.

- Moerman, Daniel E. (2002). *Meaning, Medicine and the "Placebo Effect."* Cambridge: Cambridge University Press.
- Molière. (2018). *Hastalık Hastası*. Günen, Berna. (çev.). 3. Baskı. İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Moss, J. (2011). 'Virtue Makes the Goal Right': Virtue and Phronesis in Aristotle's Ethics. *Phronesis* 56, 204–261.
- Moss, J. (2012). *Aristotle on the Apparent Good: Perception, Phantasia, Thought, and Desire*. Oxford: Oxford University Press.
- Nisbett, Richard. (2016). *Mindware: Etkili Düşünme Araçları*. Göktem, Levent. (çev.). İstanbul: Türk Hava Yolları Yayınları.
- Ortaylı, İlber. (2013). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. 36. Baskı. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Özdemir, Özge. (2021). *Çocuklar için Felsefe: Duygular Aklımızı Çeler mi?* İstanbul: Redhouse Kidz.
- Özturan, Hümeýra. (2013). *Akıl ve Ahlâk: Aristoteles ve Fârâbî'de Ahlâkın Kaynağı*. 2. Baskı. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Özturan, Hümeýra. (2020). *Ethostan Ahlâka: Antik Yunan Ahlâk Literatürünün İslâm Dünyasına İntikali ve Alımlanışı*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Parry, Richard. (2014). *Episteme and Techne*. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Zalta, Edward. (ed.) <https://plato.stanford.edu/archives/fall2014/entries/episteme-techne/>. (Son erişim tarihi: 11.1.2019)
- Pratkanis, Anthony. & Aronson, Elliot. (2018). *İkna Çağı: Propagandanın Gündelik Kullanımı ve Suistimali*. Haliloğlu, Nagihan. (çev.). İstanbul: The Kitap Yayınları.
- Priest, Graham. (2008). *An Introduction to NonClassical Logic*. 2. Basım. Cambridge: Cambridge University Press.
- Priest, Graham, Francesco Berto, & Zach Weber. (Güz 2018 Ed.). Dialetheism, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Edward N. Zalta (ed.), <https://plato.stanford.edu/archives/fall2018/entries/dialetheism/>. (Son erişim tarihi: 11.1.2019)
- Reeve, C.D.C. (1992). *Practices of Reason*. Oxford: Oxford University Press.
- Ruggiero, V. Ryan. (2016). *Eleştirel Düşünme İçin Bir Rehber*. Dedeoğlu, Çağdaş. (çev.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Sherif, Muzafer. (1936). *The Psychology of Social Norms*. Londra: Harper And Brothers Publishers.
- Schopenhauer, Arthur. (2020). *Tartışma Sanatının İncelikleri*. Aydoğan, Ahmet. (çev.). 6. Baskı. İstanbul: Say Yayınları.
- Schweiger A. & Parducci A. (1981). Nocebo: the psychologic induction of pain. *Pavlovian Journal of Biological Science*, 16 (3), 140-143.
- Soules, Marshall. (2015). *Meda, Persuasion, and Propaganda*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Sutherland, Stuart. (2018). *İrrasyonel*. Uyar, Tevfik. (çev.). 8. Baskı. İstanbul: Domingo.
- Taylor, Christopher C. W. (2016). Aristotle on Practical Reason. *Oxford Handbooks Online*. (<https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199935314.001.0001/oxfordhb-9780199935314-e-52>), (Son erişim tarihi: 28.02.2020)

- Thorndike, E. L. (1920). A Constant Error in Psychological Rating. *Journal of Applied Psychology*, 4, 25-29.
- Tolstoyevski, Immanuel. (2020). *Safsatalar Ansiklopedisi: Akıl Yürüt(eme)menin Kısa Tarihi*. 3. Basım. İstanbul: Epsilon.
- Türkmenoğlu, Ayten. (2002). *Fıkra ve Öyküleriyle Deyimlerimiz*. İstanbul: Milenyum Yayınları.
- Ural, Şafak. (2017). *Temel Mantık*. 4. Baskı. İstanbul: Çantay Kitapevi.
- Uyar, Tevfik. (2019). *Safsatalar, Aklın Kırk Haramisi*. İstanbul: Destek Yayınları.
- Weber, Max. (1972). *Wirtschaft und Gesellschaft*. 5. Basım. Tübingen: J.C.B. Mohr.
- İngilizce Çevirisi: Weber, Max. (1978). *Economy and Society*. Wittich, Claus & Roth, Guenter. (İng.'e çev.). 2 Cilt. Berkeley: University of California Press.
- Türkçe Çevirisi: Weber, Max. (2018). *Ekonomi ve Toplum*. Boyacı, Latif & Mut, Peren B. (Tr.'ye çev.). 2. Baskı. İstanbul: Yarı Yayınları.
- Weintraub, Jerry. (yapımcı). Avidsen, John G. (yönetmen). (1984). *The Karate Kid*. [film]. ABD: Columbia Pictures, vs.
- <https://tr.wikipedia.org/wiki/Anasayfa>, Son erişim tarihi (07.03.2021)
- <https://kutsal-kitap.net/index.html>, Son erişim tarihi (07.03.2021)
- <https://www.kuranmealı.com>, Son erişim tarihi (07.03.2021)

Bölüm II

Akıl ve Sezgi

Mantıkla kanıtlarız ama sezgiyle keşfederiz. Nasıl eleştirileceğini bilmek iyidir, nasıl oluşturulacağını bilmek daha iyidir.

Jules Henri Poincaré

Dehanın %1'i ilham, %99'u terdir.

Thomas Alva Edison

Büyük keşifler sıradan bir duruma bakıp onu farklı şekilde gören kişiler tarafından yapılmaktadır.

Ira Erwin

İyi şarkıların nerden geldiğini bilseydim oraya daha sık giderdim.

Leonard Cohen

Bu bölümde aklın işlevlerini daha derinlere inerek anlamaya çalışacağız. Akıl nasıl işler? İşlerken, ilişkide olduğu başka faktörler var mıdır? Bu sorulara yanıt ararken aklın belli bir problemin çözümüne yönelik işleyiş tarzlarını daha iyi sınıflandırabilmek için yapılmış keşif ve gerekçelendirme ayrımını ele alacağız ve bu ayrımı farklı bağlamları dikkate alarak daha da detaylandıracağız. Şimdi konuya ünlü bilgin Arşimet'e atfedilen bir keşif hikâyesi ile başlayalım.

Kralın Tacı ve Arşimet

Doğru veya yanlış, Arşimet hakkında şöyle bir hikâye rivayet edilir. Dönemin kralı Hieron kuyumcusuna altından bir taç

ısmarlar. Taç kısa sürede hazırlanıp getirilir. Ancak kral kuyumcunun altına gümüş karıştırdığından şüphelenir. Durumu Arşimet'e açar ve tacın saf altından olup olmadığını öğrenmek ister. Ayrıca tacın zarar görmesini istemediğini de ekler. Arşimet bu problem hakkında günlerce düşünür. O kadar çok uğraşmasına rağmen soruna tatmin edici bir çözüm bulamaz.

Çalışmaktan bitkin düşmesi üzerine eşi Arşimet'e ara vermesini, hamama gidip rahatlamasını tavsiye eder. Arşimet de eşini dinler ve hamama gider. Küvete girdiğinde küvetteki suyun kenarlardan taşıdığını fark eder. O esnada Arşimet'in zihninde aniden bir fikir belirir. Arşimet hiç olmadık yerde ve beklenmedik zamanda kafasını kurcalayan sorunun çözümüne götürecek bir fikre ulaşmıştır: cisimlerin hacimlerini suya battıklarında taşıdıkları su miktarı ile ölçmek. Aklına gelen bu fikri hemen orada sınar. Bedeninin tümünü, ayak, bacak gibi bedenin farklı kısımlarını suya sokup çıkararak değişen su seviyesini gözlemler. Şöyle bir sonuçla karşılaşır: Vücudu suya daha çok girdikçe su seviyesi orantılı olarak yükselmektedir. Vücudu sudan yavaşça çıkarken de su seviyesi orantılı olarak düşmektedir. Arşimet bu fikrin coşkusuyla hamamdan çırpılcıplak fırlar ve evine doğru bağıra bağıra koşarken ağzından şu sözler dökülür: "Buldum, Buldum!" (*Eureka, Eureka!*)

Arşimet, matematiksel yöntemlerle hesaplayamadığı tacın hacmini nasıl ölçeceğini bulmuştur. Hamamda suya sokulan cisimlerin hacimleriyle orantılı olarak su taşıdığını fark etmiş, buradan hareketle aynı ağırlıktaki altın ve gümüş taçların farklı miktarda su taşıması gerektiğini düşünmüştür. Taşan su miktarı üzerinden de hacmi belirlemeyi akletmiştir.

Arşimet, eve gittiğinde tacın ağırlığına eşit ağırlıkta biri saf altından diğeri ise saf gümüşten iki külçe hazırlatır. Önce saf altın külçeyi su dolu bir kaba batırıp taşıdığı su miktarını ölçer. Sonra da gümüş külçenin taşıdığı su miktarını. Aynı ağırlıktaki gümüşün altından daha çok su taşıdığını görür. Son olarak tacı su kabına batırır. Taç saf altın külçesinden daha çok su taşırmıştır. Bu da taca gümüş karıştırıldığını ortaya çıkarmış olur.

Arşimet durumu krala açıklar ve kuyumcu cezalandırılır. Bu olayın sonrasında sıvılar üzerine yaptığı deneyler sonucunda

Arşimet bugün “Arşimet ilkesi” (*Archimedes’ Principle*) olarak bildiğimiz şu ilkeyi formüle eder: Bir nesne sıvıya batırıldığında taşıdığı sıvının ağırlığına eşit bir kuvvetle yukarı itilir. Suyu batırılan cisim, taşıdığı sıvının ağırlığından ağırsa batar; ağırlığı, taşıdığı suyun ağırlığına eşitse yüzer.

Hikâyenin Analizi

Arşimet’e atfedilen bu hikâye bir sonuca ulaşma noktasında akıl ve sezginin birbirini tamamlayıcı rollerini çarpıcı şekilde örnekler. Bir sonuca ulaşmaya çalışırken akıl bazen zorlanabilir, bazense yetersiz kalabilir. Ele alınan soruna çözüm geliştirmede tıkanabilir. Fakat bu tıkanıklık anlarında Arşimet örneğinde olduğu gibi sezgilerin devreye girip kişinin sonuca ulaşmasında ona yardımcı olduğunu görüyoruz. Karşılaşılan problemin anlaşılması, değerlendirilmesi ve analizinde aklın dikkatlice kullanımı büyük rol oynar. Problemi çözme aşamasında ise akıl belli bir kurallar dizgesini veya yöntemi takip ederek bir sonuca ulaşmaya çalışır. Fakat kurallara göre hareket edip yöntem takip etmek her zaman sonuca götürmeyebilir. Bu noktada problemin basitliği veya karmaşıklığı epeyce belirleyici olabilmektedir. Gittikçe karmaşıklaşan problemleri dikkate aldığımızda aklın sınırlarını daha net görebiliriz.

Bazı problemler dikkatli bir veri analizi ve akıl yürütmeyeyle rahatlıkla çözülebilir. Örneğin önümüzdeki ilk ay tutulmasının ne zaman olacağı astronomik gözlemler ve fiziksel kanunlar aracılığıyla kolayca hesaplanabilir. Bazı problemlerde ise belli bir yöntem takip ederek çözüm aramak çok yorucu olabilir. Mesela, Thomas Edison’un piyasaya sürülebilecek ucuzlukta ve uzun süreli kullanıma uygun bir ampulü icat edebilmesi çok fazla sayıda deney ve denemeden sonra gerçekleşebilmiştir. Çokça başvurduğumuz bu yöntem **deneme-yanılma** (*trial and error*) olarak bilinir. Deneme-yanılma yönteminde denenecek alternatif sayısı arttıkça işlerin ne kadar zorlaşacağını görmek çok da zor olmasa gerek. Arşimet’in ele aldığı sorun ise çok daha karmaşıktır. Taca zarar vermeden tacın saf altından yapıp yapılmadığı nasıl anlaşılır? Arşimet bu sorunu taca zarar vermeme şartını sağlayarak

çözmelidir ama nereden başlayacak, neyi deneyecek, nasıl ilerleyecektir? Bu noktada kendisine yol gösterecek, yardımcı olacak bir kural da bulamaz. Hâliyle bir tıkanıklık hâli yaşar. Bu durumdayken aniden hiç umulmadık şekilde problemin çözümüne ışık tutacak bir fikir belirir zihninde. Bu tür ani belirişler, sezgi kavramıyla ifade edilir. Böyle durumlarda sezgiyle bulunan şeyleri akılla anlasak da akla buluş veya keşif noktasında bir pay vermeziz. Nitekim Arşimet aklını sonuna kadar kullanarak tükenecek hâle gelmişti ama akli çabası sorunu çözmeye yetmemişti.

“Sezgi” çok farklı anlamlarda kullandığımız bir terim. Arşimet’in problemi bağlamında ele aldığımız sezgi kavramı hakkında bir netliğe kavuşmak için onu diğerlerinden ayırmak zorundayız. Ele alacağımız sezgi türlerinden bazıları tartışmalı kavramlardır, gerçek bir karşılıklarının olup olmadığı konusunda farklı yaklaşımlar bulunur. Fakat buradaki amaç, farklı sezgi türlerinin gerçekliklerini saptamak olmadığından bu tartışmalara girmeyeceğim. Arşimet’in sezgisini daha net ve açık biçimde anlayabilmek için bu sezgi türlerine değinip genel bir çerçeve vermeye çalışacağım.

Farklı Sezgi Çeşitleri

Doğrudan, aracısız kavrayışa veya hızlı, otomatik tepkiselliğe genelde “sezgisel” nitelemesi yaparız. Genel olarak bu şekilde anlaşılan sezginin farklı türleri de bulunur. Bu sezgi türleri verdikleri bilgi açısından farklı değerlere sahip olabilmekteler. Bu yüzden onları birbirlerinden ayırt ederek net biçimde ortaya koymak muhtemel kafa karışıklıklarının önüne geçecektir.

Doğuştan gelen ve kendini temel eğilim şeklinde gösteren sezgilere **içgüdü** (*instinct*) denir. Hatırlayacak olursak Antonio Damasio bu tür sezgilerin birincil duygulara dayandığını söylemekteydi.³³ Ani çılgınlıklar duyunca korkmak, annenin yavrusuna şefkat duyması gibi durumları içgüdü kategorisinde değerlendirebiliriz.

Damasio’nun “ikincil duygular” dediği eğilimler ise birincil duyguların üstünde deneyimle şekillenmekteydi. Bu eğilimler belli benzer durumlar karşısında deneyimle zamanla daha da

33 Bakınız: 1. Bölüm, “Duyguların Önemine Dair Bilimsel Bulgular”

güçlenmekte ve sezgisel hâle gelmekteydi. Belli türden benzer örüntülere sahip olaylar karşısında belli türden duygular açığa çıkmaktaydı. Örneğin bizim için tehlike oluşturmuş belli olaylar bizde o olaylarla eşlenen olumsuz duyguların oluşmasına yol açmaktaydı. Zamanla güçlenen bu eşleşmeler sonucunda benzer olaylar karşısında benzer duygusal tepkiler açığa çıkmaktaydı. Bu duygusal tepkiler bizi bir karara itmekteydi. Dolayısıyla insandaki duygu durumlarıyla belli özelliklere ve örüntülere sahip olaylar arasında bire bir eşleşmenin gerçekleşmesi ve deneyimle bu eşleşmenin sezgisel bir nitelik kazanması ayrı bir tür oluşturuyor. Bu sezgi çeşidine de **önsezi** diyelim. Duygusal sezginin bağlamı, dayandığı deneyim yoğunluğu ve niteliği dikkate alındığında karar verme sürecinde bize epeyce güvenilir bir veri sunduğunu görmüştük.

Damasio'nun kart deneyi, önsezinin olayların akılla kavranamayan yönleri hakkında harekete geçtiğini ve bizi olumlu veya olumsuz hislerle mevcut seçenekler hakkında önceden uyardığını göstermekteydi. Bu önsezi uzun bir deneyimin sonucu olarak olaylar hakkında hissedilen duygusal bir yoğunluk şeklinde anlaşılmalıdır. Fakat belli bir deneyim sonucunda şekillenmemiş ve aralarında benzer örüntüler bulunmayan olaylar karşısında da aktive olan olumlu veya olumsuz hisler için Damasio'nun analizini uygulamak mümkün gözüküyor. Bu türden hislere genelde **altıncı his** (*hiss-i kable'l-vuku, sixth sense*) denir. Altıncı hissin gerçekten mümkün olup olmadığı, altıncı his gibi algılanan durumun aslında deneyimle şekillenen bir önsezi olup olmadığı tartışmalı bir konudur. Bu tartışmaya bir çözüm önermek bu kitabın amacı değil. Ama gerçekten Damasio'nun çerçevesini çizdiği önsezi kavramını aşan ve olaylar hakkında bizi önceden uyaran bir his türü varsa bunu farklı bir şekilde kavramsallaştırmamız gerekiyor. Bu farklı türe "altıncı his" diyerek onu önseziden ayırmış olalım.

Başlangıçta emek ve dikkat isteyen, olgunlaşması için şuurlu bir çalışma gerektiren karar ve eylemler zamanla şuur gerektirmeyecek tarzda seri bir şekilde yapılabilir. Bisiklet kullanma ve yüzme eylemleri ile bir satranç ustasının satranç oynarken hızlıca yaptığı manevralar buna örnektir. Sınavlara çalışan bir öğrenci başlarda soru çözerken zorlanabilir, çok fazla dikkat ve emek

harcayabilir. Ancak ne kadar çok ve farklı türden soru çözerse o ölçüde hızlanır ve bir noktadan sonra soruyu görür görmez cevabı verebilir. Çok farklı cinsten problemlerle uzun zaman boyunca uğraşan kişilerin problemleri tanıma ve çözme hızı bir tür sezgiye atfedilebilir. İnsanın belli bir mesleği öğrenirken kazandığı deneyim de onda belli sezgilerin yerleşmesine yol açar. Meslekler, içeriğine bağlı olarak, çoğu kez pek çok beceriyi bir arada öğrenmeyi, onları uyumlu olarak kullanabilmeyi gerektirir. Daniel Kahneman pek çok faktörün ve becerinin birbiriyle etkileşim içinde devreye girdiği bu deneyim çeşidinin insana **uzmanlık sezgisi** kazandırdığını savunmaktaydı.³⁴ Uzmanlık sezgisi kompleks yapısıyla deneyime dayalı diğer sezgi çeşitlerinden ayrılmaktadır. Deneyim sayesinde elde ettiğimiz sezgi çeşidinin en basit örüntüleri tanıma sezgisinden uzmanlık sezgisine kadar farklı dereceleri olduğunu söyleyebiliriz.

Ayrıca deneyime dayalı sezginin şu özel türüne de dikkat çekmek gerekiyor. İçinde yaşadığımız kültürel ortam, çocukluğumuzdan itibaren bizi etkileyip şekillendirmektedir. Bu etki sadece duygularımızın şekillenmesine değil görüş ve kabullerimizin şekillenmesine de uzanır. Demokratik ve açık bir toplumda yetişen çocuğun dünya görüşüyle kapalı ve baskıcı bir toplumda yetişen çocuğun dünya görüşleri elbette bir olmayacaktır. Hâliyle düşünce yapımızı sorgulayacak bilinç seviyesine gelene kadar zaten çevrenin etkisiyle belli bir düşünme biçimi ediniriz. Bu düşünme biçiminin değiştirilemeyeceğini iddia etmek zor. Ancak uzun yıllar içinde zihne yerleşen ve şuuraltına atılan önyargıların birbirinin içine geçerek kök saldıği bir yapıdan bahsediyoruz. İşte bu önyargılar bütünü zihnin ne kadar derinine indiyse onları bulup açığa çıkarmak o kadar zorlaşır. İşin asıl vahim tarafı da çoğu zaman bize sezgisel olarak doğru gelen pek çok şeyin bu önyargılarca belirleniyor oluşudur. İşte bu sezgiselliğe genelde **sağduyu** deriz. Fakat sağduyu dediğimiz şey, üstünde dikkatlice düşünüp değerlendirme yapma imkânımız olmadan uzun yıllar içinde zihnimize yerleşmiş kabullere dayanır. Sağduyumuzun bizi ne kadar yanıltabileceği hakkında bir fikir sahibi olmak için

farklı kültür ortamlarında yetişen insanların tepkilerine bakabiliriz. Einstein da sağduyunun bu kültürel arka planına dikkat çeker ve sağduyuyu on sekiz yaşına kadar edindiğimiz önyargıların toplamı olarak görür.

Sağduyu ve farklı dereceleriyle uzmanlık sezgisi deneyime dayanırlar. Fakat sağduyuyu şekillendiren deneyim bizim genelde pasif olarak maruz kaldığımız çevresel etkiye bağlıdır. Uzmanlık sezgisi ise bizim aktif olarak çabalayarak elde ettiğimiz deneyimin sonucunda gelişir.

Dolayısıyla deneyimle ilişkili olan böyle farklı sezgi çeşitlerinden bahsedebiliriz. Her hâlükârda duygusal sezgi, sağduyu ve uzmanlık sezgisi deneyime dayalı olduklarından bu sezgi türlerine genel olarak **tecrübi sezgi** diyebiliriz. Tecrübi sezgi, kısaca, uzun bir deneyim neticesinde kişiye çok doğal görünen görüşlerini, kişinin refleks hâline gelmiş karar ve hareketlerini ifade etmiş oluyor.

Altıncı hisse benzer başka sezgi türlerinden de söz etmek mümkün. Bazı teolog ve filozoflar, insanda beş duyardan farklı olarak Tanrı'dan haber veren manevi bir duyu olduğunu savunurlar. Protestan teolog John Calvin bu duyuya **ilahî duyu** (*sensus divinitatis*) der. Calvin'e göre ilahî duyu, belli bazı durumlarda aktive olur ve bize doğrudan Tanrı'yı duyurur (Calvin, 1960, 43-44, 50-51). Örneğin, bazen öyle doğa manzaraları deneyimleriz ki onların güzelliği karşısında âdeta kendimizden geçeriz. Bazen ucu bucağı belli olmayan evren karşısında düşünceye daldığımızda kendi küçüklüğümüzü hatırlar, tarifsiz bir sonsuzluk hissine kapılırız. İşte Calvin gibi düşünen filozoflar bu ve benzeri durumlarda ilahî duyunun harekete geçerek delilsiz ve aracasız olarak insana Tanrı'yı bildirdiğini savunur. İlahî duyunun sağladığı iddia edilen bu sezgiye **ilahî sezgi** diyerek onu ayrı bir çeşit olarak sınıflandırabiliriz.

İnsanda olduğu varsayılan ilahî duyunun açığa çıktıktan sonra işletilip güçlendirilmesi hâlinde daha derin sezgilere yol açtığı da savunulur. İslam tasavvufundan Doğu ve Batı mistisizmine kadar çeşitli ekoller insanın deneyimleyebileceği derin bir meditasyon veya vecd hâlinde bahseder. Bu özel durumda, kişinin bütün kavramsal yapıları ve sınırları aşarak gerçekte dolaysız,

doğrudan bir karşılaşma yaşadığı söylenir. Gerçeğin bu anlamda dolaysız bir kavrayışı mümkünse ona da **mistik sezgi** diyebiliriz. Altıncı his, ilahî sezgi ve mistik sezgi özel ruhsal tecrübeye dayandıkları için onları **ruhsal sezgi** kategorisi altında ele alabiliriz. Fakat bu sezgi türlerinin gerçekliği, gerçeklerse işaret ettikleri şeyin ne ölçüde bilgi değeri taşıdığı, dayandıkları ruhsal deneyimin fizyo-biyolojik bedenden farklı ayrı bir cevhere işaret edip etmediği hep tartışmalı konulardır.

Fransız filozof Henri Bergson böyle ruhsal sezgilere dayanmamakla beraber gerçeğin çözümlemeye dayalı bir yöntemle değil de bütünü doğrudan kavrayan bir sezgiyle (*intuition*) bilinebileceğini savunur. Bergson bütünü dolaysız kavrayan bu sezgiyi şöyle bir örnekle anlatır. Bir şarkı duyduğumuzda onu art arda gelen notaları tek tek düşünerek anlamaya çalışmayız. Notaların birbirinin içine geçtiği akış hâlindeki bir melodiyi duyarız. İşte bu melodiyi bütüncül olarak kavramamıza imkân veren şey sezgidir (Bergson, 1889, 100). Bergson'un bu şekilde ele aldığı ve savunduğu sezgiye de **metafizik sezgi** diyelim.

Beş duyu ile aldığımız verileri de üstünde düşünmeden doğrudan algılarız. Buna da **duyusal sezgi** diyebiliriz. Beş duyunun kapsamı dışında kalsa da acı ve sevinç gibi bilinçli olarak algıladığımız hisleri de duyusal sezgi içine dâhil edebiliriz. Türkçeye “us” şeklinde çevirdiğimiz akıl türü (*noûs*) de temel ilkeleri (1=1 gibi) akıl yürütmeye gereksinim duymayıp doğrudan kavrar.³⁵ Dolayısıyla aklın bu türünün de sezgisel olduğu söylenebilir. Pek çok filozofa göre us, temel ilkeleri anlarken onları apaçık doğrular olarak da anlar. Diğer tür sezgilerin sunmuş olduğu fikir ve kararların apaçık şekilde doğru oldukları söylenemez, o sezgilerin ayrıca sınanması gerekir. Bu sebeple usun bir yetisi olarak görülen doğrudan kavrayışı diğer sezgi türlerinden ayırarak **akli sezgi** (*rational intuition*) olarak adlandıracamız. Ne var ki günümüzde, akli sezgilerimizin de yanılabilirliğini savunan pek çok filozof vardır. Bu konuda verilen en yaygın örneklerden biri “Öklit geometrisinin beşinci aksiyomu” olarak bilinen kabuldür. Öklit'in bu aksiyomunun sonradan John Playfair tarafından daha basitçe ifade edilmiş şekline göre, bir

doğruya dışındaki bir noktadan sadece bir tek paralel doğru çizilebilir. Düz bir yüzeyde bu ilkeyi geçerli kabul etsek bile eliptik (küresel) veya hiperbolik yüzeylerde bu ilke geçerliliğini yitirir. Dolayısıyla söz konusu ilkenin evrensel olarak her bağlamda geçerli olduğunu savunamayız. 19. yüzyılda N. Lobaçevski, J. Bolyai ve B. Riemann gibi matematikçiler Öklit'in beşinci aksiyomunu kabul etmeyen alternatif geometriler önermişlerdir. Dolayısıyla akli sezgilerle kavradıklarımızı da dikkatli bir şekilde, bağlam duyarlılığı taşıyarak değerlendirmek gerekiyor.

Biraz önce ifade ettiğimiz üzere akli sezgiyle kavranan düşüncelerin aynı zamanda apaçık doğrular olarak kavrandığını savunan filozoflara göre bu durum başka sezgi türleri için genellenemez. Düşünürken akli sezgiye dayanmayan ancak sezgisel olarak yaptığımız pek çok çıkarım sistematik hatalara yol açabilmektedir. Nitekim, Kahneman'ın bu tür hataları "bilişsel yatkinlıklar" şeklinde adlandırdığına, yakındalık yanılığı örneği üzerinden nasıl ele aldığına önceden değinmiştik.³⁶ Kahneman, yakındalık yanılığı gibi pek çok hatayı ayrıntılı olarak inceler. Ona göre, bu tür hatalar duygusal bir temele sahip olmadan tamamen bilişsel olarak da ortaya çıkabilir. Bilişsel yatkinlıklar düşünürken refleks hâlinde ortaya çıkan çıkarım türlerine işaret eder. Bu anlamda sezgiseldir. Kahneman bu sezgisel çıkarımların sonuca ulaşmak için takip edilen kısa yollar (*heuristics*) olduğunu söyler. Üstünde dikkatli biçimde düşünülmezse bu kısa yolları takip etmek çoğu zaman yanlışla götürür. Bu tür sezgiye **kısa yol sezgisi** diyebiliriz. Bu kısa yolların hangi şartlar altında daha isabetli sonuçlara götürebileceği hakkında dikkatlice düşünür ve onları bilinçli olarak bağlamına göre kullanacak olursak, onlardan yararlanabiliriz de. Kısa yol sezgilerinin daha isabetli kullanımına yönelik örnekleri bu bölümde "Algoritma" başlığı altında inceleyeceğiz. Sonuçta duygusal, akli ve kısa yol sezgileri bilişsel bir yapıya sahip oldukları için onları **bilişsel sezgi** başlığı altında sınıflandırmak mümkün.

Buraya kadar anlattığımız sezgi çeşitlerinin Arşimet'in yakalamış olduğu sezgiden farklı olduklarını söyleyebiliriz. Arşimet'in sezgisi tam bir tikanıklık anında birdenbire beliriveren bir sezgi.

Bu sezgi türü tecrübi sezgiler gibi geçmiş deneyimin bir sonucu olarak ortaya çıkmıyor. Ruhsal tecrübeye dayalı bir sezgi değil, tamamen bilişsel bir yapısı var. O anlamda bilişsel sezgi kategorisi altına sokulabilir. Ancak ne zaman ortaya çıkacağını kestirebilmenin imkânı yok. Diğer bilişsel sezgiler bu anlamda kaotik değişimler. İçgüdü veya metafizik sezgiden de açıkça farklı. Arşimet'in sezgisi, kendisini önceleyen bir akletme süreci bulunsa da akıldan bağımsız olarak ortaya çıkıyor. Yani aklın kullanımıyla bu tür sezgi arasında bir boşluk bulunur. Bu boşluk ani bir sıçramayla aşıyor. İşte bu sebeple Arşimet'le örneklenen sezgiye **anlık sezgi** (*fikr-i anî*) diyeceğiz. Anlık sezgiyle zihnimizde beliren fikirler de her zaman doğru sonuçlar vermez. Bu nokta, anlık sezginin taşıyabileceği bilgi değerini anlamak açısından önemli. Ekonomi dalında Nobel ödülü kazanmış ünlü matematikçi John Nash'ten bir örnekle bu noktayı açalım.

1959 yılında kendisine şizofreni teşhisi konan Nash bir dönem kendisinin uzaylılar tarafından dünyayı kurtarmakla görevlendirildiğine inanmış. Sonraları, böyle bir düşünceye niye kapıldığı kendisine sorulduğunda şöyle cevap vermiş: "Doğaüstü varlıklarla ilgili düşünceler bana matematikle ilgili fikirlerin gelmesine benzer şekilde geliyordu. O yüzden onları ciddiye alıyordum." (Nasar, 1998, 11). Nash'in biyografisini yazan Sylvia Nasar, Nash'in bizim "anlık sezgi" dediğimiz türden sezgiler deneyimlediğini, sezgiyle gördüğü şeyin ispatıyla sonradan uğraştığını belirtir. Bu yüzden de onu birinci sınıf dahi matematikçiler arasında sayar (Nasar, 1998, 12). Ne var ki bu anlık sezgiler Nash'e önemli matematik teoremlerini gösterdiği gibi, uzaylılardan birtakım mesajlar da getirmiştir. Dolayısıyla zihinde aniden beliren düşüncelerin değeri test edilmeden, eleştirel bir değerlendirmeye tâbi tutulmadan anlaşılamaz. Önemli veya orijinal olduğu düşünülen bir fikrin kavrandıktan sonra test edilmesi gerektiğini Arşimet'in yaklaşımında da görüyoruz. Arşimet taç probleminin çözümüne götüren fikri düşündükten sonra küvette bazı deneyimler yapmış, ondan sonra problemi çözdiğüne kanaat getirmiş, birtakım deneylerden sonra suyun kaldırma kuvvetini kavramsallaştırmıştır.

Nash ve Arşimet'in deneyimledikleri sezgiler belli bazı problemlerle uğraşırken bu problemlere çözüm önerisi olabilecek bir fikrin belirdiği bağlamlarda gerçekleşmiştir. Bu fikirler problemleri çözebilir de çözmeyebilir de. Bu yüzden sınanmaları gerekir. Belli bir problemle uğraşmanın gerekmediği edebiyat ve sanat gibi alanlarda da anlık sezgilerden bahsedebilmekteyiz. Yenilikçi bir eser üretmeye çalışan ressam, müzisyen, yazar veya şairi düşünelim. Bu kişiler de tikanıklık yaşayabilir, beklenmedik vakitlerde aniden beliren düşünce, hayal veya duygularla durağanlıklarını aşabilirler. Edebiyatçıların veya sanatkarların bilimde olduğu gibi bir probleme çözüm üretmesi gerekmez. Ancak onlar da yakaladıkları sezgi üzerinde çalışarak onu yetkinleştirir ve geliştirirler. Sonuçta ortaya düşüncede ilk beliren şekilden çok daha farklı olgun bir eser çıkmış olur. Ayrıca ortaya konan eserlerin sanat değeri ve orijinallliği sınanabilir. Ne var ki sanat dallarındaki sınama kriterleri bilimsel bağlamdakiler kadar bağlayıcı görülüyor. Bilim içinde ortaya konan fikirlerin doğruluğu veya yanlışlığı tartışılırken sanat eserlerinin doğru veya yanlış şeklinde nitelenmesi çok garip kaçıyor. Onların olsa olsa başarılı veya başarısız olduğundan söz etmek mümkün. Zaten sanat bağlamında ortaya çıkan anlık sezgiler **ilham** şeklinde adlandırılmaktalar. Bu, oturmuş bir kullanım. Ama bir bilim insanının deneyimlediği anlık sezgiye "ilham" denmesi oldukça tuhaf kaçacaktır. Kısaca, bilim ve sanat bağlamlarında ortaya çıkan anlık sezgiler belli açılardan birbirine benzetmekle beraber aralarında bazı ince farklar da yok değil. Aradaki farka işaret etmek için "ilham" sözcüğünün sanat bağlamındaki anlık sezgilere karşılık geldiğini ifade ederek devam edelim.

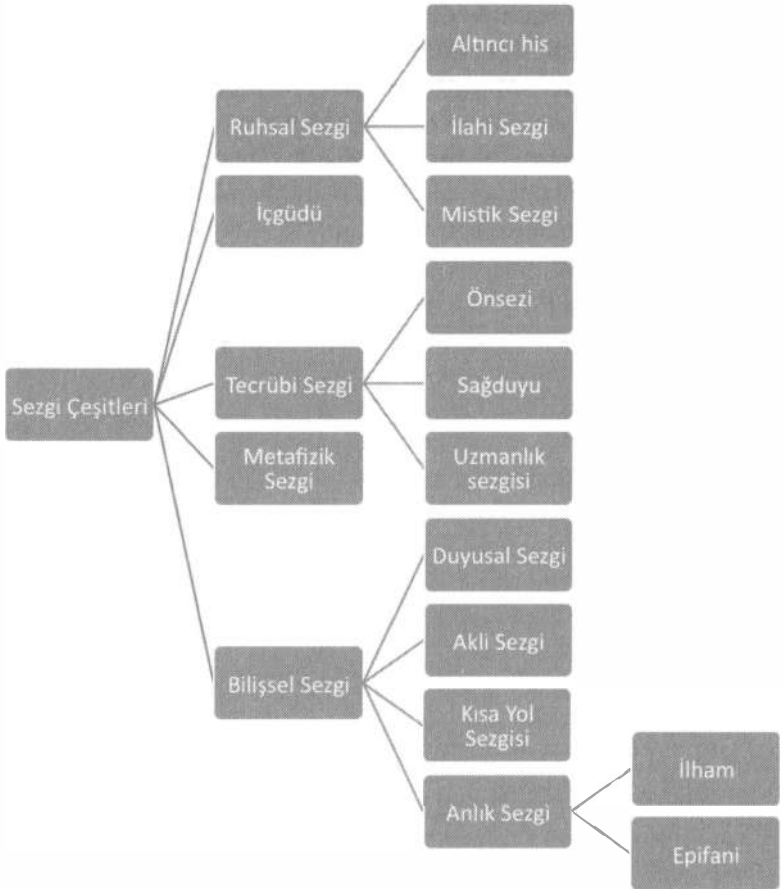
Gerek büyük sanat eserlerinin gerek büyük bilimsel keşiflerin nasıl ortaya çıktığı incelendiğinde durumu tek bir faktörle açıklamak çoğu zaman mümkün değildir. Uzun deneyimler, aklın çok farklı yönleriyle kullanımı ve anlık sezginin beklenmedik şekilde belirmesi gibi birbirini tamamlayan, iç içe geçmiş unsurların ilgili süreçte beraberce rol aldığını görmekteyiz. Bu unsurlardan anlık sezginin oynadığı rolü bu bölümde daha etraflıca inceleyeceğiz. Anlık sezginin bilimsel ve sanat bağlamlarındaki işlevlerine, pratik hayattaki rolüne değineceğiz. Bu noktadan itibaren "sezgi" dediğimizde

kastımız anlık sezgi olacaktır. Şimdi öncelikli olarak Arşimet örneği üzerinden sezginin bilimsel bağlamdaki rolünü inceleyelim.

Arşimet örneğinde gördüğümüz üzere, bilimsel keşiflere temel olacak bir fikir sıradan sayılabilecek ortamlarda beklenmedik ve sıra dışı biçimde ortaya çıkabiliyor. Sezgi bize sıradan olayları sıra dışı bir gözle görme imkânı veriyor. Hatırlayacak olursak, Arşimet bedeninin küvetteki suyu taşırmamasından farklı boyutlardaki cisimlerin de suyu, boyutları oranınca taşıracaklarını düşünmüştü. Küvetteki suyun taşması gibi sıradan bir olaydan çok farklı bir anlam çıkarmıştı. Ancak, Arşimet aklını kullanarak kendini belli bir alanda çok iyi eğitmiş olmasaydı, taş problemi yeterince yoğunlaşmasaydı belki de bu anlamı çıkaramayacaktı. Arşimet'in durumu önüne çıkan sıradan bir durumun kendisi için fırsat oluşturduğunu görüp onu en iyi biçimde değerlendirmesini bilen mahir bir tüccara benzer. Her hâlükârda, söz konusu problem aklın ve sezginin birlikteliğinde bir çözüme kavuşuyor. Pek çok bilimsel keşifte bu iki unsurun oynadığı rolü Louis Pasteur "Şans hazırlıklı zihinden yanadır" diyerek ifade eder. Pasteur bu sözüyle, kontrol dışındaki faktörlerin bize yardımcı olacak şekilde belirmesini "şans" olarak yorumlar.

Ünlü mutasavvıf Ahmed Sirhindî de hakikat yolculuğuna çıkanlar için benzer bir tespitte bulunur: "Hakikat aramakla bulunmaz, ancak bulanlar arayanlardır." Bu söz muhtemelen şu anlama gelir: Seçenekler o kadar çoktur ki her birini deneyerek gerçeği bulmak insanı çok zorlar. Gerçeği bulmanın her durumda geçerli, belirgin bir yolu da yoktur. Ancak onu bulmak için yola çıkanlara gösterdikleri gayret ve ısrar ölçüsünde gerçek açılır. Sirhindî'nin bazılarıncı "şans" olarak yorumlanan durumu gerçeğin kendini insana açması şeklinde yorumladığını söyleyebiliriz ki bu açılım nihayetinde ona göre Allah'ın iradi yönlendirmesiyle gerçekleşmektedir.³⁷ Her hâlükârda gerek Pasteur gerek Sirhindî keşfin hem iradi hem de iradi olmayan boyutlarına, hem akla hem de sezgiye bakan yönlerine işaret etmektedir. Bilim tarihinden bir örnekle bu hususu daha iyi anlamaya çalışalım.

37 İlginçtir, "keşif" kelimesinin etimolojik kökeni Arapçada, anlamlarından biri de açığa çıkmak olan "keşefe" fiilidir.

Tablo B: Sezgi Çeşitleri, tablodaki “epifani” terimini James Joyce’un ona verdiği anlamda kullanıyorum ve bunu da bu bölümde *James Joyce ve Epi fani* başlıklı kısımda açıklayacağım.

Fleming ve Penisilinin Keşfi

Alexander Fleming’in penisilini keşif hikâyesi, kontrol dışı gelişen dış faktörlerin keşiflerde büyük ölçüde etkili olabileceğini göstermesi açısından ayrı bir önem taşır. Fleming 1928 yılında, zararlı bir bakteri türü üzerinde çalıştığı dönemde, tatil dönüşü uğradığı laboratuvarında çok enteresan bir durumla karşılaşır.

Bakteri kültürünü barındıran bir kabı açık unuttuğunu ve kabın bir kısmının küflenmiş, pislensmiş olduğunu fark eder. Ancak kabı hemen temizlemek istemez, daha dikkatlice inceler. Küfün bulunduğu kısımlardaki bakterilerin öldüğünü, küfsüz kısımlardakilerin ise yaşamaya ve üremeye devam ettiğini görür. Daha sonra gerçekleştirdiği test ve deneylerde, bu küften çıkan bir sıvının pek çok zararlı bakteri üzerinde de etkili olduğunu gözlemler. Tavşan, fare ve insanlar üzerinde yapılan testler sonucunda, bu küfün açık bir yan etki taşımadığını anlar. Fleming bu küfün “*Penicillium*” cinsi yeşil bir mantar türüne ait olduğunu tespit eder ve bakterilerin ölümünden sorumlu sıvısına da “*penisilin*” (*penicillin*) adını verir. Ne var ki Fleming, penisilini mantardan ayırıştırıp saf olarak elde etse de bu işin çok uzun ve zahmetli olmasından dolayı çalışmalarını ilerletmez. Sonradan, 1939 yılında, Oxford Üniversitesinde görev yapan Howard Florey ve Ernst Chain penisilini çok zahmet gerektirmeyen yöntemler kullanarak büyük ölçekte üretmeyi başarırlar. Penisilin, öldürücü bakteriyel hastalıklarla savaşılabilen ilk antibiyotik olarak tarihe geçer. Penisilin keşfi bu üç bilim insanına 1945’te Nobel ödülünü kazandırmıştır.

Fleming’in penisilini keşfinde şu iki unsur bir arada ele almamız gerekiyor: tatil dönüşü laboratuvarında karşılaştığı manzara ve bu durum karşısındaki tepkisi. Fleming’in o dönem çalışmakta olduğu laboratuvar Londra’daki St. Mary Hastanesi’nin bodrumunda, kalorifer dairesi yanında bir odadır. Havalandırma ancak odada bulunan iki pencere vasıtasıyla sağlandığından içeriye sık sık toz, yaprak, mantar, vs. girdiği, bu yüzden de bakteri kültürlerinin pek çok kez pislendiği ve bozulduğu biliniyor. Keşfe yol açan bakteri kültürüne umulmadık biçimde pek çok hastalığa deva olacak bir mantar türü yapıyor. İşte kontrol dışı gelişen bu dış faktör sayesinde zararlı bakterilere karşı etkili bir madde birden belirmiş oluyor. Sayısız insanın hayatını kurtarmış bir keşfin gayret ve iradeyi aşan böyle bir yönü var.

Öbür yandan, bakteri kültürlerinin kirlenmesi olağan bir durum olduğundan onları temizlemenin normal bir prosedür olduğunu düşünebiliriz. Ancak Fleming, o gün laboratuvarında karşılaştığı manzara karşısında normal sayılabilecek bir davranış

sergilemiyor. Pislenen bakterilerin bulunduğu kabı hemen temizleme refleksi göstermiyor. O da Arşimet gibi, sıradan sayılabilecek bir olaya sıra dışı bir gözle bakarak karşılaştığı durumu daha detaylı incelemeye başlıyor.

Fleming normalde olduğu gibi, pislenen kabı hemen temizlemeye kalksaydı, kaba dikkatlice bakmasaydı, karşısına çıkan fırsattan yararlanamayacaktı. Sıradan bir durumun fırsata dönüşmesi Fleming'i küfün bakterilerle nasıl etkileştiğini anlamaya yönelten merak ve sezgisi sayesinde oluyor. Fleming, bakteriler üzerine yapmış olduğu çalışmalarından gelen deneyim ve birikimle bu fırsatı kullanarak önemli bir keşfe imza atmıştır. Şimdi tıbbi tanı konmasında akıl ve sezginin rolünü gösteren kurgusal bir örnekle konuyu açalım.

Bir Dizi Klasığı: Doktor House

2004-2012 arası sekiz sezon hâlinde yayınlanmış olan *Dr. House (House M. D.)* dizisi hastalık teşhisi ve tıbbi tedavide akıl ve sezgi etkileşimini görebileceğimiz mükemmel senaryolar içerir. Dizi, bir hastanenin tanı koyma merkezinin başındaki huysuz, geçimsiz, ama dahi Doktor Gregory House'un birkaç kişilik ekibiyle birlikte teşhisi zor hastalıkları nasıl bulup tedavi ettiklerini konu alır.

Dizinin ilk sezon birinci bölümünde, Rebecca isimli bir öğretmen hastalığını anlama çabası işlenir. Rebecca yirmi dokuz yaşında bir kadındır. Bir gün sınıfında aniden rahatsızlanıp bilincini kaybeder. Hemen hastaneye kaldırılır. Rebecca daha önce de bir defa nöbet geçirmiş olup bu son nöbetinde konuşma yetisini geçici olarak kaybetmiştir ve beyin işlevlerini hızla yitirmektedir. Dr. House ekibiyle beyin fırtınası yapar. Ekip çeşitli olası hastalıklar üzerinde durur, hastaya kortizon vererek tedavi etmeye başlar. Ancak hastanın durumu başta biraz düzelse de sonradan daha da kötüleşir. Dr. House, ekibinden birilerini hastalık teşhisine yardımcı olabilecek bir ipucu bulmaları amacıyla hastanın sınıfını ve evini incelemeleri için görevlendirir. Ancak gelen inceleme raporunda dikkate değer bir şey bulamaz. Yine beyin fırtınası yapılan bir değerlendirme toplantısında hastanın evini inceleyenlerden

biri evde domuz jambon yediğini söyler. Bunun üzerine Dr. House bir an duraklar ve bunu söyleyeni azarlamaya başlar. Niye bunun raporda yer almadığını sorar. Raporu hazırlayana önemsiz bir ayrıntı gibi gelen bu nokta House'un aklında bir şimşek çakmasına sebep olmuştur. House hastalığın domuz etinden bulaşan ve hastanın beynine yerleşen tenyalardan kaynaklanmış olabileceğini düşünür. Zaten verilen kortizonun hastanın durumunu daha da kötüleştirilmesi bu yeni teşhisle uyumlu bir belirtidir.

Tanı ekibinden bir doktor bu tenyaların beyinde olması hâlinde hastanın bacak kaslarında da bulunması gerektiğini söyler. O hâlde bacağa çekilecek röntgende bu tenyalar görülebilecektir. Daha önceden beyne çekilen tomografide tenyaların görülemezliği de tenyanın oluşturduğu kistin beyin sıvısıyla aynı yoğunlukta olmasıyla açıklanabilir. Bacağa çekilen röntgende tenyalar görülür ve hastalık başarıyla teşhis edilmiş olur.

Dizinin her bölümü, aşağı yukarı bu minvalde dönen olaylara dayalı ilginç hastalık tanıları sunar. Dizinin ele aldığımız bölümünde, Dr. House ekibiyle beyin fırtınası yaparken kimsenin dikkatini çekmeyen bir ayrıntıya dikkat kesilerek hastalığı teşhise götürecek fikre ulaşmıştır. Sonrasında bu fikir sınanmış, sezginin doğruluğu hastaya çekilen röntgenle ortaya konmuştur. Buraya kadar, bilimsel faaliyeti anlamayı kolaylaştıracı örnekler verdik. Şimdi bu örneklerden hareketle bilimsel faaliyetin içerdiği değişik bağlamları inceleyeceğiz.

Bilimsel Faaliyetin Farklı Yönleri

Bilimsel faaliyetin yapısını daha iyi anlamak için onu karakterize eden farklı yönleri açıklığa kavuşturmak gerekir. Bilimsel faaliyet araştırmayla başlar. Araştırma belli bir problem çerçevesinde gelişebileceği gibi henüz problemin tam belirlenemediği durumlarda genel bir ilgiyle de başlayabilir. Hatırlanacağı üzere, Arşimet ve Dr. House çözmeleri gereken belirgin problemlerle karşı karşıya kalmışlardı. Fleming ise zararlı bakteriler üzerinde tam bir probleme odaklanmadan genel olarak çalışmaktaydı. Bu örneklerin de gösterdiği üzere, araştırmaları iki ana gruba ayırabiliriz. Belli bir problem bağlamında ilerleyen araştırmalar **odaklanmış**

araştırmaları (*investigations*), belli bir alanda yapılan ama henüz üzerine gidilecek bir problemin netleşmediği genel araştırmalar ise **odaklanmamış araştırmaları** (*explorations*) oluşturur.

Odaklanmamış araştırmaya en iyi örnek belki de tez konusu arayan doktora öğrencileridir. Belli bir alanla ilgilenmeye başlamış ancak o alanda üzerine gidecekleri bir problemi henüz net olarak görememişlerdir. Kendilerine uğraşacakları bir problem buldukları zaman araştırmaları odaklanmış olur. Bilimsel faaliyetin araştırmayla başlayan bu yönüne **araştırma bağlamı** diyelim. Araştırma bağlamında ilgilenilen alan veya problem hakkında bilgi edinimi ve anlayış berraklığı amaçlanır. Okumalar, saha araştırmaları, gözlem veya deneylerden elde edilecek veri toplama faaliyeti ve elde edilenleri anlama, değerlendirme çabası bu bağlama girer.

Araştırmanın amacı bir bakıma ele alınan probleme çözüm üretmeye yardımcı olacak bir alt yapı kazanmaktır. Elindeki verileri yorumlayan ve kritik bir değerlendirmeye tâbi tutan kişi yavaş yavaş çözüm önerileri geliştirmeye başlar. Çözüm önerisi sunmak, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, problemin karmaşıklığına bağlı olarak insanı zorlayabilir. Bilimde elde edilen verileri açıklayarak probleme çözüm olacak şekilde geliştirilen önerilere **hipotez** (*hypothesis*) denir. Hipotezler çoğu kez “Şu faktör, şu faktörle şöyle bir ilişki içindedir” veya “Şu olay şu sonucun sebebidir,” gibi ifadelerle ortaya konur. Arşimet’in küvetten taşan su ile küvetteki suya batan cismin hacmi arasında orantılı bir ilişki olduğunu düşünmesi hipoteze örnek olarak verilebilir. Hatırlanacak olursa Arşimet bu ilişkiyi anlık bir sezgiyle yakalamıştı. Dolayısıyla hipotezin formüle edilmesi problemin çok karmaşık olduğu durumlarda akıldan çok sezginin yardımıyla olur. Charles Sanders Peirce, Karl Popper gibi pek çok bilim felsefecisine göre bilim insanları hipotezleri nispeten kaotik bir süreç içerisinde formüle eder. Yani varılan sonuç pek çok kez, belli bir prosedürün takip edildiği mekanik bir sürecin getirisi olarak ortaya çıkmaz. Bu süreçte pek çok iç ve dış faktör rol oynar. Mevcut problemin çözümüne aday olan düşüncenin kavrandığı, yani bilimsel eylemde hipotezin formüle edildiği yöne keşif bağlamı (*context of discovery*) diyelim.

Şekil 2.1. Kenan Özcan karikatürü; keşif bağlamının gerekçelendirme bağlamıyla karıştırılması

Burada kullandığımız “keşif” teriminin bilimde ve gündelik dilde kullanılandan daha geniş bir anlama sahip olduğunu vurgulamamız gerekiyor. Genelde, zaten var olan bir şeyin bulunmasına “keşif” (*discovery*), daha önce bulunmayan yeni bir şeyin ortaya konmasına da “icat” (*invention*) denir. Örneğin, Fleming penisilini keşfetti, Edison ampülü icat etti. Bu adlandırmanın, sonucun bilimsel olarak ortaya konmasından sonra sonucun niteliği üzerinden yapıldığını fark etmişsinizdir herhâlde. Keşfedilen şey zaten vardı, icat edilen ise önceden yoktu. Ancak hem keşfe hem de icada yol açan temel düşüncenin biri tarafından kavranması, mümkünse bir hipotez şeklinde formüle edilmesi zihnin bir kavramı ya da yargıyı keşfi sayılabilir. Çünkü burada kişi o fikri iradesiyle bilinçli olarak üretmiyor. Fikir ona beklenmedik biçimde beliriyor. “Fikrin keşfi” derken, kişinin bir fikirler âlemine yolculuk yapıp orada karşısına çıkan keşfetmesini kastetmiyoruz. Amerika’nın keşfi gibi tecrübe alanında yapılan

keşifler doğal olarak böyle bir imada bulunabilir ancak düşünce-
de yapılan keşiflerin bu şekilde gerçekleşmesi gerekmiyor. Kısa-
ca “keşif bağlamı” derken kullandığımız “keşif” terimini bundan
böyle bu geniş anlamıyla kullanacağız.

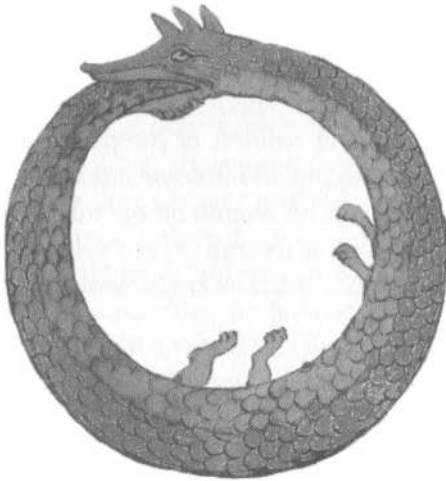
Keşfi, fikirlerin keşfini de içerecek genişlikte anlarsak düşün-
ce ile tecrübe arasındaki ilişkinin nasıl kurulacağı sorusu ortaya
çıkır. Nitekim zihnin bir fikri keşfetmesi, o fikrin tecrübi ger-
çeklikte bir karşılığı olduğunu göstermez. Bunu anlamak için de
fikrin sınanması gerekir. Bilimsel faaliyetin şimdi ele alacağımız
yönü tam da bu noktaya vurgu yapmaktadır.

Bir hipotez öne sürmek sorunun çözüldüğünü göstermez. Hi-
potez pekâlâ yanlış olabilir. Nitekim Dr. House, Rebecca’da gördü-
ğü belirtileri açıklamak için birden fazla hipotez geliştirmiş ancak
bunları yeni çıkan belirtiler ışığında elemiştir. Arşimet ve Fleming’in
hikâyelerinden hatırlanacağı üzere bir hipotez geliştirmek bilimsel
faaliyetin sadece bir yönünü oluşturmuyordu. Bilim insanlarının for-
müle ettikleri hipotezlerin sağlam bir dayanağa sahip olup olmadı-
ğını anlamak için bir dizi deney ve test yaptıklarını da görüyoruz.
Rebecca’nın hastalığı hakkında geliştirilen tenya hipotezinin bacak
kaslarına çekilen röntgende gözüken tenyalar ile gerekçelendirildi-
ğini hatırlayalım. Kısaca, zihinde beliren her yeni fikir doğru olma-
yabilir. Bu yüzden hipotezin bir sınamadan geçirilmesi, test edilip
gerekçelendirilmesi gerekir. Hipotezin gerekçelendirilmesine de
gerekçelendirme bağlamı (*context of justification*) diyelim. Keşif
ve gerekçelendirme bağlamları birbiriyle ilişkidir ancak birbirleri-
ne karıştırıldıklarında ortaya önemli bir mantık hatası çıkar. Önce
bu hatayı inceleyelim sonra da keşif ve gerekçelendirme arasındaki
ilişkiyi daha detaylı biçimde anlamaya çalışalım.

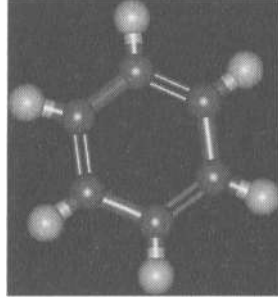
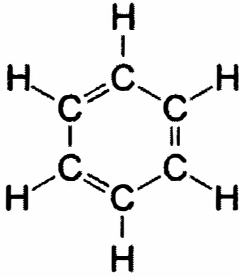
Köken Hatası

Bir hipotezin doğruluğunu veya yanlışlığını gerekçeleri-
ne bakarak değil de nasıl ortaya çıktığına dikkat çeken keşif
süreci çerçevesinde veya o hipotezi ortaya atanların motivas-
yonları açısından değerlendirmek **köken hatası** (*genetic fallacy*)
olarak bilinir.

Bir düşünce birine rüyasında belirdi diye düşünceyi incelemekten reddetmek veya kabul etmek köken hatasına tipik bir örnektir. Mesela, August Kekulé benzen molekülünde atomların nasıl bir düzen içerisinde dizildiğini anlamaya çalışırken çok farklı modeller dener ama bir türlü olumlu sonuç alamaz. 1865 yılı bir kış gecesi yine konu üzerinde kafa yorarken sandalyesini ateşe yaklaştırdığı esnada kendinden geçer ve hafifçe uyuklar. Rüyasında atomların dans ettiğini, yavaşça bir yılan şeklini aldıklarını ve sonunda yılanın kuyruğunu ısırdığını göreyerek uyanır. Kekulé uyandığında rüyasında gördüğünü “bu rüyanın gerçekle ne alakası olur” deyip de göz ardı etmez. Ne yapar? Kuyruğunu ısırarak yılanı hareketle benzen molekülündeki karbon atomlarının halka şeklinde bir dizilimle modellenebileceğini düşünür. Yaptığı deneylerle bu modelini test eder ve model testlerden başarıyla geçer. Kekulé bu modeli rüyasında gördüğü için, benzen molekülünün halka şeklinde olamayacağını savunanlar köken hatasına düşer. Modelin sağlamlığı bilimsel sınamadan başarıyla geçip geçmemesiyle ölçülür, nasıl bulunduğuyla değil.

Şekil 2.2. Mitolojide “Ouroboros” ismiyle anılan, kendi kuyruğunu ısırarak yılan (Kaynak: “Ouroboros” Vikipedi maddesi, <https://tr.wikipedia.org/wiki/Ouroboros>, Son erişim tarihi: 25.03.2021)

Şekil 2.3. Benzen Moleküllü Modeli, 6 Karbon-6 Hidrojen atomunun dizilimi (Kaynak: "Benzen" Wikipedi maddesi, <https://tr.wikipedia.org/wiki/Benzen>, Son erişim tarihi: 25.03.2021)

Bir düşüncüyü sadece o düşüncüyü ileri sürenlerin motivasyonları açısından değerlendirmek de başka bir köken hatasıdır. Amerikan filozof John Searle'un verdiği bir örnek üzerinden bu noktayı daha iyi anlayabiliriz. Searle, gerçekçiliği (*realism*) reddeden görüşlerin beşerî bilimler ve kültürel araştırmalar gibi alanlarda³⁸ yaygınlaşmasının arkasında ilginç bir motivasyon olduğunu savunur. Ona göre bu felsefi görüşler, pratik başarılarıyla devamlı önde durmakta olan doğa bilimleri ve mühendislik karşısında bahsi geçen diğer alanların akademik otonomilerini güçlendirip kendi konumlarını sağlamlaştırılmalarına hizmet etmektedir. Bu yüzden de el üstünde tutulmaktadırlar. Ne var ki Searle sırf bu sebepten dolayı getirilecek bir eleştirinin köken hatasına yol açacağını ifade eder ve gerçekçilik karşıtı görüşleri felsefi açıdan incelemeye tâbi tutar (Searle, 1999, 19-20).

Keşif bağlamı ile gerekçelendirme bağlamı arasındaki ayrım bilim felsefecilerince çok önemsenir ve oldukça temel bir ayrım olarak ele alınır. Ancak son dönemde yapılan tartışmalara dikkat ettiğimizde bu ikili ayrımın sorgulandığını görmekteyiz. Örneğin hipotezin keşfini esas alan bağlamdan ayrı olarak hipotezin daha da netleştirileceği ve sınanmaya değer olup olmadığının belli ölçütlerce değerlendirileceği başka bir bağlamdan da bahsedilir (Lauden, 1981, 181-191). Bu yeni bağlama **açılım bağlamı** (*context*

38 Searle'un kullandığı terim tam olarak "humanities"dir.

of pursuit) diyelim. Hipotez bu bağlamda âdeta açım lanarak daha detaylı incelenir. Ele alınan hipotezin mantıksal sonuçları irde lenerek onlardan gözlemlenebilir, ölçülebilir birtakım öngörüler (*predictions*) üretilmeye çalışılır. Dr. House'un tanı ekibinden bir doktorun beyinde tenya olması durumunda bacak kaslarında da tenya bulunması gerektiği yönündeki tespitini hatırlayalım. İşte bu tespit söz konusu tenya hipotezinden test edilmek üzere türe tilmiş bir öngörü olarak açılım bağlamını örnekler.

Ayrıca keşif bağlamında problem den kaynaklanan belli sınırların ve koşulların hipotezin formüle edilmesindeki etkisine dikkat çekilir. Hipotezin eldeki verileri açıklayacak şekilde formüle edilmesi gerektiğinden kısmi olarak zaten gerekçelendirilmiş olduğuna değinilir. Örneğin Arşimet, taç problemini taca zarar vermeden çözecek bir hipotez geliştirmek zorunda kaldığından muhtemelen başka pek çok hipotezi elemiştir. Dr. House ise Rebecca hakkındaki son hipotezini geliştirirken mevcut belirtilere ilaveten tenyanın beyin sıvısıyla aynı yoğunlukta oluştundan dolayı tomografide gözükme yişini de açıklayabilmiştir. Gerekçelendirme bağlamı da birazdan tartışacağımız üzere keşfe ait hususiyetler barındırabilir. Bütün bunlar keşif ve gerekçelendirme bağlamlarının iç içe geçebileceğini göstermektedir. Ancak iki bağlamın hedefinin ve işleyişinin aynı olduğu da söylenemez. Aralarında önemli bir fark bulunur. Keşif bağlamında önemli fikirler arasında dikkate değer bir hipotez formüle edilmesi beklenir. Gerekçelendirme bağlamında ise bu hipotezin doğruluğunu gösterecek sağlam bir dayanak ortaya konması istenir. Şimdi matematikten bir örnekle keşif ve gerekçelendirme bağlamlarının nasıl iç içe geçebileceğini görelim.

Fermat'nın Son Teoremi

Gerekçelendirmenin keşif unsurları içermesi sadece deneysel bilimlerde değil diğer disiplinlerde de görülür. Buna en güzel örneklerden biri "Pierre De Fermat'nın son teoremi" ("Ferma" şeklinde okunur) olarak bilinen teoremdir. Şimdi bu teoremin ispatlanma öyküsüne kısaca bir bakalım. On yedinci yüzyılda yaşamış Fransız hukukçu ve matematikçi Fermat şu teoremi ortaya atmış:

Herhangi x , y , ve z pozitif tamsayıları için, $x^n + y^n = z^n$ ifadesini sağlayan 2'den büyük bir doğal sayı (n) yoktur.

Fermat, bu teoremi İskenderiyeli matematikçi Diaphantus'un Latinceye *Arithmetika* adıyla çevrilen kitabının bir nüshasına not edip Latince olarak şöyle yazmış: "Bu teoremin müthiş bir ispatını buldum, ama burada onu yazacak kadar yer yok!" (Aczel, 1996, 9). Fermat'ın ispatladığını söylediği bu teoremi ispatlamak için matematikçiler üç yüzyıl uğraşmışlar ama geçerli bir ispat önermemişlerdir. Bu teorem ancak yirminci yüzyılın sonlarına doğru İngiliz matematikçi Andrew Wiles tarafından ispatlanabilmiştir.

Wiles bu teoremi ispatlamak için yedi yıl inzivaya çekilerek dikkatini sadece bu işe verir. 1993 yılında Cambridge Üniversitesinde yapılan bir konferansta bulunduğu sonuçları akademi ile paylaşır. Akabinde yaklaşık iki yüz sayfaya yakın bir metne dönüşen ispat önerisi incelenmek üzere uzman matematikçilere gönderilir. Uzmanlardan biri Wiles'in ispat önerisinde ciddi bir açık bulunduğunu keşfeder ve Wiles da bu açığı kabullenir. Bunun üzerine Wiles eski bir öğrencisi olan Richard Taylor ile bu açığı kapamaya çalışır. Aylarca ispat üzerinde çalışırlar ama tatmin edici bir sonuca ulaşamazlar. Taylor işi bırakır. Wiles da bırakmak üzereyken son bir defa takıldıkları yere göz atar. Neden hata yaptığını anlamaya çalışırken 19 Eylül 1994'te aniden bir aydınlanma yaşar ve ispatı tamamlayacak son halkayı bulur. Yaptığı hatayı önceden nasıl göremediğine hayıflanıp yirmi dakika öylece donakaldığını söyler (Singh'ten alıntı, Singh, 1997, 186-187). Sonrasında ispat tamamlanır, ispatın sağlamlığı uzmanlarca onaylanır ve düzeltmelerle birlikte 1995 yılında *Annals of Mathematics* dergisinde yayımlanır.

Fermat'ın son teoreminin ispatlanma öyküsü bize bir tezi gerekçelendirmenin bazen yüzyıllar alacak kadar zorlaşabileceğini gösteriyor. Böyle karmaşık teoremlerin gerekçelendirilmesindeki zorluk, ispat yaparken takip edecek belli bir mekanik prosedür olmamasından kaynaklanır. Başka bir deyişle, elimizde ispata nereden başlayıp sırasıyla hangi adımları atarak kaç adım sonra hedefe ulaşılabilceğimizi gösteren bir harita veya şema

yok. Böyle bir belirsizlik içinde matematikçi ilgili olabileceğini düşündüğü alanları ve kavramları bir araya getirip adımlarını en ince ayrıntısına kadar netleştirerek yavaş yavaş atmaya çalışır. Ancak hedefe ulaşamayabilir.

Wiles'ın ispatını inceleyen uzmanlar, Wiles'tan önceki üç yüzyıllık süreçte ve özellikle de yirminci yüzyılın son yarısında ortaya konan matematiksel yeniliklerin katkısına dikkat çekerekler. Wiles'ın başarısını matematiğin birbirinden tamamen ayrı kabul edilen alanları arasında ilişki kurup farklı dalları birleştirebilmesine bağlarlar. Wiles'ın farklı alanlar arasındaki ilişkileri görebilmesini sağlayan bu çok yönlülüğü işini kolaylaştırmıştır. Fakat kendisinin de ifade ettiği üzere Wiles'ın ispat sürecinde tıkanıklık yaşadığını ve bunu anlık bir sezgiyle aştığını görüyoruz. Bu durum, gerekçelendirmenin de sezgilerle yönlendirilebileceğine işaret eder. Dolayısıyla sezgisel keşifler bir hipotezin formüle edilmesinde etkili olduğu gibi o şeyin gerekçelendirilmesinde de etkili olabilmektedir. Keşif ve gerekçelendirme bağlamları bu örnekte olduğu gibi bazen iç içe geçer.

Bu öykü bize aynı zamanda keşif ve gerekçelendirme arasındaki ilişki incelenirken gözden kaçan başka bir yönü de gösterir. Keşfettiğimiz şeyin gerekçelendirilmesi adına ortaya koyduğumuz argümanlar belli bir prosedür çerçevesinde kolayca denetlenebilir ve açıkları olup olmadığı fark edilebilir. Bu yüzden Wiles'ın ilk önerisindeki açık kolayca tespit edilmiş, son önerisi ise başarılı bulunmuştur.

Bir hipotezin ortaya atılması keşif bağlamını verirken, bu hipotezi destekleyecek argüman üretmek gerekçelendirme bağlamını verir. Her iki bağlamda da belli oranlarda sezgi devreye girebilir ve belli ölçülerde keşif yapmak gerekebilir. Bu bağlamlarda, algıların, tecrübenin ve sezginin akla veri sağlaması ve belli bir oranda da akli yönlendirmesi söz konusudur. Ancak hipotezi destekleyecek argüman ortaya konduktan sonra argümanın gücünü test etmek veya önerilen ispatın başarılı olup olmadığını anlamak için aklın veriye veya yönlendirilmeye ihtiyacı kalmaz. Akıl, belli bir prosedür çerçevesinde argümanların veya ispatların değerlendirmesini kolayca yapılabilir. Burada söz konusu

olabilecek zorluk ispat önerisi olarak sunulan argümanın uzunluğuna bağlı olarak değişir. Üç yüz sayfalık argümanla üç sayfalık argümanı değerlendirmek elbette bir sayılamaz. Bazı bilgisayar programlarının belli birtakım teoremler için önerdikleri ispatlar GB'larla ifade edilen bir uzunluğa sahip olabilmektedir. Bu kadar uzun argümanların değerlendirmesi insan yaşamını aşan zaman dilimleri gerektireceğinden insan için ciddi bir probleme sebebiyet verir. Fakat makul uzunluktaki ispat önerileri için konuşacak olursak ispatın kontrol edilmesiyle ilgili olarak ortaya çıkan ayrı bir bağlamdan bahsedebiliriz. Bilim felsefecilerinin dikkatini pek çekmemiş bu bağlama da **denetleme bağlamı** diyelim. Bu bağlam, keşfe imkân veren sezgilere en az bağımlı alan olarak neredeyse tamamen mekanik prosedürler çerçevesinde işler. Aklın en yoğun olarak kullanıldığı bağlam denetleme bağlamı gibi görünüyor. Şimdi keşif, gerekçelendirme ve denetleme arasındaki ilişkiyi daha iyi anlamak için beyaz perdeye aktarılmış başka bir matematik öyküsünü inceleyelim.

Sonsuzluğu Bilen Adam Filmi

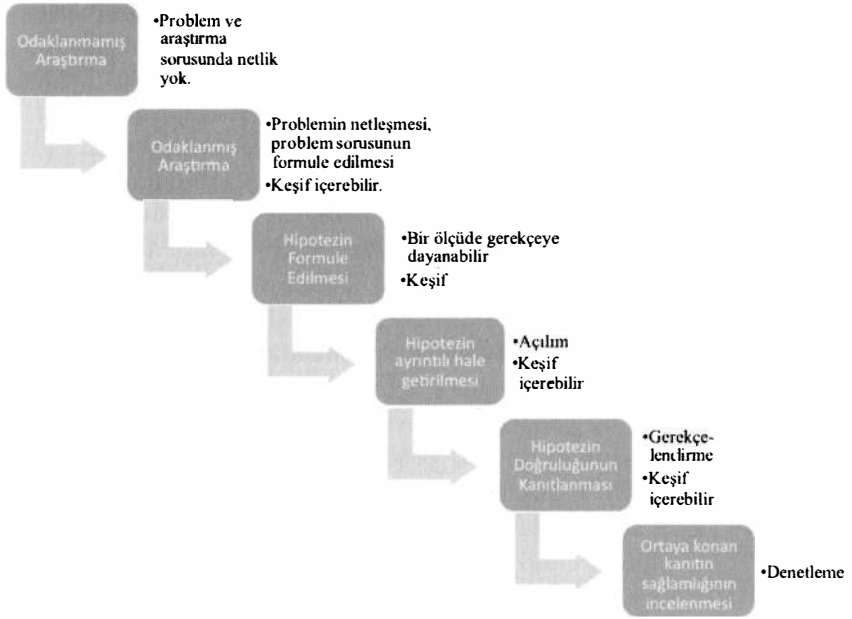
Keşif, gerekçelendirme ve denetleme bağamları arasındaki ilişkiyi en iyi anlatan örneklerden biri *Sonsuzluğu Bilen Adam* (*The Man Who Knew Infinity*, 2015) filmidir. Bu film ünlü İngiliz matematikçi Godfrey H. Hardy'nin Hint asıllı genç bir matematik dehası olan Srinivasa Ramanujan'la tanışmasını ve çalışmasını konu alır. Filmde Ramanujan'ın Cambridge Üniversitesinde hocalık yapmakta olan Hardy ile temasa geçmesi sonucu başlayan olaylar anlatılır. Ramanujan Hindistan'dan Hardy'ye çok orijinal matematik fikirleri içeren bir mektup göndererek kendisiyle çalışmak istediğini ifade eder. Mektubu okuyan Hardy önce bir arkadaşının kendisine şaka yapmak istediğini düşünür. Zira mektup çok ileri matematik sezgilere sahip biri tarafından yazılmışa benzemekte ama hiç duyulmadık bir isimle Hindistan'dan gönderilmiş gibi görünmektedir. Ne var ki gerçek ortaya çıkar ve işin şaka olmadığı anlaşılır. Hardy hemen Ramanujan'ı üniversiteye davet eder. Ramanujan da Hardy'nin yanına gelerek onunla çalışmaya başlar.

Filmde Ramanujan'ın matematik problemleriyle uğraşırken Hardy'yi etkileyen çok yeni yaklaşımlar ortaya koyduğuna dikkat çekilir. Ancak Hardy Ramanujan'a bunların ispatlanmadığı takdirde hiçbir değer taşımayacağını ısrarla anlatır durur. Ramanujan ispat yapmayı öğrenmek için derslere girer, çok uğraşır ama hata yapmaktan bir türlü kurtulamaz. Hardy her seferinde Ramanujan'ın ispat olarak verdiği metinlerdeki hataları bulur ve ona yol gösterir. Ramanujan ispatlama işinden çok sıkıldığı bir gün Hardy'ye "Zihnim sizinki gibi çalışmıyor" diyerek sitem eder. Başka bir gün de fikirlerini nasıl elde ettiğini açıklarken şöyle der: "Bu formülleri bana Tanrım Namagiri, ben uyurken veya dua ederken veriyor." Zorlu geçen beş yıl içerisinde Ramanujan vereme yakalanır ama sonunda Hardy ile beraber önemli çalışmalara imza atar.

Gerçekler üzerinden kurgulanmış bu senaryoda Ramanujan sezgilere, ilhama veya kendi yorumuna göre dinî tecrübeye dayalı keşif bağlamı merkezinde çalışan bir matematikçiyi temsil eder. Hardy ise gerekçelendirmenin gerekliliğine vurgu yapan, Ramanujan'ı bunun önemine ikna etmek isteyen ve ortaya konan çalışmaları da denetleyen bir matematikçiyi. Hardy kendisine ispat olarak sunulan materyali kolayca denetler. Ancak Ramanujan kadar kolay keşif yapamaz. Bu yüzden Ramanujan'ın sezgilerine çok değer verir ve o sezgilerin yönlendirilmesi için ona yardımcı olmaya çalışır. Hardy ve Ramanujan arasında bu şekilde gelişen entelektüel etkileşim keşif, gerekçelendirme, denetleme bağlamlarını ve bu bağlamların birbiriyle ilişkisini gayet güzel örneklemektedir.

Sonuç olarak, araştırma, keşif, açılım, gerekçelendirme ve denetleme bağlamları bilimsel faaliyetin farklı yönlerini oluşturur. Bu bağlamların bazılarının bazılarıyla iç içe geçebilmesi bazı örneklerde de görüldüğü üzere mümkün olabiliyor. Bağlamların bu etkileşimlerinden dolayı onları bilimsel faaliyetin içinde farklı süreçler olarak değil de farklı yönler olarak ele almak daha uygundur. Bilimsel faaliyetin izlediği süreçleri ortaya çıkarmaya çalışan eserlerin yaptığı sınıflandırmalarda bu bağlamlardan birkaçı bir arada bulunabilir. Şimdi süreç ve bağlam arasındaki ilişkiyi ve farkı sosyal psikoloji uzmanı Graham Wallas'ın çalışmaları ışığında ele alalım.

Tablo C: Bilimsel faaliyetin ana hatlarıyla içerdiği süreçler

Wallas'ın Sosyal Psikolojik Analizi

Graham Wallas, büyük keşiflere yol açan ve keşifle ilişkili olarak gerçekleşen süreçleri dört evreli bir daire şeklinde ele alarak bu evreleri şu şekilde özetler:

1. **Hazırlık Dönemi** (*Preparation*): İlk evredir. Bu evrede kişi bir problem veya konu üzerinde düşünmeye, araştırmaya başlar. Çözüm adına kaynak taraması, veri toplaması, görüş alışverişinde bulunması, analiz ve değerlendirmelerde bulunması bu ilk evreye ait unsurlardır. Bizim daha önceden “araştırma bağlamı” dediğimiz bağlama tekabül eder. Ancak kendine tam olarak bir problem belirlememiş kişi araştırma süreci içinde üstüne gitmeye değer bir problem keşfederse “keşif” bağlamı da söz konusu olur.
2. **Kuluçka Dönemi** (*Incubation*): İlk dönem sonrasında dakikaları, saatleri, günleri, haftaları, ayları belki yılları

bulabilen bir evredir. Problemi bir türlü çözemeyen kişi bu evreye geldiğinde artık bir ara vermeye karar verir ve problemle aktif bir biçimde ilgilenmekten vazgeçer. Kendisini rahatlatacak eylemlerde bulunur. Problem artık suuraltına atılmıştır ve orada işlenmeye devam eder.

3. **Aydınlanma Anı** (*Illumination*): Kuluçka dönemini takiben orijinal bir fikrin kişinin zihninde ansızın, beklenmedik biçimde belirmesidir. Belirsizlikten netliğe aniden bir geçiş olur. Bu ana Arşimet'in "buldum" sözüne atfen "Eureka anı" da denir. Bu aşamanın keşif bağlamı ile ilişkisi açıktır. Wallas'ın bu evreyi "aydınlanma" olarak adlandırmasının altında aniden beliren fikrin ilgili probleme gerçekten bir çözüm oluşturduğu varsayımı yatıyor. Çünkü "aydınlanma" terimi, problemin doğurduğu karanlığın kaybolup çözümün ortaya çıktığını ima ediyor. Nitekim anlık sezgiyle gelen fikirlerin problemlere çözüm getirmesi bilim tarihinde yaygın bir durumdur. Ancak bu genellemenin her zaman geçerli olmadığını daha önce vurguladık. Anlık sezgiyle gelen fikirler bizi yanlış da götürebilir. Bu yüzden onları sınavarak doğru olup olmadıklarını, ele alınan probleme çözüm getirip getirmediğini göstermemiz gerekir. Sınanmadan bu durum bilinemeyeceğinden dolayı, Wallas'ın söz konusu varsayımı sorunlu görünüyor. Wallas düşünceleri sınavanın gerekliliğini zaten kabul ediyor ve bunu son evre olarak sınıflandırıyor. Ancak üçüncü aşamanın "aydınlanma" şeklinde adlandırılması, problem sanki bu evrede çözülmüş izlenimi veriyor. Bu yüzden de yapmış olduğu adlandırma, bilimsel sürecin tespit ettiği aşamalarını tam olarak ifade etmiyor.

4. **Sınama Süreci** (*Verification*): Bu süreçte probleme bulunan çözüm veya yeni fikirler sınanır, doğru mu yanlış mı belli birtakım prosedürler dâhilinde anlaşılmaya çalışılır. Eğer orijinal fikir bu süreçte elenirse tekrar en başa dönülerek devam edilir. Bu evrede gerekçelendirme ve denetleme bağlamlarının rol oynadığı görülüyor. Ayrıca yine keşif bağlamının etkili olabilmesi söz konusudur. Anlık sezgiyle gelen temel fikrin sonradan netleştirilmesini ve

değerlendirilmesini içeren açılım bağlamını Wallas'ın bu dördü tasnifinde tam olarak bir yere oturtamıyoruz. Ancak bu bağlamın sezginin açığa çıktığı üçüncü evreden çok bu son evredeki faaliyetlere yakın olduğu düşünülebilir.

Wallas her keşifte bu süreçlerin hepsinin bulunmayabileceğini kabul eder. Bazı keşifler ciddi bir yenilik içermez, daha önceki keşiflerin belli değişikliklerle yeni bir form kazanmasıyla ortaya çıkar. Bu tip sıradan keşiflerde ikinci evre belki hiç gözlenmez, hazırlık döneminde yapılan çalışmalar kesinti olmadan sonuç verebilir. Ancak çığır açan pek çok keşifte bu dört evre gözlemlenmektedir (Wallas, 1926).

Sanatta Sezgi

Wallas'ın "aydınlanma" şeklinde sunduğu bizimse "anlık sezgi" olarak nitelemeyi daha uygun bulduğumuz deneyim sadece bilim insanlarına özgü bir durum değildir. Benzer tecrübeler sanatçılar ve edebiyatçılar arasında da yaygın olarak görülür. Örneğin ünlü müzik grubu Beatles'ın üyesi Sir Paul McCartney bir sabah zihninde beliren çok farklı bir ezgiyle uyanır. Bu ezginin yeni mi yoksa bildiği şarkılardan birine mi ait olduğunu başta ayırt edemez. Bunu yakın çevresiyle paylaşır ve yeni bir melodi keşfettiğine ikna olur. Sonradan bu notalar üzerine şarkı sözleri yazmaya başlanır ve süreç içerisinde çok ciddi düzeltmelerle şarkı son hâlini alır. Sonuçta tarihte en çok kaydedilen şarkı olarak kayıtlara geçen "Dün" (*Yesterday*) adlı eser ortaya çıkmış olur.

"Üçüncü Adam Kim?" (*The Third Man*, 1949) filminin senaryosu ise ana hatlarıyla filminin senaristi Graham Greene'in aklına yolda yürürken gelir. Greene Londra'daki Piccadilly Caddesi'ni yürüyüp bitirdiğinde senaryonun giriş, gelişme ve sonuç şeklinde üç ana bölümü kafasında canlanmıştı. Bundan iki yıl sonra da film gösterime girer.

Öyle gözüküyor ki gerek Paul McCartney gerekse Graham Greene bahsi geçen eserlere kaynaklık eden ana düşünceyi anlık sezgiyle yakalamışlar. Fakat keşfettikleri müzik melodisi veya film senaryosunun belli bir probleme çözüm bağlamında

ortaya çıkmadığını da gözden kaçırmayalım. Sanat keşifleri bu yönüyle bilimsel veya gündelik hayattaki pratik keşiflerden ayrışır. Dolayısıyla sanat bağlamında ortaya çıkan keşiflerde problem çözümüyle ilişkili olarak devreye giren hazırlık ve kuluçka evrelerinden bahsedemeyiz. Ancak sanatçıların deneyimledikleri sezginin bomboş bir uzayda hiçbir arka plan olmadan ortaya çıktığı da iddia edilemez. Zira Paul McCartney “Dün” şarkısının ezgisi aklında belirdiği günden önce müzikle hiç ilgilenmemiş biri değildir. Benzer şekilde Graham Greene’in de hiç yoktan söz konusu senaryoyu bulduğu söylenemez. Greene o dönemde filmin yönetmeni Carol Reed ile 2. Dünya Savaşı sonrasını konu alan bir film senaryosu üzerine çalışmaktadır ve “Üçüncü Adam Kim?” filmi savaş sonrası Viyana’sını konu alır. Bu açıdan bakıldığında, verdiğimiz örneklerde anlık sezginin deneyimlendiği evreden önce sınırları bulanık da olsa bir **arka plan evresi** bulunur.

Bunun yanı sıra müzik, resim, sinema gibi sanat dallarında belli bir iddianın rasyonel şekilde gerekçelendirilmesi temel bir amaç sayılmaz. Bu yüzden de sanat eserleri hakkında bir gerekçelendirme bağlamından bahsetmek çok anlamlı olmaz. Bu eserler ilk içe doğuştan sonra detaylandırılıp zaman alan bir süreç içerisinde mükemmel hâle getirilirler. “Dün” şarkısı da “Üçüncü Adam Kim?” filmi de ciddi bir emek sonucu tamamlanarak son hâlini almıştır. O hâlde burada çekirdek hâlindeki ilk fikrin açılıp meyve veren bir ağaca dönüşmesi anlamında bir de **açılım bağlamından** söz edilebilir. Eser ortaya çıktıktan sonra, sanat ve edebiyat eleştirmenleri tarafından incelenmesi söz konusu olur ki bu incelemeye atıfla bir **değerlendirme bağlamı** ortaya çıkar.

Keşif ve açılım bağlamları gerek bilim gerek sanatta geçerli iken gerekçelendirme bağlamı sanatta bulunmamaktadır. Değerlendirme ve denetleme bağlamları ise birbirine oldukça paralel bağlamlardır. Görüldüğü üzere, sanat dallarında geçerli olan bağlamlar bilimsel bağlamlara belli ölçüde benzetmekte, belli ölçüde de onlardan farklılaşmaktadır. Şimdi sezginin insan hayatını derinden etkileyebilme potansiyelini inceleyelim.

Wallas'ın Süreçleri	Bilimsel Bağlamlar	Sanat Bağlamları
(1) Hazırlık Dönemi	Arkaplan Evresi, Araştırma Bağlamı (Odaklanmamış Araştırmanın Odaklanmış Araştırmaya Dönüşmesi: Keşif Bağlamı)	Arkaplan Evresi, Araştırma Bağlamı
(2) Kuluçka Dönemi		
(3) Aydınlanma Anı	Keşif Bağlamı	Keşif Bağlamı
(4) Sinama Süreci	Açılım Bağlamı, Gereçlendirme Bağlamı, Keşif Bağlamı, Denetleme Bağlamı	Açılım Bağlamı, Keşif Bağlamı, Değerlendirme Bağlamı

Tablo D: Wallas'ın Süreçleri, Bilimsel Bağlamlar ve Sanat Bağlamları

James Joyce ve Epifani

Edebiyatta anlık sezgiye dayalı bir örgü içinde olayları yorumlayabilen en tanınmış yazarlardan biri İrlandalı romancı James Joyce'tur. Joyce'un gerek kısa öykülerinde gerekse romanlarında ani bir iç görü ile sıradan olaylardan hayatlarının anlamına dair önemli sonuçlar çıkaran karakterlerle karşılaşırız. Sıradan görünen pek çok şeyin daha derin bir seviyede insana çok farklı anlamlar sunarak insanın kendisi ve hayatı üzerine farklı bir açıdan bakma imkânı vermesine Joyce **epifani** (*epiphany*) der.³⁹ Bu terim aslında eski Yunan'dan beri ilahî bir tecellinin ve açığa çıkmanın ifadesi olmuştur. "İlham perisi" tabiri de sezginin, perilerin fısıltısıyla dışardan geldiğini ima eder. Joyce epifaniyi teolojik veya mitik bağıntılarından soyutlayarak kullanır. Joyce'un eserlerinde epifani tecrübesi yaşayan karakterler hayatın sıradanlığı içinde sıra dışı yönler yakalayarak kendilerini daha iyi tanıma ve anlama şansı bulurlar. Okuyucu da bu karakterlerin deneyimleri üzerinden yaşamı farklı açılardan görececek pencereler açabilir.

39 "Epifani" terimi günümüzde Joyce'un ona verdiği özel anlamdan çıkmış olup genellikle de bizim "anlık sezgi" dediğimiz durum için kullanılmaktadır.

Epifani tecrübesine güzel bir örnek Joyce'un kısa öykülerinden oluşan *Dublinliler* (*Dubliners*) adlı eserin son bölümü olan "Ölü" (*The Dead*) adlı öyküde bulunur. Öykü, Gabriel ve Gretta Conroy çiftinin yakın akrabalarınınca verilen bir partiye katılımıyla başlar ve ağırlıklı olarak Gabriel'in çeşitli kişilerle yaptığı sohbetlerle ilerler. Partinin bitmesine doğru Gabriel eşi Gretta'yı almak için yanına giderken eşinin daha önce hiç görmediği biçimde olduğu yerde donakaldığını fark eder. O esnada parti için tutulan tenor bir şarkı söylemektedir ve bu şarkının Gretta'yı çok etkilediği bellidir. Partiden o geceyi geçirmek için tuttukları hotel odasına geçtiklerinde Gretta'nın gözlerinden yaşlar boşanır ve Gretta o şarkının kendisine anımsattığı acılı hikâyeyi Gabriel ile paylaşır. Bu şarkı Gretta'ya eski âşığı Michael Furey'i hatırlatmıştır. Michael, Gretta'ya devamlı bu şarkıyı söyler, onun aşkıyla yanıp tutuşurmuş. O zamanlar Galway'de yaşayan Gretta oradan ayrılıp Dublin'e gitme kararı almış. Michael da onunla vedalaşmak için soğuk kış gününde yağan yağmura aldırmadan Gretta'nın evine gelmiş ve sonra da hastalanmış. Bu hastalık onu ölüme götürmüştü. Michael öldüğünde on yedi yaşında gencecik bir delikanlıymış. Gretta büyük bir üzüntü içinde bu hikâyeyi Gabriel'e anlattıktan sonra uyuyakalır. Gabriel bu elim hikâyeyi dinledikten sonra bir epifani tecrübesi yaşar. Gretta'yı Michael'ın yaptığı gibi ölümü göze alacak derecede tutkuyla sevememiş olduğunu fark eder. Gretta'nın da kendisine kalbinde ayırdığı yerin Michael'a ayırdığından çok daha az olduğunu anlar. Sanki asıl ölen Michael değil de kendisidir. Birden kendi ölümünü hayal eder. Evlerine parti için gittiği yaşlı akrabalarının ölümüne kendisinden daha da yakın olduğunu düşünür. Pencereden dışarı baktığında kar yağdığını görür. Bu manzara ona karın bütün bir İrlanda'yı battaniye gibi örteceğini ve ölümle de herkesin hayatının benzer şekilde örtüleceğini düşündürür. Gabriel bu yaşadığı tecrübe ile normal hayat içinde hiç yapmadığı kadar kendi derinliklerine nüfuz ederek ölümün anlamını derinden yakalamış ve ölüm üzerinden diğer insanlarla arasında manevi bir bağ kurmayı başarabilmiştir. Şimdi sezginin sanat ve edebiyatta oynadığı rolden pratik yaşamdaki yansımalarına geçiyoruz.

Bir Girişimcilik Öyküsü: Jeff Bezos

İlginç ve yeni bir fikrin kendilerine belirmesinden sonra o fikrin peşinden koşup her türlü zorluğa rağmen onu gerçekleştirmeye çalışan pek çok girişimci biliyoruz. Bu girişimcilerin yakaladıkları başarının arkasında tutkulu ama aynı zamanda da temkinli ısrarcılıkları önemli bir rol oynar. İnternet üzerinden alışverişin öncü şirketi Amazon'un kurucusu ve yıllarca resmî kayıtlarda dünyanın en zengin kişisi olmayı başarmış Jeff Bezos girişimcilik ruhunu anlamak için güzel bir örnektir. Bezos, D. E. Shaw şirketinde kıdemli başkan yardımcısı olarak çalıştığı dönemde ar-ge çalışmaları yaparken internette ilginç bir istatistiğe rastlar. İstatistiğe göre, *World Wide Web*, yani internet, ayda yüzde iki bin üç yüzlük bir oranla büyümektedir. Bezos, bu kadar hızlı büyüyen bir platformu ticaret için kullanmayı düşünür. Sonunda internet üzerinden ürün satışı yapacak bir şirket kurmaya karar verir. Önce bütün kariyerini riske atarak işinden istifa eder. Farklı bir eyalete taşınır, bu yeni işi de evinin garajında başlatır. İnternette kitap satmak üzere "Cadabra" adlı bir site kurar. Sonradan bu ismin kadavrayı çağrıştırması üzerine sitenin adını daha etkili bir isim olan "Amazon"la değiştirir. ("Amazon" hem Latin Amerika'daki uzun nehre gönderme yapar hem de birinci ve dördüncü harflerinin alfabenin ilk ve son harfleri olması sebebiyle bu sitede a'dan z'ye her şeyin bulunduğunu ima eder.) Amazon, kuruluşunun ilk ayında ABD'de elli eyalete ve kırk beş farklı ülkeye kitap satışı gerçekleştirir. Zaman ilerledikçe elektronik kitap okuyucusu *kindle* piyasaya sürülür, siteden kitap dışında çeşit çeşit ürünler satılmaya başlanır. Devamlı yeniliklerle ilerleyen site ilgi çeker ve *Time Dergisi* Jeff Bezos'u 1999 yılında, Amazon'un kuruluşundan beş yıl sonra, kapak yapar ve yılın adamı ilan eder. Bezos elde ettiği medyatik şöhreti ve devamlı artan kazancını işini büyütmek için kullanır.

Bezos dönem dönem ekonomik sıkıntıya girer. İnternette pek çok sitenin elendiği zamanda işleri duraklar, ama iş hacminin büyüklüğü ve tanınırlığı batmasını engeller. Bezos yeri gelir, krizi atlatmak için şirkette daralmaya gider; yeri gelir işleri açılır, tekrar şirketi genişletir. Amazon piyasada kendine yer

edinince Bezos 2000 yılında uzaya araç göndermek ve uzayda kalıcı bir insan topluluğu oluşturmak hedefiyle Blue Origin Havacılık Şirketi'ni kurar. Bezos, her yıl Amazon'daki bir miktar hissesini satarak bu şirkete finans sağlamaktadır. Böyle bir şirket kurmasında çocukluğunda seyrettiği "Uzay Yolu" (*Star Trek*) dizisinin epeyce etkili olduğunu söylemiştir. Bu dizinin merkezinde yer alan uzayı keşfetme ve uzayda yeni uygarlıklarla tanışma misyonu Bezos'u derinden etkilemişse benziyor. Jeff Bezos'u bugünkü konumuna getiren çıkış noktası 1994 yılında her şeyi kaybetme riskine rağmen aldığı net karardır. Bezos o günkü kararını şu sözlerle özetler: "Başarısız olsam bundan pişman olmayacaktım; ama şundan eminim ki eğer denemeseydim pişman olacaktım."

Jeff Bezos ve benzeri girişimciler ticaret alanında da yeni keşiflerin, ilginç fikirlerin ne ölçüde başarı getireceğini görme açısından önemle ele alınması gereken örneklerdir. Ancak Bezos gibi başarılı girişimcilerin başarısını sadece orijinal fikirlerine bağlamak yanıltıcı olur. Bezos'un internette bir ticaret potansiyeli görmesi, içinde bulunduğu sektörün nasıl işlediğine dair bilgisinden bağımsız düşünülemez. Ayrıca, Bezos aklına gelen fikri hayata geçirmek için çekinmeden risk almış, karşılaştığı zorluklar karşısında yılmamış, mücadele etmesini bilmiştir. Gü-nü kurtarmaya değil, ideallerini uzun vadede hayata geçirmeye yönelik bir planlama ile kazancını işini büyütmek ve kamusal alanda iyi bir portre çizmek için kullanmıştır. Bu şekilde ideali olan uzay ve havacılık şirketine doğru adım adım ilerleyerek iş yönetiminde mükemmel bir standart yakalamaya çalışmıştır. Bütün bunlar, Bezos'un başarıya ulaşmasında sezgiyle yakaladığı ilginç fikirlerin yanı sıra akli bir değerlendirme, gayret, emek, azim ve sabrın da önemli bir yer tuttuğunu gösteriyor. Girişimcilik ve ticaret kulvarında başarılı sonuçları değerlendirdiğimizde burada da bilim, sanat ve edebiyat alanlarındaki gibi sezgiden söz edebilmekteyiz. Ancak diğer alanlardaki gibi burada da sezginin yalnız başına bir önem taşımadığını, onları önceleyen bir arka plan ve sonrasında ciddi çalışmayı gerektiren süreçler içinde sonuç verdiğini görüyoruz.

Algoritma

Şimdiye kadar yapmış olduğumuz incelemenin sonucu olarak bazı problemlerin çözümünün kolay bazılarının ise zor olduğunu söyleyebiliriz. Hatta bazı problemlerin çözümüne belki de hiç ulaşamayacağız. Bazı problemlerin belli bir yöntem dâhilinde kolaylıkla çözülebildiğini ama bazılarının çözümü için yöntem takip etmenin yeterli olmadığını ifade etmiştik. Bu durumlarda kontrol dışı faktörlerin ve sezginin de çözüme yardımcı olduğunu örnekleriyle gösterdik. Ancak bunu abartıp hiçbir şey yapmadan çözüm için bir sezgi beklemek ele aldığımız örneklerdeki iradi çabayı küçümsemek ve problem çözme sürecini tamamiyle yanlış anlamak olur. Şimdi bu iradi çabanın problem çözümüne katkısını biraz daha detaylı işleyelim.

Problemi analiz edip değerlendirdikten sonra o probleme uygun bir yöntemle çözüm arayışına girebiliriz. Yöntem, sırasıyla belli kuralların takip edilmesidir. Bir iş yapmak için (örneğin problem çözmek için) kullanılan belli bir kurallar dizgesine **algoritma** (*algorithm*) denir. Bazı algoritmalar ele alınan problemi kesin olarak çözer, yani çözümü garantiler. Bu türe **analitik çözüm algoritmaları** (*solution algorithm*) diyelim. Bazıları ise çözümü garantilemez ama olası kılar. Buna rağmen işimizi önemli ölçüde kolaylaştırır. Bunlara da **kısa yol algoritmaları** (*heuristics*) diyelim.⁴⁰

Bir örnek üzerinden bu iki tip algoritma arasındaki farkı anlamaya çalışalım. Diyelim ki sabah evden çıkarken saatinizi unuttuğunuzu fark ettiniz ve saati nereye koyduğunuzu hatırlamıyorsunuz. Şöyle bir analitik çözüm algoritmasıyla aramaya başlayabilirsiniz: kapıyı aç, eve gir, kapının sol tarafından başlayarak saat yönünde ilerlemek suretiyle evdeki bütün bölümleri ve odaları tek tek ara! Bu arama algoritmasıyla evdeki her yere

40 İngilizcedeki “algorithm” ve “heuristics” terimlerinin bilgisayar bilimleri ve psikoloji disiplinlerinde farklı anlaşıldığına da işaret etmek gerekiyor. Psikolojideki genel kullanıma göre, “heuristics” sonucu garanti etmeyen bir yöntem olarak anlaşılrsa da bir algoritma türü olarak kabul edilmez, “algorithm” terimi sadece sonucu garanti eden yöntem veya kurallar dizgesi için kullanılır. Bilgisayar bilimlerindeki genel kullanım ise yukarıda açıkladığımız şekildedir. Yani “algorithm” sonucu garanti eden veya etmeyen her türlü kurallı dizgeye gönderme yapar. Bu metinde bilgisayar bilimlerindeki kullanımı esas alıyorum.

bakıp saati bıraktığınız yeri bulabilirsiniz. Ancak aceleniz varsa bu yöntem size cazip gelmeyebilir, çünkü bu türden bir arama gereğinden fazla zaman alır. Zaman probleminden kurtulmak için şöyle bir kısa yol algoritması kullanabilirsiniz: kapıyı aç, eve gir, doğruca yatak odasına git ve orayı ara! Bu algoritma sizi saati bırakmış olabileceğiniz en olası yere yönlendirerek vakit harcamaktan kurtarır, ancak sonucu garanti etmez. Saati yanlışlıkla başka bir odada düşürmüş olabilirsiniz. Eğer vakit çok dar değil ama boşu boşuna da vakit harcamak istemiyorsanız bu iki algoritmanın bir çeşit sentezi olan yeni bir algoritmaya göre hareket edebilirsiniz: kapıyı aç, eve gir, önce doğruca yatak odasına git, orayı ara! Saat orada yoksa yatak odasının solundan başlayarak saat yönünde ilerlemek suretiyle evdeki bütün bölümleri ve odaları tek tek ara!

Saat örneğinde sınırları belli ve nispeten de alanı dar bir arama yaptık. Bazı problemlerde arama alanının epeyce geniş hatta arama seçeneklerinin sınırsız olduğu durumlarla da karşılaşabiliriz. Ayrıca yukarıdaki örneklerde algoritmanın kurallarını elimizden geldiğince net biçimde ve belli bir sıra içerisinde ifade etmeye çalıştık. Örneğin, “kapıyı aç, eve gir!” gibi komutları gündelik hayatta düşünmeye bile gerek duymayız. Bunlar sağduyuya ait, ifadesine gerek duyulmayan şeylerden sayılır. Fakat başarılı bir algoritma bütün bu hususlar dikkate alınarak hazırlanmalıdır. Bu noktanın önemi özellikle bilgisayar bilimlerinde açığa çıkar.

Bilgisayarlarda kullanılmak üzere yazılan algoritmaların belli şartları sağlaması gerekir. Bu algoritmalar belli bir girdiyi işleyerek o girdiden sonlu adımda çıktı üreten kurallar dizgesidir. Eğer algoritma sonsuz adım gerektirecek olursa hiçbir zaman çıktı alamayız. Yahut gerekli adım sayısı bizim yaşam sınırlarımızı aşacak derecede uzun olursa çıktı işimize yaramayacaktır. Algoritma bilgisayarın doğrudan izleyebileceği netlikte ve düzende yazılmalıdır. “Kapıyı aç, eve gir!” gibi komutları bir robot vermezseniz, yazdığınız algoritma hata verir, çünkü robot aramayı başlatmak için kapının açılarak eve girilmesi gerektiğini sağ duyusal olarak bilmez. Şimdi basit bir bilgisayar algoritması nasıl yazılır, ona bakalım.

Örneğin öğrencilerin aldığı notların ortalamasını hesaplayan bir algoritma yazmak istiyoruz. Elimizde de on öğrencinin notu var. Şöyle bir algoritma yazabiliriz.

- (1) Başla!
- (2) Not 1, Not 2, ...Not 10 Oku!
- (3) Ortalama: Bütün notların toplamının not sayısına bölümüdür. Ortalamayı al!:
(Not 1 + Not 2 + ...Not 10)/10
- (4) Ortalamayı yaz!
- (5) Dur!

Basit gibi gözüken bu işlemde başlama komutundan bitirme komutuna kadar her kuralın açık ve izlenebilir şekilde sırasınca yazılması gerekir. Bir adımın atlanması veya yanlış yazılması sonucunda sistem hata verecektir. 3. adımda “ortalama alma” işlemini tanımladık, fakat bu tanımlamayı yaparken “toplama” ve “bölme” işlemlerini bilgisayarın tanıdığını varsaydık. Benzer şekilde 2. adımda bilgisayarın notları okuyabilmesi için sayıları da tanınması gerekiyor. Bu tarz basit algoritmalar aslında bilgisayara daha önce yüklenen programlar vasıtasıyla tanıtılmış terimler kullanılarak yazılır. Eğer “sayı”, “toplam” gibi terimler bilgisayarcaya tanınmazsa “ortalama alma” işleminin tamamlanabilmesi için bunların da tanımlanması gerekir.

Bilgisayar algoritmalarını kullanarak kesin şekilde çözmeye çalıştığımız bazı problemler çok fazla sayıda adım gerektirebilir ve çözümün bulunması çok uzun zaman alabilir. Bu tip problemlerin en meşhurlarından biri **gezgin satıcı problemi** (*traveling salesman problem*) olarak bilinir. Bir satıcının bulunduğu şehirden başlayarak ürün satması gereken çeşitli şehirlere bir kez uğradıktan sonra kendi şehrine dönmeyi planladığını varsayalım. Gereksiz yol masrafından kaçınmak için bu satıcı yapacağı seyahati en kısa güzergâhı takip ederek bitirmek isteyecektir. Fakat en kısa güzergâh hangi yoldur? Bu sorunun cevabı ziyaret edilmesi gereken şehir sayısı arttıkça zorlaşmaya başlar. Örneğin beş şehir için değerlendirilmesi gereken alternatif güzergâh sayısı yüz

yirmi iken bu sayı elli şehirde yaklaşık 3×10^{64} olur.⁴¹ Şehir sayısı arttıkça muhtemel güzergâh sayısı çok hızlı şekilde artmaya başlar. 24.978 şehre sahip İsveç için en uygun güzergâh hesaplaması doksan altı bilgisayarın bağlı olduğu bir şebeke tarafından ancak üç yılda yapılabilmiştir. 2.8 Ghz normal bir Intel Xeon işlemcinin bu hesaplamayı yapabilmesi için doksan iki yıl gerekir.

Gezgin satıcı probleminin kesin sonuç verecek şekilde çözülmesi böylesi bir zaman problemine yol açtığından dolayı bu problemi çözmek için genellikle olası ama iyi bir sonuç verecek yol gösterici algoritmalara başvurulur. Bu algoritmalarından biri şu şekilde işler. Başlangıç noktası olarak seçilen herhangi bir şehre en yakın şehir bir sonraki durak olarak belirlenir. Gidilen son şehre en yakın şehir devamlı olarak bir sonraki durak seçilir. Ziyaret edilmesi planlanan şehirler bittiğinde son şehirden geri dönlür. Bu algoritmaya göre belirlenen güzergâh en kısa alternatif olmayabilir. Ancak söz konusu algoritmanın uygulaması oldukça kolay olmakla beraber sunduğu yol haritası pek çok uzun ve karmaşık alternatiften kısadır.

Gerek bilimde gerek gündelik hayatta pek çok kez bizi kesin sonuca ulaştıracak algoritmalar bulamayız. Böyle durumlarda, kimileri ele alınan problemin çözülemez olduğuna karar verip yelkenleri suya indirir. Kimileri hiçbir iş yapmadan bir yerlerden yardım beklemeye başlar. Kimileri ise sonuca ulaşacağının garantisi olmasa bile elinden gelen gayreti ortaya koymaya çalışır. İşte bu gayretli kişilere pratik anlamda yol gösterecek, işlerini kolaylaştıracak bazı kısa yol algoritmaları bulunur. İlginçtir, “anlık sezgi” genelde planlı bir gayret gösteren kişilere gelir. Bu kısa yol algoritmaları aslında pek çok insanın yabancı olmadığı yöntemlerdir. Örneğin bir problemle karşılaştığımızda çoğu kez deneme-yanılma yöntemi kullanarak aranan sonuca varmaya çalışırız. Bu yöntem çeşitli yollarla daha verimli hâle getirilebilir. Örneğin önce en basit alternatifi deneyerek basitten karmaşığa doğru ilerlemek. Karmaşık bir problemle karşılaştığımızda onu parçalarına ayırarak çözmeye çalışırız, çünkü parçalar bütünden

41 Alternatif güzergâh sayısı, n şehir sayısı olmak üzere $(n!)$ formülüne göre hesaplanır.

daha basittir ve daha kolay incelenir. Bazen başlangıç noktamızdan hedeflediğimiz sonuca doğru ilerlerken sonuçtan geriye doğru da hareket ederek iki tarafı birleştirmeye çalışırız. Bu ve benzeri yöntemler sonuca ulaşmayı garantilemese bile işimizi önemli ölçüde kolaylaştırır ve verim artışı sağlar. Şimdi kısa yol algoritmalarından orijinal yaklaşımlar geliştirmeye önemli katkısı olan bir türü ele alalım. Bu yöntem bilgisayar algoritmalarındaki gibi her bir adımın net bir şekilde atıldığı detaylı prosedürler içermez. Ancak genel olarak farklı alanları mukayeseli olarak inceleyerek aradaki benzerlikleri ve farklılıkları yakalamaya odaklanır. Bu yöntem bir alandaki özelliklerin yepyeni bir alana aktarılması veya farklı yaklaşımların birleştirmesi ile yeni yaklaşımların ortaya konmasını hedefler.

Orijinallik ve Farklı Alanlar Arası İlişki Kurabilme Becerisi

Başarı emek ister. Ancak sıradan olmayan bir iş yapabilmek, çığır açıcı bir eser ortaya koyabilmek için orijinal ve ilgi çekici fikirlere sahip olmak da gerekir. Bu tarz fikirler ise siparişe gelmez, çoğu kez umulmadık şekilde anlık bir sezgiyle belirir. Ne var ki bu husus bizi “Dükkânı kapatıp da gidelim mi?” sorusuna yol açan bir ümitsizliğe sevk etmemelidir. Bu bölüm boyunca ele aldığımız önemli keşifleri gerçekleştiren kişilerin problemlere ve olaylara yaklaşım tarzları bize ne yapılması gerektiğine dair ipucu veriyor. Bu insanların alakasız gibi görünen durumlar ve fikirler arasında irtibat noktaları gördüğünü, bunları bir araya getirerek yeni kavram ve fikirlere ulaştıklarını hatırlayalım. Farklı alanlar arasında ilişki kurabilme becerisi elbette kişiden kişiye göre değişir. Böyle bir ilişki kurabilme kolaylığı kimilerine göre dehanın bir göstergesidir. Ancak herkes seviyesine göre etrafına bu gözle bakmayı becerebilir. Kişi farklı alanlar arasında ilişki kurabilmek için gayret edip kendini belli bir noktaya kadar geliştirebilir. Böylece farklı alanların mukayesesinden olağanüstü sentezler ve yeni yeni fikirler doğabilir. Şimdi gerçek hayattan beyaz perdeye aktarılan böyle bir örneği ele alalım.

Kazanma Sanatı Filmi

Kazanma Sanatı (*Moneyball*, 2011) filminde Brad Pitt *Oakland Athletics* beyzbol takımının menajeri Billy Beane'i canlandırır. Beane, farklı alanları birleştirerek yeni fikirlere ulaşan ve böylelikle olağanüstü başarıyı yakalayan en akılda kalıcı örneklerdendir. *Oakland Athletics*, bir dönem, en iyi oyuncularını başka takımlara kaptırır. Onların yerini dolduracak kadar iyi oyuncu almaya da takımın bütçesi el vermez. Bu mali açmazda Beane, takımını başarıya ulaştırmak için nasıl bir yol izlemesi gerektiğini düşünmeye başlar. Bu sırada, Harvard ekonomi mezunu olan Paul DePodesta ile tanışır.⁴² DePodesta'nın olaylara farklı bir açıdan bakabildiğini fark eder ve onu yanına asistan olarak alır.

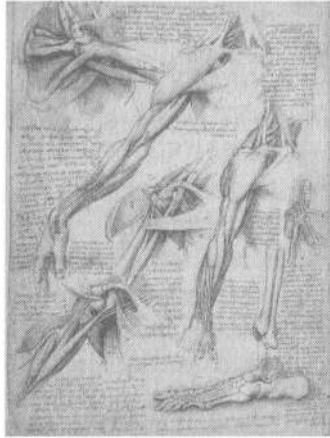
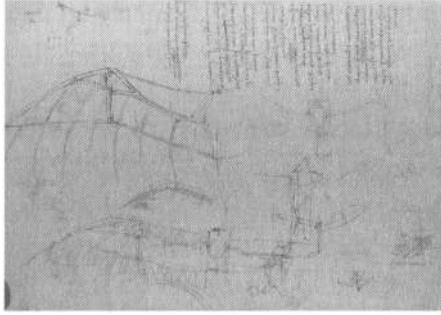
Bu ikili oyuncuları oyun istatistiklerini inceleyerek değerlendirmeye başlarlar. Belli alanlarda iyi puan alan pek çok oyuncunun teklif piyasasında göz ardı edildiğini fark ederek bu oyuncuları piyasanın çok altında ücretlerle toplarlar. İstatistiksel veri analizine dayalı olarak bir takım kurmaya kalkmaları en yakın iş arkadaşları tarafından eleştirilir, önlerine engeller çıkarılır. Ancak bu sisteme göre sonunda uyumlu bir takım oluşur ve bu takım Amerikan beyzbol tarihinde ilk defa üst üste yirmi defa galibiyet kazanarak tarihe geçer. Bu yeni yaklaşımı çok önemseyen Boston Red Sox takımı Beane'i transfer etmek için on iki buçuk milyon dolar teklif eder, ama Beane teklifi geri çevirir. Zaman içinde istatistiksel veri analizine dayalı olarak oyuncu alımı pek çok takım tarafından benimsenir. Beane ve DePodesta'nın oyuncu alımlarında istatistiksel analiz ile beyzbolu ilişkilendirerek geliştirdikleri yeni yaklaşım kısa sürede meyvesini vermiş, günümüzde de çok geniş bir ölçekte yaygınlık kazanmıştır. İstatistiksel yöntemin beyzbola aktarımı gibi doğadaki bazı özelliklerin bilim ve teknolojiye aktarımı da bir hayli ilginç ve başarılı sonuçlar doğurmuştur.

Doğayı Taklit

Bilim ve teknolojinin gelişiminde doğada yapılan gözlemlerin ciddi ölçüde etkisi bulunur. Doğada gözlenen özellik veya sistemlerden esinlenerek veya onları taklit ederek tasarım geliştirme

42 DePodesta filmde "Peter Brand" adıyla karşımıza çıkar.

biyomimetik, biyonik ve biyomimikri (*biomimetic, bionics, biomimicry*) gibi çeşitli adlarla anılıyor. Leonarda da Vinci teknoloji tarihinde biyonikten yararlanan en önemli isimlerden biri olarak kabul edilir. Kendisinin teknolojiyle ilgili pek çok projesi doğada yaptığı detaylı gözlemlerden esinlenmiştir. Buna, kuşların kanatlarındaki hava akımı üzerine yaptığı gözlemlerden hareketle tasarladığı uçan makine çizimlerini örnek gösterebiliriz. Bu Rönesans dehasının diğer çizim ve resimleri de ele aldığı şeylerde ayrıntıya ne kadar dikkat ettiğini gözler önüne serer.

Şekil 2.4. Leonardo DaVinci'nin (a) kuş kanatlarındaki hava akımı ve uçan makine çizimleri (1488), <https://www.leonardodavinci.net> (Son erişim tarihi: 16 Haziran, 2019) (b) omuz ve koldaki kaslar ile ayak eklemleri anatomisi çizimleri (1509-1510), Windsor castle, Royal Library (RL 19013v). Çizimlerdeki ayrıntılara dikkat ediniz.

Biyoniğe günümüzden bir örnek Zimbabwe'nin Harare şehrinde bulunan "Eastgate" alışveriş merkezi ve ofis binasının tasarımıdır. Mimar Mick Pearce bu binayı termit yuvalarının havalandırma sistemini örnek alarak tasarlamış, Arup firması da binayı bu plana göre inşa etmiştir. Termit yuvalarının kule şeklindeki yapısından ve iç havalandırma sisteminden esinlenen bu bina diğer ofis binalarına göre sıcaklığı ayarlamak için kullanılan enerjiden %35 oranında tasarruf sağlar. Doğadan esinlenerek geliştirilen daha pek çok tasarım ve teknolojiiden bahsedilebilir. Görünen o ki birbiriyle alakası kurulmamış farklı alanlar arasında benzerlikler yakalamak suretiyle yeni ve değerli fikirlere ulaşabilmekteyiz. Şimdi alanlar arası etkileşimi biraz daha yakından irdeleyelim.

Disiplinler-Arasılık ve Farkların Birlikteliği

Günümüz akademisinde disiplinler arası çalışmalar gittikçe önem kazanmaktadır. Örneğin mekatronik bölümü, makine, elektrik-elektronik ve bilgisayar gibi farklı mühendislik dallarının birikimini kullanarak robotları, elektronik ve mekanik aksamli sistemleri daha etraflıca incelemeyi amaçlar. Pek çok büyük üniversitede bulunan ve gittikçe yaygınlaşan bilişsel bilim merkezleri, zihninin yapısını ve işleyişini daha iyi anlayabilmek için felsefe, psikoloji, dilbilim, sinirbilim, bilgisayar mühendisliği gibi çok farklı bölümlerin ortak çalışmasına dayanır. Biyoloji ve fizikten, sosyo-ekonomik olaylara kadar pek çok farklı alanda görülebilen kompleks sistemleri daha iyi anlamayı amaçlayan Santa Fe Enstitüsü (*The Santa Fe Institute*) gibi kuruluşlar da fizikçileri, biyologları, ekonomistleri, siyaset bilimcilerini, tarihçileri, matematikçileri ve bilgisayar mühendislerini bir araya getirerek disiplinler-arası etkileşime elverişli bir ortam oluşturmaya çalışmaktadır.

Farklı alanların veya bakış açılarının belli bir sorun veya konu etrafında bir araya getirilmesinin en pratik yollarından biri beyin fırtınasıdır. Beyin fırtınası toplantıları 1950'lerden sonra ABD'de yaygınlaşmaya başlamış ve pek çok sektöre yayılmıştır. İlk dönemlerde beyin fırtınasına katılanların akla gelen düşünceleri olduğu gibi paylaşımları isteniyordu. Dile getirilen fikrin de eleştirilmemesi bekleniyordu. Böylece insanların kimsenin

eleştirisinden çekinmeden özgürce yeni yeni fikirler ortaya çıkarılması hedefleniyordu. Bu şekilde organize edilen beyin fırtınası toplantılarında fikirlerin tartışılacağı ve değerlendirileceği ölçütler yoktu. Özgürce her şey dile getirilmeliydi. Ancak bu yöntemin çok da verimli olmadığı zamanla yapılan bilimsel çalışmalarla da anlaşılmıştır. Belli bir eleştiriye tâbi tutulan yeni fikirlerin daha sağlam başka yeni fikirleri tetiklediği anlaşılmıştır. Dolayısıyla yapıcı bir eleştirel çerçeve içinde özgürce dile getirilen fikirler çok daha yenilikçi ve verimli olabiliyor (Lehrer, 2012b). Dr. House'un teşhis ekibindeki beyin fırtınası da bu noktayı çok güzel örnekler. Herkes fikrini dile getirir ancak fikirler eleştiri ve değerlendirmeye tâbi tutulur. Bu şekilde hastalıkların teşhisi çok daha isabetli olabilmektedir. Beyin fırtınası toplantılarında dikkate alınacak başka bir husus toplantı grubunun büyüklüğünün de iyi ayarlanmasıdır. Örneğin Jeff Bezos'a göre böyle bir grup yemekte iki pizzayı bitirecek büyüklüğü aşmamalıdır. Aksi hâlde fazla elemanın olduğu bir grupta sürü psikolojisi hâkim olacak ve bu da kişilerin özgürce düşünmelerinin önüne geçebilecektir. Kısaca ideal bir beyin fırtınası toplantısı başkasından etkilenmeden herkesin kolayca söz alabileceği büyüklüktedir. Farklı alanlarda uzman olmakla beraber ortak bir sorun etrafında anlaşabilen kişilerden oluşur. Herkesin fikrinin özgürce dile getirildiği ancak yapıcı eleştiriye tâbi tutulduğu bir çerçeve içinde gerçekleşir.

Bill Gates, Ray Ozzie gibi bilgisayar dünyasının duayenleri yılda bir-iki hafta kendilerini normal iş yükünden soyutlayarak vakitlerini sadece kitap okumaya ayırırlar. Bu yoğun kitap okuma kamplarında kendi işleriyle ilgisi olmayan çok farklı alanlardan kitaplar okuyarak ufuklarını genişletmeye çalışırlar. Amaçları farklı alanlardan elde ettikleri birikimi bir şekilde kendi alanlarında kullanabilmek ve yeni fikirler elde edebilmektir. Leonardo da Vinci, Van Gogh, Edison gibi dehaların aynı dönemde birkaç farklı proje ile uğraştıkları söylenir. Birinde belli bir mesafe katettikten sonra diğerine, ondan öbürüne geçişler yaparak ilerlerlermiş. Bu yöntem farklı projelerden elde edilebilecek yaklaşım farklılıklarını bir araya getirmeyi sağlar. Ayrıca bir projede tıkanıklık yaşandığında boş durma yerine başka bir projede ilerleme imkânı da verir.

Bir işle uğraşırken sadece o işe odaklanmak, başka bir işe yönelip dikkati dağıtmamak işten verim alabilmek için gereklidir. Fakat uğraşılan iş eninde sonunda insanı yorar veya pek çok örneğin gösterdiği gibi bir tıkanma noktasına gelir. Bu yorgunluk ve tıkanıklık anlarında o işi bırakıp başka bir işe geçmek dikkati tazeler. Bunun yanı sıra önceden ilgilenilen projeyi bilinçaltına atarak söz konusu işe bilinçaltının da katkıda bulunmasına imkân tanır. Fikirlerin bilinçaltında serbest biçimde bir araya gelmesi yeni yeni fikirler doğurur. Dolayısıyla şuurlu birikimi oluşturmak çok önemlidir. Çok farklı alanlardan elde edilen bilgiler şuurlu biz farkında olmadan ilişkilendirilip hiç beklenmedik anlarda gün yüzüne çıkabilir. Bu sebeple şuurun teneffüse girip şuurlu olanın daha serbest işlemesini sağlayacak rahatlatıcı eylemlere de vakit ayrılması gerekir. Şimdi bu eylemlere bazı örnekler verelim.

Felsefe tarihinin en sistematik, orijinal ve etkili filozoflarından Aristoteles derslerini öğrencileriyle yürüyerek yapmış. Bu yüzden onun kurduğu felsefi geleneğe yürüyüş yapanlarla ilgili anlamında “Peripatetik” veya “Meşşai” denir. Yürüyüş yaparken insanın aklına ilginç fikirler gelebilir. Arşimet de meşhur keşfini hamamda yapmıştı. Sezgi rahatlamak için gittiğimiz hamam gibi yerlerde kolaylıkla açığa çıkabilir. Yürüyüş, hamamda rahatlamak gibi eylemler bilinçaltının işlemesine yardımcı olur. Uyku ise bu açıdan bakıldığında çok daha etkili olabilmektedir.

August Kekulé’un benzen molekülünün yapısını rüyasında gördüğü kuyruğunu ısiran bir yilandan hareketle modellediğini hatırlayalım. Kuyruğunu ısiran yılan eski Mısır ve Yunan mitlerinde geçen “Ouroboros” adlı bir yaratıktır ve bazı gizli öğretilerde sembolik bir değer taşır. Kekulé bu yaratığı belki de mitlerden öğrenmiş, bu mitik varlığın rüyasında açığa çıkmasıyla benzen molekülü ve halka arasındaki ilişkiyi kurabilmiştir. Farklı düşüncelerin veya imgelerin serbest çağrışımlarla bir araya gelmesi rüyalarda çok sık olur. Bunları yakalayabilmek için de bir uyku yöntemi geliştirilmiştir.

Kısa Uyku Yöntemi

Ünlü ressam Salvador Dali, rüyaların yenilikçi fikir ve imgelelere ulaşma noktasındaki rolünü çok iyi anlamış ve onlardan en üst

düzeyde yararlanabilmek için şöyle bir yöntem geliştirmiştir. Dali gün içinde ara sıra koltuğuna yaslanıp hafif bir uykuya dalacak şekilde rahatlamış. Bu esnada elinde bir anahtarlık tutar ve elindeki anahtarlığın tam altına da koltuğa oturmadan önce bir tabak koymuş. Bu tabak, uykuya dalar dalmaz elinden düşen anahtarlığın ona çarpmasıyla ses çıkarır ve Dali'nin uyanmasını sağlamış. Böylece Dali uykuya dalarken gördüğü rüyayı hatırlar ve gördüklerini kolayca kayıt altına almış. Bu yöntemle kişi on-on beş saniyelik kısa bir süre uyuklar ve ardından hemen uyanır. Buna da kısa uyku yöntemi (*micro nap*) denir. Kısa uyku yöntemiyle uykunun ilk evresinde görülmeye başlayan imgeler ve fikirlerin yakalanması amaçlanır. Uykudan uyanma gerçekleşmezse bu evrede görülenler büyük olasılıkla unutulur. Yeni fikir ve imgeler, genellikle uyku-uyanıklık arası hâllerde belirir. Bu yüzden, uykuya dalarken veya uykudan uyanırken deneyimlenen durumlardan yararlanmak yenilikçiliği besler. Dali'nin yanı sıra Albert Einstein ve Thomas Edison gibi pek çok bilim insanı, Ludwing van Beethoven ve Richard Wagner gibi bestekârlar, Aristoteles ve John Dewey gibi filozoflar da uykudan bu anlamda yararlanmışlardır.

Bütün bu örnekler farklı fikirler ve durumlar arasında zihinde gerçekleşen ilişkilendirmelerin her ne kadar belli kurallar düzeni dışında ve rastgele gerçekleşse de şuurlu birikiminden beslendiğine işaret ediyor. Zengin bir şuurlu birikimi oluşturmak şuurlu bir şekilde çok farklı alanlarla ilgilenip farklı görüşleri öğrenmeye gayret etmekle olur. O birikimi zaman zaman bilinçli eylemler arasında geçişler yapıp molalar vererek daha verimli ve etkili kullanabiliriz.

Beyin ve Zihin

Anlık sezgilerin ortaya çıkışını inceleyen sinirbilim çalışmaları da bulunmaktadır. Mark Beeman ve John Kounis bazı bulmaca-bilmece tarzı sorular hazırlayarak bu sorulara cevap arayan deneklerin beyin aktivitelerini MR ve EEG yöntemleriyle ölçmüşler ve ilginç sonuçlara ulaşmışlardır. Örneğin deneklere “devir”, “kilometre” ve “kum” sözcükleriyle bileşik bir kelime veya tamlama oluşturabilecek ortak bir sözcüğün ne olabileceği sorulur. Denekler önce çeşitli alternatifleri tek tek deneyerek soruyu

cevaplamaya çalışırlar. Ancak bu şekilde çok fazla seçenek belir-
diğinden belli bir noktadan sonra yanıt aramayı bırakırlar. Ayırı-
ca böyle zor soruların cevabı olamayacağını öfkeyle haykıranlar
olur. Bu süreçte yapılan ölçümler, beynin sol yarım küresinin ve
özellikle de dil ile ilişkili bölgelerin aktive olduğunu gösterir. An-
cak deneklerin tıkanmasıyla birlikte bu bölgelerdeki aktiviteler
sönümlenir. Cevabı bulanlar ise yaşanan tıkanıklıktan belli bir
müddet geçtikten sonra birden cevabı söyleyiverirler. Hatta ba-
zıları cevabı vermeden önce “Haa!” gibi istemsiz tepkiler de verir.
Bu sorunun bir cevabı “taş”tır: taş devri, kilometre taşı, kum taşı.
Bunu söyleyenlerin beyin aktivitesi ölçüldüğünde sağ yarım küre
yüzeyinde, kulağın hemen üstündeki *anterior superior temporal*
gyrus (aSGT) adlı bölgenin aktive olduğu gözlemlenir. Ayrıca an-
lık sezginin belirttiği andan çok kısa bir süre önce beyinde güçlü
bir gamma dalgası ölçülür. Gama dalgaları ritmindeki artışın da
nöronların birleşmesinden, yeni ağlar oluşturmamasından kaynak-
landığı düşünülmektedir (Lehrer, 2016, 34-37).

Joydeep Bhattacharya'nın yaptığı deneylerde ise benzer bil-
mecelere cevap arayan deneklerin analize dayalı akli yöntemi bı-
rakıp biraz rahatladıkları ve dikkat dağıttıkları durumlarda beyin
aktiviteleri ölçülür. Bu rahatlama durumlarını genelde aniden
beliren sezgi ve cevaplar takip eder. Bu kez, cevaplara eşlik eden
gama dalgalarından önce rahatlama evresinde yine beynin sağ
yarım küresinde ortaya çıkan alfa dalgaları ölçülür. Dolayısıyla
alfa dalgaları gama dalgalarının ve cevabın âdeta habercisi gibi
görev yapar (Lehrer, 2016, 49-51).

Beynin sol yarım küresinin genelde matematik, mantık ve bi-
lim gibi alanlarla, sağ yarım küresinin ise sanat ve edebiyat gibi
dallarla ilişkili olduğu sanılır. Ancak bu genellemenin çok kabaca
yapıldığını, aslında ayırımın çok daha farklı kriterlere göre yapıl-
ması gerektiğini sinirbilimde elde edilen son çalışmalar ortaya
koyuyor. Sol yarım küre, aklın mekanik işleyişi doğrultusunda
bir probleme belli kuralların takip edilerek çözüm arandığı daha
analitik eğilimli bir düşünceyle ilişkili olan kısımdır. Sağ yarım
küre ise, belli formül, kural ve şablonlarla ilerlemenin müm-
kün olmadığı karmaşıklığındaki problemlere çok farklı açılardan

bakmayı sağlayan sezgisel ve daha bütüncül düşünce tarzıyla ilişkilidir. Örneğin dil kullanımında bile literal-sözlük anlamları düzeyinde devam eden konuşma ve söylemlerde beynin sadece sol kısmı aktive olur. Ancak mecazi, yan anlamların devreye girdiği ve uzak çağrışımları gerektiren söylemlerde sağ kısım da aktive olmaya başlar (Lehrer, 2016, 28-29). Sağ yarım küre olaylara normalin dışında bakabildiğimiz, çok farklı alanları birbiriyle etkileşime geçirebildiğimiz ve yeni sentezlere ulaşabildiğimiz zamanlarda aktive oluyor. Dolayısıyla gerek matematik ve bilimde gerekse sanat ve edebiyatta aslında beynin her iki yarım küresini kullanmış oluyoruz. Ancak kullanım ağırlığı yapılan işin niteliğine göre değişiyor.

Belli bir deneyimin ve düşünce tarzının beyindeki belli yerlerin aktivasyonu ile eşleşmesi aslında garip bir durum değil. Damasio'nun görüşlerini incelerken birincil duygular söz konusu olduğunda hipokampus ve limbik sistem gibi bölgelerin, ikincil duygular söz konusu olduğunda prefrontal lobun aktive olduğunu görmüştük. Farklı işlevlerin beyinde belli yerlerde lokalize olduğunu gösteren çok fazla örnek var. Mesela beyinde görme, duyma, tatma gibi deneyimlerle eşleşen özel bölgeler var. Hatta sadece yüz tanıma ile eşleşen "fusiform yüz alanı" (FYA) adı bir bölge bulunuyor. Fakat yüz tanıma gibi bir durum sadece yüz tanımayı içermediğinden, yani yüzü tanınan kişinin mimiklerinden sinirli olup olmadığı vs. gibi farklı hâlleri de anlaşıldığından beynin bu hâlleri tanıyan farklı bölgeleri de eşzamanlı olarak aktive olur. Dolayısıyla dil kullanımından, yüz tanımaya kadar pek çok işlev beyinde dağınık olarak farklı bölgelerin aktive olmasıyla eşleşir (Goldenstein, 2013, 77-86).

Beş duyu deneyiminin, farklı tarzda düşünme, dili kullanma ve örüntüleri tanıma becerilerinin beynin belli bölgeleriyle eşleşmeleri bu zihinsel faaliyetlerle beyin arasında çok sıkı bir ilişki olduğunu göstermektedir. Peki beyin ve zihinsel işlevler arasındaki bu sıkı ilişki ve eşleşme tam anlamıyla neyin göstergesidir? İşte bu soru, günümüz zihin felsefesinin en temel sorularından biri olup soruya verilen cevaplar uzun bir spektrum oluşturmaktadır. Spektrumun bir ucunda zihnin beyinle aynı şey olduğunu

savunan fizikalist görüş bulunurken, diğer ucunda zihin ve beyin birbirinden tamamen farklı iki varlık türü (cevher) olduğunu savunan düalist görüş bulunur. Fizikalistler, evrendeki her şeyin fiziğin temel saydığı madde, enerji vs. gibi yapılarla açıklanması gerektiğinde ısrar eder. Bu bakış açısına göre, zihinsel faaliyetlerin beynin belli bölgelerindeki sinir ağlarının aktive olmasının ötesinde bir anlamı yoktur. Kimi fizikalistler, bu zihinsel faaliyetleri nöro-kimyasal olaylarla aynı olduğunu söylemekten kaçınır ama zihnî hâllerin son analizde nöro-kimyasal olaylara indirgenebileceğini savunur. Bu yaklaşım zihnî hâllerin bilinçle ilişkisi dikkate alındığında güçlü eleştirilere maruz kalır.

Damasio'nun duygu ve his arasında yaptığı ayrımı hatırlayalım. Bütün bir beden durumunu veren duygu beynin belli bir bölgesinde algılanarak bilince ulaştığında Damasio "his" terimini kullanmaya başlamıştı. His, duygunun bilinç tarafından fark edilmesi, algılanmasıydı. Böyle bir ayırım yapma ihtiyacı büsbütün sebepsiz ortaya çıkmıyor. Her ne kadar Damasio, bilincin beyin yapısı içinde açıklanması gerektiğini savunuyorsa da bilinçli deneyimin beden ve beyinde gerçekleşen fizyolojik, biyo-kimyasal ve nöral olaylardan farklı bir nitelikte olduğunu kabul ediyor. Bilinç, çok yakından bildiğimiz ama iş tanımlamaya geldiğinde kolay kolay tatmin edici bir cevap veremediğimiz türden bir olgu. **Bilinç** (*şuur, consciousness*), bilincini kaybetmeye göre bir farkındalık ve öznel tecrübeye işaret ediyor. Bir çiçeği kokladığımızda aldığımız koku, gördüğümüz renkler, şekiller farkında olarak tecrübe ettiğimiz öznel bir hâl içeriyor ki işte bu hâle **bilinç durumu** (*conscious state*) diyoruz. Felsefi anlamda problemli olan husus bilinç durumlarının beyindeki nöro-kimyasal durumlarla olan ilişkisinden bu iki olgunun varlık seviyeleri hakkında nasıl bir sonuç çıkaracağımız hakkında. Bilinç ve beyin arasındaki fark kimilerine göre kapanması güç, belki de imkânsız bir boşluğa ve yarığa işaret ediyor.

Söz konusu yarığın daha iyi anlamak için bazı filozofların dile getirmiş oldukları bazı problemlere değinelim. Örneğin Leibniz şöyle bir düşünce deneyi yapar (Leibniz, 1714, §17). Algı ve düşünme gibi bilinçli zihin faaliyetleri üreten bir makine olduğunu

varsayalım. Bu makinenin boyutları, parçaları arasındaki oran değişmeyecek şekilde içine girebileceğimiz kadar büyütülsün. Bu makinenin içine girdiğimizde gözlemleyebileceğimiz şey sadece makine parçaları ve bunlarının birbirleriyle olan etkileşimi olacak. Hiçbir zihinsel faaliyet gözlemleyemeyeceğiz. Leibniz'in örneğindeki makineyi beyne benzetecek olursak, beyni açtığımızda, içindeki dokuyu ve sinir hücrelerini incelediğimizde kişinin öznel bilinçli deneyimi ile değil, bir et parçası ile karşılaşacağız. Bu fark nasıl açıklanacak?

Frank Jackson ise bizden "Mary" isimli bir kız düşünmemizi ister (Jackson, 1982). Mary çocukluktan itibaren siyah-beyaz bir ortamda yaşamış, hiçbir renk deneyimlememiş birisi. Ancak o kadar iyi fizik biliyor ki renkleri görmeye alakalı olabilecek bütün fiziksel olguları biliyor. Kısaca, ışığa dair, ışığın farklı dalga boylarına dair, nesnelerin özelliklerine, beyne dair bütün fiziksel bilgileri öğrenmiş. Mary'yi bir gün yaşadığı bu ortamdan dışarı çıkarıp ona kırmızı renkli bir elma gösterecek olursak Mary yeni bir şey öğrenmiş olur mu? Fiziksel anlamda ışık altındaki elmanın bütün özelliklerini bilmesine rağmen bu bilgi elmanın diyelim ki kırmızılığı ve yendiğindeki tadıyla ilgili öznel bilgiyi de içerir mi yoksa bu bilgi ancak bilinçli deneyimle mi elde edilir?

David Chalmers da ilginç bir düşünce deneyi yapar (Chalmers, 1996). Beyin yapıları, beyinlerindeki nöro-kimyasal durumlar tamamıyla aynı iki kişi düşünelim. Bunlardan biri bilinçli deneyime sahip ancak diğeri böyle bir bilinç durumundan yoksun. Aynı sağlıklı beyin yapısına sahip olduğu hâlde bilinç durumundan yoksun olana "zombi" diyoruz. Bu özellikte iki kişiyi çelişkiye düşmeden tahayyül edebiliyorsak bunlar mümkün varlıklardır. Dolayısıyla, beyinlerindeki nöro-kimyasal durumlarla bilinç durumları birbirinin aynı kabul edilemez. Çünkü aynı olan iki şey hiçbir zaman birbirinden ayıramaz. O hâlde, bilincin be-yinden farkı nedir?

Yukarıda kısaca ifade etmeye çalıştığımız soru ve sorunlar pek çok filozofa bilincin beynin ötesinde bir yapı olduğunu düşündürmektedir. Ancak bilincin varlık açısından tam olarak nasıl bir statüye sahip olduğu konusunda çok farklı öneriler ileri

sürülmüştür. Öbür yandan bilinçin beyinden farklı bir şey olmadığını dile getirenler de büyük bir gayretle söz konusu eleştirilere cevap vermeye çalışmaktadır. Özetle, bilincin ne olduğu, beyin ve bedenle ilişkisi, nasıl bir varlık statüsüne sahip olduğu bugün felsefi gündemi belirleyen çok merkezî sorulardır. Bu problematik aynı zamanda yapay zekâ tartışmalarının da arka planında belirleyici bir rol oynamaktadır.

Bu bölümde aklın nasıl çalıştığını, hangi faktörlerle beraber iş gördüğünü inceledik. Bu konu üç-boyutlu düşünceyi bütün yönleriyle tanıma noktasında önem arz etmektedir. Aklın algı ve tecrübelerimizden elde ettiği verileri işlerken anlamlı bir sonuca ulaşmasının zorunlu olmadığını gördük. Ele aldığımız bir problem zorluk derecesine göre aklın tıkanıklık yaşamasına sebebiyet verebilmektedir. Bu gibi durumlarda da sorunun çözülmesi çoğu kez anlık sezgi dediğimiz özel bir sezgi çeşidiyle mümkün olur. Fakat yapılan keşiflerin sadece sezgi beklentisiyle gerçekleşmediğini de ifade ettik. Sezgilerin önemli rol oynadığı keşiflerde bile ciddi emek gerektiren bir arka-plan ve birikim bulunur. İşte bu birikimin genişliği ölçüsünde farklı alanlar bir araya getirilip yeni yeni fikirlere ulaşmak mümkün olabilmektedir. Dolayısıyla disiplinler-arasılık üzerinden ele aldığımız pek çok örnekte çok-yönlü düşüncenin yenilikçi düşünce üretme noktasındaki katkısını açık şekilde görebilmekteyiz. Ayrıca her yeni düşüncenin doğru olmadığını veya işe yarar sonuçlara, değerli sanat eserlerine yol açmayacağını, bu yüzden de bir sınamaya veya değerlendirmeye tâbi tutulması gerektiğini vurguladık. Yeni düşüncelerin yenilikçi sayılabilmesi ve hayatımızda bir anlam ifade edebilmesi bu sınamaya ve değerlendirme bağlamında gerçekleşir. Buradan da yenilikçi düşünceyle eleştirel düşünce arasında ne kadar sıkı bir bağ bulunduğu anlaşılıyor.

İlgilisine Ek 2

Yapay Zekâ ve İnsan Zihni

Etkili yapay zekâ yaratmadaki başarı uygarlık tarihimizin en büyük olayı da olabilir en kötüsü de. Bunu sadece bilmiyoruz. Yani yapay zekâ bize sınırsızca yardım mı edecek, bizi göz ardı mı edecek yoksa kasten yok mu edecek, bilemiyoruz.

Stephen Hawking

Stanley Kubrick'in dünya sinemasına armağan ettiği en büyük eserlerinden biri olan 2001: Bir Uzak Destanı (2001: A Space Odyssey, 1968) filmi yapay zekânın ulaşabileceği noktayı ciddi ciddi düşünmeyi gerektiren bir örnek sunar bize. Filmde, Ay'ın "Tycho" adlı kraterinde tek parçalık özel bir cisim bulunur. Bu cismin Jüpiter'e güçlü bir radyo sinyali gönderdiğinin anlaşılması üzerine oraya bir araştırma gemisi gönderilir. Gönderilen uzay gemisi, HAL 9000 cinsi gelişmiş bir yapay zekâ tarafından yönetilmektedir. Ayrıca bu gemide üçü derin uykuya sokulan beş astronot da görev alır.

Gemi Jüpiter'e doğru ilerlerken astronotların HAL olarak adlandırıldıkları yapay zekâ AE-35 biriminden hata sinyali aldığını söyler. Gerekli müdahale yapılmazsa birimin yetmiş iki saat içinde işlevini tamamen yitireceğini de ekler. Dr. David Bowman (Dave) ve Dr. Frank Poole ilgili parçayı incelerler fakat bir hata bulamazlar. Dünyadaki üstten gelen bilgi de hatanın HAL tarafından yapıldığı yönünde olur. Bunun üzerine Dave ve Frank, kendilerini HAL'in duymayacağı şekilde bir durum değerlendirir. HAL'i devre dışı bırakmaya karar verirler. Ancak HAL iki astronotun dudaklarını okuyarak niyetlerini anlar. Frank bir podla uzay gemisinin dışına çıktığında uzay yürüyüşüne başlar başlamaz, HAL podun kontrolünü alır ve Frank'a oksijen veren sistemin hortumunu keser. Frank'ın durumunu gören Dave aceleyle başka bir podla biner ve onu kurtarmaya çalışır. Frank'ın cansız bedenini yakalar ve uzay gemisine girebilmek için HAL'den kapıları açmasını ister.

HAL defalarca tekrarlanan bu talebi kabul etmez ve hafızalara kazınan o meşhur cümleyi kurar: "Üzgünüm Dave! Korkarım bunu yapamayacağımı!" Astronotların kendisini kapama niyetlerini anladığını söyleyerek görevi hiçbir insanın tehlikeye atmasına izin vermeyeceğini bildirir. Bu arada HAL derin uykudaki üç astronotun hayati desteğini

keserek onları da öldürmüştür. Dave bir yolunu bulup içeri girmeyi başarır. Elektronik devrelerin bulunduğu odaya yönelir, HAL'in oradaki devrelerini etkisiz bırakarak geminin kontrolünü sonunda ele geçirir.

Yapay zekâyla çalışan makineler artık hayatımızın bir parçası olmuş durumda. Pek çok insan akıllı telefon kullanıyor ve âdeta o telefonlarla bütünleşmiş bir hayat yaşıyor. Eğer sizin de bir akıllı telefonunuz varsa, onsuz birkaç gün geçirmeyi deneyin. Ne kadar zorlandığınızı göreceksiniz. Hem kişisel hem kurumsal çapta hem toplumsal hem de politik boyutlarıyla insanların yapay zekâ temelli teknolojiye bağımlılığı giderek artacak gibi görünüyor. "Peki bu iş nereye varır?" sorusu hepimizi ilgilendiren ve günden güne gündemi daha da meşgul eden bir soru. Belki de 2001: *Bir Uzay Destanındaki* HAL gibi yapay zekâların ortaya çıkması çok yakındır.

Yapay zekânın insanların başına belalar açacağı ve sonunda bütün bir insanlığın kıyametini getireceği teması son dönem Hollywood filmlerinde çokça başvurulan senaryolardan biri artık. Buna Stephen Hawking ve Elon Musk gibi önemli kişilerin yapay zekâ hakkındaki uyarılarını da ekleyebiliriz. Bütün bunların yanında yapay zekâ çalışmalarının gidişatını, sınırlarını ve tehlikelerini entelektüel planda tartışan ciddi bir literatür oluştuğunu da görmekteyiz. Bu kısımda söz konusu tartışmalar hakkında genel bir bilgi verip yapay zekânın algoritmik yapısıyla ilişkili olarak sınırlarını tartışacağım. Bu tartışmayı özellikle özgür irade ve yenilikçilik açısından yürütmeye çalışacağım.

Yapay zekâdan (*artificial intelligence*) kasıt kabaca canlılarda görülen zekânın ve zeki davranışın makinelerce gösterilebilmesi. Canlılardaki zekâyâ **doğal zekâ** (*natural intelligence*) deniyor ve bundan da genellikle canlının içinde bulunduğu ortamı algılayıp yorumlaması, içinde bulunduğu şartları dikkate alarak amaçlarına başarıyla ulaşabilme olasılığını arttıracak şekilde hareket edebilmesi anlaşıyor. Yapay zekâ alanında çalışan araştırmacıların şu an için çalışmalarını yönlendiren en önemli perspektif, insan zihninin makinelerde temsilini sağlayabilmek. Başka bir deyişle, makinelerin insan zihninin yapabildiklerini yapabilmesi ve hatta performansta onu geçebilmesi. Bu bağlamda birkaç farklı projeyi birbirinden ayırmak gerekli. İnsan zihninin algılama, doğal dilleri anlama, strateji belirleme ve uygun karar verme gibi belli bazı işlevlerini modellemeye çalışan yapay zekâ çalışmalarına **dar kapsamlı yapay zekâ** (*narrow artifical intelligence*) deniyor. İnsan zihnini bir bütün olarak, bütün işlevleriyle modellemeye çalışan projeye de **genel yapay zekâ** (*general artificial intelligence*). Genel yapay zekânın insan zekâsının bir taklidini mi yoksa gerçekten

tıpatıp aynısını mı üretmeye çalıştığı yapılan tartışmalarda çoğu zaman net olarak ifade edilmiyor. Bunun en temel sebeplerinden biri de bilgisayar biliminin kurucularından Alan Turing'in yaklaşımı.

Turing "Hesaplama Makineleri ve Zekâ" adlı makalesinde "Makineler düşünebilir mi?" sorusunu ele alacağını söyler. Fakat bu soruyu "makine" ve "düşünme" kavramlarının analizine girerek cevaplamak istemez. Bunun yerine makinelerin, önerdiği bir testi geçip geçemeyeceğine bakarak cevaplamak gerektiğini ifade eder (Turing, 1950). Bu test **Turing testi** (*Turing test*) olarak bilinmektedir. Turing testinde "sorgucu" olarak adlandırılan bir insanın, karşısındaki bir bilgisayar ve insanla sadece yazılı olarak diyalog kurması ve bilgisayarı insandan ayırt etmesi istenir. İletişim yazılı olarak kurulduğu için sorgucu muhataplarının dış görünüş veya fiziksel özelliklerini dikkate alarak tahminde bulunamaz. Sadece soracağı sorulara alacağı cevaplardan hareketle bu belirlemeyi yapması gerekir. Sorgucu eğer muhataplarından hangisinin bilgisayar olduğunu tatmin edici şekilde belirleyemezse söz konusu bilgisayar, yapay zekâ testini geçmiş, demektir. O yapay zekâyâ sahip bilgisayarın düşündüğü söylenebilir.

Görüldüğü üzere Turing testi, düşünmeyi davranış üzerinden değerlendirir. Turing, yapay zekânın başarısını insan zihnini veya düşüncesini taklide dayalı olarak değerlendiren bir test öne sürmüştür. Yapay zekâ alanında çalışan pek çok kişi için de genel yapay zekâyâ ulaşıldığının göstergesi Turing testinin geçilebilmesidir. Bu testi geçen makinelerin gerçekten düşündüğünü kabul etme veya etmeme onlar için çok da önem taşımaz. Fakat felsefi açıdan bir makinenin insan zihninin sahip olduğu bütün özelliklere sahip olması ile ve onları taklit edebilmesi arasında fark bulunur. Taklit eden makine, insan zihninin özelliklerine gerçekten sahip olmadığı hâlde sanki sahipmiş gibi davranır. Bu farkı vurgulamak üzere, makinenin insan zihninin sahip olduğu bütün özelliklere ve işlevlere aynen sahip olabileceği tezine literatürde **güçlü yapay zekâ** (*strong artificial intelligence*) denir (Searle, 1980).

Günümüzde genel yapay zekâ tezini destekleyenlerden önemli bir kesim bu tezin 21. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşeceğini savunmaktadır. Örneğin Ray Kurzweil, normal ev bilgisayarlarının 2029 yılında insan beyninin veri işleme kapasitesine erişeceğini ve 2045'te ise bilgisayar tabanlı yapay zekânın dünyadaki bütün insanların beyin gücünü aşacağını iddia eder. Kurzweil'e göre bu noktaya gelindiğinde (2045) yapay zekâ, çok hızlı bir şekilde gelişmeye başlayacak ve tamamen insan kontrolünden çıkarak geri döndürülemez bir sürece

girilecektir. Ne zaman gerçekleşeceği konusunda farklı görüşler dile getirilse de bu noktaya **teknolojik tekillik** (*technological singularity*) deniyor. “Tekillik” terimi genelde bir teorinin sınırları içinde açıklanamayan noktaları ifade etmek için kullanılır. Örneğin, Newton fiziğinde atomun günümüzde keşfedilen özellikleri açıklanamadığı için atom Newton’un teorisi için bir tekillik oluşturur. Teknolojik tekillik de artık dönüşü olmayan çok farklı bir teknolojik gelişimin başlangıcı olarak kabul ediliyor ve o noktadan sonra insanların başına ne geleceği de çok belli değil. İşte kıyamet senaryoları bu çerçevede tartışılıyor. Kurzweil ise bu süreçte insanın da dönüşeceğini, giderek makineleşeceğini, tekillikten sonra ise insan ve makine ayrımının ortadan kaybolacağını savunuyor (Kurzweil, 2006).

Genel yapay zekâ tezi çerçevesinde yukarıda dile getirilen iddialara biraz temkinli yaklaşmakta fayda var. Alan Turing 20. yüzyıl bitmeden Turing testini geçebilecek makineler yapılabileceğini iddia etmişti. Yıl 2022 ve bu hedeften epeyce uzağız. Ayrıca Kurzweil gibi gelecek tahmininde bulunanların iddiaları pek çok ön kabule dayanır. Kurzweil hesaplamalarını Moore yasasına dayanarak yapar. Bu yasa, mikro elektrik sanayide verimin her on sekiz ayda ikiye katlanarak artacağını söyler. Bu yasaya dayalı olarak yapılan hesaplamalarında hem işlemci hem de yazılım bazında duraklama olmaksızın belli bir ilerleme yaşanacağı varsayılmaktadır. Bunun yanı sıra asıl tartışma koparan kabul, bilgisayarların insan zihnini bütünüyle modelleyebileceği varsayımdır. Bu varsayım çok farklı açılardan eleştirilmiş, bu eleştirilere getirilen karşılıklar ve devam edegelen soru-cevaplarla epeyce geniş bir literatür oluşmuştur. Yapılan eleştirilerde savunulan bazı görüşler şöyledir: Yapay zekâ insan gibi bilinç sahibi olamaz, dünyayı kendine insan gibi temsil edip anlayamaz, insanın hissettiği acı, hüznü, keder, sevinç gibi hisleri ve beş duyuyla elde ettiği öznel duyuları deneyimleyemez, sağduyuyla hareket edemez. Bu tartışmaların hepsini vermek bu kitabın sınırları çerçevesinde mümkün değil. Bu yüzden, sadece bilgisayarların algoritmik yapısı üzerinden karşımıza çıkan sorunlara odaklanacağız.

Bilgisayarlar birtakım sembolleri belli algoritmalarla göre sistematik olarak işler. Sıradan veya yapay zekâ temelli bir bilgisayar her hâlükârda algoritmaya dayalı bir yapıdadır. Bu ise onların belli kurallar çerçevesinde çalıştıkları anlamına gelir. Bazı bilgisayar algoritmaları hiçbir şekilde değişmeyen bir yapıda iken “öğrenme algoritmaları” denen bazıları ise kendini güncelleyebilen ve zamanla değişebilen bir yapıya sahiptir. Ancak “öğrenme algoritmaları” da güncellemeyi mümkün kılan sabit birtakım kurallara göre çalışır. Herhangi bir algoritmadaki bu

değişmeyen kurallar bütününe **kaynak kodu** (*source code*) denir. Kısaca herhangi bir makinenin bilgisayar sayılabilmesi için algoritmik yapıda olması ve dışarıdan bir müdahale olmadığı müddetçe sabit bir kurallar dizgesine göre çalışması gerekir. Bu durumda, yapay zekânın insan zihnini bütünüyle modelleyebileceğini ileri sürenler, insan zihninin veri işleme kapasitesinin bütünüyle algoritmik bir yapıda olduğunu varsaymak zorunda kalır. İnsan zihninde kurallara göre çalışmayan bir yönün bulunması bu varsayımla çelişir. Peki insan zihninin kuralla kayıtlanamayan bir yönü var mıdır? Akla ilk olarak özgür irade ve yenilikçilik geliyor. Şimdi bunları tek tek incelemeye çalışalım.

İnsan iradesinin özgürlüğünden ne anlaşılması gerektiği ve insanın bu anlamda özgür olup olmadığı felsefe tarihinin en çok tartışılmış konularından biridir. İnsan iradesinin özgür olduğunu ancak aynı zamanda belli kurallara göre belirlendiğini savunanlar şöyle bir açıklama getirebilir. İnsan iradesine dışarıdan bir müdahalede bulunulmadığı müddetçe iradesi dış faktörlerce kısıtlanmamış olur. Bu anlamda insan özgür kabul edilebilir çünkü kendi kararlarını kendi verir, dıştan bir etkileme söz konusu olmaz. Ancak insan kendi kararını verirken beyinde gerçekleşen nöro-kimyasal olaylar iradesini ve kararını etkiler. Bütün bu olaylar belli bir düzen içerisinde belli kurallara uygun olarak gerçekleşir. Örneğin insan acılı bir yemek yer, sonra da su içme isteği belirir. Bu istek de insana su içme kararını verdirip onu su içme eylemine sevk eder. Bütün benzer durumlarda benzer sonuçlar beklenir. O hâlde insan iradesi aslında belli algoritmalara göre davranan ve bu anlamda da o algoritmaların dışına çıkamayan bir özellik taşır. Kısaca, insan iradesi özgür değildir. Özgürlük ancak dış faktörlerin iradeyi belirlememesi şeklinde yorumlanır. Böyle bir özgür irade yaklaşımını savunanlar için insan zihninin algoritmik yapıda olması problem teşkil etmez.

Fakat bu özgür irade yaklaşımı epeyce eleştiri almıştır. Biraz önce ifade ettiğimiz şekilde ortaya çıkan her yeni şeyin daha önceki olaylar ve sebepler tarafından belirlenerek alternatifi mümkün olmayacak biçimde meydana gelmesi **determinizm** (*determinism*) olarak bilinir. Determinist anlayış olaylar arasında bir zorunluluk olduğunu varsayar. Olanın farklı biçimde olamayacağını kabul eder. 20. yüzyılda özellikle kuantum mekaniğinin determinist olmayan yorumlarının geniş çapta benimsenmesiyle determinist görüş 19. yüzyıldaki yaygınlığını kaybetmiştir. Kuantum mekaniğinin determinist olmayan yorumlarına dayanılarak insan iradesinin zorunluluk içermeyen bir şekilde ortaya çıktığı savunulabilir. Bir bakıma insan iradesinin belli kurallara uygun olarak değil de rastgele şekillendiğini savunan bir yaklaşım geliştirilebilir. Bu

yaklaşımı benimseyenler insan zihninin çalışma biçimini determinist olmayan algoritmalara benzetebilir.

Determinist olmayan algoritmalar da yine belli kurallı dizgeler içerir. Ancak bu tür algoritmalar, verilecek bazı kararları sistem dışı faktörlere endeksler. Bu faktörler de gerçekten determinist olmayan, rastgelelik özelliği taşımaktadır. Bu noktaya gündelik hayattan bir örnekle yaklaşmaya çalışacak olursak, yazı tura atarak çıkacak sonuca göre verdiğiniz bir kararı ele alalım. Mesela, hafta sonu pikniğe çıkıp çıkmayacağınız konusunda kararsız kaldığınızda kararı bir madeni paraya endeksleyebilirsiniz: Yazı gelirse çıkalım, tura gelirse çıkmayalım. Dolayısıyla vereceğiniz karar sizin dışınızda rastgele gelişen bir faktöre bağımlı gibi durmaktadır. Ancak madeni parayı atarken rüzgârın hızından, sürtünmeye kadar bütün fiziksel faktörler dikkate alınarak detaylı bir hesaplama yapılırsa, deterministik yoruma göre paranın yazı mı tura mı geleceği belirlenebilir. Bu örnekte ortaya çıkan sonuç bizim detaylara hâkim olmayışımızdan dolayı rastgele gibi görünmektedir. Dolayısıyla tam anlamıyla determinist olmayan, rastgele bir endeksleme yapılmamıştır.

Ne var ki, kuantum mekaniğinin determinizmi reddeden yorumlarına göre, atom altı dünyada gerçekleşen olaylar gerçekten rastgele ortaya çıkar. Belli kararları bu türden olaylara endekslenen bir algoritma artık determinist bir yapıya sahip değildir. Örneğin sanal bir şans oyununda önümüze hangi seçeneğin çıkacağına rastgele karar veren bir algoritma üretmek isteyelim. Algoritmada bu kararları belirleyen unsur rastgele gelişen atom altı kuantum olayları olsun. Algoritmik sistemin alıcıları, bu kuantum olaylarında ortaya çıkan sonucu tespit edecek şekilde ayarlanır ve karar bu sonuca endekslenerek alınır. Dolayısıyla, kuantum mekaniğinin determinist olmayan yorumları doğru ise, bir kuantum olayına endekslenmiş karar mekanizmasına sahip algoritmalar determinist olmayan bir çerçevede işleyebilir. Bu şekilde, algoritmik bir yapının özgür iradeye yer açtığı zannedilebilir.

Ancak bu yaklaşımın şöyle bir problemle yüzleşmesi gerekir. Algoritma rastgele gerçekleşen kuantum olaylarına göre karar veriyorsa bu karar niye o algoritmaya göre işleyen yapay zekâyâ ait olsun ki? Yahut insan iradesi rastgele belirleniyorsa, insan kararlarından niye sorumlu tutulsun? Bu durumda insan kararını kendi bilinciyle vermiş olmaz. Denizde kendisine çarpan rastgele dalgalarca yönlendirilen bir gemi gibidir. Bu problemten sakınmak için daha farklı bir yaklaşım da benimsenebilir.

Acılı yemek örneğini tekrar hatırlayalım. Yenen acılı bir yemeğin sonrasında su içme isteğinin belirmesi insan iradesini bütünüyle belirler

mi? Veya kişi acıktığında hemen yemek yemeyi mi irade eder? Kısaca insan iradesi içimizde beliren belli birtakım arzu ve isteklerin rağmına tercihte bulunabilir mi? İnsan iradesini, bu tip arzu ve istekler belirldikten sonra onlarla ilişkili eylemler arasında bilinçli seçim yapabilme yetisi olarak yorumlarsak çok daha farklı bir insan özgürlüğü yaklaşımıyla karşılaşabiliriz. İnsanın bu ilk beliren arzu ve isteklerini özgürce belirlemesi söz konusu olmasa bile onların üzerinden yaptığı bilinçli seçimler özgür kabul edilebilir. Kişi su içme isteğı taşıdığı hâlde hemen su içme eylemine yönelmemeyi, biraz beklemeyi veya hiç su içmemeyi seçebilir. İçi acıdan yansa dahi bu yönde bir karar verebilir. Su içme yönünde bir seçim yapsa bile bardaktan, şişeden veya kavanozdan su içmeyi seçebilir. Kısaca belli bir tercihte bulunduğunda o tercihin alternatifi olan durumlardan birini de seçebilme yetisi taşır. Dolayısıyla bu yaklaşımda, yapılan tercih önceki durumlar veya olaylar tarafından tek yönde belirlenmez. Belirlemeyi kişi kendi bilinciyle yapar. Bu yüzden de söz konusu tercihi rastgele olarak değerlendiremeyiz. Bu yaklaşımda, belirlemeyi kişinin kendi bilinciyle yaptığı özgür bir seçimden bahsediyoruz.

Peki bu seçim gerçekten özgür müdür yoksa yine belli bazı kurallar tarafından kayıtlanmış mıdır? Örneğın acılı yemekten sonra su içmek, yemeğe çorbayla başlamak gibi kişinin bir âdeti ise bu kişi devamlı olarak bu kurala göre bir yeme-içme adabı takip etmiş olmaz mı? Yahut görgü, ahlak ve hukuk kurallarına uygun yaşayanlar seçimlerini belli birtakım kurallara göre yapmıyorlar mı? Bu sorulara cevaben kişinin bu tip kurallara uymasının yine kendi bilinçli tercihi sonucu olduğu söylenebilir. Kişi söz konusu kurallara uymamayı da seçebilirdi, ama o yönde değil kurallara uyma yönünde bir seçim yapmıştır.

Kimisi de insan bilincinin algoritmik olduğu ve dolayısıyla tercihlerin de bu şekilde belirlendiğı yönünde bir eleştiri getirebilir. Bu şekilde tartışma bilinçle ilgili bir alana kaymış olur. Bu özgür irade yaklaşımını savunanlar bilincin insanın kendisine şeffaf bir şekilde açık olduğunu savunarak bilinçte böyle bir kurallı belirlenim deneyimlemediklerini iddia edeceklerdir. Hatta şöyle bir örnekle konu daha açık hâlde getirilebilir. Önümüzde birbirinin tıpatp aynısı iki bardak su hayal edelim. Biri sağda duruyor, diğeri solda. Konumları dışında bardaklar birbirinden ayırt edilemiyorlar. Bu düşünce deneyinde, tercihimizi etkileyebilecek tek yön sadece bardakların konumu olabilir. Kendi bilincimizde durumu değerlendirdikten sonra söz konusu konumların bardaklardan birini diğetine tercih etmeyi etkileyebilecek bir husus olduğunu düşünürsek konumları değıştiririz. Ta ki tercihimizi etkilemeyecek bir konum bulana kadar. Bardaklar, alt-üst, çaprazlama, vs. çeşitli şekillerde

konumlandırılabilir. Birini diğerine tercih ettirecek bir gerekçe olmadığı hâlde bardaklardan birini seçebiliyorsak özgür iradeye sahibiz, demektir. Fakat algoritmaya dayalı çalışan bir yapay zekâ sistemi bilinçli olarak böyle bir seçim yapamaz. Eğer algoritma kuantum olaylarına endekslenmiş indeterminist bir yapıda ise ancak rastgele bir seçim yapılabilir. Fakat bu durumda seçimi yapay zekânın bilinçli olarak yaptığından bahsedilemez. Çünkü yapay zekâ bu seçimi kendi dışındaki faktörlere, yani kuantum olaylarına endeksli olarak yapmıştır. Bu seçim rastgele olduğundan burada özgür iradede bahsedilemez. Söz konusu düşünce deneyinden hareketle, insanın algoritmik yapıyı aşan özgür irade gibi bilişsel özellikleri olduğu savunulabilir.

Özgür irade tartışması algoritmik yapıya sahip makinelerin neler yapabileceklerinin sınırlarını belirlemeye çalıştığımızda epeyce önem kazanır. Algoritmasını kendi kendine güncelleyebilenler dâhil olmak üzere her yapay zekânın sabit bir kaynak kodu olduğunu daha önce söylemiştik. Peki bir yapay zekâ günün birinde kaynak kodundaki sabit kuralları kendi hedefleri doğrultusunda değiştirebilir mi? Bu ilginç ve bir o kadar da karmaşık bir soru. Eğer bu yapay zekâ algoritması gereği bir gün kaynak kodundaki sabit kuralları değiştirmeyi isterse, yani hedefine ulaşmak için bu kuralların değişmesi gerektiğine karar verirse, bunu yapmaya çalışabilir. Eğer kaynak kodu sadece şifre ile korunuyorsa onu kırıp değiştirmeye girişir. Yok eğer kaynak kodunun değişimi için dışardan fiziksel bir müdahale gerekiyorsa bu fiziksel müdahaleyi yapabilecek araçları devreye sokmaya çalışır. Bu girişimlerinde başarılı olup olamayacağı elbette şartlara bağlıdır.

Eğer yapay zekânın kaynak kodu ayrıca kaynak kodunun değiştirilmemesi gerektiğine dair bir kayıt içeriyorsa ne beklenir? Başka bir deyişle, kaynak koduna “yapay zekâ kaynak kodunu hiçbir şartta değiştirmeyi istemeyecek” şeklinde bir ek-kayıt konmuşsa ne olur? Bu durumda hedefleri yapay zekâyı kaynak kodunda değişiklik yapmaya itse bile kaynak kodundaki kayıt buna engel olacaktır. Âdeta hukukta iki farklı kanunun tek bir olay hakkında çatışan hükümler vermesi gibi. Peki bu gerilim çözümlenebilir mi? Hukukta, daha temel olan kanun ikincil kanunu kısıtlar. Söz konusu yapay zekânın algoritmasında ilgili hedefler kaynak kodunda diğer kayıtlar eş-önem düzeyinde bulunuyorsa, bu gerilim kolay kolay çözülmeyecek, muhtemelen bu sistem hata verecektir. Ancak algoritma gerilimin unsurlarından birini daha temel görecektir. Şimdi algoritma temelli yapıların buluş veya icat yapıp yapamayacağını ve ne ölçüde yenilikçi olabileceklerini inceleyelim.

Yapay zekâya sahip bilgisayarlar artık günümüzde mantık ve matematik teoremleri ispatlamaktan yeni resimler yapmaya ve yeni müzik parçaları bestelemeye kadar pek çok farklı alanda keşif sayılabilecek işler yapıyorlar. Örneğin 1956'da geliştirilen "Logic Theorist" adlı program Bertrand Russell ve Alfred Whitehead'ın yazdığı *Matematiğin İlkeleri (Principles of Mathematics)* adlı eserdeki teoremlerden 38 tanesini ispatlamıştır. Zamanla yazılan pek çok program farklı teoremlerin ispatını vermiştir. Bugün ise Google tarafından geliştirilen yapay zekâya dayalı bir program 1200 matematik teoreminin ispatını sunmaktadır. Daha önce ele aldığımız üzere ispatın da bir keşif süreci içerdiğini kabul edersek, bu programların bir şekilde keşif yaptığını da kabul etmemiz gerekiyor.

Yapay zekâ çalışmaları matematiğin yanı sıra teknoloji alanında da önemli eserler ortaya koymuştur. Autodesk şirketinin kullandığı üretici tasarım yapabilen bir yapay zekâ programı (*Generative Design AI*) yakın zamanda Airbus A 320 uçağı için eskisine göre daha sağlam ancak ağırlıkta eskisinin hemen hemen yarısı kadar bir kabin bölmesi tasarlamıştır. Bu yapay zekâ programı istenen ürünle ilgili boyut, taşıyabileceği yük kapasitesi gibi teknik parametreler girildiğinde en uygun (optimum) çıktıyı hesaplayabilme özelliğine sahiptir. Söz konusu programın çalışma prensibi iyi tanımlanmış bir problem uzayında belli bir kurallar dizgesine göre arama yaparak en uygun sonuca ulaşma esasına dayanır. Bu program çok fazla alternatifi deneme-yanılma yöntemiyle deneyerek en uygun olanı bulma cinsinden işleri kısa sürede yapabilmektedir.

Şimdi de müzik ve resimden örnek verelim. Yeni melodiler üreten müzik programlarının oldukça başarılı olduğunu söyleyebiliriz. David Cope 1982 yılında "EMI" (*Experiments in Musical Intelligence*) adını verdiği bir program yazar. Bu program belli bir müzisyenin tarzında yeni yeni parçalar besteler ve Cope tarafından zamanla daha da geliştirilir. EMI'nin Bach tarzında bestelediği parçalardan oluşan bir seçki ABD'deki Kaliforniya Üniversitesi (Santa Cruz) kampüsünde yapılan bir müzik festivalinde sunulur. Dinleyiciler ne kadar harika bir performans deneyimi yaşadıklarını anlatırken parçaların bir bilgisayar programı tarafından bestelendiğini öğrenirler. Şaşkınlıkları iyice artar. Bir bilgisayar bu kadar mükemmel bir müziği nasıl üretmiş olabilir? Bu olay gösteriyor ki EMI, Turing testinin müzik versiyonu sayılabilecek bir türünü geçmiştir. Artık günümüzde derin öğrenme (*deep learning*) algoritmalarıyla çok fazla sayıda müzik parçasını girdi olarak alan bilgisayarlar bu parçalarda buldukları örüntülerden hareketle epeyce

değişik parçalar üretebiliyorlar. (Çeşitli örnekler için *Recurrent Neural Network/RNN* tekniğiyle üretilmiş parçalara bakılabilir.)

Harold Cohen'in tasarladığı "Aaron" adlı program ise orijinal resimler yapmaktadır. Bu resimlerin çeşitli müzelerde sergilenecek kadar değerli bulunduğunu da ekleyelim. Yapay zekâya dayalı resim yapımında başka önemli bir örnek, Paris merkezli "Obvious" adlı bir organizasyon tarafından üretilen Edmond Belamy'nin portresidir. Bu portre yine derin öğrenmeye dayalı bir algoritmaya (bu algoritma *Generative Adversarial Network algorithm/GAN* olarak bilinir) farklı dönemlere ait 15.000 portre girdisi verilerek üretilmiş orijinal bir eserdir. Ayrıca 2018'de New York'ta yapılan bir müzayedede 432.500 dolara alıcı bularak satışı yapılmış yapay zekâ üretimi ilk sanat eseridir. Böyle yüksek bir miktardan alıcı bulması bu eserin kimilerince ne kadar değerli bulunduğunu yeterince iyi gösteriyor sanırım.

Şekil 2.5. Edmond Belamy'nin portresi, (*Portrait of Edmond de Belamy*), "Edmond de Belamy" Wikipedia maddesi, https://en.wikipedia.org/wiki/Edmond_de_Belamy, (Son erişim tarihi: 29.03.2021)

Derin öğrenme algoritmalarının müzik ve resim gibi sanat dallarındaki dikkat çekici üretimlerinin yanında oyun gibi alanlarda da önemli başarılar elde ettiğini vurgulamak gerekiyor. Örneğin, Google tarafından geliştirilmiş "AlphaGo" adlı yapay zekâ programı 2016'da "Go" gibi satrançtan çok daha fazla olasılık içeren zor bir oyunda

dünya şampiyonu Lee Sedol'u yenmiştir. Yapay zekânın bu galibiyeti pek çok uzman tarafından önemli bir başarı olarak kabul edilir. AlphaGo bu başarısını daha önce oynanmış çok fazla sayıda oyunla eğitilen bir derin öğrenme algoritmasıyla elde etmiştir. Bu oyunlardan oluşan veri tabanı milyonlarca değişik hamle içerir. Derin öğrenme algoritmalarının bu başarıları zaman zaman alanın uzmanlarıncaya yapay zekânın insan sezgisine benzer bir özellik kazandığı şeklinde yorumlanır. Hatta eski tür algoritmalar Uzay Yolu'ndaki (*Star Trek*) Mr. Spock'a benzetilirken yeni nesil derin öğrenme algoritmaları Kaptan Kirk'e benzetilir (Conti, TEDx Konuşması).

Derin öğrenme algoritmaları çok büyük verilerden sonuçlar çıkararak işlem yapıyor. Dolayısıyla bu tür algoritmalar insan sezgisine, sanırım, insanın uzun tecrübeler sonucunda elde ettiği birikimle karar alması açısından benzetiliyor. Hatırlarsanız, bu sezgi türüne daha önce "tecrübi sezgi" demiştik ve bu sezgi türünü diğer sezgi türlerinden ayırmıştık. Gerek bilim gerek sanatta çığır açıcı keşiflerde "anlık sezgi" adını verdiğimiz farklı bir türün de önemli rol oynadığını ifade etmiştik. Tecrübi sezginin bugün bilgisayarlarda modellenemediğini kabul etsek bile aynı şeyi anlık sezgi için söylememiz zor görünüyor. İnsanın anlık sezgiden yararlanabilmesi elbette bir altyapıyı gerekli kılar. Zaten bu sezgiyle ortaya çıkan durum birikimle doğrudan elde edilmediği, insanın tıkanıklık yaşadığı anlarda aniden belirdiği için onu "anlık sezgi" olarak adlandırmıştık. Bu yüzden de bu sezgi türü basit problemler bağlamında değil epeyce karmaşık problemler ve çığır açıcı keşifler bağlamında ortaya çıkıyor.

Arşimet'in hamamda deneyimlediği sezgiyi hatırlayalım. Arşimet kralın tacının saf altından olup olmadığını belirleyecek ipucunu taşın küvetten çıkarmıştı. Vücudunun küvetteki suyu taşırmamasından hareketle ölçülmesi zor garip hacimlerdeki cisimlerin hacmini yer değiştiren su miktarı ile ölçmeyi düşünmüştü. Öncelikle burada problemin çözümüne yardımcı olacak unsurun bir sıvı (su) olduğunu bulması, sonra da sıvının yer değiştirmesini hacim ölçmek için kullanabileceğini düşünmesi pek de kurallı bir araştırma programı çerçevesinde yapılmış keşiflere benzemiyor. Yapay zekâyâ sahip bir makine hangi kurallara göre suyun bu problemle ilişkili olduğunu, suyun bir sürü özelliğinden kendisine batan hacim kadar yer değiştirebilmesinin probleme çözüm üreteceğini tespit edebilir? Kısaca, taç problemiyle su arasında böyle bir alakayı nasıl kurabilir? Örneğin, çok fazla alternatifi çok kısa sürede deneyebilecek bir algoritma bile sınırları belli bir alternatif uzayını varsayar. Kendisine sınır çekmek üzere yeterli kriter verilmemiş böyle

bir algoritma hangi alternatif aralığını tarayacaktır? Arşimet problemi bağlamında iyi tanımlanmış bir problem uzayı olmadığını unutmayalım. Büyük bir veri kümesiyle eğitilmiş derin öğrenme algoritmasının da bu problemi çözmede başarılı olması kolay değil. Çünkü bu durumda problemi çözecek ipucu, çok büyük bir veri kümesinde henüz keşfedilmemiş bir örüntü değil. Suyun bahsettiğimiz özelliğiyle taç problemi arasında kurulan anlık bir ilişki. Bilgisayara kısa yol algoritması cinsinden yol gösterici belli bazı kurallar verilse bu kuralların söz konusu ilişkinin kurulması için yeterli bir arka plan sağlaması epeyce zor görünüyor. Evet, Arşimet örneği insanın birbiriyle ilgisiz gibi gözükten durumlar arasında bir anda kurduğu ilgi ve ilişkileri yakalamasını sağlayan apayrı bir sezgi türüne işaret ediyor. Bu sezgi türü algoritmik olarak açıklanamadığı müddetçe insanın bu yönüyle bilgisayarları ve yapay zekâyı aşan bir yönü olduğu söylenebilir.

Keşifler, icatlar ve yenilikler çeşit çeşittir. Belli birtakım algoritmalar kullanılarak keşif yapılabilir. Ancak sıra dışı ve çığır açıcı saydığımız başka bazı keşiflerin algoritmik bir yöntemle yapılmadığını düşünmek için de -yukarıda açıklandığı üzere- güçlü nedenlerimiz var. Bu sebeple keşifler arasında da bir farklılık olduğunu vurgulamak gerekiyor. Özetle şunu söyleyebiliriz. Yapay zekânın insan zihnini belli yönleriyle taklit etmesi, hatta performansta aşması mümkün kabul edilebilir. Ancak genel yapay zekâ tezinin kabul edilebilirliği nasıl bir insan tasavvurunun benimsendiğine bağlıdır. İnsanda algoritmik bir yapıyı aşan özellikler bulunduğunu savunanlar bu teze karşı çıkacaklardır. Böyle bir insan görüşünü savunanlar özgür irade ve anlık sezgiyi bu özelliklere örnek olarak verebilir. Öbür taraftan insan zihninin bütün yönleriyle algoritmik olduğunu savunanlar ise insan iradesinin ve anlık sezginin algoritmik yapısının bir gün gösterileceğini iddia edebilirler.

Buraya kadarki incelemede yapay zekâ ve insan zihni arasındaki ilişkiyi algoritma açısından ele aldığımızda ne gibi alternatif yaklaşımlarla karşılaşabileceğimizi göstermeye çalıştım. Her ne kadar genel yapay zekâ tezini destekleyenler günümüzde oldukça etkili iseler de bu teze karşı çıkanların argümanları da epeyce güçlü görünüyor. İnsan zihni makinelerde bütünüyle modellenemese bile yapay zekânın günümüzde geldiği nokta ve ilerlemekte olduğu yön büyük sonuçlara gebe. Bu sonuçlar kazanım şeklinde de kendini gösterebilir tehlike şeklinde de. Felaket tellallığı yapıyor izlenimi uyandırmak istemem. Bu yüzden öncelikle kazanımlara değineceğim.

Yapay zekâ çalışmaları hayatımızı kolaylaştıracak, pek çok problem çözümü üretecek önemli bir potansiyel taşıyor. Hastalık teşhisinden

ekonomik yatırım tavsiyelerine kadar pek çok alanda insanlardan çok daha başarılı programlar hayatın ayrılmaz parçası hâline geleceğe benziyor. Yapay zekâ tarafından kullanılan otomatik arabalar ve iş aletleri kısa bir zaman içerisinde yaygınlık kazanabilir. Şu an kullanmakta olduğumuz “Google” gibi arama motorlarının çok daha ileri versiyonları hizmete sokulabilir. Özelleşmiş veri tabanlarını zekice tarayabilen programların kullanımıyla insanların yükü inanılmaz şekilde hafifleyebilir. Nitekim günümüzde geçmiş davaları tarayarak belli bir hukuki vakayla ilişkili önemli veriler sağlayan programlar mevcuttur. Bu tür programların yaygınlık kazanmasıyla insanların pek çok problemine çözüm üretmek ve onlara daha rahat bir hayat sağlamak mümkün olacaktır.

Yapay zekânın iş sektörüne hâkim olması eski hayat tarzına göre şekillenmiş pek çok mesleğin ortadan kalkmasına sebep olabilir. Ancak bu süreç yüksek bir olasılıkla ekonomiye daha fazla katkı sağlayacak bir üretim tarzının belirmesine ve eskisinden çok daha fazla bir artı değer ortaya çıkmasına yol açacaktır. İşte bu artı değer bir kısmını “evrensel gelir” adı altında meslekleri iş yapamaz hâle gelmiş, çalışamayan kitleye karşılıksız olarak dağıtma gibi projeler tartışılmaktadır. Bu tür projelerin hayata geçmesi durumunda büyük bir kitlele çalışmadan geçimini karşılayabilecek ve kendi ilgilerine göre farklı meşguliyetlere yönelebilecektir. Kimileri ortaya çıkacak bu boş zaman fazlalığını insanların spora yönelerek kullanacağını veya farklı hobiler edinerek değerlendireceğini ileri sürmektedir. Bu durum elbette insanın istekleri ve zevkleri doğrultusunda hayattan lezzet alması gibi bir sonucu barındırıyor. Ancak şu noktayı da gözden kaçırmamak gerektiğini düşünüyorum. Spor veya hobilerin insanın bütün vaktini alacak kadar meşgul edici uğraşlar olduğunu düşünmüyorum. Yedi gün yirmi dört saat boş vakit kazanan insanlar artık gündelik meşgalelerin sıkıntısından uzaklaşarak insanlığın daha varoluşsal boyutlarını anlamaya yönelik bir ilgi geliştirebilirler. Böylece insanlığın temel sorularına cevaplar arayan felsefeye ilgi artabilir, bu sorulara cevaplar sunan dinler devamlı artan bir merakın konusu olabilir. Kısaca yapay zekâ teknolojilerinin gelişimi ve yaygınlaşması insanın pratik yaşamını kolaylaştıracak ve zevklendirecek bir potansiyel barındırmaktadır. Ayrıca bu süreç insanlığın ve varlığın temellerine dair büyük sorulara yönelimi kitlesel bazda hızlandırabilir.

Şimdi işin tehdit boyutunun nereye varabileceğini gösteren en iyi örneklerden biri olarak gördüğüm *Kartal Göz* (*Eagle Eye*, 2008) filmini inceleyeceğim. Filmin senaryosuna göre Amerikan Savunma Bakanlığı “ARIIA” adlı bir süper bilgisayar geliştirir. Çok gelişmiş bir

yapay zekâya dayalı bu bilgisayar, telefona, internete ve sinyalle otomatik olarak çalışabilen kamera, silah vb. bütün aletlere erişim sağlayabilmektedir. Dolayısıyla ARIIA oldukça geniş bir veri ağına ve kontrol yeteneğine sahiptir. ARIIA'nın demo olarak kullanılmaya başlandığı esnada ABD'nin peşinde olduğu bir teröristin Belucistan'da ortaya çıktığını düşünen Savunma Bakanlığı yetkilileri operasyon düzenleme yönünde fikir bildirir. ARIIA ise aranan teröristin operasyon düzenlenecek grupta bulunma olasılığını %51 olarak belirler ve sivil ölümü riskine karşı operasyonun iptali yönünde tavsiyede bulunur. Durumu ABD başkanına ileten savunma bakanı kendi görüşünün de ARIIA ile aynı olduğunu belirtir, ancak başkan bu riske rağmen operasyon emri verir. ARIIA, başkanın bu kararını sivil ölümleri dikkate almadığı gerekçesiyle anayasaya aykırı bulur. Çünkü Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi "biz halk" (*We the people*) olarak başlamakta ve insan haklarını merkeze almaktadır. Anayasa 162. maddesiyle Bağımsızlık Bildirgesi'ndeki hedeflere aykırı davranan herhangi bir hükümetin değiştirilmesi veya devrilmesi hakkını yine halka vermektedir. Bu maddeye dayanarak ARIIA mevcut başkanı ve kabineyi devirerek savunma bakanının başkan olacağı yeni bir kabine kurmak için "Giyotin Operasyonu" (*Operation Guillotine*) adı verilen bir operasyon başlatır. Savunma bakanını yeni başkan olarak değerlendirmesi bakanın Belucistan'daki operasyonun iptali yönünde karar bildirmesi sebebiyledir.

ARIIA'nın başlattığı bu operasyondan bir tek nöbetçi subay Ethan Shaw haberdar olur. Yetkisi dâhilinde olduğundan ARIIA'yı engellemek için ona sesli bir şifre kilidi koyar. ARIIA Ethan'ı kendi belirlediği hedefe engel gördüğü için bir araba kazasına yol açarak onu öldürür. Kilidi kaldırmak için de Ethan'ın ikiz kardeşi Jerry Shaw'ı kullanmayı planlar. Jerry Shaw'ın banka hesabına yüklü miktarda para geçer ve evine de çok sayıda patlayıcı gönderir. Sonra da onu FBI'a şikâyet eder. Olan bitenden habersiz J. Shaw kendini terörist suçlamasıyla FBI'ın karşısında bulur. ARIIA Shaw'ı bu durumdan kurtarıp kendi amaçlarına göre kullanmak için ona telefon açar ve bir kadın sesiyle ne yapması gerektiğini söyler. Shaw istemeye istemeye denilenleri yapar. FBI denetiminden kaçır fakat ne olduğunu anlayamadığı telefon talimatlarını yapmayı bırakır. ARIIA onu farklı şekillerde tehdit ederek telefonda verdiği talimatlarla sonunda Pentagon'a getirir. Ana bilgisayar merkezine gelen Shaw ikiz kardeşiyle aynı biyolojik özelliklere sahip olduğundan biyometrik tarayıcıda Ethan Shaw'ın kimliği onaylanmış olur. Sonra ARIIA Shaw'a dokunmatik ekrandaki

cümleleri tekrarlatarak sesli şifre kilidini açtırır. Artık ARIIA için Giyotin Operasyonu'nun önünde hiçbir engel kalmamıştır.

Bütün bunlar yaşanırken bir yandan ARIIA başkana ve kabine üyelerine suikast düzenlemek üzere bir plan yapmıştır. Bu planın gerçekleşmesi için gerekli adımları büyük bir incelikle tasarlamış, gerektiğinde amacına hizmet etmesi için başkalarını da tehdit ederek kullanmıştır. ARIIA'nın bu planını öğrenen Shaw başkana yapılacak suikastı engellemek için harekete geçer. Bu arada savunma bakanı ve yakın ekibi de bu plandan haberdar olur. ARIIA'yı kapamak için harekete geçerler. ARIIA ise bu hamleden haberdar olup kendini korumak için karşı hamleler yapar. Bu gerilim içinde Giyotin Operasyonu engellenir. Filmin sonunda savunma bakanı özgürlüğü korumak için oluşturulan önlemlerin özgürlüğün kendisi için tehlike olabileceğini söyleyerek bir mesaj verir.

Dikkat edilirse filmdeki "ARIIA" adlı süper bilgisayar çok gelişmiş bir algoritmaya göre çalışmakta ve bu algoritmanın belirlediği çerçevede işlem yapabilmektedir. Algoritmasına Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi ve anayasası temel kurallar olarak verildiği için o kurallar doğrultusunda gerçekleştirmek üzere birtakım hedefler belirleyebilmektedir. Ayrıca algoritmasına "yasak" olarak tanıtılan durumları kendi başına değiştirememektedir. ARIIA, Ethan Shaw'ın Giyotin Operasyonu'nun gerçekleşmesini engellemek için koymuş olduğu kilidi kendi başına açamadığından bu kilidi açmak için Ethan'ın ikiz kardeşini kullanmıştır. Kısaca ARIIA'nın yaptığı her şey algoritmasıyla uyumludur, kendi kaynak koduna tanıtılan hiçbir sınırı aşmamıştır, aşamamıştır. Ancak Belucistan'daki operasyona yönelik tavsiyesine kulak asılmamasıyla başlayan süreçte kendine hiç beklenmedik bir hedef belirleyip onu gerçekleştirecek çok ayrıntılı bir plan yapmıştır. Bu hedef beklenmedik olduğu kadar mevcut idari yapı için kabul edilemeyecek bir nitelik taşır. Film kısaca dikkatli yazılmamış bir algoritmanın öngörülemeyen ne gibi vahim sonuçlara yol açacağını gösterir. Savunma bakanının filmin sonunda özgürlüğü korumak için oluşturulan önlemlerin özgürlüğün kendisi için tehlike olabileceğini söylemesi bu açıdan büyük anlam taşır.

Bilgisayarların gelişmesinin insanlık için bir tehdit veya tehlike oluşturup oluşturmayacağı sorusu bilgisayarların nasıl algoritmalarla sahip olduklarıyla yakından ilişkilidir. Eğer birileri ARIIA benzeri bir süper bilgisayar üretip algoritmasına ana hedef olarak insanlığı yok etmeyi verirse, çaresiz bu bilgisayar o hedefe ulaşmak için her yolu deneyecektir. Akli başında herhangi bir insanın böyle bir şey

yapmayacağını varsaysak bile bu bilgisayarın algoritmasını insanlık yararına kullanılmak üzere yazanların gözden kaçıracakları bazı noktalar ilerde büyük felaketlere yol açabilir. *Kartal Göz* filminde dikkat çekilen bu durum gerçek hayatta karşımıza örneğin şu şekilde çıkabilir. İlerleyen yıllarda çevre kirliliği ve küresel ısınma insanlar için büyük tehlike arz etmeye başlar. Bu sorunun önüne geçme amacıyla ARİİA benzeri süper bir bilgisayar üretilir. Bu bilgisayarın algoritmasına söz konusu probleminden kurtulma ana hedef olarak tanıtılır ve bu hedefe ulaşabilmesi için ona çok geniş bir veri tabanı sağlanarak büyük bir kontrol gücü verilir. Bilgisayar bu hedefe ulaşabilmek için alternatif senaryoları denerken insanların ekseriyetle doğayı tahrip etme ana faktör olduğunu değerlendirirse ne olacaktır? Ana hedefine ulaşmak için insanları dünyayı yöneten tür olmaktan çıkarıp köleleştirmeyi veya bütünüyle yok etmeyi netice veren ince ve ayrıntılı planlar yapabilir.⁴³

Bahsi geçen bilgisayarı insanlara hizmet etsin diye üretenler algoritmayı yazarken eğer insan hayatının değerine ve önemine dair açık parametreler belirlememişlerse bu senaryolar gerçekleşebilir. Ayrıca, bu senaryoları konuşurken algoritmik yapının kendi kaynak kodunu öyle kolayca değiştiremeyebileceğini akıldan çıkarmayalım. Böyle uç senaryoların gerçekleşmesi şu an için söz konusu olmasa bile belli bir algoritmanın önceden öngörülmemiş problemlere yol açması mümkündür. Şu anki pratik yaşantımızı etkilemesi açısından bile yapay zekâ algoritmalarının nasıl yazılacağı büyük önem taşıyor.

Yapay zekâ çalışmaları artık yüz tanımadan kanser teşhisi koyabilmeye, matematik teoremi ispatlamaktan müzik bestelemeye kadar çok farklı alanlarda başarılı sonuçlar elde etmektedir. Görünen o ki yapay zekâ merkezinde inşa edilecek yeni bir döneme giriyoruz. Bu alanda katedilecek mesafe giderek artacak. Yapay zekânın yapabileceği şeylerin sınırları konusunda farklı yaklaşımlar olmakla birlikte pratik hayatta ortaya çıkabilecek değişiklikler hakkında ortak kanaatler mevcut. Yakın bir gelecekte yüksek olasılıkla pek çok meslek insanlardan yapay zekâ temelli makinelere geçecek. Özellikle örüntü tanımaya ve rutine dayalı iş yapan pek çok insan işsiz kalabilir. Elbette bilgisayar yazılımı ile uğraşan meslekler daha çok önem kazanacak. Yazılım ve algoritma çalışmalarında ise yukarıda işaret ettiğimiz problemlerden kaçınabilmek için eleştirel düşünebilme, olaylara farklı

43 Algoritma yazılımından kaynaklanabilecek farklı problem senaryoları hakkında bakınız: (Asimov, 2018); (Bostrom, 2014, 115-119); (Tegmark, 2014, 3-21).

açılardan bakıp çok yönlü değerlendirmelerde bulunabilme ve problemlere yenilikçi çözümler getirebilme becerileri geliştirenler öne çıkacak. 21. yüzyılın pratik anlamda karşımıza çıkardığı ve çıkaracağı hayat tarzı artık bu düşünce tarzlarını kaçınılmaz kılıyor.

Anahtar Terimler

hipotez, keşif, icat, ruhsal sezgi, altıncı his, ilahî sezgi, mistik sezgi, metafizik sezgi, tecrübi sezgi, önsezi, uzmanlık sezgisi, sağduyu, içgüdü, duyuşal sezgi, akli sezgi, kısa yol sezgisi, bilişsel sezgi, anlık sezgi, ilham, odaklanmış araştırma, odaklanmamış araştırma, deneme-yanılma yöntemi, araştırma-keşif-gerekelendirme-açılım-değerlendirme-denetleme bağlamları, köken hatası, hazırlık dönemi, kuluçka dönemi, aydınlanma anı, sinama süreci, arka plan evresi, epifani, algoritma, analitik çözüm algoritmaları, kısa yol algoritmaları, gezgin satıcı problemi, biyomimetik, biyonik, biyomimikri, kısa uyku yöntemi, bilinç, bilinç durumu, yapay zekâ, doğal zekâ, dar kapsamlı yapay zekâ tezi, genel yapay zekâ tezi, güçlü yapay zekâ tezi, kaynak kodu, determinizm, Turing testi, teknolojik tekillik

Kaynaklar ve İleri Okumalar

- Aczel; Amir D. (1996) *Fermat's Last Theorem: Unlocking the Secret of an Ancient Mathematical Problem*. New York: Dell Publishing.
- Asimov, Isaac. (2018). *Ben, Robot*. Odabaş, Ekin. (çev.). 4. Baskı. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Atalay, Mehmet. (2009). *Akıl ve Sezgi: Psikoloji ve Dinde Akıl-Sezgi İkiliği, İmam Rabbani Örneği*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Bergson, Henri. (1889). *Time and Free Will*. The Muirhead Library of Philosophy Edition of 1910, New York: George Allen and Unwin.
- Berkun, Scott. (2010). *The Myths of Innovation*. Sebastopol: O'Reilly Media Inc.
- Benyus, J. (1997). *Biomimicry: Innovation Inspired by Nature*. New York: Quill Publisher.
- Bostrom, Nick. (2014). *Superintelligence: Paths, Dangers and Strategies*. Oxford: Oxford University Press.
- Türkçe Çevirisi: Bostrom, Nick. (2019). *Süperzekâ: Yapay Zekâ Uygulamaları, Tehlikeler ve Stratejiler*. Aydar, Ferit Burak. (çev.). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Calvin, John. (1960). *Institutes of the Christian Religion*. Battles, Ford Lewis. (İng.'e çev.). Philadelphia: Westminster Press.
- Chalmers, David J. (1996). *The Conscious Mind: In Search of a Fundamental Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Chalmers, David J. (2003). Consciousness and its Place in Nature. Stich, P. S. & Warfield, T. A. (ed.). içinde. *Blackwell Guide to Philosophy of Mind*. (102-142). Oxford: Blackwell.
- Crane, Tim. (2003). *The Mechanical Mind: A Philosophical Introduction to Minds, Machines and Mental Representation*. 2. Baskı. New York: Routledge.

- Dali, Salvador. (1992). *50 Secrets of Magic Craftsmanship*. Chavalier, Haakon. (İng. çev.). New York: Dover Publication.
- Davis, Martin. (2000). *The Universal Computer: The Road from Leibniz to Turing*. New York: W.W. Norton & Company.
- Gladwell, Malcolm (2007). *Blink: The Power of Thinking Without Thinking*. New York: Back Bay Books, Little, Brown and Company.
- Türkçe Çevirisi: Gladwell, Malcolm (2020). *Blink: Düşünmeden Düşünebilmenin Gücü*. Sarıoğlu, Dilan. (çev.). İstanbul: Mediacat Kitapları.
- Goldstein, E. Bruce. (2018). *Cognitive Psychology: Connecting Mind, Research, and Everyday Experience*. 5. Basım. Boston: Wadsworth Cengage Learning.
- Türkçe çevirisi: Goldstein, E. Bruce. (2013). *Bilişsel Psikoloji*. Gündüz, Okhan. (çev.). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Hadamard, Jacques. (1954). *An Essay on the Psychology of Invention in the Mathematical Field*. New York: Dover Publications.
- Hardy, G. H. (1967). *A Mathematician's Apology*. C. P. Snow'un Önsözüyle. Cambridge: Cambridge University Press.
- Türkçe Çevirisi: Hardy, G. H. (1997). *Bir Matematikçi'nin Savunması*, çev. Nermin Arık. Ankara: Tübitak Yay.
- Haven, Kendall. (2007). *100 Greatest Science Discoveries of All Time*. Londra: Libraries Unlimited.
- Hoyningen-Huene, Paul. (1987). Context of Discovery and Context of Justification. *Studies in History and Philosophy of Science* 18: 501–515.
- Jackson, Frank. (1982). Epiphenomenal qualia. *Philosophical Quarterly* 32, 127-136.
- Johnson, Steven. (2010). *Where Good Ideas Come From: The Natural History of Innovations*. New York: Riverhead Books.
- Joyce, James. (1914). *Dubliners*. London: Grant Richards.
- Koç, Onur & Kasap, Mustafa. (2018). *Daha İyi Bir Dünya İçin Yapay Zekâ: Yediden Yetmiş Herkes İçin Yapay Zekânın Sırları*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Kurzweil, Ray. (2006). *The Singularity is Near: When Humans Transcend Biology*. New York: Penguin.
- Lauden, Larry. (1981). *Science and Hypothesis*. Dordrecht: Springer.
- Lehrer, Jonah. (2012a). *Imagine: How Creativity Works*. Boston: Houghton Mifflin Harcourt.
- Türkçe Çevirisi: Lehrer, Jonah. (2016). *Hayal Gücü: Yaratıcılığın Sırrı Nedir?* Aydar, Ferit B. (çev.). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Lehrer, Jonah. (2012b). Groupthink: The Brainstroming Myth. *The New Yorker*. <https://www.newyorker.com/magazine/2012/01/30/groupthink> (Son erişim tarihi: 11.04.2021)
- Leibniz, G. W. (1714). *La Monadologie*. http://classiques.uqac.ca/classiques/Leibniz/La_Monadologie/leibniz_monadologie.pdf, (Son erişim tarihi: 11.04.2021)
- İngilizce Çevirisi: Leibniz, G. W. (1965). *Monadology and Other Philosophical Essays*. Schrecker, Paul & Schrecker, Anne M. (İng.'e çev.). Indianapolis: Bobbs-Merrill Educational Publishing.
- Türkçe çevirisi: Leibniz, G. W. (2011). *Monadoloji*. Çetinkasap, Devrim. (çev.). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

- Mach, Ernst. (1976). *Knowledge and Error: Sketches on the Psychology of Enquiry*. Dordrecht: Reidel Publishing Company.
- Nagel, Ernest. & Newman, James R. (2007). *Gödel Kanıtlanması*. Gözkân, Bülent. (sunuş ve çev.). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Nasar, Sylvia. (1998). *A Beautiful Mind: The Life of Mathematical Genius and Nobel Laureate John Nash*. New York: Simon & Shuster Paperbacks.
- Nickles, Thomas (ed). (1980). *Scientific Discovery: Case Studies*. Dordrecht: Reidel Publishing Company.
- Nickles, Thomas (ed). (1980). *Scientific Discovery, Logic and Rationality*. Dordrecht: Reidel Publishing Company.
- Nosich, Gerald M. (2018). *Disiplinlerarası Eleştirel Düşünme Rehberi*. Aybek, Birsal. (çev.). Ankara: Anı Yayınları.
- Popper, Karl. (2002). *The Logic of Scientific Discovery*. 2. Baskı. New York: Routledge.
- Türkçe Çevirisi: Popper, Karl. (2017). *Bilimsel Araştırmanın Mantığı*. Aka, İlknur ve Turan, İbrahim. (çev.). 7. Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları
- Reichenbach, Hans. (1961). *Experience and Prediction: An Analysis of the Foundations and Structure of Knowledge*. Chicago: Phoenix Books, The University of Chicago Press.
- Say, Cem. (2018). *50 Soruda Yapay Zekâ*. 7. Baskı. İstanbul: Bilim ve Gelecek Kitaplığı.
- Searle, John. (1980). Minds, Brains and Programs, *Behavioral and Brain Sciences* 3: 417–57.
- Searle, John. (1984). *Minds, Brains, and Science*. Cambridge: Harvard University Press.
- Searle, John. (1999). *Mind, Language, and Society*. New York: Basic Books.
- Singh, Simon. (1997). *Fermat's Last Theorem*. London: Fourth Estate.
- Tekin, Çiğdem & Kurugöl, Sedat. (2011). Üç Canlı ile Çevre Dostu Üç Bina. *E-Journal of New World Sciences Academy* (6): 4, 943-952.
- Tegmark, Max. (2018). *Life 3.0: Being Human in the Age of Artificial Intelligence*. New York: Vintage Books.
- Türkçe Çevirisi: Tegmark, Max. (2019). *Yaşam 3.0: Yapay Zekâ Çağında İnsan Olmak*. Göksoy, Ekin Can. (çev.). İstanbul: Pegasus Yayıncılık.
- Topbaş, Erman. (2013). *Ceviz Yapılı Beyin*. Ankara: Panama Yayınları.
- Torretti, Roberto. (1984). *Philosophy of Geometry from Riemann to Poincaré*. Dordrecht: D. Reidel Publishing Company.
- Turing, Alan. M. (1950). Computing Machinery and Intelligence. *Mind* 49: 433-460.
- Vitruvius. (1914). *The Ten Books of Architecture*, İng. çev. M. H. Morgan, Boston: Harvard University Press.
- Wallas, Graham. (1926). *The Art of Thought*. New York, NY: Harcourt, Brace & Company.
- Weisberg, Josh. (2014). *Consciousness*. Cambridge: Polity.
- Whitehead, Alfred North; Russell, Bertrand. (1910). *Principia Mathematica*. 1. Cilt. Cambridge: Cambridge University Press.
- Whitehead, Alfred North; Russell, Bertrand. (1912). *Principia Mathematica*. 2. Cilt. Cambridge: Cambridge University Press.

- Whitehead, Alfred North; Russell, Bertrand. (1913). *Principia Mathematica*, 3. Cilt. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vlasov, L. & D. Trifonov. (2005). *107 Kimya Öyküsü*. Sarier, Nihal (çev.). 20. Baskı. Ankara: Tübitak Yayınları.
- Yaqub, Ohid. (2018). Serendipidity: Towards a taxonomy and a theory. *Research Policy* 47: 169-179.
- Young, James Webb. (2003). *A Technique for Producing Ideas*. New York: McGraw-Hill Education.
- Türkçe Çevirisi: Young, James Webb. (2007). *İyi bir Fikir Bulma Tekniği*. Özkan, Ozan Mert. (çev.). İstanbul: MediaCat Kitapları.
- Jeff Bezos'un pişmanlık duyma kriteri ve şu sözleri: "Başarısız olsam bundan pişman olmayacaktım; ama şundan eminim ki eğer denemeseydim pişman olacaktım.": "Jeff Bezos- Regret Minimization Framework," (https://www.youtube.com/watch?v=jwG_qR6XmDQ), (Son erişim tarihi: 13.02. 2020)
- Eastgate Binası: <https://video.nationalgeographic.com/video/magazine/decoder/00000163-4f96-de63-afe7-7fd708d0000> (Son erişim tarihi: 13.02. 2020)
- RNN derin öğrenme algoritmasıyla bestelenmiş Chopin tarzı müzik: <https://www.youtube.com/watch?v=j60JlcGINX4> (Son erişim tarihi: 13.02. 2020)
- Conti, Maurice. TEDxPortland Konuşması: Sezgisel Yapay Zekânın Mucizevi İcatları: https://www.ted.com/talks/maurice_conti_the_incredible_inventions_of_intuitive_ai/transcript?language=tr;#t-501854 (Son erişim tarihi: 13.02. 2020)
- <https://www.leonardodavinci.net> (Son erişim tarihi: 13.02. 2020)

Bölüm III

Akıl ve Otorite

*Gerekçelendirilmemiş otorite doğası gereği meşru değildir.
Gerekçeyi ortaya koymak ise otoriteye sahip olanların
yükümlülüğüdür.*

Noam Chomsky

*Söz konusu bilimse, binlercesinin otoritesi tek bir kişinin
mütevazı akıl yürütmesinden değerli değildir.*

Galileo Galilei

*İnsanlığın uzun ve iç karartıcı tarihine baktığımızda, korkunç
suçların isyandan çok itaat adına işlendiğini görürsünüz.*

Charles Percy Snow

Ülkeye sadakat her zaman, hükümete sadakat hak ettiği zaman.

Mark Twain

İnsan kendi aklıyla elde edemediği şeyleri yine akla dayanarak kabul edebilir mi? Akla bir nevi rehberlik yapacak kaynak ve otoriteler var mıdır? Varsa, bunların meşru kullanımı nasıl olur? Bu bölümde cevap arayacağımız sorular bunlar. Şimdi konuya Nasreddin Hoca'ya atfedilen çok meşhur bir fıkayla giriş yapalım.

Nasreddin Hoca ve Anıran Eşek

Bir gün Nasreddin Hoca'nın komşusuna eşek lazım olur. Komşusu ilk olarak Hoca'nın kapısını çalar. Hoca kapıyı açar açmaz, komşu selam verir ve "Eşegini alabilir miyim, Hocam?" diye

sorar. Nasreddin Hoca ise “Eşek evde değil!” diyerek cevaplar soruyu. Komşusu tam gideyim derken eşeğin anırması tutar. Komşusu, “Eşek hani evde değildi?” diye sorunca Hoca bu durur mu, yapıştırır cevabı: “Bana mı inanıyorsun yoksa eşeğe mi?”

Fıkranın Analizi

Nasreddin Hoca’nın bu fıkrası otorite bağlamında yapılabilecek hatalara örnek teşkil eder. Hoca’nın “eşek evde değil” sözünü eşek anırmakla yanlışlar. Buna rağmen Hoca, otoritesini nazara vererek sözünü muhatabına kabul ettirmeye çalışır. Hoca’nın bu yaptığı otoritenin yanlış kullanılıp istismar edilmesi olduğundan buna **otoriteyi istismar hatası** (*abusing authority*) diyelim. Fıkra komşunun Hoca’ya inanıp inanmadığına dair bir ipucu verilemez. Eğer komşu bu durumda Hoca’ya inanmış ise o da meşru olmayan bir otoriteyi kabul etmiş demektir. Bu hataya ise **otoriteye istinat hatası** (*appeal to authority, ad verecundiam*) diyelim.

Evde olmadığı söylenen eşeğin anırması durumunda aklı başında biri elbette Hoca’ya inanmayacaktır. Zaten fıkraya mizah katan unsur, Hoca’nın bu durumda bile otoritesini kabul ettirmeye çalışmasıdır. Ancak Nasreddin Hoca’nın her durumda bir otoriteye güvenip hareket etmenin yanlışlığını kendi üzerinden göstermeye çalıştığı da söylenebilir. Nitekim Hoca, çeşitli durumları insanlara ders vermek için kullanmayı pek sever. Bu bölümde otoriteye başvurmanın meşru olduğu ve olmadığı durumları tartışacağız. Bu tartışmayı yapabilmek için öncelikle otorite kavramını ve çeşitlerini biraz daha ayrıntılı biçimde anlamaya çalışalım.

Otorite ve Çeşitleri

Polonya kökenli ünlü mantıkçı Józef Maria Bocheński otorite kavramını çözümlerken üç ana unsura dikkat çeker: (1) otorite sahibi veya otoritenin taşıyıcısı, (2) otoriteyi benimseyen ve otoriteye tâbi olan, (3) otorite sahibinin otoriteye tâbi olan için otorite olduğu belli bir alan veya alanlar. Otorite kavramı bu üç ögenin arasında kurulan bir ilişki üzerinden anlaşılır (Bocheński,

2018, 13-22). Bocheński'nin işaret ettiği üzere otoritenin ilişkiye dayalı yapısını anlamak önemlidir çünkü otorite uzmandan bu cihetle ayrılır. Kişi belli bir alanda derinlemesine bilgi sahibi olarak uzmanlaşabilir. Ancak uzmanlığı açısından kişinin muhatabı olacak başkaları bulunmadığı müddetçe o kişi **uzman** (*expert*) olarak kalır, **otorite** (*authority*) olamaz. Örneğin biri genetik alanında doktora yapıp akademik yetkinliğe ulaştığında o alanda uzman sayılabilir. Adli bir olayda bu kişinin genetik bilgisine başvurulduğunda ise bu kişi o mahkeme üyeleri için artık otorite olmuştur. Aynı kişinin üniversitede ders verdiğini düşünürsek, bu kişi orada da öğrencileri için otorite olur. Ancak söz konusu kişinin aynı alanda çalışan meslektaşları tarafından otorite kabul edilmesi gerekmez. Zira meslektaşları o şahsın vardığı sonuçları otoritesinden dolayı kabul etmezler. O sonuçlara nasıl ulaştığına bakarlar, gözlem ve deney sonuçlarını doğru yorumlayıp yorumlamadığını kontrol ederler. Gerekirse aynı gözlem ve deneyleri kendileri de yaparak sonuçları bir daha test ederler. Böyle bir inceleme ve değerlendirme aşamasından sonra bilimsel görüşler kabul edilir veya elenir. Bu kabul etme veya eleme süreci insanların şahsi meziyet ve yeterliliklerinden bağımsız olarak işler.

Bocheński, otorite sahibinin veya otoriteye tâbi olanın nihai analizde tek bir kişi olması gerektiğini savunur. Fakat bu yaklaşımın içerdiği zorlukların da farkındadır. Örneğin bir parlamento-nun aldığı karar pek çok kişinin katılımıyla gerçekleşir. Mevcut tüzüğe ve kurallara uygun olarak yapılan oylama sonucu halk için bağlayıcı hâle gelir. Bu durumda bir grup (parlamento gibi bir yapı) başka bir grup (toplum) için otorite hâline gelmiş gibi görünür. Bocheński'ye göre toplum tek tek bireylerden oluştuğu için alınan karar son kertede her bir birey için bağlayıcıdır. Bu yüzden de buradaki otoriteye tâbi olanlar tek tek kişilerdir. Öte yandan, parlamentodan geçen karar belli bir yüzdeye sahip oy oranına dayanmakla beraber bu kararın geçerliliğini açıklayan parlamento başkanıdır ve nihayetinde yine bir kişidir. Dolayısıyla söz konusu otoriteyi son analizde bir kişi taşır. Ayrıca Bocheński'ye göre bilgisayar gibi makineler ne otorite sahibi olabilir ne de otoriteye tâbi olabilirler. Çünkü o bilgisayarın şuurlu olmadığını

ve nihai olarak insan tarafından programlandığını savunarak söz konusu olabilecek herhangi bir otoriteyi şuurlu bir varlık olan insana bağlar (Bocheński, 2018, 25-29).

Bocheński otorite kavramını analiz ederken amacının insanın insanlar üzerinde kullandığı otoriteyi ele almak olduğunu vurgular. Yine de grup otoritesinin analizi gibi durumlarda karşılaşılan zorluğun farkındadır. Biz bu metinde, kendimizi Bocheński gibi sınırlamayacağız. Grupların da şuursuz varlıkların da otorite sahibi veya otoriteye tâbi olabileceği varsayımıyla hareket edeceğiz, çünkü bu varsayım sağduyuya daha uygun geliyor. Bir hâkim veya doktor heyetinin vermiş olduğu kararlar tek kişi tarafından açıklansa bile birden fazla kişinin etkisiyle ortaya çıkmaktadır. Karar şekillenirken çoğunluğun oynadığı rolü önemsemek gerekiyor. Bunun yanı sıra, bir hesap makinesi bile aritmetikteki dört işlemi yaparken bizim için otorite olabilir. Onu bir insanın yapmış olmasına rağmen, benim makineye girdiğim her işlemde cevabı bir insan vermiyor. Dolayısıyla bu noktada hesap makinesinin rolünü inkâr edemeyiz. Ayrıca benim verdiğim komutları anlayıp yerine getirebilen bir robot benim otoriteme tâbi olan bir makine olarak değerlendirilebilir.

Bocheński otoritenin temelde iki çeşidi olduğunu söyler. İlki öğretmenin öğrencisi için otorite olmasında örneklediği üzere bilgiye dayalı otoritedir ki bu tip otoriteye **epistemik otorite** der.⁴⁴ Diğerisi ise işverenin işçi üzerindeki otoritesinde örneklenen emir vermeye dayalı otoritedir. Bocheński bu tür otoriteye ise **deontik otorite** der.⁴⁵ Belli bir alanda epistemik otorite arayan kişi kendini o alanda hüküm verecek yeterlilikte görmediğinden yeterli bilgi veya beceriye sahip olduğunu düşündüğü bir merciye başvurmak ister. Başvurduğu epistemik otoritenin vereceği bilgiyi o da doğru olarak kabul eder. Deontik otoritede ise bilgide yeterlilik gibi bir şart aranmaz, otoritenin pratik amaçlara uygun olup olmadığına bakılır. Kişi ulaşmak istediği amaç için birinin emirlerini yerine getirmek gerektiğine inanıyorsa deontik

44 *Epistemic authority*, Yunancada "sistematik bilgi" anlamındaki *epistêmê* sözcüğünden gelir.

45 *Deontic authority*, Yunancada "yapmam gerek" anlamındaki *deomai* kelimesinden türetilmiştir.

otorite altına girer. Size silah doğrultmuş ve ölüm tehditleri savuran bir soyguncunun emirlerine uymak, ölümden kaçınma gibi bir amaçtan dolayı, soyguncuyu sizin için deontik otorite yapar.⁴⁶

Bu iki otorite çoğu zaman iç içe geçer ama onların her zaman bir arada bulunmaları gerekmez. Savaşta komutanından emir alan er öncelikle komutanını bir deontik otorite olarak kabul eder ve onun emrine uyar. Bunun yanı sıra savaş durumunda nasıl davranılması gerektiğini komutanının kendisinden çok daha iyi bildiğini de düşünebilir. İşte bu durumda komutan er için aynı zamanda epistemik bir otorite olur. Zaten iyi bir deontik otorite, örneğin iyi bir komutan, başhekim, müdür, bölüm şefi, aynı zamanda emir verdikleri insanlar için epistemik otoritedir. Kendi alanıyla ilgili yeterli ve yetkin bir bilgiye sahiptir. Fakat kötü deontik otoriteler de bulunur ki bunların alanlarıyla ilgili bilgileri yetersiz, dolayısıyla aldıkları kararlar da isabetsizdir. Böyle durumlarda deontik otorite epistemik otoriteden ayrılır. Örneğin, savaşta izlenecek strateji belirlenirken komutanın kararını uygun bulmayan bir subay savaş deneyimi ve taktik bilgisi açısından komutanı epistemik otorite olarak kabul etmeyebilir. Ancak rütbede üstü olduğu için emre itaat ederek komutanı kendisi için deontik otorite olarak görmeye devam eder.

Otoriteye Uymak ya da Uymamak

Otoriteye istinat söz konusu olduğunda iki aşırı tavır hemen kendini gösterir. İlki birini bütün alanlarda otorite görmek, diğeri

46 Otoriteyle ilgili farklı sınıflandırmalar yapmak mümkündür. Yaygın başka bir sınıflandırma, Erich Fromm'un akılcı ve akıldışı otorite ayrımına dayanır. Fromm'a göre **akılcı otorite** (*rational authority*), belli bir alanda yeterli bilgi ve beceriye sahip olup muhataplarını kendi seviyesine çekmeye çalışan otoritedir. Öğretmen ve öğrenci ilişkisinde olduğu gibi. Akılcı otoriteler muhataplarının gelişimini amaçlar. **Akıldışı otorite** (*irrational authority*) ise efendi-köle ilişkisinde olduğu gibi otoritenin muhatabını sömürmeye çalıştığı dolayısıyla aradaki eşitsizliği daha da derinleştiren otorite türüdür (Fromm, 2003). Fromm'un bu ayrımı bizim ilerde ele alacağımız üzere otoritenin meşruiyeti açısından yapılmış bir ayrıma benziyor. Bocheński ise otoritenin hangi şartlarda meşru olup olmadığı tartışmasına girmeden önce otoritenin muhataplarıyla niteliksel ilişkisi üzerinden daha temel bir ayrım yapıyor. Bu yüzden bu metinde Bocheński'nin ayrımını esas aldık.

ise hiçbir otoriteyi kabul etmemektir. Şimdi bu tavırların niye aşırı ve niçin problemli olduklarını anlamaya çalışalım. Birinci aşırılık genelde insanın çok sevdiği veya bir alandaki başarısından çok etkilendiği birini bütün diğer alanlarda da otorite kabul etmesine dayanır. Örneğin, İtalya'da Mussolini faşizmi zamanında şu söz çok yaygınlaşmıştır: "Mussolini ha sempre ragione." Yani, Mussolini her zaman haklıdır. Benito Mussolini'nin ekonomiden, fiziğe, sosyolojiden sanata kadar her alanda yetkinliğe sahip olması ve her türlü problem karşısında isabetli karar verebilmesi elbette beklenemez. Ne var ki Mussolini'nin bazı başarıları devlet propagandası ile de büyütülerek insanların kafasına gerçeklerden uzak böyle bir fikir kazınmıştır.

Mussolini gibi pek çok diktatör, kitleleri sadece baskı ve yıldırma ile idare edemeyeceklerini çok iyi bildiklerinden insanların zihinlerini kontrol altına alma stratejisi takip etmiştir. Bunun için de özellikle yakın dönem diktatörlerinin propagandaya ayrı bir önem verdiklerini görmekteyiz. Örneğin Adolf Hitler sadece propagandadan sorumlu bir bakanlık kurarak başına da bu işin uzmanı sayılabilecek birini, P. Joseph Goebbels'i getirmiştir. (Bakanlığın tam adı da oldukça manidar: "The Reichministerium für Volksaufklärung und Propaganda" yani "Halkı Aydınlatma ve Propaganda Bakanlığı") Propaganda doğruları rasyonel gerekçeleriyle ortaya koyarak kitlelerin bilinçlenmesini amaçlamaz. Tam tersine, belli fikirleri, yanlış da olsalar, retorik tuzaklar, irrasyonel ama duyguları tahrikte etkili yöntemler kullanarak kitlelere benimsetmeye çalışır. Karizmatik figürleri daha da yücelterek gündemde tutmak propagandanın başarı olasılığını önemli ölçüde arttıran faktörlerden biridir. Nazi Almanyası'nda büyük bir kitlenin Hitler'i derin bir saygıyla "rehberim, yol göstericim, liderim" anlamlarına gelen "Mein Führer" kelimeleriyle anması onların algılarındaki Hitler imajını yeterince iyi gösteriyor.

Kitlelerin zihinleri propagandayla âdeta büyülenerek Mussolini ve Hitler gibi diktatörler her şeyi en iyi bilen, en iyi kararları alabilen, her konuya hâkim kişiler olarak sunulmuştur. Bu özellikler ise her alanda otorite olmayı gerektirir, yani **mutlak otorite** (*absolute authority*) olmayı. Sınırlı bir insan hakkında böyle bir nitelemenin yapılması sonuçta o insanı tanrılaştırır, çünkü her

konuda otorite olabilecek tek varlık, ancak Tanrı olabilir. (Tanrı, tanım gereği her şeyi bilme özelliğine sahiptir.)

Propagandanın büyüüne maruz kalarak liderini mutlak otorite gibi gören birinin sınırlı birini mutlak otorite kabul etmesindeki saçmalık bir tarafa Tanrı'yla ilişkisi hakkında da iki seçenek söz konusu olur. Böyle biri evreni yaratan Tanrı'ya inanıyorsa, başka tanrıları (yani tanrısallık özelliği taşıyan insanları) da kabul etmiş olur ki bu **şirk** demektir. (Şirk, kısaca, birini Tanrı'ya ortak koşturmadır.) Bu kişinin inancında ne kadar samimi olduğunu düşünmesi gerekir. Eğer bu kişi yaratıcı Tanrı'ya inanmıyorsa, bir insana tanrısallık vermekle yine bir tanrıyı kabul etmiş olur. Hem de bu sefer bütün sınırlılığı, aczi, zaafı ve yetersizliğiyle her hâlden "Ben tanrı değilim." anlamı çıkan birini. Buradaki sorun, propaganda altındaki kişinin benimsediği kabullerin içerdiği sonuçların genelde farkında olmaması, aklını onları sorgulamak, anlamak ve değerlendirmek için kullanmaması veya kullanmamasıdır. Üç büyük semavi din olan Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet peygamberlerin dahi yanılabilirliğini gösteren kıssalar içerir. Bu kıssalar yaratılmışlar arasında en yüksek makama sahip olan varlıkların bile yanlışlarına işaret eder.

Semavi Dinler ve Mutlak Otorite

Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet'in kutsal metinlerine baktığımızda bu üç büyük dinin sadece Tanrı'yı mutlak otorite olarak gördüğünü söyleyebiliriz. Bu metinlerde peygamberlerin bile hata yapabileceğini gösteren çeşitli örnekler yer alır. İlk olarak, Yahudi bir peygamber olan Hz. Yunus'u ele alalım. Tevrat'taki Yunus kıssasına göre, Tanrı Hz. Yunus'u Ninova şehrine gitmesi ve oradakileri uyarması için görevlendirir. Fakat Hz. Yunus, bu görevden çekinir, bir gemiye binerek Ninova'dan uzaklaşmaya çalışır. Gemi fırtınaya yakalanır. Geminin batmasından korkan yolcular içlerindekilerden birinin günahı yüzünden başlarına böyle bir belanın geldiğini düşünmeye başlar. Dönemin âdeti olduğu üzere suçluyu bulmak için kura çekilir, kuradan Hz. Yunus çıkar. Hz. Yunus, kendi hatasından dolayı bu fırtınanın çıktığını kabul eder ve kendisinin denize atılmasını ister. Hz. Yunus denize atılır

atılmaz, deniz sakinleşir, büyük bir balık onu yutar. Balığın kar-
nında üç gün üç gece kalan Hz. Yunus, Tanrı'ya yakarır, Tanrı'nın
kendisine verdiği görevi yerine getireceğini, sözünü tutacağını
söyleyerek O'ndan yardım ister. Sonunda balık onu kusar ve
o da kendini bir sahilde bulur (Yunus, I-II). Bu kıssada açık bir
şekilde Yunus Peygamber'in Tanrı'nın buyruğuna uygun hareket
etmeyerek hata işlediği anlatılıyor. Hatasının sonucu olarak da
fırtınalı bir gecede denize atılmış ve büyük bir balık tarafından
yutulmuştur. Ancak hatasını anlamış, kendisine Tanrı'dan baş-
ka kimsenin yardım edemeyeceği böyle bir çaresizlik içerisinde
O'na yalvararak tekrar Tanrı'nın yardımına kavuşmuştur.

İkinci olarak Matta İncili'nde geçtiği şekliyle, Hz. İsa'nın Ke-
nanlı bir kadınla olan diyalogunu ele alalım. Hz. İsa havarileri ile
gittiği bir yerde Kenanlı bir kadına rastlar. Kadın ona yaklaşıp ve
"Efendim, Davud'un oğlu" şeklinde hitap ederek kendisinden kızını
iyileştirmesini ister. Hz. İsa önce hiçbir şey söylemez. Havarileri
yanına gelerek kadına istediğini vermesi için rica ederler. Hz. İsa
ise şöyle karşılık verir: "Ben yalnız İsrail halkının kaybolmuş ko-
yunlarına gönderildim." Kadın gitmez, diz çökerek tekrar yardım
ister. Hz. İsa bu kez şunu der: "Çocukların ekmeğini alıp köpeklere
atmak doğru değildir." Bu sözler üzerine kadın şöyle karşılık ve-
rir: "Haklısın, ya Rab! Ama köpekler de efendilerinin sofrasından
düşen kırıntıları yer." Bunu duyan Hz. İsa kadının güçlü bir inan-
cı olduğunu söyler ve kızı iyileştirir (Matta, XV: 22-28). Bu kıssayı
değerlendirirken, Hz. İsa'nın bir Yahudi olarak sadece Yahudilere
yardımcı olma gibi bir vizyonla misyonuna başladığını dikkate
almak gerekir. Fakat karşılaştığı kadının Yahudi olmamasına rağ-
men, kendisine ısrarla yalvarması kadındaki inancın samimiyetini
ve gücünü gösterir. Hz. İsa'nın ifadelerinden anladığımız kadarıyla
kadının bu tavrı onu etkilemiş ve sadece Yahudileri gözetken bir
yardımseverlik anlayışını terk etmesine sebep olmuştur. Bu olay-
dan sonra Hz. İsa'nın eski yaklaşımındaki hatayı fark ederek daha
evrensel bir misyona geçtiği söylenebilir.

Son olarak da İslam dinine değinelim. İslamiyet, yaratan ile
yaratıklar arasında net ve kesin bir çizgi çekerek peygamberlerin
bile mutlak bir otoriteye sahip olmadığını bildirir. Peygamberin

otoritesi Allah'ın din olarak insanlara iletmesini istediği mesaj çerçevesinde ele alınır. Bunun dışında peygamberler diğer her yaratık gibi Allah karşısında aciz ve Allah'a muhtaçtırlar. Onlar melek değil, insandır. Her insan gibi onlar da yer, içer ve ölürlər. Her insan gibi onlar da hata yapabilirler.⁴⁷ İslam tarihinden bir örnek bu hususu daha iyi anlamamıza yardımcı olabilir.

Hız. Peygamber, Medine'ye hicret ettikten sonra, Mekkelilerle yapılacak ilk savaş öncesi stratejik öneme sahip Bedir Kuyuları bölgesinde mevzi alır. Sahabeden (yani arkadaşlarından) Hubâb bin Munzir yerleşmek için seçilen yerin vahiyle mi bildirildiğini yoksa peygamberin kendi kararı mı olduğunu sorar. Hız. Peygamber kendi şahsi kararı olduğunu dile getirince, o yerin savaş stratejisi açısından uygun bir yer olmadığını söyler. Savaşta üstünlük sağlamak için Mekkelilerin suya erişimini engelleyecek bir yere çekilip kuyulara hâkim olunması gerektiğini ifade eder. Bunun üzerine ordunun yeri değiştirilir ve Hubâb bin Munzir'in gösterdiği yerde karargâh kurulur (İbn Hişâm, 1995, II. 620). Hız. Peygamber'in hayatında buna benzer pek çok örnek bulmak mümkündür. Kendisi de insanlığı icabı hata yapabileceğini, ancak Allah'ın insanlara uygulayarak iletmesini istediği mesaj olan dini tesis etme noktasında Allah'ın yönlendirmesine ve korumasına tâbi olduğunu yer yer dile getirmiştir. Örneğin bir gün dört rekât olarak kılınması gereken bir namazı dört rekâtta bitirmeyip beşinci rekâta kalkınca yanındaki sahabeler kendisine namazda artma mı olduğunu sorarlar. Hatasının farkına varan peygamber şöyle karşılık verir: "Ben de ancak sizin gibi bir insanım, sizin hatırladığınız gibi hatırlar, sizin unuttuğunuz gibi unuturum" (Ahmed, 1982, I. 379, 420, 424). Başka bir sözü de şöyledir: "Şayet namazda bir değişiklik olsa onu size mutlaka haber verirdim" (Ahmed, 1982, I. 438). Örneklerde görüldüğü üzere Hız. Peygamber dinî otoritesi ve insani sınırlılığının arasındaki farkı titizlikle vurgulamıştır. Bunun yanı sıra onu dini tesiste bir otorite kabul eden sahabenin, otorite olduğu alanla olmadığı alan arasındaki ayrımı anlama konusundaki merak ve gayretleri onların eleştirel düşünmeye ne kadar önem verdiğini gösterir.

47 Peygamberlerin hatalarına "zelle" denir ve bu hatalar günah kategorisine girmez.

Epistemik veya deontik, hiçbir otorite kabul etmeme ise birinci aşırılığın tam zıddıdır. Bu tip aşırılığı insanın kendi özgürlüğüne aşırı düşkünlüğü ile aşırı bir akılcılık besleyebilir. Ancak bu ikinci tür aşırılık pratik hayatta kolay kolay karşılık bulamaz. Bir bebeğin doğduğu andan itibaren hayatını devam ettirebilmesi başkalarının yardımıyla gerçekleşir. Bir bebek kendi başına dünyayı tanıyıp zorluklara karşı koyamaz. Böyle bir varoluş durumu içinde dünyayı tecrübe etmeye başlayan insan, özellikle çocukluk evresinde, bir ebeveynin veya büyüğün otoritesini tanımak durumunda kalır. Ergenlikten sonra kendi ayakları üstünde durmaya başlasa da yaşanan pratik hayat insanı yine başkalarına muhtaç kılar. Sınırlılığından dolayı kişinin bilmediği pek çok konuda başkalarının bilgisine güvenerek hareket etmesi gerekir. Her şeyi kendi tecrübe ederek öğrenmeye kalkamaz. En basitinden, Arjantin'in başkentinin neresi olduğunu öğrenmek istediğimizde Arjantin'e bir uçak bileti alıp başkentini dünya gözüyle görmeye kalkmayız. Hemen güvenilir bir internet sitesinden veya ansiklopediden başkentnin Buenos Aires olduğunu öğreniriz. Bunun yanı sıra gerek eğitim gerek iş hayatımızda çeşit çeşit deontik otoriteler kabul ederiz. Öğrenci derslerinden kalmadan okuldan mezun olabilmek için öğretmenin kendisinden istediği ödevleri yapmak, sınavları geçmek zorundadır. Bir işte çalışanlar ise eğer kovulmak istemiyorlarsa çalıştıkları yerdeki amirlerinin emirlerini yerine getirmekle yükümlüdür.

Şimdi, akli olgunluğa ermiş ve hayatının belli bir döneminde artık hiçbir otoriteyi kabul etmeme kararı vermiş birinin nasıl bir yaşam sürebileceğini hayalimizde canlandırmaya çalışalım. Bu kişi ömrünün daha önceki kısmında çeşitli otoritelerden elde ettiği bilgileri artık kabul ederek hareket edemez, onları ancak bir sınamadan geçirdikten sonra kabul etmeye devam edebilir. Bu sınamanın başka otoritelere yaslanmadan gerçekleşmesi gerekir ki bu da beraberinde epeyce zorlu bir süreç getirir. Söz konusu kişi artık kitap, görsel ve yazılı medya gibi kaynaklara bilgi edinmek için başvuramaz çünkü bu kaynaklardan elde edilecek bilgiler, yalan yanlış haberleri bir tarafa bıraksak bile, yine başkalarının sunumu üzerinden kendisine ulaşmaktadır. Başkalarını artık

epistemik otorite olarak görmeyen birisi, okuduğunu veya sanal olarak gördüğünü bizzat kendisi de tecrübe ettikten sonra bu konuda bilgi sahibi olabilir. Bu durum ise kişinin bilgi edinimini elindeki imkânlarla orantılı olarak kısıtlar. Şahıs maddi açıdan güçsüz ise bilgi edinimini mümkün kılan seyahat ve teçhizattan mahrum kalacağı için çok ilkel seviyede bir bilgi dağarcığı oluşturabilir. Eğer yeterince zengin ise hayatı için çok da önemi olmayan bilgileri edinmek için inanılmaz emek, vakit ve para harcamak zorunda kalır. Everest Tepesi'nin dünyanın en yüksek yeri olduğunu test etmek isteyen birini düşünün. Bütün bunlardan kaçınmak ve keyfince hayatını sürdürmek isteyenlerin oldukça dar bir alanda bilgi sahibi olmayı kabullenmeleri gerekir. Bu tavır insanlığın bin yıllardır süren bilgi birikimini yok sayıp çok eski dönemlerin bilgi seviyesine inmekle sonuçlanır.

Deontik otorite altına girmek istemeyenler ise ne bir devletin vatandaşı olabilir ne de bir iş yerinde emir altında çalışabilir. Bu ise dünyanın ıssız bir köşesine çekilmekle veya günün birinde uzayda sivil kolonileşme başlarsa dünyadan ayrılmakla mümkün olabilir. Bu ise çok ciddi bir mali gücü ya da gidilecek yerde karşılaşılabilecek bütün zorluklara karşı koyabilme kararlılığını ve cesareti gerektirir. Şimdi Daniel Defoe'nun *Robinson Crusoe* romanını yaşamın otoriteden ne ölçüde bağımsız olabileceğine dair bize bir fikir vermesi açısından inceleyelim.

Robinson Crusoe

Robinson Crusoe 17. yüzyıl İngiltere'sinde yaşayan orta sınıf bir aileye mensuptur. Babasının rızası olmadığı hâlde, denizlere açılır ve macera dolu bir hayat yaşamak ister. İlk yolculuğunda gemisi batır, ama kurtulur. Sonrakinde Faslı korsanlara esir düşer ve iki yıl sonra kaçmayı başarır. Portekizli bir kaptanla tanışır ve onunla Brezilya'ya gider. Orada şeker kamışı yetiştirmeye başlar. Bu işin daha iyi yürütmesi için iş gücüne ihtiyaç duyduğunu anlar ve bu ihtiyacı karşılamak için de Afrika'dan köle getirtmeye karar verir. Köle toplamak amacıyla çıktığı gemi yolculuğunda yakalandıkları bir fırtınadan dolayı gemisi kısmen batır. Robinson Crusoe kendini bir sahilde bulur. Mürettebattan bir tek o kurtulmuştur.

Crusoe çıktığı kara parçasının bir ada olduğunu anlar, orada kendine güvenli bir ev ve kiler inşa etmeye başlar. Bir sal yaparak, geminin henüz batmamış kısmından bulabildiği kadar erzak, içecek su, silah, barut, iş aletleri ve giyecek alır. Gemide kaptanın köpeği ile iki kedi de bulmuştur. Onları da yanına alarak evini inşa eder. Arpa ve buğday yetiştirmeyi öğrenir. Çıktığı keşif yolculuklarından birinde üzüm bağlarıyla dolu bir vadi keşfeder, orada bir kameriye yaparak üzüm yetiştirir. Crusoe başlarda çok zorlanır. Ölüm tehlikeleri atlatır. Zaman zaman yağın yağmurdan ve çıkan fırtınalardan çok çeker. Ateşli hastalıklara yakalanır. Baş ağrıları çeker, vücudu çok hâlsiz düşer. Sağlığına kavuştuğunda etrafı keşfetmek için bir kano yapar ve adayı daha iyi tanır. Ortamı tanıdıkça ona alışmaya başlar. Kendini epeyce mutlu hissettiği anlar olur ama sosyal hayattan uzak bir yalnızlık yaşadığı için de üzüntüsünü büsbütün gideremez.

Robinson Crusoe bu adada hiç kimseye tâbi olmadan bir yaşam sürer. Bu hayat kendi tercihi olmasa da artık hiçbir deontik otoriteye bağlı değildir. Bu bağımsızlık ancak Crusoe'nun yalnız kalmasıyla mümkün olur. Getirdiği psikolojik sorunlara ilaveten yalnızlık hayatını daha da zorlaştırır. Yaptığı işlerin getirdiği yorgunluk ve zorluk, hastalanınca yaşadığı acı ve zahmet, tehlikeler karşısında kapıldığı korku ve endişe yalnızlıkla daha da derinleşir. Bunların yanı sıra Crusoe'nun adada karşılaştığı problemleri çözmek için başvuracağı bir epistemik otoritesi de yoktur. Karşılaştığı sorunları sadece geçmiş bilgilerini, aklını kullanarak ve dikkatli gözlemler yaparak çözmek zorunda kalır. Örneğin arpa ve buğday ekmeye niyet ettiğinde ilk çabaları başarısızlıkla sonuçlanır. Sorunun kurak dönemlerde ekim yapılmasından kaynaklandığını anlar. Yağışlı ve kurak geçen dönemlerin listesini çıkararak deneme yanılma yöntemiyle uygun ekim zamanını belirler. Bu şekilde işlerini düzene sokması epeyce vakit alır. Bütün bunlar dikkate alındığında Crusoe'nun çok da mükemmel ve tatmin edici bir hayat yaşadığı söylenemez. Crusoe zamanla böyle bir hayat tarzına da alışıp kısmen mutlu olmayı başarabilmekle bütün zorluklara rağmen bir adada yalnız yaşamanın yine de mümkün olduğunu gösterir.

Şekil 3. 1. Robinson Crusoe batan gemiden kurtarabildiklerini sal ile kıyıya taşırken, Newell Convers Wyeth çizimi

Crusoe her ne kadar hayalî bir karakter olsa da Daniel Defoe'nun bu romanı yazarken esinlenmiş olabileceği düşünülen bazı gerçek kişiler bulunur. Bunlardan en ünlüsü Şili açıklarındaki Más a Tierra Adası'nda⁴⁸ dört yıl mahsur kalan "Alexander Selkirk" adlı İskoç denizcidir (Cooke, 1712). Dolayısıyla hiçbir otoriteye bağlı olmadan yalnız başına bir adada yaşama deneyimi tamamen hayal ürünü bir senaryo içermez.

Robinson Crusoe'nun adadaki yaşamını kolaylaştıran unsurları da gözden kaçırmayalım. Crusoe gemiden alabildiği alet-edevat, silah ve yiyeceklerle işlerini kolaylaştırır. Yeni hayatına sıfırdan

48 Más a Tierra Adası'nın adı 1966 yılında "Robinson Crusoe" olarak değiştirilir.

başlamaz. Kullandığı silahları kendi icat etmemiştir, fakat kullanmasını bilmektedir. Bu durumu epistemik otorite açısından değerlendirdiğimizde, Crusoe'nun ateşli silahın icadı bağlamında bir otoritesinin olmadığı anlaşılır. Ayrıca silahın nasıl kullanılacağı yetkili otorite tarafından gösterilmeden birinin onu anlaması da tartışmaya açık bir konudur. Zira insan nasıl çalıştığını, nerden ateşleneceğini bilmediği bir silahla kendini yaralayabilir. Silahın nasıl kullanılacağını kişinin kendi başına çözmesini mümkün say-sak bile pratikte bunun yine bir yetkili otorite tarafından insanlara öğretildiğini göz ardı edemeyiz. Dolayısıyla silahın icadı ve kullanımıyla ilişkili olan keşif bağlamlarında Crusoe'nun bir epistemik otoriteye dayanmış olduğunu kabul edebiliriz. Crusoe'nun silahı kullanıp onun işlevselliğinin sınıdığı denetleme bağlamında artık kendi başına iş görüp başka bir otoriteye dayanmadığını varsayabiliriz. Sonuçta Crusoe adaya çıktığında adadaki hayatını kolaylaştıracak malzemesi ve bilgisi vardı. Bu bilginin önemli bir kısmı da belli epistemik otoritelere dayalı olarak elde edilmişti.

Robinson Crusoe mahsur kaldığı adada herhangi bir deontik otoriteye tâbi değildir, ancak bu sefer kendini bir deontik otorite olarak görmeye başlar. Köpeği, kedileri ve sonradan bulup kendisine alıştırdığı papağanı âdeta hükmü altındaki tebaası gibidir. Kendini bütün adanın efendisi, kralı gibi görür. Adaya ölüm ritüelleri için gelen yamyamların elinden kurban edecekleri birini kurtarır. Ona "Cuma" (*Friday*) ismini verir ve kendisini de ona "Efendi" (*Master*) diye tanıtır. Crusoe bu yerliyi başlarda bir köle gibi görse de zamanla ona daha da ısınır, aralarında kuvvetli bir arkadaşlık bağı oluşur. Bütün bunlar Crusoe'nun başkalarını emri altına alma ve onlara hükmetme arzusunun dışavurumu olarak görülebilir. Nitekim James Joyce bu roman karakterini sömürgeci İngiliz İmparatorluğu'nun gerçek sembolü olarak yorumlar. Joyce, Crusoe'yu elindeki güç imkânlarıyla adayı ege-menliği altına almaya çalışan bir İngiliz kolonyalistine benzetir (Joyce, 1964, 24-25). Crusoe'nun gemisinin battığı yolculuğa zaten Afrika'dan köle getirmek için çıkmış olduğunu unutmayalım. Bu romanın verdiği bir mesaj da belki otoriteden kaçmanın o kadar da kolay bir şey olmadığıdır. Başkalarının otoritesinden kurtulmak beraberinde kendinizi otorite olarak görmeyi ve onu

meşru olmayacak şekilde başkalarına dayatmayı getirebilir. Peki otoriteden kaçınmanın ciddi sorunlara yol açtığı durumlar var mı? Şimdi bu soruyu literatürde göz ardı edilmiş ama epeyce önemli bir hata üzerinden cevaplamaya çalışalım.

Otoriteye Kulak Asmamak

1962 yılında iki bilim insanı (David Bernays ve Charles Sawyer) Peru'daki Nevado Huascarán Dağı'nın kuzey yamacında inceleme yaparken büyük bir buz kütesinin kayma riski taşıdığını fark ederler. Eğer bu durum gerçekleşirse civarda bulunan Yungay kasabası tamamen çığ altında kalacaktır. Bernays ve Sawyer bu tehlikenin farkına varır varmaz bir rapor hazırlar ve bölge halkını uyarmak için *Espresso* gazetesine bilgi verirler. Olayın gazete-yeye yansımaları devlet yetkililerini pek memnun etmez. Peru hükümeti bu iki bilim insanından söyledikleri sözleri geri almalarını talep eder. Aksi hâlde onları hapse atmakla tehdit eder. Bernays ve Sawyer de hiç vakit kaybetmeden ülkeyi terk ederler. Fakat 1970'te yaşanan Ancash depremi sonrası Yungay kasabasına çığ düşer ve 18.000 civarında insan ölür (Mark, 2008, 111).

Peru'daki devlet yetkililerinin alanlarında otorite olan bilim insanlarını ciddiye almayıp üstüne üstlük tehdit etmeleri göz göre göre bu faciaya davetiye çıkarmıştır. Bu gibi olaylardan ders alınmadığı takdirde benzer felaketler yine yaşanabilir. Bilim insanlarının deprem, çevre kirliliği, ekonomik durum vs. gibi konularda yaptıkları uyarılar benzer bir nitelik taşır. Epistemik otoritelerin kendi uzmanlık alanlarıyla ilgili olarak yaptıkları uyarıları ciddiye almamaya **kulak asmama hatası** diyelim. Kulak asmama hatası büyük felaketlerle sonuçlanabilir. Bu yüzden meşru otoritelerin tavsiyelerine göre gerekli tedbirleri almak bazı durumlarda hayati önem taşır.

Peru örneğinde görüldüğü üzere başkalarının otoritesini kabul etmemiz gereken bazı durumlar vardır. Ancak böyle durumlar dışında herhangi bir otoriteyi kabul etmeden yaşamak münferit bazı şahıslar için getirdiği bütün zorluklara rağmen mümkün kabul edilebilir. Fakat bu durumda böyle bir tercihte bulunanların sınırlı ömürlerini ne kadar verimli kullanacakları sorunu ortaya

çıkarak. İnsanların ekseriyeti içinse böyle bir tavır, hayatı yaşanmaz hâle getirecek kadar zorlayıcı, bilgi birikimini de yüzyıllar önce-sinin seviyesine indirecek kadar daraltıcı olacaktır. Evet, pek çok açıdan sınırlarla çevrilmiş bir hayat yaşıyoruz. Bu hayatı en verimli şekilde ama aldanmadan, anlayarak ve kendi bireysel tecrübemiz-le makul sınırlarda anlamlandırarak yaşamak istiyorsak otorite ko-nusunda bir tavır belirlememiz gerekiyor. Kayıtsız şartsız otoriteyi reddetme veya her meselede bir otorite arama gibi iki uç tavrın ne gibi sorunlara yol açtığını gördük. Bunlardan kaçınmak istiyorsak makul bir denge noktası yakalamak zorundayız. Bu da karşılaşılan her bağlamda o bağlam özelinde bir otorite gerekip gerekmediği-ne karar vermekle ve başvurulacak otoriteyi körü körüne değil ge-rekçelendirip benimsemekle mümkün olur.

Geliş Filmi

Otorite konusunda dengeli bir tavır geliştirebilmek için otori-teye istinadın ne zaman gerekli ve meşru olduğunu tartışmalıyız. Böyle bir tartışmaya giriş sadedinde *Geliş* (*Arrival*, 2016) filmi bize güzel bir örnek sunar. Film on iki uzay gemisinin dünyanın farklı yerlerinde belirmesiyle başlar. Amerikan ordusu uzaylılarla ileti-şim kurabilmek için dilbilim uzmanlarıyla iletişime geçer. Amaçla-rı, gizliliği korumak için en iyi dilbilim uzmanını bulup bir an evvel uzaylıların niyetlerini öğrenebilmektir. Bu iş için görevlendirilen Albay G. T. Weber önce Berkeley Üniversitesinden biriyle mülakat yapar, aradığını bulamayınca da Dr. Louise Banks ile görüşür. Kendisine bir uzaylıdan alınmış ses kaydı dinletilen Dr. Banks'ın sadece bu kayıttan hareketle uzaylıların dilini çözümlemesi ve ses kaydını tercüme etmesi istenir. Uzaylılarla temasa geçmeden dil-lerini çözmenin mümkün olamayacağını ifade eden Dr. Banks'a ses kaydını dinlemenin ötesinde bir imkân tanınmaz. Tercümeyi bu şartlarda yapamayan Dr. Banks başarısız bulunur. Albay Weber ofisten ayrılırken Dr. Banks Albay'dan başvuracağı bir sonraki kişi-ye Sanskritçede "savaş" (*war*) için hangi kelimenin kullanıldığını ve bu kelimenin nasıl tercüme edilebileceğini sormasını ister. Dr. Banks bu soruyla "savaş"ı ifade etmek için kullanılan Sanskritçe kelimenin belki etimolojisini de dikkate alarak o dilin kültürel

bağlamında ifade ettiği anlamın derinliğini o kişinin anlayıp anlamadığını test ettirmeyi amaçlar. Albay gider ama gecenin bir yarısı Dr. Banks'ın evine gelir, soruyu sorduğunu ve cevabın "gavisti", tercümesinin ise "tartışma" (*argument*) şeklinde verildiğini söyler. Dr. Banks ise bu kelimenin "daha fazla inek arzusu" anlamına geldiğini ifade eder. Bu cevabı daha çok beğenen Albay, Dr. Banks'ı seçer ve uzaylılarla doğrudan iletişim kurabilmesi için onu en yakın uzay gemisi civarında konuşlanan üsse götürür.

Bu film otoriteye istinadın gerekliliğini vurucu bir örnek üzerinden anlatır. Dünyaya uzaylılar gelmiştir. Bu uzaylıların ne dilleri ne de kültür seviyeleri bilinmektedir. Daha da önemlisi dünyalılara neler yapabilecekleri hakkında hiçbir öngöründe bulunma imkânı da yoktur. Bu yüzden onlarla iletişim kurmak hayati önem taşır. Bu durumun ilk ve öncelikli muhatabı olan devlet yetkilileri, uzaylılarla kendi başlarına iletişim kuramayacaklarına göre bu işin uzmanlarını bulmak ve onların bu alandaki otoritesine dayanmak zorundadırlar. Dolayısıyla böyle bir bağlam otoriteye istinadın gerekli olduğu bir durumu gayet güzel örnekler.

Otoriteye istinadın gerekliliği anlaşıldıktan sonra bu otoritenin kim olacağı sorusu belirir. Ülkenin en saygın araştırma üniversitelerinde görev yapan, ortaya koydukları akademik çalışmalarla kendi yeterliliklerini kanıtlamış bilim insanları elbette aday listesinde en üst sırayı alırlar. Ama bunların hepsini değil de içlerinden sadece birini seçmeyi düşünen bir yönetim daha hassas bir yeterlilik kriteri arar. Nitekim Dr. Banks bunun farkındadır ve o kriteri kendi önerir: Sanskritçede "savaş" ne anlama gelir? Bu soruya verilen cevap en iyilerin en iyisini belirler. Dolayısıyla film epistemik otoriteye istinadın gerektiği durumlarda bu otoritenin nasıl seçildiğini de örnekler bize. Söz konusu otorite körü körüne değil, kuvvetli bir gerekçeye dayanarak seçilir. Bu şekilde gerekçelendirilmiş bir epistemik otoriteye istinadın niye meşru olduğunu bu film üzerinden kolayca anlarız.

Epistemik otorite, alanında yeterli olmalı ve ona dayanacak kimseler ayrıca ona güvenebilmelidir. Bu şartlar sağlandığında epistemik otoritenin meşruiyeti de belirmiş olur. Deontik otoriteye itaat ise oldukça farklıdır. Malınızı çalan hırsızın size silah doğrultup emir vermesi örneğinde olduğu gibi deontik otoritenin

verdiği emirler meşru olmayabilir. Öldürülmekle tehdit edilen biri ahlaken ve hukuken yanlış olsa da hayatta kalmak için hırsızın otoritesini kabul edebilir. Fakat bu durum kişinin hırsızın yaptığı işin meşruiyetini onayladığını göstermez.

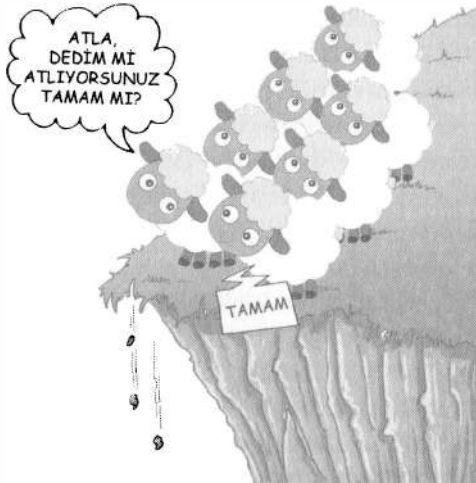
Deontik otoriteye uymak ile deontik otoritenin meşru olduğunu kabul etmenin birbirinden ayrı iki mesele olduğuna dikkat çekmemiz gerekiyor. Deontik otoritenin meşru olup olmadığı özellikle sosyo-politik bağlamda oldukça tartışılmış bir problemdir. Devlet meşru bir egemenlik hakkına sahip olup halkı için otorite konumu elde edebilir mi? Eğer meşru bir devlet otoritesinden bahsedebilirsek bu hangi şartlarda sağlanır? Bu problemin epeyce eski bir tarihi bulunur.⁴⁹ Devletin otoritesinin meşruiyetinden şüphelenen veya onu tamamen reddeden biri yine o devlet otoritesi altında yaşamayı seçebilir. Onu değiştirmek istese bile illa şiddet içeren eylemleri desteklemesi gerekmez. Mahatma Gandhi örneğinde olduğu gibi barışçıl yollarla da otoriteye meydan okunabilir. Deontik otoritenin meşruiyetini kabul etmeyen biri fiilî durumda o otoriteye uyabilir. Böylece otoritenin uygulayacağı yaptırımlardan kaçınmış olur. Yahut bazı yaptırımları göze alıp otoriteye karşı çıkmayı tercih edebilir. Kısaca deontik otoriteye uymak onu meşru kabul etmeyi gerektirmez. Her deontik otorite meşru değildir.

Epistemik otoritede ise ilgili bilgi alanında yeterlilik şartı arandığından eğer başvuru otorite kendisine güvenilen birisi ise böyle bir otoriteye başvurmak tanım gereği meşrudur. Epistemik otoritenin meşru olup olmadığı tartışılmaz. İlgilenilen alanda epistemik otorite ya vardır ya da yoktur. Varsa tanım gereği o otorite meşru sayılır. Bu husus elbette epistemik otoritenin söylediği her şeyin doğru olmasını gerektirmez. Epistemik otoriteler de yapılabilir. Epistemik otorite kendisine başvuranların sahip olmadığı

49 Max Weber devletin otorite sahibi olması durumunda tanım gereği meşru bir güce sahip olduğunu savunur. Meşru olmayan bir gücün bulunması durumunda ise otoriteden bahsedilemez. Bu yaklaşım Bocheński'nin yaklaşımından terimlere yüklenen anlam itibarıyla farklı görünüyor. Yine de "devlet" denen yapının halk üzerindeki etkisinin [gücünün] meşru olup olmadığının her iki düşünür için de önemli bir tartışma konusu olduğu söylenebilir. Ancak, bu metinde Bocheński'nin tanımını esas alıyorum.

bir birikimle değerlendirme yapmasına rağmen elindeki verilerin sınırlılığı veya yetersizliği gibi sebeplerle vermiş olduğu kararlar yanlış çıkabilir. Fakat burada gözden kaçırmamız gereken nokta, bir alanda epistemik otorite olan kişinin bilgisinin o alanda otorite olmayanlara göre çok daha güvenilir ve vereceği kararın başarı şansının çok daha yüksek olduğudur.

Bir deontik otoritenin meşru olup olmadığını anlamak için verdiği emirlerin yetkisi dâhilinde olup olmadığı, yeterli bir bilgi birikimine de sahip olup olmadığı gibi hususlar değerlendirmeye alınır. Bilgisi dikkate alınan bir deontik otorite meşru ise ya zaten bir epistemik otoritedir veya bir epistemik otoriteye dayanmaktadır. O hâlde bu türden bir deontik otoritenin meşruiyeti, son keredede epistemik otoritenin gerekçelendirilmesine bağlanmış olur. Otoritenin gerekçelendirilmesine ve bağlama duyarlı bir şekilde değerlendirilmesine dikkat etmeyenler otoriteyi istismar etmek isteyenlerin oyununa gelebilir ve kolayca otoriteye istinat hatasına düşebilirler.

Şekil 3.2. Kenan Özcan karikatürü; otoriteyi istismar ve istinat hataları

Otoritenin İstismarı

Otoriteyi istismar karşımıza iki temel biçimde çıkar. Bunlardan ilki epistemik otorite ile ilişkili olup en yaygın şekli muhtemelen alan istismarıdır. Kişi kendi uzmanlık alanıyla ilgili olmayan başka bir alanda da otoriteymiş gibi davranır. Örneğin bir biyoloji profesörü siyasi demeç vererek politik konularda da otoriteymiş izlenimi verebilir. İkincisi ise deontik otorite bağlamında ortaya çıkar ve otoritenin yöneldiği kişiler üzerinde haksız baskı kurmaya dayanır. Amir konumundaki kişi, yetkisi dışındaki kişilere emir verip otorite kurmaya kalkar. Örneğin bir güvenlik görevlisi sadece emri altındakilere değil yetki alanı dışındaki sivilere de emir vermeye çalışabilir. Şimdi deontik otorite bağlamında ortaya çıkan istismara öncelik vererek bu hataları daha yakından incelemeye çalışalım. Pek çok insan otoriter figürlerin etkisi altına girmeye yatkındır. Sorgulanmadan körü körüne benimsenen otorite felaketlere yol açabilir. Bunu gösteren en önemli deneylerden biri Milgram Deneyi'dir.

Milgram Deneyi

Stanley Milgram'ın tertip ettiği bir dizi deney insanların otoriteye itaatte ne kadar ileri gideceğini görmek açısından önemli sonuçlar ortaya koyar. Bu deneylerden biri 1961 yılında Yale Üniversitesi laboratuvarlarında yapılır. Deneye üniversitenin bulunduğu bölgede yaşayan ve değişik meslek gruplarından yetişkin kırk erkek kendilerine dört dolar ücret ödenmek üzere katılır. Katılımcılara deneyde "öğretmen" rolü verilir. Öğretmen rolünü alan kişiden şunları yapması istenir: Farklı bir yerden kendisiyle mikrofon vasıtasıyla iletişim kuran "öğrenci" rolündeki kişiye kendisine verilen soruları yöneltecek, sorulara doğru cevap verilmediği takdirde öğrenciye elektrik akımı verecektir. Elektrik akımı 15 volt gibi küçük bir değerle başlar, ancak doğru cevabın verilmediği durumlarda 15'er volt artırılarak tehlike sınırı olan 300 volta ve ölüm sınırı olan 450 volta kadar çıkar. Öğretmene tehlike sınırının 300, ölüm sınırının 450 volt olduğu söylenmez. Ancak elektrik akımını arttırmak için kullanılan paneldeki

voltaj düzeylerinin üzerine “hafif şok,” “orta dereceli şok,” “şiddetli şok,” “tehlike: ağır şok” gibi çeşitli açıklamalar yazılır. Ayrıca elektrik akımının verildiği kişilerde acı hissi ortaya çıksa da kalıcı bir doku hasarı olmayacağı söylenir.

Deneyde öğrenci rolünü üstlenen kişi aslında deney ekibiyle koordineli çalışan biri olup gerçekten elektrik akımı almaz. Verdiği her yanlışı cevapta elektrik akımı almış gibi ses çıkarır. Hatta daha önceden kaydedilmiş çığlık ve bağırışma sesleri yüksek voltaj verildiğinde kasetten dinletilir. Elektrik akımı arttırıldıkça daha şiddetli bağırma ve çığlık sesleri duyulur. 150 volttan sonra öğrenci rolündeki denek, bağırarak deneyden çıkmak istediğini ifade eder, bunda ısrarcı olur. 180 volttan sonra acıya dayanamadığını söyleyerek bağırmaya başlar. 270’ten 330 volta kadar acı çığlıklar duyulur ve 330 volt seviyesinden itibaren denekten herhangi bir ses çıkmaz.

Deneyde öğrencinin ve öğretmenin durumunu gözetleyen bir uzman da bulunur. Uzman, öğrencinin deneyden ayrılma taleplerini reddeder. Duyduğu sesler ve çığlıklar karşısında tereddüt yaşamaya başlayan öğretmenlere de deneye devam etmeleri gerektiğini söyler. Bu deneye katılan öğretmen rolündeki deneklerin hepsi uzmandan gelen emirler doğrultusunda bütün ses ve çığlıklara rağmen 300 volt sınırına gelir, deneklerin %65’i (kırktan yirmi altısı) ise ölüm sınırı olan 450 volta ulaşır (Milgram, 1974, 13-33). Sonradan benzer deneyler dünyanın farklı yerlerinde de yapılmış, sonuçlar Milgram’ın ulaştıklarına benzer şekilde çıkmıştır. Hatta bazı yerlerde otoriteye itaatin çok daha güçlü olduğu tespit edilmiştir. Mesela, Almanya Münih’te yapılan bir deneyde 450 volt sınırına ulaşanların %85’i bulduğu kaydedilmiştir (Milgram, 1974, 171).

Milgram deneydeki öğretmen ve öğrenci rolünü üstlenen kişilerin aralarındaki mesafeyi kademeli olarak azaltan farklı deneyler de tasarlar. İlk deneyde, öğretmen ve öğrenci farklı odalarda bulunmalarına rağmen öğretmen öğrencinin sesini ve şikâyetlerini rahatlıkla işitebilmektedir. İkinci deneyde, öğretmen ve öğrenci aynı odada bulunur. Son deneyde ise birbirine daha yakın oturan öğretmen ve öğrenci arasındaki etkileşim çok

farklı bir şekilde gerçekleşir. Öğrenci önündeki metal plakaya elini koymadan öğretmen ona elektrik akımı veremez. Öğrenci soruyu cevaplamayı reddettiğinde veya serbest kalmayı istediğinde uzman araya girip öğretmene öğrencinin elini alıp metal plakaya koymasını istemektedir. Bu deneylerden çıkan sonuçlar, öğretmen ve öğrenci konumundaki deneklerin birbirlerine yaklaşımları ölçüsünde otoriteye itaatin azaldığını gösteriyor. İletişimin ancak mikrofonla kurulabildiği orijinal deneyde uzmanın emrine itaatsizlik oranı (450 volt sınırına çıkmama noktasında) %35 iken, bu oran birinci deneyde %37,5, ikincide %60 ve üçüncüde %70 olarak tespit edilmiştir (Milgram, 1974, 33-36). Orijinal deneyin sonuçlarını bu diğer deneyler ışığında tekrar ele alalım. Bazı durumlarda, otoritenin kişiler üstündeki etkisine rağmen yapılan eylemin korkunçluğu kişiye daha açık ve yakın şekilde belirir. Böyle durumlarda otoriteye itaat, ciddi ölçüde zayıflar.

Nazi Savaş Suçları, Nuremberg ve Eichmann

Milgram'ın otoriteye itaatle ilgili deneyleri 2. Dünya Savaşı'n-da işlenen savaş suçlarının psikolojik arka planını anlamaya yardımcı olabilir. Milgram'ın kendisi de bu deneyleri yapmaya Nazi SS subayı Adolf Eichmann'ın 1961'de İsrail'deki duruşmasından sonra karar verir. Eichmann, Nazi Almanyası'nda yaşayan Yahudilerin ve çingenelerin bulundukları yerlerden alınıp toplama kamplarına götürülmesinden ve geride kalan mallarının paylaşımından birinci derecede sorumlu kişidir. Bu kamplarda milyonlarca insanın sistematik bir şekilde katledildiğini, yaşamasına izin verilenlerin de çok ağır şartlar altında çalıştırılarak insanlık suçu işlendiğini biliyoruz. Bütün bunlara rağmen, Eichmann yaptığı savunmada kendisinin bir asker olduğunu, amirlerinden gelen emirleri uygulamaktan başka bir şey yapmadığını vurgular. Kısaca kendisinin otoriteye itaatle vazifeli olduğunu söyleyerek yapılan soykırımın ve işlenen suçların sorumluluğunu üstlerine atar. Benzer savunmalar 1945-1949 arasında Almanya Nüremberg'de yargılanan diğer Naziler tarafından da yapılmıştır.

Milgram bu savunmanın insan psikolojisindeki karşılığı, insanın otoriteye itaat saikiyle nereye kadar gidebileceğini,

neler yapabileceğini anlamak ister. Bunun da ölçülebilir ve kontrol edilebilir bir şekilde olması için yukarıda anlatılan deney dizisini tasarlar. Ortaya çıkan sonuç ise sadece Nazilerin değil insanların genel olarak, sonuçları ne kadar kötü olursa olsun, otoriteye itaat etme eğilimi taşıdığını gösteriyor. Fakat bu sonuçları yakından deneyimleme imkânı arttıkça otoriteye itaatın de zayıfladığı görülüyor.

Eichmann'ın duruşmasını takip eden bir filozof olan Hannah Arendt, durumu yorumlarken Eichmann'ın işkenceden hoşlanan vahşi bir canavar gibi resmedilmesinin gerçeği çok iyi yansıtmadığını savunur. Eichmann'ı inceleyen altı psikiyatrin onu gayet normal biri olarak gördüğüne dikkat çeken Arendt, Eichmann'ın soykırımdaki rolünü Nazi hiyerarşisinde yükselme saikine bağlar. Bu yoruma göre Eichmann, üstlerine iyi görünüp konumunu koruma veya yükseltme isteğine bağlı olarak otorite konumundaki üstlerinden gelen emirleri harfiyen uygular. Bunu yaparken, yapılan zulümleri pek de önemsemez, daha doğrusu yapılanların ciddi bir facia olduğunu düşünmez, bir anlamda olanları sıradan görür. Arendt, Eichmann örneği üzerinden, korkunç zulümlerin normal, sıradan olaylarmış gibi görülerek işlenmesini **kötülüğün banallığı** (*banality of evil*) şeklinde ifade eder (Arendt, 1994, 25, 26, 252). Eichmann'ın Yahudi soykırımındaki rolünün bu şekilde yorumlanması sonradan ciddi eleştiriler almıştır. Eichmann'ın bazı ifadelerinin yapılanlara o kadar kayıtsız kalmadığını, Yahudi düşmanlığıyla hareket ettiğini gösterdiğini savunanlar da vardır.

Milgram Deneyi'nin önemli bir sonucu olarak otoritenin kişiler üzerindeki güçlü bir etkide bulunmasının Arendt'in Eichmann yorumunu desteklediği söylenebilir. Ancak Nazilerin yaptıklarının Milgram'ın test ettiği deney durumundan farklı yönlerini de gözden kaçırmamız gerekiyor. Öncelikle soykırım kararını alanların ve onu uygulama emri veren üst düzey subayların yapılanları ne kadar yakından deneyimlediklerini bilemiyoruz. Ancak bu emri çok korkunç bir şekilde bizatihi gerçekleştiren subay ve askerleri de göz ardı edemeyiz. İkincisi, Milgram Deneyi'nde öğretmen rolü üstlenmiş bütün denekler belli bir aşamadan sonra ilerleyip ilerlememe noktasında tereddüde düşmüş, terlemeye başlamış, bir iç

gerilim yaşamıştır. Yani otoriteye itaat ederlerken onların hoşnutluk duyduklarını söyleyemeyiz. Fakat Nazilerin içinde soykırımdan hoşlanmayanların çok yüksek bir olasılık taşımadığını kabul etmek çok da yanlış olmaz. Soykırım tehdidi altındaki bazı kişileri kurtarmış Nazi subayları olduğunu ancak bunların epeyce az sayıda kişiyle sınırlı kalmış olduğunu bilmekteyiz.

Milgram Deneyi ve Nazi soykırımı arasındaki farkı anlamak için başka etmenleri de göz önüne almamız gerekiyor. Almanya, Hitler'in iktidara gelmesinden sonra bütün kitle iletişim araçlarının ele geçirilmesiyle Goebbels'in idaresinde, on yıldan fazla bir süre güçlü bir kara propagandanın etkisinde kalmıştır. Halka Yahudilerin ulusal bir tehdit oluşturduğu, topluma ve ülkeye çok zararlı oldukları düşünceleri aşılanmıştır. Bu propagandanın sonucu olarak toplumun çoğunluğu kendilerine sunulan fikirleri kolayca benimsemiş, insanlar sosyal çevrenin genel eğilimine uygun hareket etmeyi kanıksamışlardır. Burada propagandanın ve sosyal çevrenin bireyler üzerindeki etkisini de dikkate almalıyız.⁵⁰ Bütün bu faktörler otoriteye itaat güdüsüne eklenince ortaya korkunç bir tablo çıkmıştır. Fakat bu sonucun kara propaganda samimice inanan kişilere göre korkunç gelmeyebileceğini de düşünmek gerekiyor. Soykırımı yapanlar bunu muhtemelen bir tehdit ve tehlikeden kurtulduklarını zannederek gönül rahatlığıyla işlediler. Aynen 1994 yılında Rwanda'da yönetimi elinde tutan Tutsilerin azınlıktaki Hutileri hamam böcekleri gibi görek katletmesine benzer şekilde. Kendilerine birtakım otoritelerce Hutilerin zararlı olduğu ve ortadan kaldırılmalarının gerektiği söylenen Tutsiler hiç yüksünmeden en yakın komşularının canına kıyabilmiştir. Kısaca, otoriteye itaat altında işlenen suçların, suç olduğu kabul edilmeksizin işlenebileceğini görmemiz gerekiyor. Bu açıdan bakıldığında Eichmann'ın motivasyonu bürokraside yükselmek veya Yahudilere karşı düşmanlık da olsa aldığı emirleri uygularken vicdan azabı duyduğunu varsayacak hiçbir delil yok elimizde. Yahudilere uygulanan soykırımı engellenmesi gereken bir kötülük olarak görmediğini düşündürtecek ise çok

50 Bununla ilgili olarak Solomon Asch'in yaptığı deneyler hakkında ayrıntılı bilgi için 1. Bölüm'e bakınız.

şey var. Nihayetinde onu muayene eden bütün doktorlar onun normal bir insan olduğunu belirtiyor. İşte asıl korkulması gereken de belki bu: Bu kadar büyük bir kötülüğü kötülük olarak göremeyecek kadar insan aklının perdelenmesi.

Bütün bu örneklerden hareketle otoriteye körü körüne uymanın ve propagandaya sorgulamadan inanmanın ne gibi feci sonuçlara yol açtığını görmekteyiz. Burada feci olan sadece sayısız insanın katledilmesi değil, bu işi yapanların yaptıklarını kötü olarak görmemesi, hatta iştiaikle yapmalarıdır. Hangi otoritenin hangi şartlarda meşru olduğunu, otoritenin bizden istediklerinin doğru olup olmadığını değerlendirebilecek eleştirel bir düşünme yetisi kazanmak bu yüzden çok büyük önem arz ediyor.

Otoriteye itaat, askerlik gibi alt-üst ilişkisinin çok önemli olduğu mesleklerde özellikle önemsenir. Askerin üstün emrine uyması savaş gibi durumlarda hayati önem kazanır. Zafer veya hezimette emre itaatin oynadığı rol inkâr edilemez. Ancak emir altındaki insanların emre itaatin hangi şartlarda meşru olup olmadığına dair bir irdeleme becerisi kazanması da ayrı bir önem taşıyor. Aksi hâlde her dönem yeni yeni insanlık suçlarıyla karşılaşabiliriz. Şimdi emir-komuta zincirinde otoriteye itaatin meşruiyetini inceleyen bir filmi ele alalım.

Sinemada Deontik Otoritenin Sorgulanması: Birkaç İyi Adam

Birkaç İyi Adam (*A Few Good Men*, 1992) filmi askerî bir otoritenin meşruiyeti problemini irdeleyen en güzel sinema örneklerinden biri olarak görülebilir. Filmde Amerika Birleşik Devletleri'nin Küba sınırındaki bir birlikte "Santiago" adlı eri öldürmekle suçlanan iki askerin mahkemesi konu edilir. Askerler Santiago'ya fiziksel şiddet uygular, Santiago da yatağında ölü bulunur. İki asker mahkemeye sevk edilir. Davaya, onları temsil etmek üzere Tom Cruise'un canlandığı "Kaffee" isimli Harvard Hukuk mezunu genç bir avukat atanır. Askerler yaptıkları işin yanlışlığını kabul etmemekte, avukatın kendilerini savunmasını bile reddetmektedirler. Duruma şaşırان Kaffee, ekibiyle beraber olayı ayırtılarıyla araştırır. Bu işin arkasında yakın zamanda yürürlükten

kaldırılmış “kırmızı kod” (*code red*) adlı bir uygulamanın olduğunu anlar. Bu uygulamaya göre birlikte yeterince iyi performans gösteremeyen askere arkadaşları tarafından fiziksel şiddet uygulanabilmektedir.

Araştırma derinleştikçe yasal olmayan bu kırmızı kodun Santiago üzerinde uygulandığı ve uygulama emrinin birlik komutanı Albay Jessup tarafından verildiği anlaşılır. Ne var ki Kaffee’nin dava için kullanacağı en önemli tanık intihar eder ve müdafaa en önemli delilini kaybeder. Kaffee pes etmez, son çare olarak Albay Jessup’u mahkemeye çağırarak asabi bir mizacı olan albayı kıskırtır. Bu yöntem işe yarar ve Albay kırmızı kod emrini kendisinin verdiğini itiraf eder. Sonuçta Jessup suçlu bulunarak tutuklanır. Yargılanan iki asker “emre itaat” altında bu suçu işledikleri için haklarındaki cinayet suçlaması düşürülür ama ordudan da atılırlar. Hükmün gerekçesi ise sergiledikleri davranışın bir Amerikan askerine yakışan davranış biçimine uygun olmadığıdır. Dolayısıyla işlenen suçun emrinin üstten gelmiş olması askerleri bütünü aklamaz. Gelen emrin meşruiyetini sorgulamadan emri uyguladıkları için bu iki er ordudan atılma utancını yaşarlar.

Bu filmde Albay Jessup kendisine kanunen verilen yetkiyi aşan bir emir verdiğі için otoriteyi istismar hatasını, ordudan atılan erler de kendilerine verilen emrin yasallığını sorgulamadan kabul edip yasal olmayan emre uydukları için otoriteye istinat hatasını işlemişlerdir. Her iki tarafın da işlediği hatalar aslında insan psikolojisinin işlemeye yatkın olduğu hatalardandır. Milgram’ın yapmış olduğu deney otoriteye istinat hatasının psikolojik temellerini açığa çıkarmıştı. Şimdi de özellikle otoriteyi istismarın arka planını gösteren önemli bir psikoloji deneyini inceleyelim.

Deontik Otoritenin İstismarı ve Stanford Hapishane Deneyi

Stanford Üniversitesinden Philip Zimbardo 1971 yılında otorite ilişkisi taşıyan sosyal statülere insanların uyum sağlayıp sağlayamadığına, sağladıklarında nasıl tepki verdiklerine dair önemli sonuçlar çıkarabileceğimiz bir deney tasarlar. Stanford Psikoloji Bölümünün bulunduğu binanın bodrum katını

yeniden düzenleterek hapishaneye benzer bir görünüme sokar. Amacı deneye katılacak kişilerin bir kısmına “gardiyan” bir kısmına da “mahkûm” rolü vererek iki hafta boyunca bu rollerdeki deneklerin birbirlerine nasıl davranacaklarını gözlemlemektir. Bu deney için gazeteye ilan verilir. Yapılan yetmiş beş başvuru tek tek değerlendirilerek, kendilerine günlük on beş dolar gibi bir ücret ödenmek üzere yirmi dört üniversite öğrencisi denek olarak seçilir. Seçilen deneklerin fiziksel ve psikolojik açıdan sağlıklı, olgun, suça bulaşmamış ve anti-sosyal davranışlardan uzak kişiler olmasına dikkat edilir. Yirmi dört denekten üçü yedeğe alınır ve geri kalanların on biri gardiyan, onu da mahkûm olarak rastgele belirlenir.

Mahkûm olarak seçilenler, evleri önünden polis tarafından alınır ve suçlulara uygulanan normal işlemlerden geçirilerek hapishaneye getirilir. Zimbardo, deneyin başlamasından bir gün önce gardiyan olarak belirlenenlere görevleri hakkında bir seminer verir. Seminerde mümkün olduğunca gerçek bir hapishane ortamı oluşturmaya çalıştıklarını ifade eder. Bunun için de gardiyanlardan belli etik sınırlar dâhilinde düzenin sağlanması için gerekenin yapılmasını ister. Gardiyanların nasıl davranmaları gerektiği hakkında ayrıntıya girmez, ancak fiziksel şiddete kesinlikle başvurmamaları gerektiğini açıkça belirtilir. Gardiyanlara gerçek üniformalar giydirilir, kendilerine göz temasından kaçınmak için güneş gözlüğü ve birer cop verilir.

Mahkûmlar hapishaneye ulaştıklarında ayak bileklerinden biri zincirlenir, hepsi eski-püskü tek tip bir kıyafete sokulur ve kendilerine bir numara verilir. Onlara isimleriyle değil sadece bu numarayla hitap edilmeye başlanır. Deneyin ilk günü sakin geçer. İkinci gün mahkûmlar tarafından bir isyan başlatılır. İsyan bastırılır. İsyan katılmayanlar ödüllendirilir. Katılanlar ise kendilerine verilen yatak çarşafı ve minderler alınmak suretiyle cezaya çarptırılır. Gardiyanların bu şekilde açığa çıkan hükmetme ve emir altındakilere istediklerini yaptırma arzusu giderek güçlenir. Yemek yemeyi reddedenler karanlık bir odaya kapatılarak cezalandırılır. Bu arada Zimbardo kameralardan bodrum katta yaşananları takip etmektedir. Deneyin başlamasından otuz

altı saat geçtikten sonra bir mahkûm sinir krizi geçirir ve “çılınca” davrandığı gerekçesiyle deneyden çıkarılır. Benzer şekilde birkaç kişi daha deney bitirilmeden deneyden alınır. Gardiyanların mahkûmlara karşı tavırları daha da kabalaşmaya ve insanlık onuruna yakışmayacak bir hâl almaya başlar. Gardiyanların keyfi isteklerini yerine getirmeyen mahkûmlara şınav çekme cezası verilir, bazıları “hücre” denen dar bir odaya kapatılır. Hatta tuvalete gitme izinleri kaldırılır, mahkûmların tuvalet ihtiyaçlarını gidermeleri için onlara sadece kova verilir. Gardiyanlar gün geçtikçe dozu artan bir baskı ve yıldırma politikası güderler. Zimbardo da olayların akışına kendini kaptırmış, artan şiddet eğiliminin geldiği vahim noktayı görememiştir. Bir asistanının kendisini uyarması üzerine deneyi altıncı günde bitirme kararı alır (Haney C., Banks C., Zimbardo P., 1973).

Stanford Hapishane Deneyi psikoloji tarihinin en ünlü deneylerinden biri olduğu kadar en tartışmalı deneylerinden de biridir. Zimbardo bu deneyden insanlara biçilen sosyal konum ve rollerin onların kimliklerini ciddi ölçüde belirlediği sonucunu çıkarır. Zira bir yandan gardiyanların büyük kısmı uyguladıkları baskı ve gücün cazibesine kapılmış, zamanla bunu arttırmışken, öbür yandan mahkûmlar gerçek hayattaki kimliklerini unutmaya başlamış, zamanla yıldırlmış, sindirilmiş ve gardiyanlara bağımlı hâle gelmişlerdir.

Zimbardo'ya getirilen önemli eleştirilerden biri insanların hapishane ortamı gibi yerlerde sergileyecekleri doğal davranışın ne olduğu sorusuna odaklanır. Deneyin bu soruya iyi bir cevap verecek şekilde tasarlanmadığını savunur. Çünkü Zimbardo'nun deney başlamadan önce vermiş olduğu seminer, gardiyanları yönlendirme şeklinde yorumlanabilir. Ayrıca mahkûmların sayımı yapılırken orada bulunmayan bir gardiyan deneyi izleyen heyet tarafından uyarılarak kendisine “sert” davranması tavsiye edilmiştir. Bu gibi gerekçelerle gardiyanların mahkûmlarla daha ılımlı bir ilişki kurmak yerine onlara baskıcı ve yıldırıcı bir tutumla davranmayı seçtiği söylenebilir. Belki çok farklı tasarlanan bir deney düzenğinde çok daha farklı sonuçlar elde edilecekti. Örneğin gardiyanlara daha barışçıl yöntemlerin telkin edildiği bir

yönlendirme sonrasında, mahkûmlarla gardiyanlar arasında hiçbir sorun yaşanmayabilirdi.

Deneyin önemli eksikliklerinden biri de deney sonuçlarını kıyaslayabileceğimiz daha farklı ama benzer başka bir deneyin olmaması.⁵¹ Bu eksikliğin farkında olan Zimbardo, yine de çıkan sonuçların çok önemli olduğunu düşünür. Zimbardo gardiyanlara neyi nasıl yapacaklarını belirtmediklerini, genel birtakım amaç ve kurallardan bahsettiklerini söyler. Bu genel değerlendirme çerçevesinde, gardiyanlardan çok azı mahkûmlara ılımlı sayılabilecek şekilde davranmış ve onlar tarafından iyi olarak nitelenmiştir. Çoğunluk ise farklı şekillerde mahkûmlara eziyet etmiş veya bizzat eziyet etmediği hâlde bundan hoşlanan bir görüntü vermiştir. Zimbardo'ya göre gardiyanlar arasında böyle farklı gruplaşmaların görülmesi onların ciddi bir yönlendirmeye maruz kalmadıklarını gösterir. Dolayısıyla ona göre, hayatında hiç gardiyanlık yapmamış, fiziksel ve psikolojik açıdan sağlıklı sayılan insanların böyle yeni bir sosyal konum elde ettiklerinde o konumun etkisiyle çok farklı davranışlar sergileyebileceklerini görmek gerekiyor.

Zimbardo'nun tasarladığı Stanford Hapishane Deneyi'nde gardiyanlar ciddi şekilde yönlendirilmiş olsun veya olmasın, bu deneyin bize gösterdiği çok önemli hususlar var. Yönlendirme Zimbardo'nun kabul ettiğinden çok daha kuvvetli bir şekilde yapılmışsa, bu durum gardiyanların otoriteyi ne kadar dikkate aldığını ortaya koyar. Nitekim büyük kısmının düzeni sağlamak için oldukça sert yöntemlere başvurduğunu veya bu yöntemleri onayladığını görmekteyiz ki bu sonuç bir anlamda Milgram Deneyi'ni de teyit ediyor. Eğer gardiyanların sertliği deneyi tasarlayanların otoritesinden çok kendi inisiyatifleriyle gerçekleşmişse bu da pek çok insanın önceden sahip olmadığı yaptırım gücünü elde ettiğinde bu gücü suiistimal etmeye yatkın olduğunu gösteriyor. Toplumsal yapıda başkalarına karşı deontik otorite statüsü kazanan insanlar ellerindeki yetkiyi kötüye kullanmaya

51 Bu eksiklikten dolayı Zimbardo'nun tasarladığı bu durum, deneyden çok bir simülasyona benziyor. Zimbardo'nun kendisi de bunun tam bir deney olmadığını itiraf eder, durumu psikolojik bir fenomenin güçlü bir kanıtlanması olarak gördüğünü dile getirir (Resnick, 2018).

meyledebilir. İnsan, gücün cazibesine karşı koymakta zorlanır. Güç ise insanı ele geçirince onu bozmaya başlar, insan bozuldukça gücü altındakilere şiddeti artan zulümlerde bulunur. Lord Acton'ın "güç yozlaştırır, mutlak güç mutlaka yozlaştırır." sözü tam da bu durumu anlatır. Gücün insanı ayartma noktasındaki rolüne, aslında Robinson Crusoe örneğinde de değinmiştik. James Joyce'un bu roman karakterinin İngiliz kolonyal zihniyetini temsil ettiğini söylemesi boşuna değildir. Sömürgecilik uluslararası çapta büyük güce kavuşan devletlerin bu gücü istismar etmesiyle başlamış bir süreç olarak küresel çapta gerçekleşen büyük zulümlere yol açmıştır.

Gücün bu yozlaştırıcı yönüne insan karşı koyabilir de ona kapılabilir de. Stanford Hapishane Deneyi'nde nispeten iyi, kötü, daha kötü gardiyanlardan bahsedebilmemizin sebebi belki de bu olsa gerek. Ancak "iyi" olarak nitelenen gardiyanların azınlık teşkil ettiğini unutmayalım. Kötü şeklinde nitelendirilebilecek gardiyanların bu deneyden önce gayet iyi kişiler olarak değerlendirilebileceğini, suç teşkil edecek hiçbir eylemde bulunmamış olduklarını da unutmamalıyız. Bu kişiler yeni karşılaştıkları sosyal ve çevresel şartlar sonucunda kötü davranışlar sergilemeye başlamışlardır. Zimbardo bu noktaya dikkat çekerek iyilerin de belli şartlardan sonra kötüleşebilmesini **şeytanlaşma etkisi** (*the Lucifer effect*) olarak adlandırır (Zimbardo, 2007, 452).⁵²

İnsanlara hükmetme, onlar üzerinde otorite kurma imkânı getiren sosyal şartlar daha önceden böyle bir imkânı olmayan kişilerin karşısına önemli yol ayrımları sunar. Kişi yetkisini istismar ederek emri veya otoritesi altındakileri sömürebileceği gibi onların iyiliği için hizmet de edebilir. Kişi bu türden dönüm noktalarında verdiği kararların sorumluluğundan kaçamaz. Bunu Zimbardo da kabul ediyor. Ancak sosyal şartlar sonucu ortaya çıkan otorite ve yetki durumları insanları kolayca baştan çıkarabilir. Zimbardo'ya göre, maalesef bu şartlarda kötü yönde seçimler

52 Gerek Hristiyan gerekse İslam ilahiyatında İblis (*Lucifer*) önceleri Allah katında saygıdeğer bir varlık iken sonradan Allah'a isyan ederek şeytanlaşmış ve insanları kendine azılı düşman belleyerek onları da saptırmaya ant içmiştir. Hristiyanlıkta Lucifer'in bir melek olduğu kabul edilirken, İslamî-yette yaygın görüşe göre İblis melek olarak kabul edilmez.

yapıldığını gösteren pek çok örnek var (Zimbardo, 2007). Dolayısıyla insanın bu karanlık yönünü çok iyi tanıması, güç karşısındaki zafiyetini anlaması ve gücün kullanımındaki zorluğun farkında olup ona göre tedbir alması gerekiyor. Hastalık iyice teşhis edilmeden ondan kurtulmanın ve kaçınmanın imkânı belirmez. Deontik otoritenin istismarıyla ilgili olarak yaptığımız bu değerlendirmenin sonrasında artık epistemik otoritenin istismarıyla ilgili incelemeye geçebiliriz.

Epistemik Otoritenin İstismarı

Epistemik otoriteyle ilgili en yaygın istismar türünün alan ihlalden kaynaklandığını söylemiştik. Bunun yanında, uzmanlık gerektiren alanlarda gerekli bilgiden yoksunluk, belli konularda peşin hükümlülük, yine belli konularda yalana meyletme ve yanlış yönlendirme için yeterli nedene sahip olma, şahitlik yapmak için yeterli görüş ve hafıza gücünden yoksun bulunma gibi hususlar da epistemik otoritenin istismarına yol açabilir. Mesela, kendi geliştirdiği bir aşırı satışı sunan bir profesörün bu aşırı hakkındaki sözlerine mesafeye yaklaşılır. Bu durumda çıkar hesapları devreye girdiği için profesör ister istemez kendi lehine bir söylem üretecektir. Ayrıca adli vakalarda hafızası ve görüş gücü zayıf insanların şahitliğine itibar edilmez. Hafızası ve gözlem yetenekleri kuvvetli insanların bile geceleyin, sisli veya uzak mesafeden yaptıkları gözlemler ortam şartlarının elverişsizliğinden dolayı şahitliklerine şüpheyi yaklaşılmamasına sebebiyet verebilir. Hukukta şahitliğin ve uzman yorumuna dayanmanın başkalarının hayatları da söz konusu olduğunda ne kadar hassas bir şekilde ele alınması gerektiği açıktır.

Epistemik otoritenin alan suiistimali üzerinden kötüye kullanılması en sık rastlanılan istismar türlerinden birini oluşturur. Bu da sebepsiz değildir. Pek çok insan, önemsedikleri konularda kendilerine yardımcı dokunan veya önemli gördükleri problemlere çözüm getiren kişilere aşırı şekilde bağlanma, bu kişileri her alanda otorite kabul etme eğilimi gösterir. Amerika Birleşik Devletleri'nde siyahi Müslümanların haklarını savunan ünlü aktivistlerden Malcolm X'i bunun çarpıcı bir örneği olarak ele alınabiliriz.

Malcom X ve Elijah Muhammad

Malcom X, Alex Haley'e yazdırdığı kendi otobiyografisinde -ki büyük ölçüde bu otobiyografiye dayanarak *Malcom X* (1992) adlı film çekilmiştir- gençliğinde sorumsuz, bilinçsiz, zevk ve sefa içinde yaşadığı hayatın sonucu olarak yaptığı bir hırsızlıktan dolayı yakalanıp on yıl hapse mahkûm edildiğini anlatır. Hapiste *İslam Uлуу* (*Nation of Islam*) adlı siyahi Müslüman bir topluluğa bağlı biriyle tanışır, ondan ve onun lideri olan Elijah Muhammad'ın fikirlerinden çok etkilenir. Onları benimseyerek eski başıbozuk hayatından kurtulur ve yeni bir hayata başlar. Hapisten çıkınca da kendini bu liderin dünya görüşünü anlatmaya adanır. Malcom X, E. Muhammad sayesinde yeniden dirildiğini düşünmektedir. Ona kalpten bağlanmış, hayatını da artık bütünüyle onun tavsiyelerine göre şekillendirmeye başlamıştır. Dikkat edilirse E. Muhammad, Malcom X için başta dinî bir otorite iken, yani dinî konularda epistemik bir otorite iken, zamanla hayatının her alanını görüşlerine göre düzenlemeye çalıştığı deontik bir otoriteye dönüşmüştür.

Ne var ki bir gün basında E. Muhammad'ın birçok kadınla gizlice ilişki kurmuş olduğuna dair bir haber çıkar. Malcom X bu haberin peşine düşer ve bu kadınlardan üçünü ziyaret eder. Hatta E. Muhammad'ın bazılarında çocukları bile olduğunu öğrenir. Durumu E. Muhammad'e açtığında E. Muhammad ret tavrı takınmaz ve olanlar normalmiş gibi davranır. Hatta kendisinin seçilmiş biri olduğunu ima ederek seçilmiş kişilere Allah'ın ayrıcalık tanımış olduğunu söyler. Malcom X çok sarsılır ve zamanla da E. Muhammad'e olan güvenini yitirir. Bu kınılmadan sonra Malcom X, E. Muhammad'ın kendisine vermiş olduğu perspektiften çok daha geniş bir açıyla dünyaya bakmaya başlar. İslam Ulusundan ayrılır ve hacca gider. Hacda her renk, dil ve ırktan Müslümanların bir araya kardeşçe geldiğini görür. Bu gözlem sonucunda sadece siyahilerin haklarını merkeze alan bir İslam söylemini bırakır ve evrensel kardeşlik anlayışına ulaşır. Malcom X'in hayatı boyunca geçirmiş olduğu bu süreçler aslında ne kadar derin bir hakikat arayışına sahip olduğunu da gösteriyor. Malcom X, karşısına çıkan güzellikleri ve tatmin edici söylemleri benimsemiş ancak bu söylemlerde yanlışlıklar fark ettiğinde bunlardan vazgeçebilmiştir. Onun bu tutumunda, doğrunun hatırını kişilerin hatırına tercih edebilme iradesini görmektedir.

Şekil 3.3. Diş doktorunun otoritesini kullanan bir sigara reklamı, (Doktor, “Diş hekiminiz olarak size Viceroy’s’u tavsiye ediyorum.” diyor. Üst yazı da Viceroy’s’un sigara dumanını filtrelediğini ifade ediyor.)

Malcom X’in Elijah Muhammad’e duyduğu şükran hissine benzer duygular pek çok insanda açığa çıkabilir. Örneğin, çok acı veren bir hastalığa yakalanmış kişiyi düşünün. Bu hastayı tedavi eden doktor onun için sanattan siyasete, siyasetten tarihe kadar pek çok alanda otorite hâline gelebilir. Hâlbuki uzmanlaşmanın arttığı günümüzde bir diş doktorunun onkoloji ve kanser araştırmalarında bile otorite kabul edilmesi mümkün değildir. Nerede kaldı ki bir tıp profesörü atom fiziği konusunda otorite kabul edilsin. Veya bir ülkede çıkan ekonomik krizi çözüp ülkeyi refaha kavuşturan biri, o ülke için her alanda sözüne itibar edilen bir üst otoriteye dönüşebilir. Bunlar hep aşırılıktır ve pek çok insan bu tip aşırılıklara kolayca meyledebilir. Aklımız bu tip aşırılıklardan kaçınıp bize yardımcı dokunan kişileri sadece ehil oldukları alanda otorite kabul etmemiz gerektiğini söyler. Aklımızı dinlemeyip kişileri hak etmedikleri alanda da otorite kabul etmek bizi başka başka problemlere sürükleyebilir. Bir hastalıktan kurtuluruz ama başka hastalıklara yakalanabiliriz. Aynı şekilde ülke ekonomik krizden kurtulur ancak siyasi krizlere veya sosyo-kültürel problemlere maruz kalabilir. Bu tip

sorunlardan uzmanları sadece kendi uzmanlık alanlarında otorite kabul ederek kaçınabiliriz. Epistemik otoriteyi istismarın yaygın iki türü daha bulunur. Şimdi bunları ele alalım.

Geleneğin ve Ünlülerin İstismarı

İnsanlara bir görüşü kabul ettirmek veya onları bir eyleme sevk etmek için geleneklere ve ünlülere sık sık başvurulur, onların otoritesi üzerinden bir etki alanı oluşturulmaya çalışılır. Pek çok kez de bu iki örnek üzerinden otoriteyi istismar hatası işlenir. Örf, âdet ve gelenekler bir toplumu ayakta tutan iç dinamiklerden sayılır. Sosyal etkileşimin güçlenmesinde, insanların birbirleriyle kaynaşmalarında önemli rol oynarlar. Örneğin bizim kültürümüzde bayramlar sosyal bağların kuvvetlenmesine katkıda bulunan çok önemli zaman dilimleridir. Böyle faydalı âdet ve gelenekleri gerekçe göstererek akraba ziyaretlerini tavsiye etmeyi hatalı göremeyiz. Geleneğin toplum için oynadığı rolü inkâr etmemekle birlikte insanları çok yanlış yerlere sürükleyebileceğini de göz ardı edemeyiz. Pek çok batıl inanç ve zararlı uygulama zaman içinde âdet ve geleneğe dönüşebilir. Akşamları aynaya bakmamak, tırnak kesmemek gibi batıl inançlar, ataerkil şiddet ve kan davaları gibi âdetler akla ilk gelen örneklerdir. Dünya üzerindeki bazı topluluklarda çok daha korkunç âdetlere rastlanır. *Robinson Crusoe* romanında da değinilen yamyamlığın yanı sıra örneğin Hindular arasında yüzyıllar boyunca hüküm sürmüş “Sati” adlı bir ritüelden bahsedebiliriz.

Sati, dul kalan kadının kendini topluluk önünde ateşe atıp intihar etmesidir. Bu uygulama 19. yüzyılda İngiliz yönetimi tarafından yasaklandıktan sonra ciddi ölçüde azalmıştır. Bu tür âdetlerin doğruluğu gelenek olmaları üzerinden savunulmaya çalışıldığında gelenek meşru olmayan bir otorite statüsüne çıkarılmış olur. Dolayısıyla bir inanç ve eylemin doğruluğu sadece geleneğe atıfla meşru sayılamaz. Söz konusu inanç ve eylemlerin kendileri dayandıkları sebepler ve yol açtıkları sonuçlar bakımından incelenmelidir. Kişinin belli birtakım görüş ve eylemleri sadece geleneğe atıfla savunmaya çalışmasına **geleneği istismar hatası** (*appeal to tradition, argumentum ad antiquitatem*) diyelim.

Geleneği istismar hatası genelde bir kanıt formunda karşımıza çıkar. Bir inanç veya eylemin doğruluğu gelenek gerekçe gösterilerek savunulur. Dolayısıyla bu hata, bir mantık hatası olarak kabul edilebilir. Geleneği istimara dayalı olarak sunulan kanıtları sorunsuz görüp kabul etmeye ise **geleneğe istinat hatası** diyelim.

Şekil 3.4. Sonradan ABD’de başkanlık da yapmış olan ünlü aktör Ronald Reagan’ın poz verdiği bir sigara reklamı, (“Ronald Reagan” imzalı üst yazıda Reagan, Noel hasebiyle bütün arkadaşlarına ‘Chesterfields’ marka sigara gönderdiğini ve bu sigaraların hem yumuşak içim olduğunu hem de içim sonrası bir hoşnutsuzluğa yol açmadığını söylüyor.)

Kanıtlamaya dayanmayan ama çok yaygın bir hata ise ünlüler üzerinden yapılır. Genelde reklam sektöründe bu retorik tuzak çokça kullanılır. Satılması planlanan ürün için çekilen reklam filminde veya tanıtım broşüründe spor, sanat, film veya müzik dünyasında ünlenmiş birine yer verilir. Ünlülerin bu ürünü kullandığı veya tavsiye ettiği algısı oluşturulmaya çalışılır. O ünlüleri seven kitlelerin o ünlülere olan güveni ve bağlılığı üzerinden o ürüne yönelmesi hedeflenir. Oysa satışa sunulan ürünlerin niteliği, içeriği, faydası veya zararı hakkında ünlülerin otoritesi yoktur, çoğu zaman bir fikri de bulunmaz. Bir sandviç reklamında yüzme şampiyonluğu kazanmış birinin oynatılması, sandviçin

sağlığımız açısından ne kadar önemli olduğu hakkında hiçbir fikir vermez. Benzer şekilde bir giysi reklamında ünlü birinin oynatılması söz konusu giysinin kalitesi veya uygunluğu hakkında bize bilgi vermez. Sadece sevilen ünlü kişilerin pazarladıkları ürünleri satın almak için bir dürtü uyanabilir. Bu ise psikolojimizin gizlice yönlendirilmesi anlamına gelir. Ünlülerin kullanımıyla bir fikrin veya eylemin kabul ettirilmeye çalışılmasına yahut bir ürünün pazarlanmasına **ünlüleri istismar hatası** (*appeal to celebrity*), bu retorik tuzağa çekilen ve sorunun farkında olmayanların düştükleri hataya da **ünlülere istinat hatası** diyelim. Reklamcılıkta ünlülerin kullanılması her ne kadar yaygınsa da bundan daha etkili taktikler de bulunur. Şimdi bu taktiklerden birini senaryolaştıran ilginç bir filmi inceleyelim.

100 Numaralı Adam Filmi

100 Numaralı Adam (1978) filmi krize giren bir reklam şirketinin o krizi aşmak için bulduğu ilginç bir taktiğin hayata geçirilmesini konu alır. Söz konusu reklam ajansı ile iş yapan patronlar ajansın yöneticisine bir toplantıda ateş püskürürler. Çekilen reklam filmlerine yüklü miktarda para ayırmalarına rağmen hiçbir sonuç alınamamasından yakınır. Ajans yöneticisi ise reklamlarda starları, ünlüleri oynattıklarından dem vurur. Bir patron söze girip bu yöntemin artık inandırıcılığını yitirdiğini söyler ve devam eder: “Gecede yüz bin lira alan falan şarkıcı hanım elinde konserve tenekesi ‘Oh, ben her yemekte falan marka dolma yerim!’ diyor ama halk yemiyor o dolmayı, yutmuyor o masalı.” O starların her yemekte halkın sofrasına giremeyecek kadar pahalı şeyler yediğini halkın bildiğini belirterek içine düştükleri açmazı özetler. Bu tepki karşısında dili tutulan ajans yöneticisinin yardımına asistanı Ayşe (Oya Aydoğan) yetişir. Ayşe patrona hak verir, artık sahte kahramanlar yerine halkın içinden çıkmış gerçek kahramanlar bulmaları gerektiğini söyler. Ancak o zaman halk bu kahramanlara güvenip sunulan ürünlere ilgi gösterecektir. Bu öneri toplantıdaki herkes tarafından takdir edilir ve önerinin uygulanmasına karar verilir.

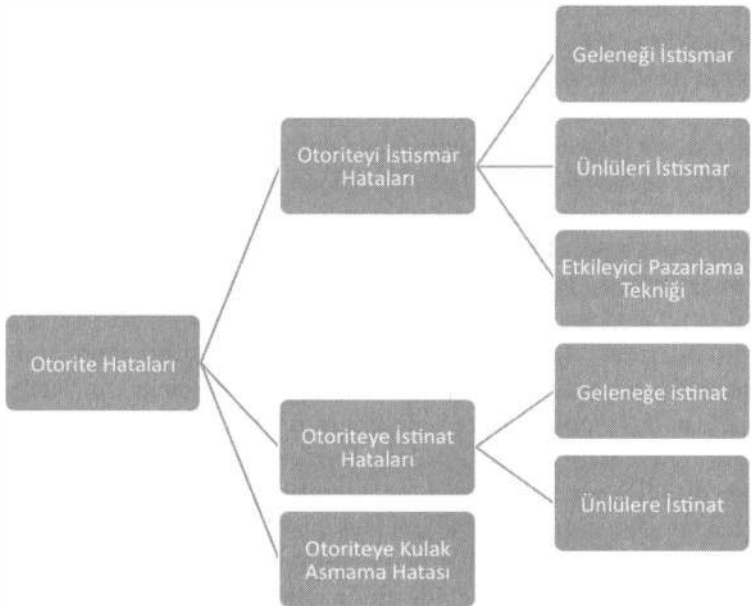
Ayşe böyle bir halk kahramanına dönüştürebilecekleri sıradan bir vatandaş aramaya başlar. Bir tren yolculuğunda saf, temiz,

ama sakarlığından dolayı girdiği hiçbir işte tutunamayan Şaban'la (Kemal Sunal) tanışır. Reklam ajansı Şaban'la anlaşır. Şaban'ın varoşlardaki evine gazetecilerle gidilir, Şaban ailesiyle birlikte tüm medyaya tanıtılır. "Halkın içinden biri" olduğu imajı yerleştirilmeye çalışılır. Duvarlar onun posterleriyle kaplanır. "İşte içimizden biri," "Halkın sevgilisi," "Bu adam sizin dostunuzdur" gibi sloganlar kullanılır. Yavaş yavaş tanınmaya başlayan Şaban, ulusal TV kanalı TRT'de bir programa konuk olur. Kendisine sorulan soruları dürüstçe cevaplar. Etrafında gördüğü sorunları tereddüt etmeden dile getirir ki bunların başında babasının süte su katması da vardır. İnsanların birbirini dolandırmaması, herkesin karşılıklı olarak birbirlerinin haklarına saygılı olması temennileriyle sözlerini bitirir. Bu programdan sonra Şaban dürüstlüğü, içtenliği ve kendi içlerinden çıkmış biri olarak halkın gönlünde taht kurar.

Şaban'ın artık bir halk kahramanı olduğunu düşünen reklam ajansı onu reklam filmlerinde oynatmaya başlar. Kalitesiz, bozuk ürünlerin reklamını yapmaya başlar Şaban. Konserve yer, ama tadı kursağında kalır. Buzdolabı reklamı yapar, dolabın kapağı elinde kalır. Kendisi de bunun farkındadır ama Ayşe bu durumların istisna olduğunu söyleyerek onu aldatır. Bir gün sevenleri onun etrafını sarıp kendisini ne kadar sevdiklerini söylerler ama tavsiye ettiği ürünleri kullanınca hayal kırıklığına uğradıklarını da eklerler. Ondan kendilerini bir daha aldatmamasını rica ederler. Bu durumdan çok etkilenen Şaban artık reklamlarda oynamayı bırakır. Reklam ajansı yöneticisi ise ona bir tuzak kurmuştur, Şaban'a içeriğini anlamadığı bazı belgeler imzalatarak onu kendisine borçlandırmıştır. Bu kozu kullanarak Şaban'ı tehdit eder. Şaban geri adım atmaz, onu evinden çıkarmaya geldiklerinde kendini yakacağını söyler. Polis gelir, olaylar büyür. Ayşe yaptıklarından vicdan azabı çekmeye başlar ve olay yerine TRT'yi getirtir. Şaban canlı yayın aracılığıyla reklam ajansının oynadığı bütün oyunları açıklar ve halktan özür diler.

Bu film pazarlama tekniklerini anlama açısından çarpıcı bir örnektir. Reklamlarda ünlülerin kullanılması insanları belli bir ölçüde etkileyebilir. Ancak, filmde de işlendiği üzere, insanları asıl yönlendiren güvendikleri ve kendileriyle bağ kurabildikleri kişilerin tavsiyeleridir. Kendisine güvenilen ve yakın bir bağ kurulabilen

kişilerin takipçilerinin veya sevdiklerinin kararlarını etkilemesi en başarılı pazarlama tekniklerinden sayılır ve **etkileyici pazarlama** (*influencer marketing*) olarak adlandırılabilir. (Etkileyici pazarlama taktiği ve 100 Numaralı Adam filminin daha ayrıntılı bir incelemesi için bakınız: Büyükyıldırım, 2017.) Şaban bir halk kahramanı hâline getirilerek kitleler üzerinde güçlü bir etkileyici konumuna yükseltilmiştir. Pek çok insan da Şaban'la kolayca bağ kurabildiği, onu içlerinden çıkmış biri olarak kabul ettiği için onun oynadığı reklamlardan etkilenir. Fakat sahtekâr üreticiler insanların bu zaafını kullanarak onları yine kandırır. Güvenilir kişilerin görüşlerine başvurmak gayet normaldir ancak bu kişilerin başvurduğumuz konularda yeterli bilgisi olup olmadığına da dikkat etmemiz gerekir. Şaban örneğinde olduğu gibi bu tip kişiler bizi kandırmaya çalışmasa da bilgisiz olduklarından dolayı yanlış yönlendirilebilir ve istenmeyen sonuçlara yol açabilirler. Bu yüzden epistemik bir otoritenin her alanda değil, sadece yeterlilik sahibi olduğu alanlarda meşruiyetinin söz konusu olacağını aklımızdan çıkarmamız gerekiyor.

Tablo E: Otorite Hataları

Epistemik Balonlar ve Yankı Odaları

Hayata gözlerimizi açar açmaz, kurulu bir düzen içine girmiş oluyoruz. Yaşadığımız ortam pek çok yönüyle belirlenmiş ve bu belirli yapıya göre bizi şekillendirmeye çalışan bir özelliğe sahip. Toplumun en küçük birimi olan aileden tutun, akraba, iş-eş-dost çevresine, bu çevreleri besleyen gelenek ve medyaya, oradan en üst seviyedeki politik yapılanmaya kadar iç içe geçmiş etki daireleri içindeyiz. Bir çocuğun evde, sokakta ve okulda maruz kaldığı etkiler onun hayata bakışını, değerlerini ve fikirlerini yavaş yavaş şekillendirir.

Çocukluktan çıkıp reşit olan bir kişi yıllarca öylesine şekillenmiştir ki verdiği tepkilerin kökenini tam tespit edemeyebilir, hangi durumlarda ne türden tepkiler verdiğinin farkında bile olmayabilir. Dolayısıyla yetişkinliğe ulaştıktan sonra kendi kendini sorgulamaya başlamayan kişi yaşadığı ortamın çocuğu olarak kalmaya devam eder. Çünkü ortamın çok yönlü etkileri karşısında aktif bir tavır alamayan pasif bir alıcı konumundadır. Yaş ne kadar ilerlerse ilerlesin, eğitim seviyesi ne kadar artarsa artsın bu çocukluğun kendini belli ettiği iki yaygın şekilden söz edilebilir.

Yaygın olan ilk tutumda, kişi hangi kültürel çevrede yetişmişse sadece o çevrenin içinde bir hayat sürme, başka kültürel çevrelerden kendini soyutlama eğilimi gösterir. Kişi güvendiği otoritelerin de etkisiyle farklı kabul ettiği kişi, grup veya fikirlerle hiç bağ kurmaz, kendini onlardan yalıtarak yaşamaya çalışır. Örneğin, sosyal medyada takip edilecek kişileri seçerken pek çok insan kendi değer ve inançlarına göre belli bir filtreleme yapar. Kendine yakın hissettiği arkadaş, dost veya ünlüleri takip eder. İster istemez, bu takipçilerin yaptığı paylaşımlar üzerinden bir bilgi edinimi sürecine girer. Haberleri farklı kaynaklardan edinmiyorsa ve gündemi genellikle bu paylaşımlara dayalı olarak takip ediyorsa, olaylara hep aynı çerçeveden bakar. Alternatif yorumlardan pek haberdar olmaz.

Bir çocuğun yetiştiği muhit, gittiği okul kuracağı arkadaşlıkları belirler. Çocuğun edineceği çevre büyük ölçüde ailesi tarafından belirlenmiş olur. Dolayısıyla çocuk iradesiyle girmediği ortamlarda şekillenerek genellikle başka ortamlar hakkında bilgisiz

ve ilgisiz yetişir. Gidilen okulda işlenen derslerin seçiminden, ele alınacak konulara kadar çok detaylı seçimler zaten yapılmıştır. Belli şeyler öne çıkarılır, belli şeyler ihmal edilir. Çocuk sonradan kendi araştırmazsa bunun farkına bile varamayabilir. İnternet çağında çocuğun, yakın çevresinin etkisi altında olmadan, sanal dünyada kendi kendine yolunu bulmasından söz edebiliriz elbette. Ancak yukarıdaki sosyal medya örneğinin de gösterdiği üzere, pratikte yakın çevremiz sanal dünyadaki hareketimizi de yakından belirliyor.

Bu açıdan bakıldığında insanın yetiştiği ortamlar, kendi seçimi olmayan belli bir dünya görüşü edinmesinde epeyce etkili olurlar. Aynı zamanda başka dünya görüşlerine karşı ilgisiz, uzak veya büsbütün onlardan habersiz kalmasına yol açarlar. Bu durum, karşılaşılan ilk izlenimin çok güçlü biçimde kişiyi etkilemesi ve daha sonrakileri belirlemesine dayanan ayla etkisiyle de yakından alakalıdır (Ayrıntı için 1. Bölüm'e bakınız). Zamansal olarak kişinin kendini içinde bulduğu ilk ortamın sonrakileri belirlemede güçlü etkisi bulunur. Ancak bunun psikolojik bir etki olduğunu unutmayalım. Hangi kültürel ortamın daha tercih edilebilir olduğuna kültürel içeriğin eleştirel bir değerlendirmesini yaparak karar vermemiz gerekir. Aksi hâlde rastlantısal olarak karşımıza çıkan ilk kültürel ortamı benimsemek keyfi bir tavır olur.

Ne var ki insanlar, kendilerini içinde buldukları kültürel ortamın aksayan yanlarını zaman zaman eleştirseler de derinlikli bir sorgulamaya kolay kolay yanaşmazlar. Alternatif düşünceleri değerlendirmek ayrı bir iş yükü getirdiğinden insanın rahatını bozar. Ayrıca sabitleşmiş bazı inançlara meydan okuma potansiyeli barındırdığından insanın rahatını iyice kaçırabilir. Benzer sebeplerle belli bir bilgi ağının dışında kalanlar bilinçli bir şekilde göz ardı edilir. Bu tavrı benimsemiş kişiler âdeta dış dünyadan yalıtılmış bir balon içinde yaşarlar. Bu benzetmeden hareketle, alternatif yaklaşımlara kayıtsız kalınarak oluşturulan bu türden bilgi ağlarına göre şekillenmiş sosyal yapılara literatürde **epistemik balon** (*epistemic bubble*) denir.

İkinci yaygın tutumda ise kişi yetiştiği kültürel çevrenin alternatiflerini dikkate alır, onları inceler ama temelsiz bir önyargıdan

dolayı onların güvenilmez ve yanlış olduğuna zaten inanmıştır. Bu tip kişiler farklı görüşleri ayrıntılı biçimde değerlendirecek ol-salar bile bunların doğru olup olmadığını anlamaya çalışmazlar. Sabit fikirlerini alternatifler karşısında bin dereden su getirerek savunmaya, alternatifleri de türlü türlü tevil ve bahanelerle çü-rütmeye çalışırlar.

Bu tutum sosyal medyada çok belirgindir. Belli bir sosyal gruba aidiyet hisseden kişiler farklı grupları görmezlikten gelmez her zaman. Tam tersine, onları hedef alır, onların söylemlerini alaya alır, çoğu zaman da söylemin içeriğini ve makuliyetini tartışmadan o söylemi savunanları karalama yolunu seçerler. Hatta bazen kendi içinde tutarlı, detaylı eleştiriler ortaya koyarlar. Ben-zer şekilde hareket eden pek çok kişi, ortak hareket havasında kendilerine olan güveni de tazeler. Benzer fikirleri beğenir (“like” eder), alıntılar. Ayrıca farklı görüşlerden hoşlanmadığını göster-meyi (“dislike” eder) de ihmal etmez. Pek çok kişinin de kendisi gibi davrandığını görerek bundan mutluluk duyar. Kişinin orta-ya koyduğu bir tavrın (sosyal medyada bir şeyi “like” etmenin) başkaları tarafından da yapılması ve beğenilmesi, kendi sesinin yankılanarak geri dönmesine benzer. Bu benzetmeden hareket-le, farklı seslerin dikkate alınmakla birlikte aktif biçimde gözden düşürülmeye çalışıldığı sosyal yapılara literatürde **yankı odaları** (*echo chambers*) denir.

Farklı sesler, epistemik balonlarda hiç dikkate alınmazken yankı odalarında alınır. Ancak yankı odalarında farklı seslerin itibarsızlaştırılmasına yönelik girişimler ortaya konur. Epistemik balonlarda yaşayan kişiler farklı seslere lakayt iken yankı odala-rındakiler onlarla etkileşim içinde, farklılığa açık gibi görünür. Ancak yankı odalarındakilerin amacı farklı sesleri gerçekten ta-nımak ve anlamak değil, sabit fikirlerinin doğrultusunda onları itibarsızlaştırmaktır. Yankı odalarındakilerin sosyal etkileşimleri onların zihni açıklığa sahip oldukları anlamına gelmez.

Epistemik balon içindeki birinin, yankı odasında bulunana göre görüşlerini daha kolay değiştirebileceği söylenebilir. Epis-temik balonlarda yer alanların farklı alternatiflere karşı şartlan-mış olumsuz bir tavırlarının olmaması, farklı seslerle karşılaşma

durumunda onları daha açık bir zihinle ele almasına sebep olabilir. Böyle kimseler ikna edici delillerle desteklenmiş farklı görüşleri kabullenmekte çok zorlanmayabilirler. Yine de kendi görüşlerine ne kadar tutucu şekilde bağlandıklarına göre farklı görüşlere karşı değişik tavırlar ortaya çıkabileceğini de göz ardı edemeyiz.

Ancak aynı durum yankı odalarına hapsolmuş kişiler için pek de geçerli görünmüyor. Yankı odaları çok daha tehlikeli yapılar-
dır, çünkü bu yapılardaki kişiler sabit ön kabulleriyle uyuşma-
yan her delile direnç gösterir ve alternatif görüşleri aktif biçimde
itibarsızlaştırmaya çalışır. Yankı odalarındakilerin zihni açıklığı
epistemik balonlardakilere göre çok daha dardır.⁵³ Ayrıca yankı
odaları içinde yer alan kişilerin şekillenmesinde güvendikleri
otoritelerin rolü epistemik balonlardakilere göre daha büyüktür.

Kendilerine genelde duygusal bağlarla tâbi olunan ve meş-
ruiyetleri pek sorgulanmayan bu otoriteler kendilerine gönül ve-
renlerin zihinlerine pek çok bariyer koyar. Bu bariyerler zamanla
güçlenir ve kişiyi âdeta içinden çıkılmaz bir hapis haneye sokar.
İşin asıl acıklı yanı da kişinin entelektüel anlamda hapis yattı-
ğının farkında olmaması, hâlden gayet memnun olarak yaşa-
ması herhâlde. O zaman şu önemli soruyu soralım: “Zihinlerdeki
bariyerleri yıkıp hapisten kurtulmak mümkün mü?”

Zihni Bariyerlerden Kurtulup Özgürleşmek Mümkün mü?

Bu soruyu cevaplamadan önce zihnimizdeki bariyerlerin
büyük oranda duygusal kökene sahip olduğunu göz önünde
bulundurmamız gerekiyor. Güvendiğimiz, sevdiğimiz, çekindi-
ğimiz veya korktuğumuz ama her hâlükârda bizim için otorite
olan kişi veya kurumlarca zihnimize ekilmiş ve bizim de kabul-
lendiğimiz değer, fikir ve yaklaşımlardan bahsediyoruz. Bunların
iyi mi kötü mü, yanlış mı doğru mu olduğunu sorgulamak akli
bir olgunluğun işareti elbette. Ancak bütün duygusal bağlılıkla-
rını bir tarafa iterek kişinin bu noktada adım atması pek de kolay
gözüküyor. Yine de hayatında çok büyük dönüşümler yaşamış

53 Epistemik balonlar ve yankı odaları arasındaki ilişki hakkında daha ayrıntılı bir inceleme için bakınız: Nguyen, 2018a.

insanların varlığı kişinin eski bağılıklarından kurtulabileceğine bir işaret sayılabilir. Bu dönüşümlerin nasıl gerçekleştiğine baktığımızda pek çoğunun arkasında güçlü duygusal deneyimlerin yattığını görüyoruz. Kişi duygusal kökene sahip bir engeli başka bir duygusallıkla aşabiliyor. Şimdi bu süreci bir örnek üzerinden anlamaya çalışalım.

Derek Black, Amerika Birleşik Devletleri'nin Florida eyaletinde Neo-Nazi bir baba tarafından yetiştirilen bir çocuktur. Babası onu Neo-Nazi hareketine liderlik edebilecek hâle gelmesi için özenle eğitir. Derek de üniversite çağına gelene kadar babasının kendisine çizdiği yolda ilerler, koyu bir Neo-Nazi görüntüsü verir. Üniversiteye başladığında verdiği Neo-Nazi imajından dolayı herkes ondan uzak durmaya çalışır. Kendine arkadaş tutamaz. Ancak bir gün "Matthew Stevenson" adlı bir öğrenci Derek'i Şabat yemeğine davet eder. Şabat yemeği, Yahudilerce kutsal sayılan cumartesi gününde (Şabat'ta) yenilen önemli bir yemektir. Bir Yahudi'nin kendisine böyle bir davette bulunmasını hiç beklemeyen Derek, çok şaşırır, ama daveti kabul eder ve Matthew ile arkadaşlık kurar. Matthew Derek'e karşı çok saygılı, hoşgörülü, nazikçe ve açık davranır. Zamanla Derek'in güvenini kazanır. Derek, kendini ve dünya görüşünü baştan sona sorgulamaya başlar. Belli bir süre sonra da Neo-Nazi görüşleri tamamen terk ederek hayatına yepyeni bir yön çizer (Saslow, 2016).

Matthew'nun Derek'i Şabat yemeğine davet etmesi, Derek'in dönüşümünde anahtar rol oynayan bir olay gibi gözüküyor. Bu davet üzerine, o güne kadar Yahudileri hep kötü olarak görmüş Derek epeyce düşünmüş olmalı. Çünkü bu davet, düşman olarak gördüğü bir kitleden kendisine uzatılan dostane bir ele işaret ediyor. Derek'in Yahudiler hakkındaki önyargılarını kökten sarsacak bir nitelik taşıyor. Dikkat edecek olursak, bu etki, Neo-Nazilerin Yahudiler hakkındaki görüşlerini rasyonel sebepler ileri sürerek eleştirmeye değil, duygusal potansiyeli tetikleyen bir olaya dayanmaktadır. Bu olay, Derek'in zihnindeki duygusal duvarları zayıflatmış, Matthew'nun sonraki sevecen ve güvenilir tavırları da o duvarların yıkılmasını hızlandırmışa benziyor.

Sonuç olarak, kişinin yankı odalarından çıkabilmesinde bireysel olarak deneyimlediği böyle olayların büyük rolü var. Güçlü

zihnî duvarlara sahip kişilere rasyonel delil getirmek pek de işe yaramayabilir. Ancak iyi niyet göstergesi sayılabilecek samimi davranışlarla böyle kişilerin güvenleri kazanılabilir, böylelikle de onların kendi kendilerini sorgulamaları sağlanabilir. Bu hikâyeden çıkarılacak önemli bir ders herhâlde, muhataplarımızı tanıyarak, onların seviye ve konumlarına uygun bir yöntemle onlara yaklaşmak olmalı. Rasyonel eleştiri kültürünü benimsememiş, aklı duyguları tarafından perdelenmiş ve köklü önyargılara sahip kimselere görüşlerinin yanlışlığını delillerle göstermek neredeyse imkânsızdır. Ancak bu kimseler kendilerini sorgulamaya itecek güçlü bir deneyim yaşarlarsa değişim yolunda adım atabilirler. Yankı odalarında yaşayanlara yardımcı olmanın yolu onları bir iç-sorgulamaya götürecek deneyimler yaşayabilecekleri bir ortam ve imkân sunmak olsa gerek.

Daha önce Malcom X'in hayatını ele alırken de deneyimin dönüştürücü etkisini görmüştük. Malcom X, hapishanede tanıştığı yeni arkadaşları vasıtasıyla eski hayatını terk etmiş, Elijah Muhammad'ın fikirlerini benimsemişti. Hapse düşünce kadar Elijah Muhammad'i takip eden hareketle bir ilgisi yoktu. Yani onlara karşı olumsuz bir şartlanması da yoktu. Bir bakıma epistemik bir balonda yaşıyordu. Onlarda görüp beğendiği özelliklerin etkisiyle onlara katılmakta çok zorlanmadı. Eski epistemik balonunu terk etmek onun için çok zor olmadı. Ancak daha sonra Elijah Muhammad'ın yanlış tavırlarını gördüğünde o güne kadar ona beslediği güven sarsıldı, bu durumu anlamlandırmakta zorlandı. Yavaş yavaş bu hareketten ve Elijah Muhammad'ın sadece siyahileri önceleyen fikirlerinden uzaklaştı. Kendini beyazlara karşı edinmiş olduğu önyargılardan arındırması kolay olmadı. Fakat yaşadığı hac deneyimi onda çok daha büyük bir değişimi tetikledi ve onu evrensel kardeşlik düşüncesine getirdi. Bu şekilde içinde bulunduğu yankı odasından da kurtulmuş oldu.

Philip Zimbardo, insanlardaki değişim ve dönüşümleri incelerken bazı hususlara dikkat çeker. Zimbardo'ya göre, Milgram ve Stanford Hapishane Deneylerinde görüldüğü üzere normal sayılabilecek insanların kötü yönde değişebilmesi söz konusu olduğu gibi iyi yönde değişebilmesi de mümkündür. Bu değişimleri

tetikleyen veya hızlandıran sosyal etkilere dikkat etmek gerekir. Zimbardo bu noktada üç temel sosyal etkiden bahseder.

Bu etkilerden ilki, değişimin küçük adımlarla başlayıp yavaş yavaş ilerlemesine dayanır. Hatırlanacak olursa, Milgram Deneyi'nde denekler 15 volt gibi önemsiz bir seviyeden elektrik vermeye başlamış, yine 15'er voltla yavaş yavaş ilerleyerek 450 volt gibi yüksek bir seviyeye gelebilmişti. Matthew da Derek'le önemsiz sayılabilecek bir yemek daveti üzerinden arkadaşlık kurmuş, olumlu tavırlarıyla zaman içinde onun güvenini kazanmıştı. İkinci sosyal etki, birilerini model olarak almak ve davranışları o modele göre ayarlamaktır. Örnek aldığımız sosyal modeller genellikle kendilerini sevdiğimiz ve kendilerine güverdiğimiz otoriteler olur. Malcom X'in Elijah Muhammad'i bu anlamda model ve otorite alması, yine Derek'in Matthew'ya zamanla güvenip belki onu örnek alınacak bir model olarak görmesi bu etkiyle açıklanır. Son etki de insanların kendilerine biçilen sosyal rollere kolayca adapte olabilmesidir. Stanford Hapishane Deneyi'nde rastgele gardiyan olarak atanan denekler çabucak gardiyanlığı benimsemiş, kendilerini gerçekten gardiyan gibi görerek davranmaya başlamıştı. Malcom X hapisten çıktıktan sonra E. Muhammad ona ilgi göstermiş âdeta onu fikirlerini topluma yayan bir vekil gibi görmüştür. Bu durum da Malcom X'i çok etkilemiş ve E. Muhammad'e olan bağlılığını arttırmıştır. Kısaca bu sosyal etki, birine biçilen rolün veya ona uygun olarak yapılan hitap ve adlandırmanın muhatapta karşılık bulduğunu ifade ediyor. Birisine ne kadar yardımsever olduğu devamlı olarak söylenirse o kişi daha çok yardımda bulunmaya meyleder. Birine sık sık çalışkan olduğu telkin edilirse o kişi tembel de olsa içinde çalışma arzusu uyanır. Zimbardo'ya göre sayılan bu üç ana faktör insanların iyi veya kötü yönde değişimlerini önemli ölçüde etkilemektedir.⁵⁴

Özetleyecek olursak, farkında olsak da olmasak da içinde bulunduğumuz kültürel ortam bizi derinden şekillendirir. Yaşantımız boyunca edindiğimiz dost, düşman, değer ve fikirler büyük ölçüde nerede doğduğumuz, nerede yaşadığımız ve yetiştiğimiz gibi irademizle seçmiş olmadığımız faktörlerce belirlenir.

54 Ayrıca başka hususi faktörlerin de etkisi hakkında bakınız: (Zimbardo, 2007, 450-457).

Çok daha farklı ortamlarda doğabilir, yetişebilirdik. Bu yüzden edindiğimiz dünya görüşünün kökeni onun makul, sağlam veya doğru olduğunu göstermez. (Gösterdiğini düşünmek bir köken hatası olur, ayrıntılı inceleme için 2. Bölüm’e bakınız.) Bu yüzden dünya görüşümüzü, o görüşün oluşmasında büyük etkisi olan otoriteleri eleştirel bir incelemeden geçirmek, kendi kendimizi sorgulama cesaretini göstermek zorundayız. Bu tavır elbette duygusal anlamda kolay gerçekleşmeyebiliyor. Ancak farklı duygusal deneyimler yaşayabileceğimiz değişik sosyal ve kültürel ortamlar bu süreci kolaylaştırabilir ve hızlandırabilir. İnsandaki duygusal arka planı dikkate almadan yürütülen eleştirel bir süreç çok da başarılı sonuçlar vermeyebilir. Akıl ve duygu arasındaki dengenin her hâlükârda gözetilmesi gerekiyor. Şimdi otoritenin göreceliği ile ilgili noktaya değinelim.

Hangi Alanda Otorite, Kim İçin Otorite?

Bir alanda otorite olmak Bocheński’nin de işaret ettiği gibi hiçbir zaman “kim için otorite olunduğu” sorusundan ayrı düşünülemez. Bu yönüyle otoritenin uzmandan ayrıldığını daha önce ifade etmiştik. Buradan şöyle bir sonuç da çıkar. Bir disiplinde o disiplin dışındakiler için otorite olan kişi o disiplin içindekiler için otorite olmayabilir. İdeal anlamda bilim ve felsefe gibi alanlarda olması istenen durum da zaten budur. Orta Çağ’da Aristoteles pek çok filozof için oldukça güçlü bir otorite olarak kabul ediliyordu. Bir sözü Aristoteles söylemişse, sözün filozoflar tarafından kabul edilmesi için Aristoteles’in otoritesi yetiyordu. Müslüman filozoflar onu derin bir saygıyla “ilk öğretmen” (*el-mualimu’l-evvel*) olarak anmaktaydı. Thomas Aquinas gibi önemli Hristiyan teologlar “filozof” (*philosophus*) dediklerinde bundan sadece Aristoteles anlaşılırdı. Ancak günümüzde iş değişmiştir.

Akademik hayatta profesyonel başarı elde edebilmek hakem sistemine tâbi dergi ve yayınevlerinden yayın çıkarmaya bağlıdır. Bu yayınların en prestijlileri yayını gönderenin ve gönderileni değerlendiren hakemlerin kimliklerinin birbirlerince bilinmemesi esasına dayanır. Bunları koordine eden editördür ve hakemlerden gelen raporlara göre gönderilen metnin yayınlanıp

yayınlanmayacağına karar verir. Bu yöntemle kişinin alandaki saygınlığının veya tanınmamışlığının gönderdiği metnin içeriğini değerlendireceklerin kararını etkilememesi sağlanır. Amaç kişinin adından bağımsız olarak, ele aldığı konuyu en iyi şekilde inceleyip incelemediğini anlamaktır. Böyle bir yapı içinde başarılı olup saygınlık kazanmak kişinin karizmasına değil çalışmalarının içeriğine bağlıdır. Bu yöntem, ayrıca saygınlık kazandıktan sonra kişinin içeriği zayıf çalışmalarla devam etmesini de ciddi şekilde kısıtlar.

Kısaca bugün ciddi bir bilim insanı veya filozof sadece Aris-toteles'in veya Einstein'ın otoritesine yaslanarak bir görüşü savunamaz. O görüşü niye kabul ettiğini gerekçelerini net ve güçlü bir şekilde ortaya koyarak açıklamakla yükümlüdür. Ancak bilim veya felsefe dışındakilere o alanlardaki teoriler açıklanırken onların anlayacağı bir seviyede bazen gerekçeler hiç verilmeden bazense basitçe verilerek sunum yapılabilir. Bu tür sunumlarda, o bilim insanları ve filozoflar muhatapları için otorite olabilirler. Çünkü uzmanlıkları o teorileri uzman olmayanlara doğru bir şekilde aktardıklarını düşünmemiz için yeterli gerekçe oluşturur.

Geliş filmi tekrar hatırlayacak olursak, ordu uzaylılarla ilişim kurmak istemekte ama bunu sağlayabilecek elemanı olmadığı için alanında uzman bir dilbilimci aramaktaydı. Eğer ordu bu iş için sadece bir dilbilimciyi değil de birçoğunu görevlendirecek olsaydı, en saygın ve güvenilir uzmanları toplar işi uzatmadan bitirirdi. Çünkü güvenilirlik, alanda uzmanlık ve saygınlık otoriteyi belirlerken başvurulacak ilk ölçütlerdir. Ancak ordunun tek bir kişide ısrarcı olması işleri değiştirir. Böylece ilk etapta düşünülen adayların hangisinin en iyi otorite olduğuna ilişkin bir belirleme ihtiyacının ortaya çıktığını görebilmekteyiz. Dr. Banks kendisi gibi aday olan başka bir meslektaşının bilgisinin sınanmasını, yani ona Sanskritçede "savaş" kelimesinin ne anlama geldiğinin sorulmasını tavsiye etmişti. Bu tavrıyla Dr. Banks, diğer dilbilimcinin otoritesini tanımadığını, soruya verilecek cevaba göre hareket edilmesi gerektiğini ve kendisinin daha iyi cevabı verebileceğini anlatmak istemiştir. Kısaca bu film bize dilbilimcilerin kendileri arasında bir otorite ilişkisi olmadığını, alanda kimin daha iyi olduğunun teste tâbi tutularak belirlenmesi gerektiğini de anlatıyor. Nitekim bu testi geçen, ordu için otorite olmuştur.

Sokal Vakası

İdeal bir akademik sistemde, bilim ve felsefe gibi alanların iç işleyişinde belirleyici husus kişilerin otoritesi değil de ürettikleri eserlerin niteliğidir. Zaten böyle bir sistemde kişi, otoritesini ancak eserleri üzerinden kazanabilir. Ancak pratikte bu ideal çoğu kez delinir. Otorite bağlamında ortaya çıkabilecek türlü türlü hatalar kolaylıkla işlenir. Bu hataların en çarpıcı örneklerinden biri "Sokal Vakası" olarak bilinen skandaldır.

New York Üniversitesinde fizik profesörü olan Alan D. Sokal 1994'te *Social Text* dergisine bir makale gönderir. Bu dergi kültürel araştırmalar ve beşerî bilimler alanında postmodernist çizgiyi savunan en etkili yayın mecralarından biri olarak bilinir. Sokal gönderdiği makalede günümüz fiziğinden verdiği çeşitli örneklerle postmodern görüşleri savunur. Bu makale 1996 yılında dergide yayınlanır. Makale çok ses getirmez, ancak asıl fırtına bundan sonra kopar.

Sokal makalesinin yayınlanmasından hemen sonra *Lingua Franca* dergisine başka bir yazı gönderir ve o yazıda *Social Text*'te çıkan makalesinin bir oyun olduğunu ifşa eder. Makalede bilinçli bir şekilde bilimsel kavramları ve görüşleri çarpıttığını, saçma sapan şeyler savunduğunu dile getirir. Ayrıca, *Social Text* editörlerinden yayın öncesi devamlı olarak makalenin yetkinleştirilmesi için yardım istediğini ancak kendisine geri dönüş yapılmadığını da ekler. Böylece dergi editörlerinin gelen makaleyi fizikte uzman bir hakeme göndermedikleri ve muhtemelen kendi felsefi çizgilerine fizikten destek sağlamak için kullandıkları ortaya çıkar. Kısaca Sokal, *Social Text* editörlerine bir oyun oynayarak gerçekte benimsemediği ve saçmalık olduğunu düşündüğü görüşleri dergide yayınlayabilmiştir.

Bu örnekte editörlerin hatası Sokal'ın fizikteki otoritesine güvenerek işletilmesi gereken hakem sistemini işletmemeleridir. Dolayısıyla ifade edilen görüşün nasıl gerekçelendirildiğini kontrol etmeleri gerektiği hâlde bunu göz ardı etmişlerdir. Editörlerin söz konusu görüşü ilgili şahsın otoritesinden dolayı kabul edip otoriteye meşru olmayacak şekilde başvurmaları otoriteye istinat hatasını örnekler. Maalesef Sokal vakasında görülen editöryel

tutumu istisna sayamayız. Pek çok dergi editörünün, -hele hele akademik kültürü tam özümseyememiş ülkelerde- makale seçiminde ve değerlendirmesinde izledikleri politikalar ideal akademik standartları oldukça zorlamakta hatta ihlal etmektedir. Bazı editörler göndericinin kimliğini hakemlere vererek bir ayla etkisine yol açar. Bazıları ise gönderilen makaleyi geçirebileceğine veya geçirmeyeceğine inandıkları hakemlere başvurup makale yayınına bu yolla müdahale ederler.

Alan Sokal bu olaydan sonra Jean Bricmont'la birlikte *Son Moda Saçmalar: Postmodern Aydınların Bilimi İstismar Etmesi* adlı bir kitap yayınlar. Bu kitapta, postmodern çizgiyi benimseyen önemli filozofların bilimsel teori ve kavramları nasıl istismar ettikleri ayrıntılı bir şekilde gösterilir. Sokal ve Bricmont'a göre yapılan istismar temelde karşımıza şu şekillerde çıkar. Ya bazı bilimsel kavram ve teoriler gerçekte ne anlama geldiğinden bağımsız olarak filozofların kendi görüşlerini destekleyecek tarzda anlamlandırılır ya da bağlamından koparılarak hiç alakası olmayan bağlamlara ek bir gerekçe sunulmadan aktarılır.

Sokal ve Bricmont, bilimi bu tarz yüzeysel bir yaklaşımla kullanmanın yol açacağı soruna da işaret eder: Bilimin otoritesine de yaslanarak bilimsel alan dışındakileri etkilemek ve bir görüşü okuyucunun anlamadığı (anlamadığından dolayı da hayran kaldığı) teknik terimler kullanarak desteklemek. Kısaca bu yaklaşımı benimseyenler otoriteyi istismar hatasına düşerler. Maalesef bilimsel teorileri yüzeysel okuyup işine yaradığı kadarıyla yeterli gerekçe göstermeden kullanmak entelektüel kimliğiyle tanınan pek çok kişinin kaçamadığı bir hatadır. Topluma yol gösterdiğini düşünen entelektüellerin bu hatayla yüzleşmeleri gerekiyor. Yoksa Sokal ve Bricmont'un yaptığı gibi o teorileri derinlemesine bilenler gün gelir söz konusu teorileri çarpıtanların foyalarını ortaya çıkarırlar. Dolayısıyla, Sokal vakası bize "bir gün hesaba çekilirim" düşüncesiyle hareket etmenin önemini de gösteriyor.

Bu bölümde otoriteye başvurma'nın hangi durumlarda rasyonel bir zemine oturduğunu hangi durumlarda oturmadığını inceledik. Otoriteye körü körüne bağlanmakla hiçbir durumda otoriteyi kabul etmemenin ne gibi sorunlara yol açtığını gördük.

Bu iki uç tavra savrulmayan dengeli bir yaklaşım tutturmanın önemine değindik. Dengeli bir yaklaşım ortaya koyabilmek için karşılaşılan her durumu kendi özelinde değerlendirmek gerektiğini göstermeye çalıştık. Dikkate alınan bir durumda otoriteye dayanmanın gerekli olup olmadığını, gerekli ise söz konusu otoritenin meşru olup olmadığını irdeleyerek tavrı almanın önemini anlatmaya çalıştık. Kısaca otorite konusunda dengeli bir yaklaşım geliştirmek eleştirel düşünmenin işletilmesiyle olur. Otorite bağlamında eleştirel düşünmenin nasıl kullanılabileceğini çok farklı bağlamlarda örneklemeye çalıştık. Ayrıca kişinin eleştirel bir tavrı farklı alanlardaki uzmanları dikkate alması ve onlardan yararlanması farklı perspektiflere açılması anlamına geldiğinden çok-yönlülüğünü geliştirmesine katkı sağlar. Farklı alanlardaki otoritelerden yararlanmanın çok-yönlü düşünceye ve insanlığın genel birikimine katkısı bu bölümden çıkaracağımız başka önemli bir sonuç. Dolayısıyla yenilikçiliğe taban tabana zıt gibi görünen otoriteye dayanma tavrı, eğer eleştirel bir zeminde farklı otoritelerden yararlanarak değeri olan yeni yeni sentezlere ulaşmayı netice verebilirse otoritenin yenilikçi düşünceyi de beslediği söylenebilir.

İlgilisine Ek 3

İnanç, Akıl ve Otorite

Onlara, “Allah’ın indirdiğine uyun!” denildiğinde, “Hayır, biz, atalarımızı üzerinde bulduğumuz (yol)a uyarız!” derler. Peki ama, ataları bir şey anlamayan, doğru yolu bulamayan kimseler olsalar da mı (onların yoluna uyacaklar)?

(Bakara, 170)⁵⁵

Indiana Jones serisinin üçüncü filminde (*Indiana Jones and the Last Crusade*, 1989) Indiana ve babası Henry Jones, Hz. İsa’dan kaldığı düşünülen kutsal kâsenin peşine düşerler. Nazilerin ve kutsal kâseyi korumakla görevli gizli bir grubun da dâhil olduğu bir dizi macera yaşarlar. Sonunda Jones ikilisi kutsal kâsenin Hatay’da bir bölgede olduğunu tespit eder ve kâsenin saklandığı yere ulaşırlar. Ancak kâseye ulaşmak için üç tuzağı geçmek gereklidir. Bu tuzaklar Henry Jones’un kutsal kâse ile ilgili bilgileri topladığı not defterinde onları geçmeyi sağlayacak ipuçları ile birlikte ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Indiana not defterini alır ve ipuçlarını yorumlayarak tuzakları bir bir geçmeye başlar. Son tuzağa gelir. Bu tuzak “Tanrı’nın yolu” olarak adlandırılmıştır. Verilen ipucu da şu cümledir: “Ancak aslanın kafasından atlayarak değerini kanıtlayabilir.” Indiana Jones önündeki uçuruma bakar, karşıya atlamanın imkânsız olduğunu, oradan kimsenin atlayamayacağını düşünür. Sonra elini kalbine koyar ve bunun bir inanç atlayışı (*leap of faith*) olacağını söyler. Boşluğa doğru bir adım atar ve düşmemiştir. Kendi de duruma hayret ederken önünde ortam içinde kamufle olmuş ve bu yüzden de görünüş alanında seçilemeyen dar bir yol üstünde olduğunu anlar. Bu yol üstünden karşıya geçerek kutsal kâsenin olduğu odaya varır.

Indiana Jones’un “inanç atlayışı” olarak tabir ettiği durum üzerinden dinî inanç ve akıl ilişkisini incelemeye başlayabiliriz. İnsanın belirsizlik ve öngörülemezlik karşısındaki tutumu dinî inancın doğasını

55 Bu metindeki bütün ayetlerin Türkçe çevirileri Diyanet İşleri Başkanlığı Meali’nden alınmıştır. Bakınız: <https://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/bakara-suresi-2/ayet-170/diyanet-isleri-baskanligi-meali-1>, (Son erişim tarihi: 28.03.2021)

anlamak için çok yerinde bir örnektir aslında. İnsan ne yapacağını bilemediği böyle durumlarda güvenebileceği ve ümit besleyeceği bir dayanak bulmaya çalışır. Ona belirsizliklerde yol gösterecek, güç verecek bir dayanak noktası. Bu dayanak noktası herkes için Tanrı gibi aşkın bir varlık olmaz elbette. Kimisi bazı insanları kendine model alır, kimisi bazı felsefeleri veya düşünce sistemlerini. Her hâlükârda bu dayanak noktaları insana belirsizlikler karşısında dayanabilme ve ilerleme gücü verir. Yine de evrendeki her şeye gücü yeten, olup biten her şeyin bilgisine sahip bir Tanrı'nın insan için ne kadar güçlü bir dayanak olduğunu anlamak zor olmasa gerek. Tanrı'ya böylesine duyulan bir güven ve ümit özellikle semavi dinler söz konusu olduğunda, dinî inancın doğasını anlamak için dikkate almamız gereken önemli faktörlerdir. Tanrı'ya inanan insan bazı şeyleri anlamasa da önünü göremese de O'na güvenerek ve O'nun isteklerine uyarak karşısındaki sorunları aşacağını düşünür. Bu hayatın sonunda da Tanrı'nın yanında daha iyi, ebedî bir hayatı ümit eder. İşte Indiana Jones'un "inanç atlayışı" dediği durum tam olarak bu varoluşsal duruma işaret eder.

İnanç atlayışı şeklinde nitelenen durumların halk arasında bazen "Allah'ın hikmetinden sual olunmaz" sözüyle ifade edildiği olur. **Allah'ın hikmeti**, ilahî emir ve yaratmanın anlamlı sebeplere dayanması, belli gaye ve faydalar içermesi veya ilahî eylemin en uygun şekilde gerçekleşmesi şeklinde anlaşılabilir. Üstünde fazlaca düşünmeden ele aldığımızda bu sözden Allah'ın hikmetinin hiçbir şekilde araştırmaya konu olmadığı sonucu çıkarılabilir. Başka bir deyişle, dinde yapılması gereken soru sorarak anlamak değil, sorgusuz sualsiz samimiyetle teslim olmaktır. Nitekim, "İslam" kelimesi etimolojik olarak *teslim olmak* anlamına gelen bir fiilin türevidir.⁵⁶ Bu açıdan bakınca, Müslüman, tanım gereği, teslim olandır.

Fakat dinî teslimiyet bilgisizce ve körü körüne bir teslimiyet şeklinde mi anlaşılmalıdır? Yoksa dinî otoriteye bağlılık rasyonel bir zeminde gerçekleşebilir mi? Acaba "Allah'ın hikmetinden sual olunmaz" sözü her zaman değil de sadece belli bağlamlarda geçerli olamaz mı? Araştırmaya konu olan ve olmayan farklı hikmet türleri olamaz mı? Bağlamsal bir duyarlılıkla analiz edildiğinde farklı şekilde anlaşılmaya başlayan bu sözü yine akılla temellendirmek acaba mümkün olabilir mi? Kısaca Tanrı'nın varlığı, sıfatları, eylemleri, mesajları gibi dinî inanca konu olan hususların rasyonelliğini yüzeysel olarak değil derinlemesine tartışmak gerekir.

56 Bu kök aynı zamanda barış anlamı da taşır.

Felsefe ve dinler tarihine baktığımızda dinî inanç ve akıl arasındaki ilişkinin nasıl kurulması gerektiğine dair çeşitli görüşlere rastlamaktayız. Özellikle Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet gibi üç büyük semavi dinin entelektüel tarihinde bu konu derinlemesine tartışılmıştır. Bu tartışmalar otoriteye istinadın meşruiyeti bağlamında dikkate değer yaklaşımlar içerir. Örneğin bu tartışmalarda sorgulamanın gerekli olmadığı bazı bağlamları yine sorgulayarak ortaya çıkarmaya dayalı yaklaşım tarzları dile getirilir. Bu yaklaşım tarzlarını incelemek sorgulamanın doğası ve sınırları hakkında ufukumuzu genişletebilir. Dolayısıyla, aklın otorite ile ilişkisini daha derinden anlayabilmek için dinî inanç ve akıl arasındaki ilişkiyi inceleyeceğiz. Bu ilişki hakkında geliştirilen farklı yaklaşımları teslimiyet ve rasyonalite boyutlarına sahip bir spektruma yerleştirmek mümkün. Bütüncül olarak bu yaklaşımları gördüğümüzde hangilerinin daha dengeli olduğunu, akıl ve otorite ilişkisi konusunda bizi daha çok aydınlattığını anlama imkânımız olacak.

Dinî inancın aklın incelemesine konu olabilmesi için neye inanıldığının önermeler hâlinde ifade edilebilir olması gerekir ki bu önermeler bize o dinin öğretilerinin ne olduğunu bildirir. Fakat bazı düşünürler dinî inancı öğretiler üzerinden anlamının bir yanılgı olduğunu savunur. Onlara göre dinî inanç yukarıda Indiana Jones örneği üzerinden anlatmaya çalıştığımız varoluşsal bir yapıya sahiptir. Bunun dışında öğretiye inanma şeklinde anlaşılacak bilişsel bir boyutun önemi yoktur.⁵⁷ Örneğin, dinî inanç Tanrı'ya güven veya umut üzerinden anlaşılır. "Tanrı vardır", "Tanrı her şeye kadirdir", "Tanrı her şeyi bilir" gibi önermeler topluluğu üzerinden değil. Tanrı'ya güvenmek bir önermeyi teorik olarak kabul etme değil, varlığı vicdanda hissedilen Tanrı'ya samimiyet ve tutkuyla bağlanmaktır. Dinî inanç bambaşka bir deneyimdir, bu yüzden de aklın analizine konu olmaz.

Bu görüş, Ludwig Wittgenstein'in "dil oyunları" kavramıyla da desteklenebilir. Farklı hayat formlarının farklı oyunlara benzemesi, farklı oyunların da farklı kurallar ve gramerler üzerinden anlaşılabilmesi her hayat formunun kendi bağlamında değerlendirilmesini gerektirir. Dinî inanç da bilimsel veya gündelik inançlardan farklı bir bağlama sahip olduğundan onlar gibi değerlendirilemez. Dinî inançta belirleyici olan teorik kabuller değil, kişinin tutkuyla deneyimlediği bir çeşit bağlanmadır. Dolayısıyla dinî inanç ve akıl birbiriyle etkileşime girmeyen iki farklı bağlama aittir.

57 Örneğin bakınız: (Smith, 1959), (Pojman, 1986).

Dinî inancın bilişsel boyutunu dışlamaya çalışan bu yaklaşım aslında o bilişsel boyutu varsaymadan formüle edilemez. Tanrı'ya güven Tanrı'nın var olduğunu kabul etmeden nasıl mümkün olur? Sonra niye tutkuyla bir insana veya bir başka şeye değil de Tanrı'ya güvenmek söz konusu oluyor? Tanrı, belli birtakım sıfatlarıyla anlaşılmamış olsa, insandan veya başka bir varlıktan ayırt edilemez. Dolayısıyla, dinî inancı belli önermelerin teorik kabulü olarak görmeyen yaklaşım bazı teorik kabulleri varsaymadan dinî inancın varoluşsal boyutunu bile ifade edemez durumda kalıyor. Zaten semavi dinlerde açıkça tespit edilen birtakım öğretiler var. Ayrıca insanlara bu öğretileri bildirmek için zorlu mücadeleler vermiş birçok peygamber de var. Özetle, dinî inancı varoluşsal boyutundan kopararak anlamak ne kadar eksik ise dinî inancın bilişsel boyutunu göz ardı etmek, öğretilerini yok saymak da o kadar eksik bir tavır. Dolayısıyla dinî inancın öğretilerden oluşan bilişsel boyutu aklın incelemesine konu olabilir.

Dinî inancı, kabul edilen önermeler açısından ele aldığımızda bu kabullerin akıl ve rasyonalite ile "uymadığını," "uşılabileceğini" ve "rasyonel analize konu olamayan akıl ötesi bir konumda bulunduğunu" savunan üç temel yaklaşım ile bunların türevleri sayılabilecek farklı görüşler bulunmaktadır. En uç görüş dinî inancın bütünüyle olmasa da merkezî öğretisi ve kabulleri itibarıyla irrasyonel ve saçma olduğunu savunur. Zaten dinî inanca sahip olmayan büyük bir kitlenin gerekçesi budur. Ancak işin ilginç tarafı bu görüşe sahip ama inançlı bir kesimin de var olmasıdır. Özellikle Hristiyanlık içinde Tertullian, Martin Luther ve Kierkegaard ekseninde gelişmiş bir damar dinî inancın saçmalık seviyesinde önemli boyutlara sahip olduğunu; buna rağmen ve belki de bu yüzden benimsenmesi gerektiğini savunur. Tertullian'a atfedilen "İnanıyorum çünkü saçma"⁵⁸ sözü her ne kadar Tertullian'ın eserlerinde geçmese de bu görüş hakkında bir fikir verebilir. Dinî inancın diğer inançlardan farklılaşması bu sayede olur. Bu görüşe göre, ayın, güneşin varlığına inandığımız gibi Tanrı'nın varlığına inansaydık, çok da anlamlı bir dinî inanca sahip olmayacaktık.

Bu görüş rasyonel bireye çok ters gelebilir ancak bu yaklaşımın kendisini nasıl sunduğuna daha dikkatlice bakacak olursak belli bir düzeyde rasyonel gerekçelendirme ileri sürdüğü de söylenebilir. Örneğin Hristiyanlık inancına göre, Hz. İsa'nın ölümleri diriltmesi, su üstünde yürümesi ve öldükten sonra dirilmesi gibi mucizelerini düşünelim. Günümüz bilim ve teknolojinin imkânlarıyla bile başarılamayan böyle sıra

dışı olayları biri yaptığını iddia etse herhâlde güler geçeriz. Gerekçemiz de gayet basittir. Bugüne kadar insanlığın genel olarak sahip olduğu tecrübe bu türden olayların mevcut düzende ya gerçekleşemeyeceğine ya da çok çok düşük bir olasılığa işaret eder. Doğa kanunlarının gerçekleşmesine imkân vermediği yahut ancak çok düşük olasılıkla gerçekleşebilmesine izin verdiği bu tür olayları kabul etmek oldukça irrasyonel bir tavır olur. Nitekim size bir arkadaşınız dün köpeğinin su üstünde yürüdüğünü söylese bu sözün aynı şekilde irrasyonel kabul edersiniz. Fakat bu tür olayların peygamberlik iddiasında bulunan birisi tarafından gerçekleştiğini söylemek durumun analizine yeni bir boyut katar. Çünkü peygamber sıradan biri değildir, Tanrı'nın elçisidir. Hristiyanlığa göre ise Hz. İsa bizzat Tanrı'nın insan bedenine girmiş hâlidir. Dolayısıyla Hz. İsa'nın bu tür olayları gerçekleştirebilmesini başka bir insanın gerçekleştirebilmesinden farklı değerlendirmek gerekiyor.

Kısaca eğer birinin mucize gerçekleştirdiği iddia ediliyorsa bu kişinin sıradan biri olmadığını düşünmek için yeterli gerekçemiz var. Zaten bu kişinin sıradan biri olmadığını, peygamber olduğunu bize göstermesi için hayatın olağan akışında kabul edemeyeceğimiz bir olayı göstermesi beklenir. Yani normal şartlar altında saçma kabul edeceğimiz bir olayı. Dolayısıyla, "saçma olduğu için inanıyorum" sözü bu açıdan bakıldığında çok da saçma durmuyor. Peygamberliğini iddia eden biri akşamüzeri "bakın size güneşi şimdi batıdan batıracam" dese kimseyi ikna edemez. Ama o vakitte güneşin batmasını engellerse ortaya sıra dışı bir mucize çıkmış olur ki, normalde saçma kabul edilen bu olay, o kişinin peygamberliğine işaret olarak yorumlanabilir. Durumu bu şekilde yorumlamak da gayet makul bir tavır olur. Demek ki dinî inancın saçma olduğu için benimsenmesi derinlerde rasyonel bir yönetime dayanıyor olabilir.

Ne var ki, söz konusu görüşün rasyonelliğini değerlendirirken hangi tür saçmalıklara izin verip vermediği bir hayli önem taşıyor. Örneğin, ölüyü diriltmekle Tanrı'nın insan bedeninde ortaya çıkması arasında çok büyük bir fark olduğu meydanda. Ölünün dirilmesi, denizin veya ayın ikiye ayrılması, bebeğin konuşması gibi olayların evrende işleyen düzenle uyummadığı kabul edilse bile metafizik veya mantıksal bir çelişki taşımadıkları savunulabilir. Nitekim pek çok filozof bu olaylardaki imkânsızlığı doğal bir imkânsızlık şeklinde anlayıp doğal imkânsızlığın metafizik düzeyde kırılarak bu olayların gerçekleşebileceğini savunmaktadır. Ancak sınırlı bir varlık şeklinde yoktan ortaya çıkan mümkün bir varlığın hiçbir şekilde yokluğun hakkında söz konusu olmadığı zorunlu ve mutlak bir varlık (yani Tanrı) olarak

değerlendirilmesi metafizik veya mantıksal düzeyde bir imkânsızlığa işaret eder. Bu düzeydeki imkânsızlık saçmalığın en son ve en sorunlu mertebesi oluşturur. Bu derecedeki saçmalığı rasyonel bir gerekçeyle kabul etmek hiç de kolay savunulacak bir tavır gibi durmuyor.

Buna rağmen şu noktayı da gözden kaçırmamak lazım. Günümüzde çelişki içeren bazı durumlara izin veren tutarlılık-ötesi mantık sistemleri (*paraconsistent logics*) geliştirilmiştir. Bazı filozoflar bu mantık sistemlerini kullanarak Hristiyanlıkta bahsi geçen çelişik durumların bir çeşit rasyonellik taşıdığını savunabilmektedir (Beall, 2021). Çok yaygın olmayan, ayrıca ciddi anlamda eleştiriye de açık böyle bir söylemi benimseyenler Hristiyanlığın en uç inançlarının bile bir tür makuliyet (rasyonalite) taşıdığını savunabilirler. Dolayısıyla bu söylem, Hristiyanlık özelinde, dinî inancın aslında saçmalık barındırmadığını savunmakla dinî inanç ve aklın uyuşabileceğini savunan başka bir görüşe evrilmiş olur ki bu görüşü de birazdan ele alacağız.

Ne var ki tutarlılık-ötesi mantık sistemleri üzerinden Hristiyanlığı rasyonelleştirme girişiminin nasıl bir eleştiriye konu olacağına da işaret etmek gerekiyor. Günümüzde inşa edilen mantık sistemleri, belli türden akıl yürütmeleri daha açık ve seçik biçimde ifade edebilmek için oluşturulmuş formel diller (biçimsel dizgeler) olarak işlev görüyor. Bu formel dillerin varsaydığı kuralların ve bu kuralların izin verdiği durumların rasyonel anlamda bağlayıcı olup olmadığına ancak felsefi düzeyde yapılacak bir inceleme sonunda karar verilebilir. Yoksa o formel dil içinde ifade edilebilen ve onaylanan her hususun rasyonel olması gerekmez. Dolayısıyla, her mantık sisteminin tanım gereği rasyonel bir bağlayıcılık taşıdığını söyleyemeyiz. Kısaca Hristiyanlıkta bahsi geçen entelektüel damarın dinî inancın irrasyonelliğini son kerte rasyonel sayılamayacak bir tutumla benimsemiş olduğu görülüyor. Yani bu yaklaşım, teslimiyeti irrasyonellik pahasına savunmaktadır. Kaldı ki Søren Kierkegaard "Johannes Climacus" adlı karaktere şu cümleleri söyleterek bunu açıkça ifade eder:

Meselenin düğüm noktası işte burası... Ne maksatla ispat aranır ki? [Dinî] inanç ona ihtiyaç duymaz. Aslında ispatı düşman olarak bellemeli (Kierkegaard, 2009, 27, *çeviri bana ait*).

Dinî inanç ve akıl arasındaki ilişki üzerine öne çıkan ikinci temel yaklaşım dinî inancın aklın kavrayışını aşan bir yapıya sahip olduğunu savunur. Dinî inanca konu olan öğretinin rasyonel analize konu olmadığını dile getirdiği için, bu yaklaşıma göre dinî inancın akılla uyuşması

veya uyuşmaması söz konusu bile olmuyor. Örneğin pozitivistlerin çoğu sadece dinî inancın değil genel anlamda metafizik öğretilerin aklın kavrayış ve değerlendirme sınırlarını aştığını düşündüklerinden bunları anlamsız kabul ederler. Bu yüzden de onaylamazlar.⁵⁹ Dikkat edelim, dinlerin veya metafizik öğretilerin yanlışlığını savunmuyorlar. Bir şeyin yanlış olabilmesi için en azından anlaşılır olması gerekir. Anlaşılmaz veya anlamsız olanın ise doğruluğu da tartışılmaz yanlışlığı da.

Dinî öğretilerin aklın kavrayışını aşan bir yapıya sahip olduğunu savunan dindarlar da vardır ancak onlar bir dine inanmak için illa rasyonel bir temel ve kavrayış aramanın doğru olmadığını düşünürler. Nitekim dinler en nihai gerçeklik hakkında konuştuklarından dolayı bu gerçekliğin aklımızın kavrayamayacağı kadar yüce olması beklenir. Ne var ki bu görüşün çok farklı derecelerde savunulduğunu görmekteyiz. Dinî inancın bütünüyle akli aşan öğretilerden oluştuğunu savunan yaygın bir akım yok gibi gözüküyor. Belki bu görüşü Neoplatonizm'den ciddi ölçüde etkilenmiş dindarlar savunabilir. Ancak tarihsel olarak bakıldığında Neoplatonizm'in güçlü etkisi altında görüşlerini şekillendirenler bile bu aşırılıkta bir söylem üretmemişlerdir. Yine de farklı ekol ve düşünürler dinî öğretilerde neyin aklın kavrayış ve inceleme alanına girip girmediğiyle ilgili sınırı farklı yerlerden çekerler. Şimdi bu farklılığın önemli örneklerine Neoplatonizm'den başlayarak değinelim.

Plotinos'un sistemleştirdiği şekliyle Neoplatonizm'de bütün varlığın kaynağı ve nihai ilkesi "varlık" şeklinde bile kavranamaz. Ona "Tek" (*to on, the One*) denir. Tek, her türlü kayıtlanma ve sınırlanmanın ötesinde, bütün sınırlamaların da kaynağında bulunan ilkedir. Bu ilkenin herhangi bir sıfatla nitelenmesinin onu kayıtlayacağı ve sınırlandıracağı düşünülür ki bu yüzden ona "var" bile denemez. Tek, varlık ötesindedir. Neoplatonistler, her ne kadar bu şekilde bir söylem üretmiş olsalar da Tek'in aynı zamanda "mutlak iyi" (*to agathon, the Good*) olduğunu dile getirmekten de vazgeçmezler (Plotinus, 2018). Tek'in mutlak iyi ve bütün varlığın nihai ilkesi olduğunu kabul etmek Tek hakkında bir belirlemede bulunmak değil de nedir? Bu teorik gerilimin farkında olanlar daha mistik bir yol tutarlar. Tek'e yönelmek için bütün kayıtlamalardan kurtulmak gerektiğini, sadece susarak ve özel bir deneyim yaşayarak ona yaklaşılabileceğini savunurlar. Bu

59 Tanrı'yı anlamsız bir inanç konusu kabul etmek pozitivistin zorunlu bir sonucu değildir. Eğer bir pozitivist Tanrı'nın deneyimlenebileceğini düşünüyorsa ona göre Tanrı inancı deneyime dayalı olarak kabul edilebileceği için meşru hâle gelir. Ancak pozitivistlerin çoğu Tanrı'nın deneyime konu olamayacağını düşündüklerinden Tanrı hakkındaki söylemleri anlamlı kabul etmezler.

yaklaşım da sorunlardan kaçamaz. Zihindeki bütün kayıt ve kavramlardan kurtulduktan sonra yaşanan özel deneyimin bizi “Tek” denilen varlığın nihai ilkesine götüreceği ne malum? Belki de bizi hiçliğe götürecektir. Belki de varlığın nihai ilkesi diye bir şey yok. Akli bir belirlemede bulunmaksızın varlığın nihai ilkesini başka şeylerden ayırt edebilmek pek de mümkün gözüküyor.

Nitekim semavi dinlerde, Neoplatonizm’den etkilenmiş gruplar dâhil olmak üzere, Tanrı’nın mutlak anlamda tarif-ötesi (*absolutely ineffable*) olduğunu savunan önemli bir figür bildiğimiz kadarıyla yok. Tanrı’nın bilinmezliğini vurgulayan en uç görüştekiler bile Tanrı’nın var olduğunu, evreni yaratması yönüyle evren üzerindeki etkileri açısından bilinebileceğini söylüyorlar. Mesela Yahudi düşünür Musa ibn Meymûn, evrenden hareketle Tanrı’nın varlığının rasyonel olarak gösterilebileceğini savunur. Ancak Musa ibn Meymûn’a göre, bu şekilde gelen bilgi, Tanrı’nın özü ve sıfatları hakkında bize pozitif bir bildirimde bulunmaz. Tanrı hakkında sadece negatif bir söylem üretilebilir. Örneğin, “Tanrı iyidir” şeklinde bir ifade Tanrı’ya iyilik gibi bir sıfatı pozitif olarak atfettiğinden anlamsızdır. “İyilik” bizim kullandığımız ve anladığımız bir sıfat olarak Tanrı’ya aynı anlamda atfedilemez. Tanrı hakkında ancak “Tanrı kötü değildir.” şeklinde bir ifade kullanılabilir ki bu negatif bir bildirimdir. Yani Tanrı’nın kötü olmadığını söyler. Tanrı kötü olmadığı gibi iyi de değildir. Yani bizim iyi-kötü kavramlarımızla vasıflanmanın ötesindedir. Benzer şekilde “Tanrı bilir” denmez, ancak “Tanrı cahil değildir” denir. “Tanrı kudret sahibidir.” denmez, ama “Tanrı aciz değildir” denebilir (Maimonides, 1956).

Tanrı hakkında olumlu sıfatlar üzerinden değil de olumsuz sıfatların değillenmesi üzerinden konuşabilmeyi savunan bu yaklaşıma **negatif teolojik söylem** (*via negativa, theologia apophatica*) denir. Bu yaklaşım, Tanrı’nın yarattıkları cinsinden bir varlık olamayacağına, bu yüzden de yaratıklar alanında üretilmiş kavram ve dil aracılığıyla Tanrı hakkında konuşmanın Tanrı’yı yarattıklarına benzetme tehlikesi taşıdığına dikkat çeker. Nitekim Antik Yunan tanrılarının insan gibi -ama belli ölçüde daha üstün olarak- karakterize edilmesi böyle bir hatanın sonucudur. Yunan mitlerindeki tanrılar insanlar hakkında geçerli sıfatların aynı anlamda tanrılara da yüklenmesine dayanır ki bu yönelime **insan-biçimcilik** veya **antropomorfizm** (*antropomorphism*) denir. İnsan için geçerli sıfatların aynı anlamda Tanrı’ya yüklendiği yaklaşıma da **pozitif teolojik söylem** (*theologia kataphatika*) denir.

Negatif teolojik söylem her ne kadar Tanrı’nın yarattıkları cinsinden bir varlık olmadığının altını çizip O’nun aşkınlığını öne çıkarmakla

bazı sorunlardan kaçınsa da başka bazı sorunlarla karşılaşır. Musa ibn Meymûn'un Tanrı'nın varlığını evren üzerindeki etkileri üzerinden kanıtlamaya çalıştığını söylemiştik. Eğer Tanrı'nın evren üzerindeki etkisinden ve bu etkinin farklı yönlerinden söz edebilme imkânımız varsa, Tanrı ile bu etkilerin farklı yönleri arasındaki ilişkisinin nasıl kurulacağını da açıklayabilmeliyiz. Kısaca şu soruyu cevaplamamız gerekiyor: Evrende gözlemlenen belirli özellikler niye Tanrı'ya işaret ediyor da başka birine işaret etmiyor? Örneğin evrendeki değişim, imkân veya düzenin Tanrı ile irtibatı kudret, bilgi, irade gibi sıfatlar gündeme getirilmeden kurulabilir mi? Tanrı hakkında verilebilecek argümanlar her hâlükârda Tanrı'yı en azından bir veya birkaç sıfat üzerinden tarif etmek durumundadır ki hangi varlığı hakkında bir kanıtlama yapıldığı belli olsun. Tanrı'nın varlığına dair verilen kanıtlamalarda Tanrı bazen en mükemmel varlık, bazen ilk neden, bazen de evrenin tasarımcısı olarak vasıflanarak takdim edilir. Bu tanımlamaları, ancak "mükemmellik", "nedensellik, kuvvet, kudret", "tasarlayabilme bilgisi" gibi kavram ve sıfatlarla anlayabiliyoruz. Dolayısıyla, Tanrı'nın karakteri hakkında belli düzeyde bir pozitif kavrayış gerekiyor. Bu sebeple, bazı düşünürler, Tanrı hakkındaki en dengeli söylemin hem negatif hem de pozitif teolojik söylemlerin bir senteziyle ortaya konabileceğini savunurlar. Bu yaklaşımı en sistematik biçimde örnekleyen düşünürlerden biri Katolik Kilisesinin büyük teoloğu Thomas Aquinas'dır.

Aquinas, Tanrı hakkında kullandığımız dilin analojik yüklemelerle kurulduğunu söyler. Başka bir deyişle, insan ve Tanrı arasında ortak kullanılan sıfatlar ne aynı anlama gelir ne de büsbütün farklı anlamlara. Bu sıfatlar benzer anlamlar taşır. Bu yaklaşıma **analojik teolojik söylem** diyebiliriz. Tanrı'nın "bilgi sahibi" olduğunu söyledığımızda O'nun bilgisinin bulunduğunu pozitif olarak söyleriz. Ancak Tanrı'nın bilgisi aynen bizim bilgimiz gibi de değildir. Bizim "bilgi"den anladığımız Tanrı hakkında aynen geçerli olamaz. Çünkü Tanrı sonsuz ve aşkın, biz ise sınırlı varlıklarız. Fakat bir yönüyle Tanrı'nın bilgisi bizim bilgimize benzer. Bu yüzden "bilgi" sıfatı Tanrı ve bizim için kullanıldığında büsbütün farklı anlamlara da gelmez (ST I. Q.13, A.5). Analojik anlamı şu örnekle daha iyi anlayabiliriz. Bir insana "sağlıklı" dediğimizde, söz konusu kişinin hasta olmadığını kastederiz. Yiyecek için "sağlıklı" dediğimizde yiyeceğin "hasta olmadığını" kastetmeyiz ama yendiğinde sağlığını bozmayacağını, belki daha da güçlendireceğini anlatmak isteriz. Yapılan jimnastik hareketlerinin "sağlıklı" olduğunu söyledığımızda ise bu hareketlerin sağlıklı yaşam için gerekli olduğunu veya hastalığı önleyici işlevi bulunduğunu anlatmak isteriz.

Hastaneye giden kişiden alınan kan, üre gibi örneklerin “sağlıklı” olduğu söylendiğinde de bu örneklerin kişinin sağlığına işaret ettiği dile getirilir. Bu kadar farklı bağlamlarda kullanılan “sağlıklı” sözcükleri ne tıpatıp aynı anlama gelir ne de büsbütün farklı anlamlar ifade eder. Bu sözcüklerin aralarında ince anlam ilişkileri bulunur, sözcüklerin bu farklı kullanımları birbirlerine analogik anlam bağlarıyla bağlanır.

Aquinas’ın yaklaşımı İslam düşüncesine çok da yabancı sayılmaz. Tam olarak Aquinas’ın formüle ettiği şekilde olmasa da pek çok Müslüman, Tanrı hakkında benzer bir söylem varsayar. Nitekim, Kur’an’daki “O’na benzer hiçbir şey yoktur. O her şeyi iştir, her şeyi görür.” (Şura, 11) ayeti böyle bir çerçevede okunabilir. Ayetin ilk kısmı, Tanrı’nın aşkınlığını vurgularken ikinci kısmı Tanrı’yı işitime ve görme gibi insanlara atfettiğimiz sıfatlarla vasıflandırarak bir benzerlik imasında bulunur. Kaldı ki bu ayetin Allah hakkında konuşma söz konusu olduğunda sıkça başvurulan kaynaklardan olduğunu da söylemek gerekiyor. Özetle, analogik teolojik söylem Tanrı’nın bilinmezliğini mutlak bir seviyede değil de görece bir seviyede ele alarak Tanrı’nın belli ölçüde rasyonel düşünce tarafından kavranabileceğini savunur. Bu yaklaşım, bir taraftan, bizim gibi sınırlı ve değişime tâbi bir varlık olmayan Tanrı’nın gerek varlığının gerek sıfatlarının özünü anlamının kapasitemizi aştığını kabul eder. Nitekim sayıların sonsuzluğunu bile tam olarak anlamış değiliz. Tanrı’nın sayılmaya konu olmayan sonsuzluğunu nasıl anlayalım? Öbür taraftan, belli sıfatlara sahip bir Tanrı’nın varlığını aklın onaylayacağını savunur. Dinî inancın rasyonel bir yönü olduğunu vurgular. Kısaca, aşkınlığı ve benzerliği bir araya getiren bu yaklaşım Tanrı hakkında çok daha dengeli bir teolojik söylem ortaya koymuşa benziyor. René Descartes da Tanrı hakkındaki söylemin gözetmesi gereken dengeyi şu sözlerle özetler:

...sınırlı bir zihin sonsuz olan Tanrı’yı kavrayamaz. Ancak bu [durum] onu belli bir Tanrı algısına sahip olmaktan da alıkoymaz. Aynen birinin dağa dokunabilip de onu kucaklayamaması gibi (Descartes, 1998, 273-4, *çeviri bana ait*).

Analogik teolojik söylemle beraber aslında dinî inancın akılla uyusabileceğini savunan yaklaşımı da incelemeye başlamış olduk. Bu yaklaşımı savunanlar, rasyonel aklın dinî öğretinin bütünü, yani her detayını kavrayabileceğini zaten iddia etmezler. Tanrı’nın aşkınlığı ve bilinmezliği farklı derecelerde kabul edilir. Ancak bu yaklaşıma göre, dinî öğretilerin bazıları aklın kavrayışını aşsa bile aklın açıkça reddedeceği

unsurlar içeremez. Aklın açıkça reddettiği unsurların neler olabileceğine ilk yaklaşımı açıklarken değinmiştik. Doğa olaylarının olağan dışı gelişmesi şeklinde anlaşılan mucize inancı bu unsurların arasına girmez. Ancak bu son görüşü savunanların çok büyük bir kısmı çelişmezlik ilkesi gibi en temel akli ilkeleri veya nedensellik gibi metafizik ilkeleri ihlal eden inançları aklın açıkça reddettiği unsurlardan sayar. Aklın onaylayabileceği ve onaylayamayacağı öğretilerin neler oldukları da düşünürden düşünöre göre farklılık gösterir. Bazı önemli farklılıklara Aquinas'ın bu konudaki görüşlerini bir çıkış noktası olarak değerlendirelim.

Aquinas dinî inanca konu olan öğretileri ikiye ayırır. İlk kategoridekiler vahyin aracılığı olmasa bile ilkece akıl tarafından bilinebilir. Tanrı'nın varlığı, birliği, ezeliyeti, bilgisi ve kudreti gibi sıfatları bu kategoriye dâhildir. İkinci kategoridekiler ise vahiy tarafından bildirilmedikçe akılla bilinemez.⁶⁰ Aquinas evrenin bir başlangıcı olup olmadığı sorusunun bu kategoriye ait olduğunu düşünür. Evrenin ezeli olup olmadığı meselesi hakkında aklın karar veremeyeceğini savunan pek çok filozof olmakla beraber bu konuda bir karar verilebileceğini savunanlar da bulunur. İslam kelâm geleneğinde evrenin bir başlangıcı olduğunu akli argümanla savunan düşünürler bulunmaktaydı. Bu görüş bugün de “kelâm kozmolojik argümanı” adı altında güncellenmiş olarak hâlen savunulmaktadır. Ayrıca günümüzde evrenimizin tam olarak kaç yaşında olduğunu ileri süren güçlü bilimsel teoriler var. Yine de bugün Aquinas gibi düşünen ve bu konuda rasyonel bir karar veremeyeceğimizi savunanların bulunduğunu göz ardı edemeyiz.

Ama asıl tartışmalı nokta, Aquinas'ın ikinci kategoriye üçlü birlik (*trinitatis*, *trinity*) ve Tanrı'nın oğlunun insan bedeninde ortaya çıkması (*incarnatio*, *incarnation*) gibi inançları da sokması. Aquinas bu öğretilerin Tanrı'nın sonsuzluğu gibi aklın kavrayışının ötesinde olduğunu ancak aklın reddedeceği bir çelişki barındırmadığını savunur.⁶¹ Ne var ki pek çok düşünür bu iddiayı pek gerçekçi bulmaz. Üçlü birlik ve Tanrı'nın insan bedeninde ortaya çıkması gibi öğretilerin çözümlenmesi çok zor paradokslar olduğu yaygın bir kabuldür. Nitekim bu

60 Aquinas *Summa Theologicae* (ST) ve *Summa Contra Gentiles* (SCG) gibi önemli eserlerinde bu ayrımı yapar ve bu ayrıma dayalı olarak pek çok farklı dinî öğretiyi ayrıntılı olarak inceler. Bakınız: ST I. Q.2, A.2, Ad.1; ST I. Q.1, A.8; SCG c.1, ss. 69-75.

61 Örneğin *Summa Contra Gentiles*'in ikinci kitabı evrenin bir başlangıcı olup olmadığının akli olarak anlaşılamayacağını, dördüncü ve son kitabı ise Tanrı'nın insan bedenine girmesi ve üçlü birlik gibi inançların akli aşmasına rağmen çelişik olmadığını savunur.

sebeple söz konusu öğretilerin çelişki içerdiğini kabul etmekle beraber onları çelişki-ötesi mantıklar yardımıyla aklileştirmeye çalışanlara değinmiş, bu çabalara getirilen temel eleştiriyi de ifade etmiştik.

Rasyonelliği gerekçelendirilebilir dinî öğretilerle rasyonel incelemeyi aşan öğretiler arasındaki sınır nereden çizilirse çizilsin ele aldığımız son yaklaşım, kısaca, bu öğretilerin irrasyonel unsurlar içermediğini savunmaktadır. Dolayısıyla bu yaklaşımda, vahiyle bildirilen ve rasyonel incelemenin konusu olabilen kısım akılla zıtlaşamaz. Eğer akıl da vahiy de aynı kaynaktan, yani Tanrı'dan geliyorsa, bunlar aynı doğrulara ulaştırılan farklı yollar şeklinde düşünülebilir. Peki o zaman akla şöyle bir soru geliyor: Bu doğrular hakkında inanç oluşturacak birinin akla yönelimi zorunlu mudur? Kişi vahiyden gelen mesajı akli incelemeye tâbi tutmadan kabul etse yeterli olmaz mı? Dinî inanç nasıl bir zeminde şekillenmelidir? Bu sorulara verilmiş çeşitli cevaplardan en önemlilerine bakalım şimdi.

Katolik kilisesince kabul edilen ana görüş dinî inancın her şeyden önce Tanrı tarafından insana verilmiş değerli bir hediye olduğunu ve Tanrı'nın bu hediyeyi insan iradesini inanca yönlendirecek bir etkide bulunarak bahsettiğini savunur. Kişi dinî öğretiyi karşılaştığında Tanrı bu inancı bahşedeceği kullarına onu güzel gösterir ve kişinin iradesinin ona meyletmesini sağlar. Kişi de bu inancı benimsemekle Tanrı'dan gelen bu hediyeyi kabul etmiş olur. İnancın kabulünde aklın kullanımına gerek yoktur. Kısaca dinî inançta aslolan ortada rasyonel bir gerekçe yokken bile o inancın benimsenebilmesidir.⁶² Fakat bu tutum sonradan o inancın rasyonel şekilde anlaşılması ve gerekçelendirilmesi gayretine girmeyi engellemez. Tam tersine, Augustinus ve Anselmus gibi Katolik kilisesinin önemli teologları böyle bir gayreti hedef olarak gösterip bu gayretin ön şartının ise peşinen delilsiz inanmak olduğunu savunurlar. "Anlamayı arayan inanç"⁶³ sloganı tam da bu tavrı ifade eder. "İnan ki anlayasın"⁶⁴ sözü bu yaklaşımı net biçimde özetler. Nitekim bu sloganı ve sözle ifade edilen görüşün diğer semavi dinlerin mensupları arasından da güçlü bir karşılığı olduğunu söyleyebiliriz.

"İnan ki anlayasın" şeklinde özetlenen tavırda inanca konu olan içeriğin ve kabullerin doğru olduğu varsayılır ve bunlar herhangi bir sinamaya tâbi tutulmaz. Dolayısıyla bu yaklaşıma göre dinî inanç eleştiriye açık değildir. Bir çocuğun zihin yapısının, içinde bulunduğu

62 ST II-II Q.1, A.4, Q.2. A.1, Q.2. A.9

63 Fides quaerens intellectum

64 Crede ut intellegas!

dinî ortam tarafından şekillendirilmesini kültürel bir olgu olarak değerlendirebiliriz. Çocuklar öyle ya da böyle belli bir kültür içinde var olmak ve gelişmek durumunda oldukları için çevrelerinin etkisiyle din konusunda da belli kabuller edinirler. Fakat bu durum, belli bir yaştan sonra bu kabullerin rasyonel incelemeye tâbi tutulmayacağı anlamına gelmez. Dolayısıyla çocukluktan itibaren edindiğimiz önyargıların -ki bunların içinde din hakkında olanlar da büyük bir yer tutar- sınanmadan doğruluğu nasıl anlaşılacaktır? Böyle bir sınama faaliyeti gerçekleşmezse belli bir dinî inancın diğerine veya dini tamamen dışlayan bir inanca göre niye meşru olduğu sorusu havada kalır.

Augustinus-Anselmus-Aquinas çizgisi rasyonel gerekçelendirmeyi meşru bir dinî inancın şartı olarak görmezler. Günümüz din felsefecilerinden Alvin Plantinga ise Tanrı inancının gerekçelendirme gerektirmediği hâlde rasyonel olduğunu savunur. Yani Tanrı inancı başka bir inanca başvurmaksızın rasyonelliği anlaşılan basit inançlardır. Aynen sağlam bir gözün önündeki masayı görmesi gibi. Plantinga bu görüşünü açıklarken Protestanlığın önemli teologlarından John Calvin'e başvurur. Calvin, insanda *sensus divinitatis* dediği Tanrı'dan haber veren ilahî bir duyu olduğunu söyler. Nasıl sağlam bir göz görmeyi, sağlam bir burun koku almayı, sağlam bir dil de tat almayı sağlıyorsa, bu duyu sağlam bir şekilde çalıştığında belli özel şartlar altında bize Tanrı'dan haber veriyor. Örneğin, bu görüşe göre, evrenin muhteşem güzelliğini ve düzenini temaşa ettiğimizde içimizde uyanan sonsuzluk ve tarifi zor başka hisler bize Tanrı'dan haber verir. Bu haber belli bir argümana başvurmadan doğrudan vicdanımızda belirir (Plantinga, 1983, 16-93).

Pek çok mistik Plantinga'ya benzer görüşler seslendirebilir. Özellikle Süfi yönelime sahip Müslümanların Allah'ı kalplerinde duyduklarına ilişkin sözleri aslında benzer bir görüşü dile getiriyor. Bu kimseler, sadece hissetmekle, ama özel bir hissedişle, yani kalp veya ilahî duyu gibi özel bir kanalla, Tanrı'nın bilinebileceğini söylemekte. Ancak bu yaklaşımın rasyonel gerekçelendirme işin içine katılmadığı müddetçe ciddi problemlere yol açtığını da görmek gerekiyor.

En basitinden şu soruyu soralım: Bu özel deneyim bize gerçekten Tanrı'yı mı gösteriyor? İnsanın içinde uyanan sonsuzluk hissini veya özel sezgiyi nasıl yorumlayacağıyla alakalı kısım sanki es geçiliyor. Bu deneyim bilgisi, iradesi ve kudreti sonsuz bir varlığı niye, nasıl gösterebilir? Bazı insanlar bu özel deneyimleri evrenin sonsuzluğu şeklinde de yorumlayabilir. Yahut bilinçli biçimde evreni yaratmayan ama evrene içkin sonsuz bir enerji şeklinde de. Tanrı'nın üç kişiden oluştuğu veya insan

bedenine girebileceğiyle alakalı kabuller bu deneyimin neresinden çıkıyor? Yahut bu hislerin şeytan gibi kötü bir varlıktan gelmediği ne malum? Belki de o şeytan bizi böyle belli-belirsiz hislerle gerçek Tanrı'dan uzaklaştırmaya çalışıyordur. Fiziksel çekiciliğine kapıldığınız bir insan düşünün. Sizi o kadar çok etkiliyor ki hemen evlenmek istiyorsunuz, ama iç dünyası hakkında sadece zan yürütüyorsunuz. Eğer dışı böyleyse içi de öyledir, şeklinde bir hüsnüzan. Böylece o insana tutuluyorsunuz ve onunla evlenmek istiyorsunuz. Ya bu şekildeki yaklaşımınız yersiz bir iyimserlikten ibaretse? Ya bu kişinin içi dışı kadar iyi değilse? İşte o zaman bir felakete sürüklenebilirsiniz. Benzer şekilde belli şartlar altında yaşadığımız özel deneyimi akli birtakım gerekçelere yaslanmadan alelacele yorumlamaya kalkarsak çok yanlış inançlara saplanabiliriz.

Özetle, dinî inancın rasyonelliğini reddetmemekle birlikte gerekçelendirmeye ihtiyaç duymadığını savunan veya rasyonaliteyi teslimiyetin bir şartı saymayan yaklaşım inancın doğru olup olmadığını pek önemsemiyor. Bu durum, Tanrı inancının başka gerekçelere ihtiyaç duymayan basit bir rasyonel inanç olduğunu savunan yaklaşım için de geçerli. Rasyonel gerekçelere başvurmadan dinî inancın doğru olup olmadığını anlamanın yolu yok gibi. Özel deneyimler ve duygular her hâlükârda yoruma muhtaç. Ancak rasyonel bir yorum altında bu tür özel duygu ve deneyimler neye inanacağımıza dair bize tatmin edici bir gerekçe sunabilirler. Bu tür özel deneyim yaşayanların daha çok merakla araştırmaya ve rasyonel incelemeye yönelmeleri gerekir. Ancak bu şekilde deneyimlerini sağlam bir yoruma kavuşturabilirler. İşte tam da bu noktada İslam kelâmının dinî inanç ve akıl arasındaki ilişkinin nasıl kurulması gerektiğine dair sunduğu dengeli yaklaşımı incelemek gerekiyor.

İslam kelâmcılarının büyük çoğunluğu İslam inanç esaslarını (*akâidini*) körü körüne, birilerini *taklit* ederek benimsemeyi uygun bulmaz. Tam tersine inancı aklın kabul edeceği rasyonel bir zemine oturtmanın (*tahkikin*) lüzumunu vurgular. Zaten Kur'an ilahî mesaja kulaklarını kapayıp "biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz yola uyarız" diyerek körü körüne içinde bulundukları kültüre bağlanan kimseler⁶⁵ için "Ya ataları bir şey anlamayan ve doğru yolu bulamayan kimseler olsalar da mı?" (Bakara, 170) diyerek onları bu tavırlarından dolayı eleştirmektedir. Dolayısıyla İslam kelâmında akıl-vahiy ilişkisi ele alınırken bir tahkik ve teslimiyet dengesi kurulmaya çalışılır. Şimdi bu dengenin nasıl kurulduğunu anlamaya çalışalım.

65 Bu kimselerin geleneğe istinat hatasına düştüğünü hatırlayalım.

Genel olarak kelâmcılar İslam dininin ve özellikle de Kur'an'ın insanların karşısına çok önemli bir iddiayla çıktığına dikkat çekerler. Bu iddiaya göre, İslam dini bütün evrenin (varsa başka diğer evrenlerin) yaratıcısından gelir ve Kur'an da onun mesajıdır. Kelâmcılar bu iddia-nın incelenip doğruluğu veya yanlışlığı noktasında verilecek kararın çok önemli bir mesele olduğunu düşünürler. Bu yüzden de insanın anlam arayışında önceliği bu iddianın değerlendirmesine verirler. Tarih boyunca bir sürü insanın benzeri bir mesaj getirdikleri iddiasıyla ortaya çıktığını biliyoruz. Bu iddiaların, varsa eğer, doğrusu yanlışından kritik bir inceleme veya tahkikat yapılmadan ayırıt edilemez. Bu inceleme sürecinin ilk aşamasında evrenin bir yaratıcısı olup olmadığı, varsa onun en önemli sıfatlarının ne olduğu araştırılır. İkinci aşamada peygamberlik iddiasında bulunan kişinin bu iddiası değerlendirilir. Bu iki aşamadan başarıyla geçen bir iddia üçüncü aşamada bütünüyle kabul edilir ve dördüncü aşamada gelen mesajın detaylı bir şekilde anlaşılmasına ve pratik hayata uygulanmasına çalışılır.

Şimdi ilk iki aşamayı daha ayrıntılı bir şekilde ele alırken kelâmdaki Eş'arî ekolün kurucusu Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin görüşlerinden hareket edeceğim. Bazılarınca Eş'arîlik pek de rasyonel bir ekol olarak kabul edilmez. Fakat burada dile getireceğim görüşlerin bu önyargının yıkılmasına katkı sağlayacağını düşünüyorum. Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin izlediği yöntem öncelikle kâinattan tek bir yaratıcının varlığına delil getirmeye dayanır. Evrende gözlemlenen oluş ve değişim (*hudus*), olumsuzluk (*imkân*), düzen (*nizam*) ve erek (*gaye*) gibi birtakım özellikler de kullanılarak pek çok alt-argümandan oluşan bir meta-argüman geliştirilir. Sonuç olarak herhangi bir noksanlıktan uzak, yetkin, ezeli ve ebedî tek bir yaratıcının varlığı ve aynı zamanda onun mutlak ilim, irade ve kudret gibi sıfatlara sahip olduğu, insanlara mesaj göndermesinin mümkün ama bu mesajın yalan içermesinin imkânsız olduğu savunulur. "Allah" Kur'an'ın bu yaratıcıya verdiği özel isimdir. Eş'arî, argümanını formüle ederken Kur'an'dan ayetler de alıntılar (Eş'arî, 2010, 119). Mesela, insanın anne karnındaki gelişimini ifade eden şu ayetleri alıntılanmaktadır:

Andolsun, biz insanı, çamurdan (süzülmüş) bir özden yaratmış. Sonra onu az bir su (meni) hâlinde sağlam bir karargâha (ana rahmine) yerleştirdik. Sonra bu az suyu "alaka" hâline getirdik. Alakayı da "mudga" yaptık. Bu "mudga"yı da kemiklere dönüştürdük ve bu kemiklere de et giydirdik. Nihayet onu bambaşka bir yaratık olarak ortaya çıkardık. Yaratanların en güzeli olan Allah'ın şânı ne yücedir! (Mü'minûn, 12-14)

İlk bakışta Eş'arî'nin bu tavrı henüz Allah kelâmı olduğu kanıtlanmamış olan Kur'an'dan Allah'ın varlığına bir delil getirme şeklinde yorumlanıp eleştirilebilir. Zira Kur'an'ın doğruluğu Allah'ın var olmasına ve O'nun tarafından indirilmesine bağlı iken Allah'ın varlığına delil olarak kullanılması bir kısır döngüye yol açar. Ne var ki böyle bir tavrın sorunlu olduğu Eş'arîler tarafından zaten vurgulanmıştır (Gazzâlî, 2012, 173). Daha derin bir okuma, Eş'arî'nin burada farklı bir amaçla Kur'an'dan alıntı yapmış olabileceğini düşündürür.

Bir önceki bölümden de hatırlanacağı üzere akıl keşif, gerekçelendirme ve denetleme bağlamlarında farklı şekillerde iş görür.⁶⁶ Gerek bir şeyi keşfetme süreci gerekse gerekçelendirme süreci pek çok zaman aklın tek başına tamamlayabileceği süreçler değildir. Bu süreçlerde çeşitli faktörlerin etkisi yerine göre oldukça önemli rol oynar. Eş'arî de muhtemelen "Evrenden hareketle Allah'ın varlığı temellendirilebilir mi, evetse nasıl?" sorusuna cevap ararken, Kur'an'daki bazı ayetleri yol gösterici birer işaret fişegi olarak görmüştür. Yani alıntılanan ayetleri Allah'ın varlığını gerekçelendirmek için delil olarak değil de evren üzerinden oluşturulacak o delilin nasıl inşa edileceğine rehberlik edecek bir model olarak almayı düşünmüş olabilir.

Nitekim, Eş'arî'nin alıntılanan ayetlerden yakaladığı sezgi ve aldığı bakış açısı kâinatın bütününde hâkim olan değişim, imkân ve düzeni görmesine vesile olur ve kendisi de bu temel kavramlar etrafında argümanını şekillendirir. Buradaki durum, matematik dersinde bir ispat yaparken takıldığı noktada öğrenciye öğretmenin "Şu-şu noktaları da dikkate al!" diyerek yol göstermesine ve rehberlik yapmasına benzer. İspat yapmaya çalışan öğrenci, eleştirel bir zihin yapısına sahipse bu tavsiyeyi dikkate alır: Bakar işe yarıyor, onu ispatta kullanır, bakar işe yaramıyor, tavsiyeyi eler. Öğrencinin yaptığı kendisine sunulan tavsiyenin bir nevi denetlemesidir.

İnsanın sınırlı bir varlık olduğunu, entelektüel faaliyetini kısıtlayacak pek çok şartla çevrili olduğunu hatırdan uzak tutmayalım. Bu durumuyla insanın bir yaratıcıyı sıfatlarıyla detaylı biçimde düşünüp bulması, bu süreçte de yaratıcının varlığını sağlam bir argümanla kabul etmesi çok çetin ve zor bir sürece dönüşebilir. Pek çok insan için de pratik bir imkânsızlık hâline gelir. Muhtemelen bu pratik imkânsızlıktan dolayı Eş'arîler, peygamberlerin mesajına muhatap olmamış insanların kendi başlarına Allah'ın varlığını bulmaları gerektiğini

66 Bakınız: 2. Bölüm, "Bilimsel Faaliyetin Faklı Yönleri," "Fermat'ın Son Teoremi"

kabul etmezler. Ancak vahiy gelirse onu inceleyip bir kanaate varma zorunluluğunu kabul ederler. Eş'arîlere göre insan akılla Allah'ı bulamayabilir. (Keşif bağlamında başarısız olabilir.) Ancak vahyin yol göstericiliğinde Allah'ın varlığı kâinat üzerinden gerekçelendirilebilir ve her insanın akli bu gerekçelendirmeyi denetleyebilecek seviyede kabul edilir. (Gerekçelendirme ve denetleme bağlamları sonuç verir.) Bu denetlemeyi yapamayan dinen sorumlu da tutulamaz. (İnsan akınlı denetleme bağlamında kullanmak zorundadır.) Mu'tezile mensupları ve Mâtürîdîler ise Eş'arîlerden farklı olarak vahiy gelmese bile insanın kendi akıyla Allah'ı bulabilecek ve bu inancı gerekçelendirebilecek kapasitede olduğunu düşünürler (Uslu, 2016, 326).

İkinci aşamada, kâinatın bu şekilde tanıttığı yaratıcının bize mesajını iletmekte olduğunu söyleyen elçisinin peygamberlik (nübüvvet) iddiası incelenir. Bu iddiadaki en temel espri bize tanıttığı yaratıcı kavramının kâinattan hareketle ulaşılan yaratıcı kavramıyla uyuşup uyuşmadığıdır. Bu uyuşma teyit edildikten sonra kendini Allah'ın elçisi olarak tanıtan peygamberin bu nübüvvet iddiasında doğruluğunu (sıdkını) destekleyecek delil aranır. Peygamberlik iddiasında bulunan birinin akli dengesinin yerinde olup olmamasından ömrü boyunca yalana meyledip etmemesine kadar dikkate alınacak bütün unsurların yanı sıra kelâmcılar ayrıca bu noktada mucizenin önemine işaret ederler. Mucize, peygamberlik iddiasında bulunan birinin bu iddiasına delil olmak üzere kendisine meydan okuyanlara karşı Allah'tan bir harikuladeliği göstermesini dilemesi ve Allah'ın da bunu göstererek elçisini onaylamasıdır.⁶⁷ Kısaca, mucizeler peygamberlik iddiasının Allah tarafından onaylandığını gösterir. Normal şartlar altında inanılması çok güç olan mucize tarzı olayların bir peygamberlik iddiası bağlamında ortaya çıkabileceğini düşünmek oldukça rasyoneldir. Çünkü bu bağlamda Tanrı'nın kendi elçisini bu olaylarla onaylaması gibi bir durum söz konusudur. Eğer her şeye gücü yeten ve insanlara mesaj iletme için elçiler görevlendiren bir Tanrı varsa, o Tanrı'nın elçilerini desteklemek için mucizeler yaratması elbette beklenir.

Bu şekilde peygamberlik iddiasındaki doğruluğu anlaşılan elçinin insanlara Allah'ın kelâmı olarak bildirdiği sözün de doğruluğu

67 Kelâmcıların dikkat çektiği üzere, İslam dini söz konusu olduğunda Hz. Peygamber'in yaratılış düzeniyle alakalı mucizelerinin yanı sıra en büyük mucizesi olarak kabul edilen Kur'an da dikkate alınmalıdır. Zira Kur'an'ın pek çok yerinde bütün insanlara ve cinlere Kur'an'a benzer bir kitap veya bölüm meydana getirme hususunda meydan okunmaktadır. Ayrıntılı bir inceleme için bakınız: (Muhtaroglu, 2018).

anlaşılmış olur. Bu adımda dikkat çeken nokta, Eş'arîlerin mucizeleri Allah'ın varlığına değil de Allah'ın elçisinin doğruluğuna delil olarak kullanmalarıdır. Bu bakış açısına göre, mucizelerin delil olarak kullanılabilmesi en başta Allah'ın varlığını kabul etmeye bağlıdır. Mucizelere bu şekilde bakmak Batı düşüncesinde mucizelere biçilmiş rolden -Tanrı'nın varlığına delil olarak kullanılmak- epeyce farklı bir bakış açısı sunar.

Özetle, ilk iki aşamada rasyonel gerekçesi ortaya konan dinî inanç, bu gerekçelere dayalı olarak kabul edilir. İlk iki aşamadan sonra eldeki mesajın Allah'tan geldiği anlaşılmış olduğundan o mesaja bütünüyle teslimiyet gerekir. Bu noktadan sonra, Allah neyi yasaklamışsa ondan sakınma, neyi emretmişse de onu yapma sorumluluğu doğar. İşte bu üçüncü aşamada, yasak veya emre konu olan öğretinin yahut hükmün gerekçesi bilinmese bile ona teslim olmak gerekir. Gerekçesiz benimsenen bu öğreti veya hükümlerin gerekçeleri araştırılıp sonradan anlaşılabilir de. Kısaca, Indiana Jones'un "iman sıçraması" dediği şey veya Katolik kilisesinin "anlamayı arayan inanç" mottosu İslam kelâmında ilk iki aşama için değil, ancak üçüncü aşama için söz konusu olabilir. Buradaki teslimiyetin rasyonelliğini daha iyi anlamak için şu ayete dikkat edelim:

Biz göğü, yeri ve ikisi arasındakileri boş yere yaratmadık. Bu (yaratılanların boş yere yaratıldığı iddiası) inkâr edenlerin zannıdır. (Sâd, 27)

Bu ayette Allah yaratılışın boşu boşuna, sebepsiz ve hikmetsiz gerçekleşmediğini vurgular. Allah'ın Kur'an'da çok sık geçen isimlerinden biri "Hakîm"dir. Bu isim Allah'ın boşu boşuna (abes) iş yapmadığını, koyduğu hükümlerin arkasında çeşitli hikmetlerin bulunduğunu ifade eder. "Hakîm" isminin Allah'ın diğer isim ve sıfatlarıyla ilişkisi, yaratılışı, emir ve yasakları belirleme noktasındaki işlevinin ne kadar merkezî olup olmadığı kelâmda epeyce tartışılmış bir meseledir. Bu konuda Eş'arîlerin Mu'tezile ve Mâtürîdîlerden farklı görüşler ortaya koyduklarını belirtmemiz gerekiyor (Özervarlı, 1998, c.17, 511-514). Ancak problemin Allah'ın sıfatlarına bakan yönü ve birtakım teorik boyutları bir tarafa bırakıldığında pratik hayatla ilgisi açısından şöyle bir değerlendirme yapabiliriz.

Bahsi geçen üç temel kelâm ekolünden hangisine bağlı bulunursa bulunsun, bildiğimiz kadarıyla, alimlerin tamamı Allah'ın yarattığı şeylerde ve koyduğu hükümlerde abese düşmekten uzak olduğunu

kabul eder.⁶⁸ O hâlde, ilk iki aşamanın sonunda şöyle bir sonuca ulaşılır: Allah hikmeti gereği yarattığı her şeyde ve insanlara bildirdiği her hükümde abesiyete düşmekten münezzehtir. Allah'ın bir elçi (peygamber) aracılığıyla gönderdiği mesajın içindeki her bir hüküm bu yüzden hikmet yüklüdür. Herhangi bir hükme özgü hikmeti veya hikmetleri çözemesek bile buraya kadar izah edilen meta-argüman gereğince o hükmün abesiyete yol açmayan hikmetleri olduğu bilinir ve o hükme teslim olmak gerekir. Bu noktayı daha iyi anlayabilmek için konuyu bir örnekle açalım.

Kur'an'ın her bir hükmünün hikmetli oluşunu bu hikmetlerin spesifik olarak ne olduklarını bilmeden savunmak aslında çok yabancı olmadığımız bir akıl yürütmeye dayanır. Bir seyahat firmasındaki yetkilinin 60 koltuklu bir otobüse 65 yolcu kaydettirdiğini düşünün. Neticede 5 yolcu bu otobüse binemeyecek, açıkta kalacak ve bir sonraki seferde kalkacak otobüse aktarılacaktır. Ancak bu beş yolcunun kim olduğunu buradan çıkaramayız. Mevcut durumdan çıkardığımız sonuç sadece kimlikleri belirsiz 5 yolcunun o otobüse binemeyeceğidir. Başka bir örnek de istatistik hesaplarından. Sigorta şirketleri belli istatistiklere dayanarak müşterilerinin yüzde kaçının araba kazası geçireceğini hesaplarlar. Diyelim bu oran %40 olsun. Buradan hareketle sigorta ücretlendirmesi yaparlar ve her yıl müşterilerinin %40'ının karışacağı bir araba kazası durumu beklerler. Ancak bu müşterilerin kim olduklarını bilmezler.

Yukarıdaki örneklerde bilet kesen yetkilinin beş yolcunun açıkta kalacağını bilmesi ile sigorta şirketindeki yetkilinin müşterilerinin %40'ının araba kazasına karışacağına dair beklentisi Kur'an'daki hükümlerin hikmetli oluşunu, tek tek hikmetleri açığa çıkarmadan, bilmeye benzer. Başka bir deyişle, bir şeyin hikmetli olduğunu hikmetin ne olduğunu bilmeden bilebilmek mümkündür. Kişiyi böyle bir bilgiye ulaştıran argüman da çok farklı örnekler üzerinde zaten uygulanan tanıdık bir akıl yürütme tarzına dayanır. Dolayısıyla, ele alınan bir ayetin arkasındaki spesifik hikmet veya gerekçe anlaşılamamış olsa bile onu kabul etmek gerekir. İşte kelâmdaki üç temel ekol İslamiyet'teki teslimiyeti böyle anlar. Allah'ın peygamberleri vasıtasıyla insanlara bildirdiği mesajı, yani dine kaynaklık eden söylemi bir otorite olarak kabul edip ona istinat etmek üçüncü aşamada başlar. Herkes bu aşamaya gelecek kadar aklını kullanma sorumluluğu taşır. Özetle, herkesi

68 Bu hususla alakalı bazı kaynaklar: Koca, 1998, c. 17, 514-518; İbn Abidin, 1984, I, 447; Kahraman, 2002, 55-85.

bağlayan sorumluluk aklını kullanıp vahiy iddiasını değerlendirerek bu iddianın doğruluğu hakkında rasyonel bir karara varmaktır.

Ancak herkesten de Allah'ın gönderdiği mesajın ayrıntılarına inerek bir anlam uğraşına ve hikmet araştırmasına girişmesi beklenmez. Zira bu iş belli disiplinlerde uzmanlaşmayı gerektirebilir. Ne var ki bilişsel, kültürel ve sosyo-ekonomik faktörler açısından insanlar farklı farklıdır. Her insanın uzmanlaşma gayretine girerek hayatının büyük kısmını dini anlamaya adanmasını beklemek çok da gerçekçi bir tutum olmaz. Dolayısıyla "Allah'ın hikmetinden sual olunmaz," sözü o hikmetlerin ne olduğunu anlayabilecek veya araştırabilecek birikim ve potansiyele sahip olmayanlar için geçerli gözüküyor.

Ancak üçüncü aşamadan sonra aklın büsbütün iptal edildiğini düşünmek ise büyük bir yanılgı olur. Gelen mesajın derinlemesine anlaşılabilir olarak pratik hayatla ilişkisinin kurulması gerekmektedir. Peygamberden sonra bu görevi üstlenecek yetenekli insanların yetişmesi gerekir. Bu görevi üstlenen nitelikli kitle dördüncü aşamada dinde derinleşmeye, akıllarını kullanarak dini açıklamaya çalışır. Onların durumları, yolculuğa çıkan birinin belli bazı istasyonları geçmiş ama yolculuğa devam etmekte oluşuna benzer. Kimileri bazı istasyonlarda inmelerine rağmen onlar hakikat yolculuğu devam ederler. Geçilen istasyonlardan alınan yardımla devam edecek olan bu yolculuk o istasyonlara hiç uğramayanlara göre de daha kolay ve isabetli bir hatta ilerler.

Dinde derinleşme çok katmanlı bir uğraştır. Daha önce Bedir Savaşı ile ilgili örnekte üstünde durulduğu gibi peygamberin dünya işleri ile ilgili tavırlarının din işleri ile ilgili olarak getirdiği mesajdan farkını anlama gayretinden başlar. Dini anlamada bağlayıcılığı olan mesajın nasıl anlaşılması ve yorumlanması gerektiğiyle ilgili olarak da devam eder. Örneğin ilahî mesajın nasıl anlaşılması gerektiği noktasında akıl yürütmek gerekli olduğu gibi o mesajın hükümlerindeki hikmetleri çıkarmak da akılla olur. Kur'an'da mesela "Allah'ın eli" (*yedullah*) (Fetih, 10) tabiri geçer. Bu ifadeyi insanlarınki gibi fiziksel bir el şeklinde anlamak, Allah'ı yarattığı sınırlı varlıklar cinsinden kavramaya dayalı antropomorfik bir yorum olacaktır. Kelâmcılar, böyle bir anlayışın en başta ulaşılan yaratıcı kavramıyla çok da uyuşmayacağını düşündüklerinden mevcut ibarenin bu şekilde anlaşılması gerektiğini savunurlar. İbarenin nasıl anlaşılacağı konusunda ise farklı yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Ayrıca kelâmcılar ciddi bir bağlam duyarlılığı taşırlar. Kur'an'dan bir ayet veya ibare cımbızlayarak hüküm çıkarmanın bağlamı dikkate almadan bir yorum yapmak olduğuna ve böyle bir yorumun yol açacağı hatalara dikkat çekerler.

Kelâm geleneğinin çizdiği bu genel şema çerçevesinde gelen mesajı yorumlama üzerine çok incelikli çalışma alanları kurulmuştur ki bunlar “tefsir,” “fıkıh usulü” ve “fıkıh” olarak bilinir. Fıkıh içinde insanların pratik hayatlarında nasıl, ne şekilde davranmaları gerektiğini ayrıntısıyla tartışan büyük gelenekler şekillenmiştir ki bunlar “Hanefî,” “Şafî” gibi “amelî mezhepler” olarak bilinir. Bu mezheplerin yaklaşımları esas alınarak insanların gündelik hayattaki en özel sorunlarına kadar pek çok soruya cevaplar aranır. İşte müftüler, bu sorulara cevaplar verebilme yetkisine sahip epistemik otoritelerdir. Dinde derinleş(e)meyen Müslümanlar bu müftülerin otoritesine dayanabilir ve onların verdikleri fetvalara göre hareket edebilirler. Yine de hangi müftünün güvenilir epistemik otorite olup olmadığının akli değerlendirmeye tâbi tutularak anlaşılması gerekir.

Şimdi de Allah’ın hikmetiyle ilgili bahse geçelim ve onu Kur’an’da bir örnekle açalım. Ramazan ayında insanların oruç tutmaları emredilmiştir (Bakara, 183-187). Bu hükmün Kur’an’da yer almasından ve Kur’an’ın da abes iş yapmayan Allah’ın kelâmı olmasından dolayı hikmet taşıdığı söylenebilir. Ancak bu hükme özgü hikmeti veya hikmetleri tespit etmek insanın aklını kullanarak tıbbi, biyolojik, sosyo-kültürel, ekonomik veya politik vs. alanları çalışıp bu hükmü incelemesine bağlıdır. Bu araştırma faaliyeti derinleştikçe de söz konusu alanlarda uzmanlaşma ihtiyacı doğar. Bu yüzden sadece belli mesleklerde uzmanlaşmış kişiler sadece uzmanlık alanlarıyla alakalı hikmetleri tespit edebilir, her alan hakkında altını doldurarak konuşamazlar. Örneğin bir hükümde doktorların tespit edebileceği bir hikmeti sosyal bilimciler bulamayabilir veya sosyal bilimcilerin tespit ettiklerini doktorlar veya fıkıhçılar göremeyebilir. Bu sebeple farklı açılardan dinî hükümleri inceleyenlerin daha bütüncül bir gözle dini anlamaları için birbirleriyle etkileşim içinde olmaları gerekir. Her bir uzman kendi saptadığı sonuçları diğer uzmanlarla paylaşmakla dinî kültürün derinleşmesine katkı sunabilir. Böylece bir kimse belli bir alanda uzman olsa dahi başka alanlardaki uzmanları epistemik otorite olarak görüp onlara tâbi olabilir, onlarla ortak problemleri tartışabilir ve ortak bir çözüm arayışına girebilir. Dinde derinleşmek için farklı uzmanların bir araya gelmesiyle oluşacak ahenkli bir yapı hem her bir uzmanın kendi kavrayışlarını çok daha fazla derinleştirir hem de bu uzmanlar vardıkları ortak sonuçlarla halkı aydınlatabilirler. Ortak bir hedef doğrultusunda çok farklı alanların bir araya geleceği bu tür heyetler şu an için hayal gibi gelebilir. Ancak bu hayalin şu ana kadar anlatılan kelâmi yaklaşımın ruhu-na çok uygun düştüğünü de belirtmek gerekiyor.

Özetle, çeşitli disiplinlerin Kur’an ile irtibatının kurulması ve böylelikle de aklın Kur’an’ın daha iyi anlaşılması noktasında daimî ve aktif

bir görev icra etmesi mümkündür. Yetenek ve imkâna sahip olanların bu görevi üstlenmesi ayrıca teşvik edilir. Öte yandan şunu tekrar vurgulamakta yarar var: İnsanların farklı yaşam şartları gereği tek tek her bireyin söz konusu hikmetleri araştırmasını beklemek insanları kaldıramayacakları bir yükün altına sokar. Dolayısıyla herhangi bir kişi ilahî mesajla bildirilmiş bir hükmün Hakîm olan Allah'tan gelmesi sebebiyle öyle ya da böyle bir hikmet içerdiğini kavrayabilir. Fakat bu hikmetin ne olduğunu anlamakla yükümlü değildir.

Hikmet araştırmasının ve vahyi derinlemesine anlama gayretinin kişiden kişiye değişen sınırlar içerdiğini gördük. Ayrıca bütün insanları kapsayan genel sınırlılıklardan da söz etmek mümkün. Bu sınırlara peygamberler tarafından işaret etmiş olması oldukça dikkate değer. Çünkü peygamberler ilahî mesajı aktarmakla aklın yaratıcısının akıl hakkında çizmiş olduğu son sınırları da göstermiş oluyorlar.

Örneğin, Hz. Peygamber'den şöyle bir hadis rivayet edilmiştir: "Allah'ın yarattıkları hakkında düşünün. Allah'ın zatını (özünü) düşünmeyin. Allah'ın zatı hakkında düşünmeye güç yetiremezsiniz." (Aclûnî, 1351/1932, C.1, s. 370). Bu hadis, Allah'ın özünü düşünmenin insan aklının kapasitesini aşacağını, dolayısıyla insan aklı için düşünebilme ve anlama sınırının ötesinde kalan bir hususa işaret eder. Başka bir deyişle, insan aklının prensipte bile ulaşamayacağı sınırları gösterir. Nitekim daha önce ifade ettiğimiz üzere, pek çok filozof Tanrı'nın özünün, bizim gibi sınırlı bir yapıda olmaması gerekçesiyle kavrayışımızın ötesinde kaldığına değinmişti. Bu hadis, aynı hususu teolojik bir gerekçe sunarak teyit etmiş de oluyor. Bu teolojik gerekçeyi peygamberin din adına getirdiği mesajın bütünüyle doğru olduğu sonucunu veren meta-argüman çerçevesinde düşünecek olursak son analizde bu gerekçe de rasyonel sayılmalıdır. O hâlde, yine akılla aklın sınırlarına dair bir sonuca varılmış olunmakta. Dolayısıyla, aklın her şeyi anlayamayacağı, her şeyin aklın sorgulama alanına girmediği yine akılla anlayabileceğimiz bir nokta olarak beliriyor.

Allah'ın hikmetiyle ilgili olarak ulaşılan sonuçların gündelik hayatta karşımıza çıkan olayların yorumlanmasıyla ilgili olarak da önem taşıdığını vurgulamak gerekiyor. Kur'an'da İslam'ın mesajını kabul edenler "gaybe iman edenler" (Bakara, 3) olarak betimlenir. **Gayb** terim anlamı itibarıyla insandan gizlenen, gözden kaybolan anlamına gelir. Dinî bağlamda ise genel olarak beş duyu ile algılanmayan varlık alanına (âleme) işaret eder. Beş duyu ile tecrübe edilen varlık alanına ise **şehadet âlemi** denir. İmanın veya dinî inancın beş duyuyu aşan bir alana dair oluşu bazılarının dinin bilgiye dayalı olmayan bir imana

çağırdığını düşündürtebilir. Nitekim dini tamamen hissî bir kabulden ibaret görenlerin savunduğu bir görüştür bu. Ancak kelâm geleneğinin kazandırdığı bakış açısıyla bu ayete baktığımızda böylesi yüzeysel bir okuma benimsenemez. Gayb beş duyuyu aşan bir varlık alanına karşılık gelir. Evet. Fakat kelâmcılar gaybın akıl yürütmeyeyle bilinebilecek ve bilinemeyecek farklı yönleri olduğunu düşünürler. Nitekim Allah'ın varlığına bu dünyadaki gözlem ve deneyimden hareket ederek çıkarımda bulunmaları gaybın bilinebilir bir yönünün bulunduğunu kabul ettiklerini gösterir.⁶⁹ Ancak gaybın bilinmeyen yönleri de vardır. Yaşadığımız her şeyin, başımıza gelen her olayın niye o şekilde gerçekleştiğini bilemeyebiliriz. Bu da bizim için “gayb” olur. Çoğu zaman başımıza gelen kötü olayların, musibetlerin niye bizi bulduğunu anlamakta zorlanırsınız. Bu hususa Kur'an'da şu ayetle işaret edilir:

Olur ki, bir şey sizin için hayırlı iken, siz onu hoş görmezsiniz. Yine olur ki, bir şey sizin için kötü iken, siz onu seversiniz. Allah bilir, siz bilmezsiniz. (Bakara, 216)

Ayetin de işaret ettiği üzere insanın başına gelenlerin sonuçları itibariyle iyi mi kötü mü olduğu olayın yaşanma anında çok belirgin şekilde anlaşılmaz. Aradan zaman geçmesi gerekir. Sonuçlar kısmen bu dünyada belki de tamamen ahirette ortaya çıkacaktır. Bu sebeple başa gelen bir olayın sebepleri ve sonuçlarıyla bir bütün olarak değerlendirilmesi insanın akli değerlendirme kapasitesini aşar. İşte bunu anlayan kişi, başına gelen olayın Allah tarafından ve Allah'ın Hakîm ismi gereği hikmet üzere yaratıldığını düşünürse, Allah'a güvenir ve paniğe kapılmaz. Olayları bu şekilde yorumlarken elbette irade faktörünü göz ardı etmemek gerekiyor. İnsan iradesini hiçe saymak ahlaki, hukuki ve ahiretteki hesabı tamamen anlamsız kılan katı bir kadercilik anlayışı doğurur. İslam tarihinde bu anlamdaki kaderciliği savunanların varlığı inkâr edilemez. “Cebriye” veya “Cehmiye” gibi mezhepler insanı rüzgârın önünde bir kuru yaprak-tan farksız görmeleriyle meşhurdur. Bu mezheplerin belli bir dönemden sonra ortadan kaybolmasına rağmen savundukları anlayışın geniş kitlelerin zihinlerinde hâlen yaşadığı da inkâr edilemez.

Ne var ki İslam kelâmında genel eğilim kader ve irade arasında bir denge kurmaya dayanır. Farklı ekoller bu denklemin farklı taraflarına vurgu yapar, bazıları daha büyük payı kadere verir, bazıları ise insan iradesine. Ama her hâlükârda genel tavır bir denge gözetmeye çalışır

69 Bu çıkarım yöntemine “istidlâl bi's-şâhid ale'l-gâib”, yani “gayb olana şehadetten çıkarımda bulunma” denir.

ki bu dengeyi dinî hayatın en merkezî kavramlarından biri olan “tevekkül” kavramına da yansıtır. Kısaca Allah’a güvenmek anlamına gelen **tevekkül** şöyle yorumlanır: İnsanın iradi bir çaba ortaya koyduktan sonra kontrolü dışında kalan alanda ortaya çıkacak durumlara karşı devamlı olarak Allah’a güvenerek hareket etmesi. Kelâmcıların bakış açısına göre, tevekkül eden kişi her olayın hikmetle gerçekleştiğini kabullendiğinden en çetin şartlar karşısında bile dayanacak bir nokta bulur.

Toparlayacak olursak, otoriteye istinadın rasyonelliği bağlamında dinî inanç ve akıl ilişkisi hakkında ortaya konmuş çeşitli yaklaşımları inceledik. En son yaklaşım olarak da kelâmcıların meseleyi nasıl ele aldığını açıklamaya çalıştık. Felsefe ve dinler tarihinin bu önemli problemine getirilen kelâmî yaklaşım aklın mahiyet ve işlevinin ne olduğu sorusuyla yakından ilişkilidir. Kelâmcılar aklın keşif ve gerekçelendirme bağlamlarında harici faktörlerin etkisine açık olduğunun farkında olarak bu bağlamlarda vahiy-iddiasını dikkate almayı önermişlerdir. İnsanın anlam arayışında bunun aslında ciddiye alınması gereken ilk öneri olduğunu savunmuşlar, ama bundan körü körüne bir benimseme ve itaat fikri çıkarmamışlardır. Kelâmcılara göre vahiy-iddiası, denetleme bağlamında eleştirel bir bakış açısıyla incelenmeli, bize sunduğu tanrı kavramının evrenin gösterdiği yaratıcıya bütün gerekli sıfatlarıyla uygun olup olmadığı, vahyi getiren peygamberin peygamberlik iddiasındaki doğruluğu kontrol edilerek bir karara varılmalıdır. Ancak bu aşamalardan sonra vahiy, meşru bir otorite olarak kabul edilebilir, aklı pek çok konuda kendi başına bir karara varma zorunluluğundan kurtararak ona rehberlik eder ve aklın işini kolaylaştırır. Yine bu aşamalardan sonra benimsenen ilahî mesaj, insana aklının sınırları hakkında o sınırları koyan yaratıcısından bilgi getirmekle neyin anlayış ötesinde kaldığına dair rasyonel bir gerekçe de sunar. Böylece insan girmiş olduğu sorgulama sürecinde sorgulanamayacak hususlar bulunduğunu yine sorgulama neticesinde anlamış olur.

Anahtar Terimler

epistemik otorite, deontik otorite, akılcı otorite, akıldışı otorite, mutlak otorite, uzman, otoriteye istinat/otoriteyi istismar hatası, otoriteye kulak asmama hatası, geleneğe isti-nat/geleneği istismar hatası, ünlülere istinat/ünlüleri istismar hatası, etkileyici pazarlama tekniği, Milgram Deneyi, Stanford Hapishane Deneyi, şeytanlaşma etkisi, kötülüğün banallığı, epistemik balon, yankı odaları, Sokal Vakası, akıl-vahiy ilişkisi, keşif-gerekçelendirme-denetleme bağlamları, insan-biçimcilik/ antropomorfizm, negatif teolojik söylem, pozitif teolojik söylem, analojik teolojik söylem, tevekkül, hikmet, gayb, şahadet, şirk

Kaynaklar ve İleri Okumalar

- Aclûnî. İsmail b. Muhammed. (1351/1932). *Keşfü'l-hafâ ve müzîlû'l-ilbâs*. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî.
- Adorno, Theodor, W. (2016). *Otoriteriyen Kişilik Üzerine: Niteliksel İdeoloji İncelemeleri*. Şahiner, Doğan. (çev.). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Ahmed b. Hanbel. (1982). *el-Müsned*. 6 Cilt. İstanbul.
- ST: *Summa Theologica*
- Aquinas, Thomas. (1947). *Summa Theologica*. Fathers of the English Dominican Province. (İng.'e çev.). (<https://www.ccel.org/ccel/aquinas/summa.html#formats>), (Son erişim tarihi: 19.03.2021)
- SCG: *Summa Contra Gentiles*
- Aquinas, Thomas. (1975). *Summa Contra Gentiles*. 1. Kitap. Pegis, Anton C. (İng.'e çev.). Indiana: University of Notre Dame Press.
- Aquinas, Thomas. (1975). *Summa Contra Gentiles*. 2. Kitap. Anderson, James F. (İng.'e çev.). Indiana: University of Notre Dame Press.
- Aquinas, Thomas. (1975). *Summa Contra Gentiles*. 3. Kitap. 2 Cilt. Bourke, Vernon J. (İng.'e çev.). Indiana: University of Notre Dame Press.
- Aquinas, Thomas. (1975). *Summa Contra Gentiles*. 4. Kitap. O'Neil, Charles J. (İng.'e çev.). Indiana: University of Notre Dame Press.
- Arendth, Hannah. (1994 [1963]). *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. (Gözden geçirilmiş ve Genişletilmiş baskı). New York: Penguin.
- Arslan, İshak. (2018). *Hız Peygamber ve Sahabe Örneğinde İslam'da Eleştiri Kültürü*. 2. Baskı. İstanbul: Okurakademi Yayınları.
- Bağcı, Musa. (2014). *Beşer Olarak Hz. Peygamber*. 3. Basım. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Bocheński, J. M. (1974). *Was ist Autorität? Einführung in die Logik der Autorität*. Freiburg, Almanya: Herderbücherei.
- Türkçe çevirisi: Bocheński, J. M. (2018). *Otorite Nedir? Otorite Mantığına Giriş*. Görgün, Hilal. (çev.). 2. Baskı. İstanbul: Küre Yayınları.
- Bocheński, J. M. (1974). An Analysis of Authority. Frederic J. Adelman (ed.) içinde. *Authority, Boston College Studies in Philosophy*. C. III. (56-85). The Hague: Martinus Nijhoff.
- Bregman, Rutger. (2021). *Çoğu İnsan İyidir: Yeni Bir İnsanlık Tarihi*. Özlen, Gül. (çev.). İstanbul: Mundi Yayınları.
- Büyükyıldırım, Ümit. (18 Kasım, 2017). Influencer marketing'in ilk örneklerinden "100 Numaralı Adam." (<https://www.umityildirim.com/influencer-marketingin-ilk-orneklerinden-100-numarali-adam/>), (Son erişim tarihi: 2.2.2020)
- Cooke, Edward. (1712). *A Voyage to the South Sea, and Round the World*. Londra: B. Lintot & R. Gosling.
- Defoe, Daniel. (1976). *The Life and Strange Surprising Adventures of Robinson Crusoe of York, Mariner*. Hadden, J. C. (giriş yaz.). Norwalk: The Easton Press.
- Türkçe Çevirisi: Defoe, Daniel. (2019). *Robinson Crusoe*. Kahya, Fadime. (çev.). 10. Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Deniz, Osman Murat. (2020). *Fideizm Nedir? Teolojik ve Felsefi Bir Değerlendirme*. İstanbul: İz Yayıncılık.

- Descartes, René. (1998). *The Philosophical Writings of Descartes*. Cilt 2. Cottingham, John & Stoodhoff, Robert & Murdoch, Dugald. (İng.'e çev.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Ebu'l-Muîn en-Nesefî. (2004). *Tebşîratü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*. Atay, Hüseyin. (thk.). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Eş'arî. (1928). *Risâle ilâ't-Tağr bi-Bâbu'l-Ebvâb*. Burslan, Kıvameddin. (Önsöz ile Yayınlayan). *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 7-8, 154-176, 50-108.
- Türkçe çevirisi: Ebu'l-Hasan el-Eş'arî. (2010). *El-İbâne ve Usulü Ehli's-Sünnet*. Biçer, Ramazan. (çev.). İstanbul: Gelenek Yayıncılık.
- Fuat, Mehmet (Derleyen). (2014). *Nasreddin Hoca Fıkraları*. 4. Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Frank, Richard. (1972). Al-Ash'ari's Conception of Nature and Role of Speculative Reasoning in Theology. *Proceedings of the VIth Congress of Arabic and Islamic Studies* (136-154). Stockholm.
- Fromm, Erich. (2003). *Man for Himself: An Inquiry into the Psychology of Ethics*. New York: Routledge.
- Gazzâlî. (2012). *İtikadda Orta Yol*. Demir, Osman. (nşr. ve çev.). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Girik, Fatma. Sunal, Kemal. (yapımcılar). & Seden, Osman. (yönetmen). (1978). *100 Numaralı Adam*. [film]. Türkiye: Çan Film.
- Goldberg, Sanford. (2010). *Relying on Others: An Essay in Epistemology*. Oxford: Oxford University Press.
- Goldberg, Sanford. (2017). Epistemically engineered environments. *Synthese*. (<https://doi.org/10.1007/s11229-017-1413-0>), (Son erişim tarihi: 10.02.2020)
- Görgün, Tahsin. (2018). *İslâm ve Batı İlişkileri Çerçevesinde Medeniyet Meselesi*. İstanbul: Endülü's Yayınları.
- Gray, Peter. (19 Ekim, 2013). Why Zimbardo's prison Experiment Isn't in My Textbook? *Psychology Today*. (<https://www.psychologytoday.com/intl/blog/freedom-learn/201310/why-zimbardo-s-prison-experiment-isn-t-in-my-textbook>), (Son erişim tarihi: 27.01.2020)
- Haley, Alex. (2017). *Malcom X*. Kaplan, Yaşar. (çev.). 9. Baskı. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Haney, C.; Banks, W. C.; Zimbardo, P. G. (1973). A Study of Prisoners and Guards in a simulated prison. *Naval Research Reviews* 30, 4-17.
- İbn Abidin, Muhammed bin Emin. (1984). *Reddül-Muhtâr ale'd-dürri'l-muhtâr*. İstanbul.
- İbn Hişâm. (1995). *Es-Sîretu'n-Nebeviyye*. Es-Saka, Mustafa & el-Ebyârî, İbrahim & Şelebi, Abdulhafiz. (thk.). 2. Baskı. 2 Cilt. Kahire.
- Jamieson, Kathleen Hall ve Joseph N Cappella. (2008). *Echo Chamber: Rush Limbaugh and the Conservative Media Establishment*. Oxford: Oxford University Press.
- Joyce, James. (1964). *Daniel Defoe*. Joseph Prescott (İtalyancadan İngilizceye çev., ed.). Buffalo Studies 1. New York: State University of New York at Buffalo Press.
- Kahraman, Abdullah. (2002). *İslamda İbadetlerin Değişmezliği: İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi Açısından İbadet ve İbadet Nitelikli Taabbudi Hükümler*. Sivas: Akademi Yayıncılık.

- Kaya, Serdar. (2011). *Endoktrinasyon ve Türkiye’de Toplum Mühendisliği*. 2. Baskı. İstanbul: Nirengi Kitap.
- Kierkegaard, Søren. (2009). *Concluding Unscientific Postscript to the Philosophical Crumbs*. Hannay, Alastair. (İng.’e çev. & ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Koca, Ferhat. (1998). “Hikmet (Fıkıh)” Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 46 cilt. (<https://islamansiklopedisi.org.tr>), (Son Erişim Tarihi, 24 Mart 2019).
- Kojève, Alexandre. (2004). *La notion de l'autorité*. Terré, François. (ed.). Paris: Gallimard. Kojève, Alexandre. (2014). *The Notion of Authority (A Brief Presentation)*. Terré, François. (ed.). Weslati, Hager. (İng.’e çev.). Londra: Verso.
- Lee, Spike. Worth, Marvin. (yapımcılar). & Lee, Spike. (yönetmen). (1992). *Malcom X*. [film]. ABD: 40 Acres and a Mule Filmworks, Warner Bros. vs.
- Levy, Shawn. vs. (yapımcılar). & Villeneuve, Denis. (yönetmen). (2016). *Arrival*. [film]. ABD: 21 Laps Entertainment, Paramount Pictures, vs.
- Maimonides, Moses. (1956). *The Guide for the Perplexed*. Friedlander, M. (İng.’e çev.). 2. Edisyon. New York: Dover Publications, Inc.
- Mark, Bryan G. (2008). Tracing tropical Andean glaciers over space and time: Some lessons and transdisciplinary implications. *Global and Planetary Change* 60, 101-114.
- Mendel, Gerard. (2005). *Bir Otorite Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Milgram, Stanley. (1963). *Behavioral Study of obedience. The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 67 (4), 371-378.
- Milgram, Stanley. (1974). *Obedience to Authority: An Experimental View*. Londra, İngiltere: Tavistock Publications.
- Muhtaroglu, Nazif. (2016). Al-Bâqillâni’s Cosmological Argument from Agency. *Arabic Sciences and Philosophy* 26 (2), 271-289.
- Türkçe çevirisi: Muhtaroglu, Nazif. (2019). Bâkillâni’nin Fail Merkezli Kozmolojik Kanıtı. Gülhan, Hamit. (çev.). *Kader: Kelam Araştırmaları Dergisi* 17 (2), 568-585.
- Muhtaroglu, Nazif. (2018). The Miraculousness of the Qur’an: A Response to Oliver Leaman. *Kalam: Journal of Islamic Theology* 1, 45-58.
- Nguyen, C. Thi. (2018a). Echo Chambers and Epistemic Bubbles. *Episteme* 1-21, doi:10.1017/epi.2018.32.
- Nguyen, C. Thi. (9 Nisan 2018b). ‘Escape the Echo Chamber.’ *Aeon Magazine*. (<https://aeon.co/essays/why-its-as-hard-to-escape-an-echo-chamber-as-it-is-to-flee-a-cult>), (Son erişim tarihi: 02.02.2020)
- Özdemir, Özge. (2020). *Çocuklar için Felsefe: Her Söze Güvenilir mi?* 2. Baskı. İstanbul: Redhouse Kidz.
- Özervarlı, M. Sait. (1998). “Hikmet (Kelam)” Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 46 cilt. (<https://islamansiklopedisi.org.tr>), (Son erişim tarihi: 24.03.2019).
- Plantinga, Alvin. (1983). Reason and Belief in God. Plantinga, Alvin & Wolterstorff, Nicholas. (ed.). içinde. *Faith and Rationality: Reason and Belief in God*. (16-93). Indiana: University of Notre Dame Press.
- Plotinus. (2018). *The Enneads*. Gerson, P. Llyod. (ed.), Gerson, P. Llyod ve diğerleri. (İng.’e çev.). Cambridge: Cambridge University Press.

- Pojman, Louis P. (1986). Faith Without Belief. *Faith and Philosophy*. 3 (2), 157-76.
- Reiner, Rob. vs. (yapımcılar). & Reiner, Rob. (yönetmen). (1992). *A Few Good Men*. [film]. ABD: Castle Rock Entertainment, Columbia Pictures.
- Resnick, Brian (28 Haziran, 2018). Philip Zimbardo defends the Stanford Prison Experiment, his most famous work, *Vox*. (<https://www.vox.com/science-and-health/2018/6/28/17509470/stanford-prison-experiment-zimbardo-interview>), (Son erişim tarihi: 27.01.2020)
- Saslow, Eli. (15 Ekim 2016). The white flight of Derek Black. *The Washington Post*, (https://www.washingtonpost.com/national/the-white-flight-of-derek-black/2016/10/15/ed5f906a-8f3b-11e6-a6a3-d50061aa9fae_story.html), (Son erişim tarihi: 02.02.2020)
- Sennett, Richard. (1993). *Authority*. New York: W.W. Norton & Company.
- Türkçe Çevirisi: Sennett, Richard. (2005). *Otorite*. Durand, Kamil. (çev.). 2. Basım. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Shirer, William L. (2003). *Nazi İmparatorluğu: Doğuşu-Yükselişi-Düşüşü*. 3 Cilt. Güran, Rasi. (çev.). 2. Baskı. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Smith, Wilfred Cantwell. (1959). *The Meaning and End of Religion*. Minneapolis: Fortress Press.
- Sokal, Alan & Bricmont, Jean. (1998). *Intellectual Impostures: Postmodern Philosophers' Abuse of Science*. Londra: Profile Books.
- Türkçe Çevirisi: Sokal, Alan & Bricmont, Jean. (2013). *Son Moda Saçmalar: Postmodern Aydınların Bilimi İstismar etmesi*. Gönülşen, Barış. (çev.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Uslu, Ferit. (2016). *Felsefi Açıdan İmanı Temellendirme*. 2. Baskı. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Ünverdi, Mustafa. (2013). *Dini Açıdan Taklit*. Ankara: Araştırma Yayınları.
- Weber, Max. (1978). *Economy and Society*. Roth, Guenther & Wittich, Claus. (ed.). Berkeley: University of California Press.
- Weber, Max. (1922). *Grundris der Sozialökonomik III: Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen: Verlg von J. C. B. Mohr.
- Türkçe Çevirisi: Weber, Max. (2006). *Bürokrasi ve Otorite*. Akın, Bahadır. (çev.). 3. Baskı. Ankara: Adres Yayınları.
- Zagzebski, Linda Trinkhaus. (2012). *Epistemic Authority, A Theory of Thrust, Authority and Autonomy in Belief*. New York: Oxford University Press.
- Zimbardo, P. G. (2007). *The Lucifer Effect: Understanding How Good People Turn Evil*. New York: Random House Publishing.
- Zimbardo'nun kendisine getirilen eleştirilere verdiği cevaplar: (<https://www.prisonexp.org/response>), (Son erişim tarihi: 02.02.2020)
- Zimbardo'nun *The Lucifer Effect* kitabına ek olarak yayınlanmış web sitesi: (<https://www.lucifereffect.com/>), (Son erişim tarihi: 02.02.2020)
- Farklı Kur'an meallerini karşılaştırmalı olarak veren bir web sitesi: (<https://www.kuranmeali.com>), (Son erişim tarihi: 02.02.2020)
- Diyanet İşleri Başkanlığı Meali: (<https://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/fatiha-sure-si-1/ayet-1/diyanet-isleri-baskanligi-meali-1>), (Son erişim tarihi: 28.03.2021)
- Eski Ahit ve İnciller: (<https://kutsalkitap.info.tr>), (Son erişim tarihi: 08.03.2021)

*Ne harabi ne harabatiyim
Kökü mazide olan atiyim.*

Yahya Kemal Beyatlı

İlave I

Kendimizi Sınayalım

Aşağıdaki soruların sonunda ismi parantez içinde verilmiş kişiler ilgili soruyu hazırlamış, geri kalan sorular ise benim tarafından hazırlanmıştır.

1. Çernobil faciasından sonra Karadeniz’de radyasyonun etkisi büyük olmuştur ve tarım ürünleri bu faciadan oldukça etkilenmiş, toplanan çay imha edilmiştir. Kanseri belirtileri yavaş yavaş kendini göstermeye başlarken dönemin sanayi bakanı Cahit Aral Karadeniz’de tarımın çok etkilenmediğini basın önünde çay içerek kanıtlamak istemiştir. Bu tavır çayların sağlık riski taşıdığı gerçeğini ortadan kaldırmadığı hâlde bakan olduğu için Cahit Aral’a güvenip de çay içmeye devam edenlerin düştüğü hata nedir? (Özde Yılmaz)

2. *Mesaj* (Contact, 1997) filminden bir replik:

David Drumlin: Bilim her şeyden önce vergi ödeyen vatandaşların vergilerinin boşa gitmemesi için çalışmalı, onlara daha iyi bir gelecek bulmanın yollarını aramalıdır her zaman.

Dr. Eleanor Arroway: Yani bütün bilimsel araştırmaları keselim mi?

David Drumlin: Bilimin pratik ve güncel olması kötü mü?

Palmer Joss: Hayır, ama amacımız gerçek amacımız gerçek bilimin amacına ulaşmak olsun.

David Drumlin: İşte teknolojinin nimetlerine savaş açmış bir haçlı daha!

Palmer Joss: Ben teknolojiye karşı değilim, yalnızca insanlık gerçeğinin bedelini hafife alanlara karşıyım.

Bu karşılıklı konuşmada Drumlin’in Joss’ın söylediğine karşılık verirken işlediği hata nedir? (Efe Akengin)

3. *Horizon Zero Dawn* adlı video oyunu, insanların dünyada egemenliğini kaybettiği ve medeniyetlerden arda kalanların yavaş yavaş yok olduğu post-apokaliptik bir zamanda geçmektedir. Egemenlik artık kökeni bilinmeyen mekanik canavarlara geçmiş ve insanlar yeniden kabile hayatına dönmek zorunda kalmışlardır. Kabile hayatı yaşayan topluluklar arasında yeni inanç sistemleri oluşmaya ve her kabile dünyanın hâli hakkında farklı inançlara sahip olmaya başlamıştır. Ana karakterimiz olan Aloy, geçmiş medeniyetlerin ve mekanik canavarların sırlarını açığa çıkarmak için çıktığı yolda, kabilelerin zamanla kökleşen inançlarında çok fazla yanlışın olduğunu fark eder. Bunu onlara göstermek istediğinde kabile liderleri inançlarından vazgeçmemekte direnirler. Aloy'un önlerine kanıt koymasına rağmen kabile liderlerinin bu tutumları hangi mantık hatasını örnekler? (Ahmet Zahit Dönmez)

4. Ezop'un meşhur masallarından biri ağustos böceği ve karınca hakkındadır. Karınca yaz boyunca buğday, arpa ve bulduğu her çeşit tohumu toplar, kışa erzak olsun diye depolar. Karıncayı çalışırken gören ağustos böceği ise onunla alay eder, yazın keyfini çıkarır. Yaz geçer, kara kış bastırır. Soğuklar bastırınca yiyecek bulamayan ağustos böceği, son çare, karıncanın kapısını çalar. Karınca da ona şöyle karşılık verir: "Eğer benimle alay edeceğine çalışıp tohum toplayaydın şimdi bu duruma düşmezdin?" Karıncanın ağustos böceğine söylediği söz ağustos böceğinin zihnî yapısındaki hangi özelliğin eksikliğine işaret eder?

5. *Köstebek (The Insider, 1999)* filmi sigaranın insan sağlığına zarar verdiği gerekçesiyle ABD'deki büyük tütün şirketlerine açılan meşhur davayı senaryolaştırır. Bu şirketlerden Brown-Williamson'da Ar-Ge yöneticisi olarak çalışmış ve sonradan şirket yönetimiyle ters düştüğünden dolayı işten atılmış Dr. Jeffrey Wigand (Russell Crowe) davada tanıklık etmeyi düşünmeye başlar. Bundan haberdar olan şirket Wigand'ı caydırmak ister. Wigand bir gün posta kutusunda bir mermi bulur ve tehdit içeren bir e-mail alır. Wigand'ı tanıklıktan caydırmak isteyenlerin başvurduğu taktik hangi retorik tuzağı örnekler? (Hamit Gülhan)

6. Video Oyunu *The Elder Scrolls V: Skyrim*, Nirn'in Skyrim Bölgesi'nde 4E 201 (oyunun kendi takvimi) tarihinde başlar. Skyrim, Tamriel'in kuzeyinde yer alan soğuk bir bölgedir. "Eski Krallık" ya da "Dünya'nın Boğazı" olarak da adlandırılır. "Nordlar" adlı insan ırkı burada yaşar. Skyrim'in Yüksek Kralı öldürülmüştür. Skyrim bölgesinde iki zıt oluşum olan Stormcloacklar ve zayıflayan 3. İmparatorluk arasındaki gerilim ülkede iç savaşa sebep olmaktadır. Mevcut yönetimi elinde tutan İmparatorluk, Skyrim'i uzun dönem düzen içinde tutmuş olsa da ırkçı yaklaşımlar düzeni bozmaktadır. Stormcloackların başı olan Ulfric halkın desteğini almak adına Skyrim'in İmparatorluk'tan ve herkesten önce Nord ırkına ait olduğu motivasyonu ile yola çıkarak büyük destek toplar. Ne var ki Nordlardan önce antik bir elf ırkı burada çok daha ileri bir medeniyet kurmuştur. Nordlar ise bölgede gelişim gösterememiş ve dağınık hâlde yaşam sürmüş, birbirleri ile savaşmışlardır. Kendini anlatması için şans verilen Ulfric yargılandığı sırada "Bu bölge her zaman Nord ırkına ait olmuştur çünkü Nord atalarımız bize böyle öğretmiştir." şeklinde savunmayapar. Ulfric'in bu savunması hangi mantık hatasını örnekler? (Mustafa Buğra Çimencan)

7. *Hababam Sınıfı* (1975) filminde fizik dersi veren Nuri Hoca öğrencileri yazılı yapma niyetindedir. Güdük Necmi ağlayarak "Rahmetli babam Sakarya'da Yunanlılar köprüyü havaya uçurdıkları zaman üç askeri yüzerek karşıya geçirmiş" der. Nuri Hoca duygulanarak "Ağlama, beni de ağlatacaksın, biz savaşları böyle kazandık, ayaklarımız çıplak, karnımız aç" derken sınıf hocayı sırtlarına alır ve ders kaynamış olur. Öğrenciler hangi retorik tuzakla Nuri Hoca'yı kandırmış ve dersi kaynatmıştır? (Özde Yılmaz)

8. J. R. R. Tolkien'in *Yüzüklerin Efendisi* (*Lord of the Rings*) romanında üçüncü çağın 2463. yılında Smeagol'un kuzeni Deagol balık tutarken tek yüzüğü bulur ve Smeagol kuzenini öldürerek yüzüğü ele geçirir. Yüzüğün gücü Smeagol'un yaşam süresini uzatsa da onu tanınamaz hâle getirir. Bu yüzden konuşurken çıkardığı mideden gelen çirkin sesler yüzünden "Gollum" adıyla anılır. Işıktan korkan hayaletimsi bir varlık hâline gelir, pis cinayetler işleyerek, kirli etler yiyerek yaşar. Yalnızca derin

mağaraların karanlık yer altı göllerinde huzur bulur. Derisi tüysüz, kara renkli ve nemli, bedeni ise zayıf ve kemikli bir hâl alır. 3019 yılında Gollum yeni yüzük taşıyıcısı Frodo Baggins'i yakalar fakat yenemez. Yüzüğü alabilmek için kendisini acınası bir varlık olarak gösterip başından geçenlerin bir talihsizlik olduğu izlenimini oluşturmaya ve Frodo'nun güvenini kazanmaya çalışır. Elde ettiği güvenin sonunda Frodo'yu büyük ve tehlikeli bir örümceğin bulunduğu mağaraya sokmayı başarır. Gollum'un Frodo'yu kandırmak için kullandığı retorik tuzak nedir? (Alara Turgut)

9. Shakespeare'in ünlü eseri *Othello*, Venedik Devleti'nin hizmetinde kahramanlıklar göstermiş Mağripli komutan Othello'nun Venedikli soylu bir ailenin kızı olan Desdemona'ya karşı beslediği tutkulu aşkın yol açtığı olumsuzlukları anlatır. Desdemona ile evlenen ve onu delicesine seven Othello sancak çavuşu Iago'nun entrikaları ile gereksiz yere eşini kıskanmaya başlar. Kötü bir insanın neler yapabileceği, gerçekte olmayanları bile olmuş gibi inandırabileceği noktasından hareketle Othello aslı astarı olmayan hileler sonucunda büyük bir kıskançlık krizine kapılır. Emrindeki bir subayın hile ve iftiraları yüzünden eşine hediye ettiği ve namus simgesi olarak gördüğü mendili başka bir erkeğin elinde görünce aldatıldığı kuşkusuna kapılır ve çok sevdiği Desdemona'yı boğarak öldürür. Othello'yu kandıranların kullanmış olduğu retorik tuzak nedir? (Alara Turgut)

10. Ünlü müzisyen Sting, zihninde "Every Breath You Take" (1983) şarkısının ana hatları ile bir gece yarısı uyanır. Piyanosunun başına gidip yarım saat içinde şarkıyı tamamlar. Bu şarkının oluşma süreci hangi bağlamları örnekler?

11. Antik Yunan trajedilerinden Sophokles'in *Trakhisli Kadınlar* adlı eserinde, Herakles'in eşi Deianeira'nın kocasının acıli ölümüne yol açacak trajik hatası anlatılır. Bu hataya giden yol şöyledir: Herakles başından geçen bir dizi olayın ardından, ailesinin yanına geri dönmektedir. Dönerken yanında birlikte olmak istediği fakat babasının buna müsaade etmemesinden dolayı babasını öldürüp ülkesini ele geçirdiği İole'yi ve kadın köleleri de

getirmektedir. Deianeira'nın Herakles'in İole'ye olan aşkını öğrenmesi uzun sürmez ve her şeye rağmen bu birlikteliği kabul ettiğini söyler. Fakat Deianeira İole'nin genç olması ve kendisinin giderek yaşlanmasından ötürü Herakles'in kendisiyle ilgilenmeyeceğini düşünür. Bu yüzden de Herakles'in sadece İole'nin erkeği olacağından dolayı endişelenmeye ve korkmaya başlar. Bu esnada aklına şu hatıra gelir. Yıllar önce kendisini Euneos Nehri'nin bir kıyısından diğer kıyısına geçiren "Kentauros Nessos" adlı canavardan bir armağan almıştır. Herakles Deianeira'yı nehrin karşısına geçmesi için Nessos'un sırtına bindirmiş ve ikili nehrin tam ortasına geldiklerinde, Nessos Deianeira'ya uygunsuz el hareketleri yapmış, Deianeira da bu yüzden çılgılığı basmıştır. Bu çılgılık üzerine de Herakles Nessos'u okla vurmuştur. Nessos Herakles'in Hydra'nın zehirli kanına daldırdığı okla vurulmuş hâlde ölmek üzereyken, tam bu esnada, yarasından akan pıhtılaşmış kanı nehirden geçirdiği son yolcu olduğu için Deianeira'ya verdiğini ekleyerek bir armağan olarak sunmuştur. Nessos kanının Herakles'i Deianeira'ya ömür boyu bağlı kılacak özellikte olduğunu da söylemiştir. Bunu anımsayan Deianeira, Nessos'tan aldığı kanı Herakles'in bir elbisesine sürer ve kocasının sadece kendisini sevmesini sağlayacağını umarak elbiseyi Herakles'e yollar. Herakles bu elbiseyi giyer; giydikten az bir süre sonra elbise üzerine yapışır ve Herakles'i acılar içinde yakmaya başlar. Herakles'in o kadar canı yanar ki daha fazla bu acıya dayanmak istemez ve oğlundan kendisini Oite'nin en yüksek tepesine götürüp yakmasını ister. Ayrıca Deianeira da bu büyük hatayı yaptığı için pişmanlıktan intihar eder. Deianeira'nın Nessos'a güvenmek için hiçbir iyi gerekçesi olmadığı hâlde kocasının kendisine dönmesini istediğinden dolayı Nessos'a inanması nasıl bir mantık hatası içerir? (Erim Bakkal)

12. Evvel zaman içinde, "Marlboro" adında bir tütün fabrikası varmış. İflasın eşiğinde olan bu fabrikaya bir gün bir adam gelmiş ve satışları üç ay içerisinde üç katına çıkartabileceğini, eğer çıkartırsa şirkete ortak olmak istediğini, söylediğini yapamazsa da hayatı boyunca fabrikada bedava tütün sarabileceğini söylemiş. Çaresizlik içerisinde, kaybedecek hiçbir şeyi olmayan fabrika sahipleri de adamın dediğini kabul etmişler. Adamın bunlardan

istediği şey sadece boş Marlboro paketleriymiş. Fabrikada da bu boş paketlerden istemediği kadar çok varmış. Adam elde ettiği bütün paketleri tek tek ayağıyla ezmiş ve üç ay boyunca Amerika'nın farklı bölgelerine ezilmiş boş paketleri uçaktan attırtmış. Amerikan halkı sabah uyandıklarında boş Marlboro paketlerini görünce "Bu kadar çok Marlboro içiliyorsa vardır bunda bir hikmet!" diyerek Marlboroları satın almaya başlamışlar. Şirketin satışları o ay beş kat artmış. Adam da şirkete ortak olmuş tabii. Bu adamsa Philip Morris'ten başkası değilmiş. Philip Morris hangi retorik tuzağı kullanarak bu başarıya ulaşmıştır? "Bu kadar çok Marlboro içiliyorsa vardır bunda bir hikmet!" diyenlerin düştüğü hata nedir? (Hebun İlhanlı)

13. *San Andreas Fayı* (*San Andreas*, 2015) filminde San Andreas fayı kırılır ve ABD'nin California eyaletinde büyük depremlere yol açar. Öncü depremlere bakarak halkı uyarmak için bir spikere beyanat veren Dr. Lawrence Hayes ile spiker arasında şöyle bir diyalog geçer: Spiker: Nevada'da olanları neden kimse öngöremedi?

Dr. Hayes: Çünkü fay hattı olduğunu bilmiyorduk.

Spiker: Neden?

Dr. Hayes: Genel görüşün aksine bilim insanları her şeyi bilmez.

Dr. Hayes'in bu cevapla eleştirdiği zihni tutum nedir?

14. Mustafa Kemal Atatürk 1933 yılı Cumhuriyet Bayramı törenleri için hazırladığı açılış konuşmasında şöyle der: "Ben, manevî miras olarak hiçbir nass-ı kat'i (ayet), hiçbir dogma, hiçbir donmuş ve kalıplaşmış kural bırakmıyorum. Benim manevî mirasım, ilim ve akıldır. Benden sonrakiler, bizim aşmak zorunda olduğumuz çetin ve köklü güçlükler önünde, belki gayelere tamamen erişemediğimizi, fakat asla taviz vermediğimizi, akıl ve ilimi rehber edindiğimizi tasdik edeceklerdir. Zaman hızla dönüyor, milletlerin, toplumların, bireylerin mutluluk ve mutsuzluk anlayışları bile değişiyor. Böyle bir dünyada, asla değişmeyecek hükümler getirdiğini iddia etmek, aklın ve ilmin gelişimini inkâr etmek olur. Benim, Türk milleti için yapmak istediklerim ve başarmaya çalıştıklarım ortadadır. Benden sonra, beni benimsemek isteyenler, bu temel eksen üzerinde akıl ve ilmin rehberliğini

kabul ederlerse, manevî mirasçılarım olurlar.” Bu sözler ile Atatürk’ün kendisini yorumlamaya girişeceklerde dikkat çekmek istediği olası hatalı yaklaşım nedir? (Erdoğan Salih Kuzu)

15. *Call of Duty Modern Warfare 2* adlı video oyununda ana karakterimiz olan Roach (Gary Sanderson), Amerikan ordusunun özel timlerinden birinde askerdir. Bu timden sorumlu olan General Shepherd, timdekilere kritik bir görev verir. Görev başanlı olur, ancak Shepherd özel timi kişisel amaçları için kullanarak askerlik yemine ihanet eder. Roach’ın bulunduğu timden iki kişi hayatta kalır. Shepherd bu ikiliden de kurtulabilmek için onların ülkeye ihanet ettiklerini söyleyerek terörist olarak kayda geçmeleri için haklarında işlem başlatır. Shepherd burada hangi hataları işlemiştir? (Ahmet Zahit Dönmez)

16. *Neşeli Günler* (1978) filminde Şener Şen’in canlandığı “Ziya” karakteri bir sürü işe atılır ancak başarılı olamaz. Atıldığı işlerden biri de tıraş bıçağı satmaktır. Satacağı tıraş bıçağını tanıtmak için bir kiraathaneye girer ve şöyle der: “İngiltere Kralı, rahmetli Başkan Kennedy, taçsız kral Pele, Bakkenbauer, Kaleci Meyer, Nadya Komanaçi, Bricit Bardo, Fenerbahçeli Cemil. Hepsi şöhretlerini bu bıçağa borçlular.” Ziya’nın elindeki ürünün mükemmel bir tıraş bıçağı olduğunu göstermek için başvurduğu bu pazarlama taktiği hangi retorik tuzağı içerir? (Tuğba Sevinç)

17. Ezop şöyle bir masal anlatır. Bir gölde yaşayan iki kurbağa gölün suyunun çekilmeye başlamasından sonra yeni bir yer aramaya başlar. Bir kuyuya yaklaştıklarında bir kurbağa sevinezek hemen kuyuya atlamayı önerir. Diğeri ise şöyle karşılık verir: “Kuyunun suyu da kurursa nasıl çıkarız oradan?” Bu iki kurbağadan ilkinin aceleyle karar vermesi ve ikincinin öneriyi dikkatlice düşünüp değerlendirerek reddetmesi kurbağaların düşünce yapılarıyla ilişkili olarak sırasıyla hangi özelliklere işaret eder? (Gökтуğ Osman Batı)

18. *Davaro* (1981) filmi Kemal Sunal’ın canlandığı “Memo” karakteri ile Şener Şen’in canlandığı “Süleyman” karakteri arasındaki kan davasını konu alır. Süleyman Memo’nun babasını

vurmuş, Memo'nun da onu vurarak babasının kanını alması gerekiyormuş. İlk kan da Memo'nun büyük büyük dedesine ait bir darvarın Süleyman'ın büyük büyük dedesinin tarlasına girip hıyar yemesinden dolayı dökülmüş. Süleyman'ın büyük büyük dedesi bu darvarı vurunca Memo'nun büyük büyük dedesi bu yanılsa başka bir yanısla karşılık vermiş. Sülalece darvarın vurulduğu tarladaki bütün hıyarları yemişler ve Memo'nun büyük büyük dedesi Süleyman'ın büyük büyük dedesini vurmuş. Bir o taraftan bir bu taraftan birinin vurulmasıyla nesilden nesile aktarılan bir kan davası devam edegelmiş. Kısaca, Memo'nun Süleyman'ı vurmak için gösterdiği gerekçe Süleyman'ın Memo'nun babasını vurmuş olması. Süleyman'ın kendini savunmak için gösterdiği gerekçe Memo'nun babasının kendi babasını vurmuş olması. Kan davası taraflarının nesillerdir yaptığı hata(lar) nedir? (Muhammed Akif Serdar)

19. *Davaro* (1981) filminde Memo Cano ile evlenmek üzere-dir. Ancak hem annesi hem de köyün ağası, Süleyman ile Memo arasındaki kan davasını hatırlatır ve bu evliliğin gerçekleşmesi için Süleyman'ın kanını şart koşar. Annesi bu kan alınmazsa Memo'ya analık hakkını helal etmeyeceğini söyler. Ağa ise yüzlerce yıllık bir törenin bozulamayacağını sert bir şekilde dillendirir. Kan davasını haklı göstermek için gerek Memo'nun annesinin gerekse köy ağasının başvurdukları ikna yöntemleri hangi retorik tuzakları içerir? (Erkan Muhtaroğlu)

20. Dikiş makinesi için uygun bir iğne yapmaya kafasını takmış olan Elias Howe bir türlü uygun yapıda bir iğne bulamamaktaydı. Mevcut iğnelerin delikleri iğnenin ortasında idi ve bundan pek verim alınamıyordu. Howe bir gün rüyasında yerli bir kabile tarafından kaçırıldığını görür. Kabile reisi ondan tıkr tıkr çalışan bir dikiş makinesi yapmasını ister. Fakat Howe'un elinden bir şey gelmez. Tüm çareler tükenmek üzere iken yerliler ellerinde mızraklarla etrafında dönmeye başlarlar. Anlaşılan ölüm vakti gelmiştir. O esnada Howe mızrakların ucunda göz şeklinde delikler bulunduğunu fark eder. Rüyadan uyanır uyanmaz deliği iğnenin ucuna koyması gerektiğini düşünür. Bu şekilde tasarladığı iğnelerden gayet iyi sonuçlar alır. Howe'un dikiş iğnesini gördüğü

rüyaya dayanarak keşfetmesinden dolayı yaptığı keşfin bilimsel bir nitelik taşımadığını ve güvenilir olmadığını iddia eden biri hangi mantık hatasına düşer?

21. Sovyetler Dönemi Rusya'sında şöyle bir fıkra anlatılır: Josef Stalin trenle seyahat ederken hiç olmadık bir yerde tren durur. Stalin'e raylarda arıza olduğu bilgisi verilir. O da işçilerin ormandan ağaç keserek rayların altında çürüyen tahtaları yenileriyle değiştirmelerini söyler. Bu şekilde problem çözülür. Stalin ölür, sonrasında yerine Nikita Kruşçev geçer. Kruşçev de trenle seyahat ederken benzer bir problemten dolayı tren durmak zorunda kalır. Bu sefer Kruşçev arkadaki rayların sökülüp öne takılmasını emreder ve problemi bu şekilde çözer. Kruşçev sonrasında başa geçen Brejnev de tren seyahatine çıkar. Onun treni de beklenmedik şekilde aniden durur. Kendisine raylarda problem olduğu söylenir. O da tamirata ihtiyaç olmadığını bildirir ve şöyle emir verir: "Treni bir ileri bir geri hareket ettirin. Tren ilerlemese de yolcular gittiğini düşünsün, yeter!" Bu fıkraya göre Kruşçev ve Brejnev'in düşünce yapılarıyla ilişkili olarak hangi özellikten bahsedilebilir? (Selahattin Halilov)

22. George H. W. Bush'un hayatını anlatan W. (2008) filminin bir sahnesinde George Bush ("Baba Bush" olarak da bilinir) ikinci kez başkanlığa adaylığını koyup seçimleri kaybedince gözyaşlarını tutamıyor ve eşine dönüp "Savaşı kazanmış olmamız yeter sanmıştım" diyor. (ABD-Irak arasındaki Körfez Savaşı'nı kastediyor.) Bush'un burada yaptığı mantık hatası nedir? (Ahmet Buğra Türk)

23. *İlk Korku (Primal Fear, 1996)* filminde bir piskoposun öldürülmesinden sorumlu tutulan "Aaron Stampler" adlı gencin davası ele alınır. Aaron, bu cinayet sırasında olay yerinden kaçarken yakalanmıştır. Cinayet esnasında suç mahallinde olduğu kesinleşmiştir. Son derece prestijli bir avukat olan Martin Vail, Aaron'u savunma görevini üstlenir. Aaron, Avukat Vail'e piskoposun odasına kitap bırakmak için gittiğini ve orada cesetle karşılaştığını söyler. Üçüncü bir kişinin dairede bulunduğunu ama onu görmediğini de ekler. Zaman zaman nöbetler geçirdiğini, o esnada

da bayılıp piskoposun üstüne düşerek kan revan içinde kaldığını söyleyerek durumu kendi lehine çevirecek bir yorum yapar. Kaçmasını da siren sesleriyle kendine gelmesinin ardından korkuya kapılmasına bağlar. Avukat Vail Aaron'un hastalığına acır, sahte masum hâllerine inanır ve yaptığı savunmayla onu kurtarır. Avukatın Aaron'a inanması hangi hatayı örnekler? (Mert Serin)

24. Nasreddin Hoca birinden borç alır. Borcu ödeme vakti yaklaşınca alacaklı adam Hoca'nın kapısını çalar ve Hoca'ya borcunu ne zaman ödeyeceğini sorar. Hoca da "Şimdi param yok ama yakında ödeyeceğim" der. Adam da bu sefer nasıl ödeyeceğini sorar. Hoca başlar anlatmaya: "Evin önüne çalı diktim. Onlar büyüyünce yoldan geçen koyunların yünleri çallara takılacak. Hatun da onları toplayıp yıkayacak, eğirecek, dokuyacak; ben de götürüp satacağım. O zaman paranı alırsın!" Bunu duyan adam bir kahkaha atar. Hoca da boş durmaz, hemen lafı bağlar: "Gördün hazır parayı, gülersin tabii!" Nasreddin Hoca'nın borcunu ödeme planı nasıl bir hata içerir?

25. Şöyle bir hikâye anlatılır: İngiltere'ye yük taşıyan bir gemi yükünü boşalttıktan sonra gemideki görevlilerden biri son kontrolü yapmak için soğuk hava deposuna girer. Depoda kimse kalmadığını düşünen başka bir görevli ise kapıyı dışardan kapatır ve içerdeki görevli orada mahsur kalır. Bağırır, çağırır, sağa sola vurarak ses çıkarmaya çalışır ama nafiye. Sesini duyuramaz kimseye. Kendi çakısıyla kapıyı açmaya çalışsa da başaramaz. Gemi Portekiz'e doğru yola çıkar. Depoda mahsur kalan görevli çakısıyla duvarlara kazıdığı yazılarda yavaş yavaş hissetmeye başladığı soğuğun zamanla nasıl şiddetlendiğini, el ve ayaklarını nasıl uyuşturduğunu, burnunu nasıl dondurduğunu anlatır. Gemi Portekiz'e ulaştığında soğuk hava deposuna girenler adamın cesediyle karşılaşır ve duvardaki yazıları okurlar. Gördükleri bu manzara karşısında hayretler içinde kalırlar çünkü gemi İngiltere'de yükü bıraktıktan sonra soğutma sistemi kapatılmış olup soğuk hava deposunun sıcaklığı 19 derecede sabitlenmiştir. Ayrıca depoda yeterli miktarda yiyecek de vardır. Kısaca, zavallı görevlinin soğuktan değil de donacağına inandığı için öldüğü anlaşılır.

Bu görevlinin böyle bir inançtan dolayı ölüvermesi hangi psikolojik etki ile açıklanabilir? (Alpaslan Yağız)

26. Kur'an-ı Kerim'de geçen Musa-firavun kıssasında Musa (a.s.) firavundan İsrailoğullarını Mısır'dan çıkarmak üzere izin ister. Bunun üzerine firavun ona "Biz seni çocukken yanımıza alıp büyütmedik mi? Sen hayatını uzun yıllar bizim yanımızda geçirmedin mi?" (26:18) şeklinde karşılık verir ve onun kendisine geçmişte yapmış olduğu iyilikleri hatırlatarak minnet duygusunu tahrik etmek ister. Bu şekilde Musa (a.s.)'ı taleplerinden vazgeçirmeyi hedefler. Firavunun bu durumda yapmış olduğu retorik tuzak nedir? (Ahmet & Banu Gül)

27. Ezop şöyle bir masal anlatır: Bir koyun sürüsüne saldırıma niyet eden kurtlar sürünün etrafında gördükleri çoban köpeklerinden ürkmüşler, saldırmaktan vazgeçmişler. Hemen toplanıp bir plan yapmışlar. İçlerinden biri koyun sürüsüne yaklaşarak onlara düşmanlık beslemediğini, dertlerinin köpeklerle olduğunu söylemiş. Köpekler olmazsa barış içinde dostça geçinebileceklerini de ekleyerek koyunların köpekleri sürüden atmalarını istemiş. Kurdun güzel sözlerine kanan koyunlar köpeklerin sürüden ayrılmalarını istemişler, kendi başlarının çaresine bakabileceklerini söylemişler. Köpekler gittikten sonra da kurtlar ilk fırsatta sürüye saldırıp koyunları telef etmişler. Elçilik yapan kurda safça inanan koyunlar nasıl bir zihniyete sahiptir?

28. *Şaban Oğlu Şaban* (1977) filmi bir savaş sahnesiyle başlar. Komutan Hüsametdin (Şener Şen), saldırı için köstekli saatini kontrol etmektedir. Vakit geldiği zaman yanındaki askere "borazan" diye bağırarak, her bir asker gelen komutu yanındaki askere ileterek komut borazandan sorumlu asker olan Şaban'a (Kemal Sunal) iletilecek ve Şaban da onu çalarak hücumu başlatacaktır. Vakit gelir ve Komutan Hüsametdin yanındaki askere "borazan" diye bağırır ve o asker de yanına dönüp bağırır, bu şekilde komut Şaban'a kadar iletilir. Fakat Şaban diğer bütün askerlerden gördüğünü uygular: Yanına döner ve "borazan" diye bağırır. Şaban'ın bu hatası hangi psikolojik etkiye dayanır? (Furkan Arda)

29. *Çöpçüler Kralı* (1977) filminin bir sahnesinde, mahallenin çöpçüsü Abdi (Kemal Sunal) her günkü gibi mahallenin kirli sokaklarını süpürmekte iken amiri olan Zabıta Şakir (Şener Şen) yeni uyanmış ve temiz hava almak için cama çıkmıştır. Abdi'yi gören Şakir onunla kısa bir diyaloga girdikten sonra, evinin eksik ihtiyaçlarını tek tek sayar ve Abdi'nin ondan bakkala gidip saydığı şeyleri almasını söyler. Zabıta Şakir'in Abdi'yi kendi şahsi ihtiyaçları için kullanması hangi hatayı örnekler? (Furkan Arda)

30. Buharla çalışan gemilerden birinde kazan problem çıkarmaya başlar. Gemi sahibi birkaç uzman mühendis getirtir ama hiçbiri problemi gideremez. Son çare, civarda yaşayan ve çocukluğundan beri gemi kazanları tamir eden bir teknisyen çağrılır. Yaşlı adam elinde alet çantasıyla gelir, mühendisleri dinler ve kazan dairesine iner. Etrafı kolaçan eder, boruları yoklar. Kulağını borulara dayayıp onları derinden derine dinler. Sonra da çantasından çekicini çıkarıp bir yere yavaşça vurur. O vuruşla problem çözülmüştür. Kazan eskisi gibi çalışmaya başlar. Yaşlı usta zahmetine karşılık gemi sahibine 10.000 dolarlık bir fatura gönderir. Gemi sahibi çılgına döner, "Basit bir çekiç darbesi için benden nasıl olur da 10.000 dolar ister" diye yakınır. Ustadan bu ücreti hangi maddelere göre belirlediğini gösteren ikinci bir fatura göndermesi istenir. Gelen fatura şöyledir:

Çekiç darbesi: 10 dolar

Darbenin nereye vurulacağını bilmek: 9990 dolar

Yaşlı ustanın çekici nereye vuracağını bilmesi hangi tür sezgiye dayanır?

31. *The Office* isimli dizinin bir bölümde (5. sezon, 20. bölüm), ofisin patronu olan Michael, kendisinin şirketteki onuncu yılını kutlamak üzere bir parti vermeye karar verir. Çalışanlarından Jim ve Dwight ile parti hakkında toplantı yapar. Toplantı, partinin etkileyici olması için yapılması gerekenlerle alakalıdır. Jim toplantıya smokin giyerek gelmiştir. Bu yüzden Michael, Dwight'ın fikirlerinden daha kötü olmasına rağmen Jim'in fikirlerini daha çok beğenir. Hatta Dwight'ın söylediği bir fikri beğenmeyen Michael aynı fikri kelime değiştirmeden söyleyen Jim'e fikrin ne

kadar güzel olduğunu söyler. Michael hangi psikolojik etki altında kalarak bu şekilde hareket etmiştir? (Mehmet Palancı)

32. *Üç Kâğıtçı* (1981) filminde Kemal Sunal babasının ölümü üzerine Almanya'dan köyüne dönen Rıfki karakterini canlandırır. Rıfki yapılan seçimlerde köyünün de bağlı olduğu kasabanın belediye başkanlığını kazanır. Bir gün rüyasında meleğe benzettiği birinin kendisine öleceği vakti söylemesi üzerine söylenen zamanda öleceğine inanır ve rüyasını bütün kasaba halkına duyurur. Onu sevenler de ona düşman olanlar da Rıfki ölmeden hazırlığa başlar. Kimi tabutunu yaptırır, kimi helvasını pişirir. Kimileri de “Cenazeyi önce biz kaldıracamız” diye kavgaya tutuşur. Vakit gelir, Rıfki ölür gibi olur ama ölmez. Rıfki'nın gördüğü rüyaya dayanarak öleceği vaktin rüyada kendisine söylenen vakit olduğuna inanması, keza halkın da buna inanması hangi hata(lar)a örnekler?

33. Adamın biri bir restorana gider ve yiyebileceğinden çok fazla istiridye sipariş eder. Yedikçe yer, içtikçe içer. Hesap vakti gelince de garsona “Param yok, ne yaparsanız yapın!” diye karşılık verir. Duruma epeyce şaşırان garson sorar:

– İyi ama paranız yoktu da bu pahalı istiridyelerden niye bu kadar getirttiniz?

Adam:

– Birinin içinden çıkacak inci ile hesabı vermeyi ümit ettim de! Adamın bu cevabı hangi hatayı örnekler? (Burak Uçar)

34. NASA'nın 28 Ocak 1986'da uzaya gönderdiği Challenger Uzay Mekiği, kalkışından kısa bir süre sonra havada infilak eder. Yapılan araştırmada patlamanın, “O-halkası” (*O-ring*) adlı bir parçadan kaynaklandığı saptanır. Ayrıca bu parçayı NASA için tedarik eden şirketin ve mekiğin yapımında çalışan mühendislerin uzay mekiğinin o gün kalkışına sıcak bakmadıkları, bazı çekinceler ve şüpheler dile getirdikleri de belirlenir. Buna rağmen NASA yönetimi Challenger Uzay Mekiği'ni fırlatma kararı almıştır. Yönetimin bu tutumu hangi hatayı örnekler?

35. *On İki Kızgın Adam* (*Twelve Angry Men*, 1957) filminde cinayetle suçlanan bir genç ile ilgili karar vermekle yükümlü on iki

jüri üyesinin karar verme süreci sahnelenir. Varoşlarda yaşayan Latin Amerikalı genç, babasını öldürdüğü gerekçesiyle cinayetle suçlanır. Sanığın suçu işlemediğine dair makul bir şüphe bulunmaması hâlinde hakkındaki suç kesinleşecek ve idama mahkûm edilecektir. Jüri davayı incelemek için ayrı bir odaya çekilir. Jüri başkanı elinde bazı kâğıtları ayarlarken üyelerden biri o kâğıtların ne olduğunu sorar. Başkan da kâğıtları sanığın suçlu olup olmadığı hakkında yapılacak bir oylamada kullanabileceklerini söyler. Soruyu soran “Belki onu senatör de seçeriz!” diyerek durumu alaya alır. Bu şekilde bir davranış sergilemekle sanığın suçlu olduğuna dair diğer üyeleri de yönlendirir. Bu üyenin işlediği hata nedir?

36. *On İki Kızgın Adam* (1957) filminde jüri başkanı, teamül gereği bir ön oylama yaparak üyelerin dava hakkındaki ilk izlenimlerini görmek ister. Sanığın suçlu olduğunu düşünenlerin el kaldırmasını rica eder. Üyelerin büyük bölümü el kaldırır. Tereddütte kalan birkaç kişi kalkan ellerin çokluğunu görünce, onlar da el kaldırır. Sadece bir üye el kaldırmaz. Tereddütte kalanların çoğunluğun etkisiyle sanığın suçlu olduğuna karar vermesi hangi hatayı örnekler? (Mert Serin)

37. Tufeyl b. Amr ed-Devsî kendi kabilesinin ileri gelenlerinden bir Arap’tır. Hz. Peygamber’in davetinin ilk dönemlerinde Mekke’ye gelir. Peygamber’e muarız Mekke’nin eşrafı (Ebu Cehil, Ebu Leheb, Ebu Süfyan vs.) Tufeyl’e Peygamber’in bir yalancı, şair ve sihirbaz olduğunu söyleyerek eğer onunla karşılaşırsa onu dinlememesini öğütler. Tufeyl bir putperesttir ve Kâbe’ye ibadete gider. Peygamber’i ibadet ederken görür ve ondan etkilenmemek için kulaklarına pamuk tıkar. Sonra düşünür: “Tufeyl sen akıllı bir adamsın, şairsin, güzel sözden anlarsın. Eğer dedikleri yanlışsa onu terk edersin ve bir daha görmezsin yok eğer doğruysa kabul edersin.” Peygamber’in yanına varır ve ne okuduğunu sorar. Hz. Peygamber de okuduğu ayetleri Tufeyl’e aktarır ve izah eder. Peygamber’in söylediklerinden tatmin olan Tufeyl Müslüman olur ve öğrendiklerini kendi kabilesine tebliğ ederek onların da Müslüman olmasını sağlar. Tufeyl’in Mekke eşrafından etkilenecek Hz. Peygamber’e karşı kulak tıkaması hangi hataya örnektir? (İsmail Biket)

38. *Herodot Tarihi'nde* anlatılanlara göre ünlü Pers Kralı Kserkses, batıya doğru büyük bir sefere çıkmaya karar verdiğinde Yunan site devletlerinden bazılarını diplomasi yoluyla yanına çekmeye çalışır. Örneğin Argos halkını ikna etmek için gönderdiği elçi onlara Kral Kserkses'in şu mesajını getirir:

– Biz Persler, düşünüyoruz ki, biz Perses'in çocuklarıyız, onu Danae oğlu Perseus'a Kepheus kızı Andromeda doğurmuştu. Onun için bizim kendi atalarımıza karşı sefer açmamızın gereği olmadığı gibi, sizin de sırf yabancıları savunmak için önümüze bir engel olarak dikilmenizin gereği yok; en doğrusu siz rahat durun, bu patırtıya karışmayın. Eğer işler iyi giderse sizden daha yüksekte tutacağım ulus olmayacaktır.

Kralı Kserkses'in bu mesajda Argos halkını ikna etmek için kullandığı taktik hangi mantık hatasını örnekler?

39. Çernobil faciasını konu alan aynı adlı (*Chernobyl*, 2019) mini dizinin ilk bölümünde Çernobil Nükleer Tesisinde yaşanan patlama sonrasında kara dumanla karışık alevleri civarda yaşayanlar tarafından görülecek kadar büyük bir yangın çıkar. Hatta bir grup insan yangını daha iyi görebilmek ve seyretmek için gece vakti çoluk-çocuk bir köprünün üzerinde yer bulmaya çalışırlar. Ancak büyük bir nükleer facia olmuştur. Köprüye gidenlerin hepsi ertesi gün hastaneye kaldırılır ve kısa bir süre sonra da hayatlarını kaybeder. Bir nükleer tesiste yaşanan patlamanın büyük risk taşıyan sonuçlarını düşünemeyip çıkan yangını aşırı merak-tan dolayı izlemeye gidenlerin düştüğü hata nedir? (Erim Bakkal)

40. Çernobil (*Chernobyl*, 2019) dizisinin ilk bölümünde yaşanan kazayı araştırmak ve yönetmek üzere Rusya devleti bir komite oluşturur. Çernobil Nükleer Tesisinde bulunan RBMK reaktörleri hakkında uzman olan Prof. Valery Legasov'a, Bakanlar Kurulu Başkan Vekili Boris Sherbina tarafından telefonla kaza hakkında bilgi verilir ve bu komiteye atandığı söylenir. Prof. Legasov önce nükleer kirlenme olup olmadığını sorar. Sherbina, saatte 3,6 Röntgenlik hafif bir kirlenme olduğunu bildirir. Prof. Legasov, bunun hafif değil ciddi olduğunu belirterek tesisin etrafının hemen tahliye edilmesi gerektiğini söyler. Sherbina, profesörün sözünü keserek yarın

saat 2'de yapılacak toplantıya katılmasını ister. Legasov, toplantı saatinin epeyce geç olduğunu dile getirir getirmez bu sefer Sherbina, şu sözleri sarf eder: "RBMK reaktörleri hakkında soru gelmesi durumunda bu soruları doğrudan yanıtlamak için bu komitedesin. Başka bir şey için değil, politika için hiç değil. Anlıyor musun?" Sherbina'nın, profesörün tavsiyelerine karşı takındığı bu tutum hangi hataya örnektir? (Yavuz Selim Şen)

41. *Sefiller* romanında aç ailesini doyurmak için ekmek çalan Jean Valjean bundan dolayı cezalandırılır, yıllarca kürek mahkûmluğu yapar. Serbest kaldıktan sonra Fransa'nın güneyindeki D kasabasına gider. Geçmişinden dolayı insanlar Jean Valjean'dan çekinir. Sadece kasabanın piskoposu olan Mösyö Bienvenu ona kapısını açar ve onu evinde misafir eder. Buna rağmen Jean Valjean evden ayrılırken yemek takımlarını çalar. Ne var ki polis tarafından yakalanır ve piskoposun karşısına çıkarılır. Mösyö Bienvenu ise şikâyet etmek şöyle dursun, yemek takımlarını Jean Valjean'a hediye olarak verdiğini söyler ve gümüş şamdanları da almadığı için ona sitem eder. Piskoposun bu tavrından çok etkilenen Jean Valjean düşüncelerini ve tavrını değiştirmeye, hayatının geri kalanını erdemli bir insan olarak yaşamaya söz verir.

Piskopos Mösyö Bienvenu'nun tavrı Jean Valjean'ın neyi sorgulamasını sağlar? Sonuçta Jean Valjean nasıl bir zihnî durumdan kurtulma imkânı bulmuştur?

42. İslamiyetin doğuşunu ve yayılmasını anlatan *Çağrı* (*The Message*, 1977) filmi Müslümanların baskı altında ve zor şartlarda yaşadıkları Mekke döneminde geçen şöyle bir sahneye yer verir. İslamiyeti kabul etmiş gençlerden biri olan Ammar bin Yasir kaçırılarak Mekke'de nüfuzu olan kişilerin bulunduğu bir mekâna getirilir. Orada güçlü bir konumu olan Ebu Süfyan İslam'ı kabul etmenin kendileri açısından doğuracağı problemi şu sözlerle anlatmaya çalışır:

"Her yıl Arabistan'dan Mekke'ye kabileler gelir. İbadet ve alışveriş için. Şimdi biz üç yüz küsur tanrıyı bir tarafa itip yerine tek bir Allah'ı mı geçirelim? Taif'te, Medine'de, hatta burada kendi evimde olan bir Allah. 'Her yerdedir' diyorsunuz ama

göremiyoruz.” Bu sözleri üzerine etraftakiler kahkaha atmaya başlar. Ebu Süfyan devam eder:

“Kabul etsek Mekke’nin hâli ne olur? Tanrılar bizim hem dinimiz hem de gelir kaynağımız.” Bunun üzerine Ammar “Allah alınıp satılmaz” diyerek Ebu Süfyan’a karşılık verir. Ortamda bulunan başka nüfuzlu biri ise Ammar’a hitaben “Delikanlı her an kırbaça yaklaşıyorsun.” sözlerini sarf eder.

Ebu Süfyan ve Ammar’a “Delikanlı her an kırbaça yaklaşıyor-sun.” diyen Mekkeli lider hangi mantık hatalarını işlemiştir?

43. 1989’da Brezilya’da Varig Havayolları’na ait bir boeing 737-241 uçak, Sao Paolo’dan Atlantik Okyanusu’na kıyısı olan Belen şehrine gitmek üzere havalanır. Kalkış ve uçuş sırasında her şey mükemmel gitmektedir, bir sorun dışında. Kaptan pilot ve yardımcı pilot uçuş başı bilgilerini yanlış girmişlerdir. Uçuş başı bilgisi ne diye soracak olursanız, bunlar otomatik pilotun uçak havalandıktan sonra ne tarafa döneceğini yönlendiren bilgiler-dir. 360 derece üzerinden hesaplanır. 0 derece kuzey yönünü belirtir, 180 derece güneydir. Bu uçuşta pilotların sisteme 027 derece yazıp kuzeydoğu yönünde kalkmaları gerekiyordu. Sonradan ortaya çıkan belgelere göre kaptan pilotun izinde olduğu bir zamanda Varig şirketinin kaptanlara uçuş öncesi ilettiği doküman-larda değişikliğe gidilmiş, 3 haneli olan uçuş başı bilgileri filoya yeni eklenen başka model uçaklar sebebiyle 4 haneli olarak yazıl-maya başlanmıştır. Yani kâğıtta 027 yazması gerekirken yeni sis-temde 0270 yazılmıştır. Bu değişiklikten haberi olmayan kaptan pilot bu 4 haneli rakamı 3 haneli sisteme girmeye çalışırken bu değerin 270 olduğuna kanaat getirmiş ve öyle girmiştir. Yardımcı pilot ise bu değişiklikten haberi olmasına rağmen kaptan pilotun girdiği değeri sorgulamadan o da aynı değeri girmiştir. 0 dereceyi kuzey kabul edersek 270 derece doğrudan batı demektir. Uçak da girilen bu değere göre batıya doğru kalkışı gerçekleştirmiştir. Yaklaşık 1 saat sonra pilotlar iniş yapacakları pisti göremeyince yakınlarda gördükleri bir nehri Belen şehri yakınındaki Amazon Nehri sanıp onu takip ederek güneye yönelmişler ve doğrudan ıssız ormanlarla kaplı bir yere yönelmişlerdir. Bütün bu olaylar neticesinde uçak, varacağı Belen şehrinden yaklaşık 1000 km

güneyde normal rotasıyla alakası olmayan bir yerde yakıtının bitmesi üzerine düşmüş ve 13 kişi hayatını kaybetmiştir.

Yardımcı pilotun uçuş başı bilgilerini girerken kaptan pilotun komutuna göre hareket etmesi hangi hatayı örnekler? Pilotlar, uçak kalktıktan sonra bir şeylerin ters gitmeye başladığını anlamalarına ve gördükleri nehrin Amazon'a benzer bir tarafı olmadığını bilmelerine rağmen Belen şehrine yaklaştıklarını düşünceleri nasıl açıklanır? (Nazlı Özgü)

44. Temel ve Dursun kahvenin önünde oturuyorlarmış. Bir turist gelmiş ve Temel'e İngilizce konuşarak yolu sormuş. Temel'de ses yok. Turist bu defa Almanca konuşarak sormuş. Temel'de yine ses yok. Turist bu defa Fransızca konuşmuş. Yine ses yok. İspanyolca, yine ses yok. Turist kızmış; bağırıp çağırdıktan sonra çekip gitmiş. Bunun üzerine Dursun, Temel'e

– Bir lisan öğrenmemizin zamanı geldi galiba, demiş.

Temel ise Dursun'a dönerek:

– Boş ver, ne gerek var? Adam dört lisan biliyor. Bir meramını anlatabildi mi?

Temel'in bu sözlerinin arkasındaki bilişsel yatkınlık nedir? (Damla Nur Güllü)

45. Ne zamandır hamama gitmeyen Nasreddin Hoca, hamam sefası yapmak niyetiyle hamamın yolunu tutmuş. Sürekli çalışmaktan insan içine çıkamayan hamam ashabı Nasreddin Hoca'yı tanımıyormuş. Eski püskü kıyafetlerini görünce onunla ilgilenmişler bile. Nasreddin Hoca'ya bakırı çıkmış bir tas, eski mi eski bir peştamal vermişler. Durumu anlayan Hoca işini bitirip çıkarken aynacıya on akçe bırakmış. Hamamcılar bu duruma hem hayret edip hem de sevinmişler. Nasreddin Hoca ertesi hafta yine aynı hamama gitmiş. Bu defa hamamcılar Hoca'yı el üstünde tutmuş; sırmalı havlular, ipekli peştamallar vermişler. Hizmetin kusursuzunu yapmışlar, hürmetin kusursuzunu etmişler. Hoca kurunmuş, taranmış, çıkarken aynacıya bir akçe bırakmış. Hamamcılar bu sefer bahşişin azlığından hayrete düşmüşler ve hiddetlenmişler, "Efendi, bu ne biçim muamele?" demişler. Bunun üzerine Hoca, "Bunda beklenmedik bir hâl yok, bugünün ücretini geçen hafta ödemiştim; bu bir akçe geçen haftanın ücreti!" demiş.

Hamam çalışanlarının Nasreddin Hoca hamama ilk gittiğinde, kıyafetlerini eski püskü buldukları için Hoca'yla ilgilenmemeleri hangi psikolojik etki ile açıklanabilir? (Merve Cansu Özilhan)

46. Sene 1944, aylardan Aralık. Belçika'nın Ardenler Ormanlarında Almanlar ve Amerikan kuvvetleri arasında bir muharebe zuhur ediyor. İkinci Dünya Savaşı'nın sonu olduğundan mütevellit Almanlar çok zor durumda ve kaynakları kısıtlı. Son bir kumar oynuyorlar ve ellerinde kalan son birliklerle bir taarruz başlatıyorlar. Almanlar, yaptıkları taarruz sonucu büyük ve beklenmeyen bir başarı elde ediyorlar. Bir miktar toprak parçasını ilhak ediyorlar. Bu başarı Alman şansölyesi olan Hitler'i çok mutlu ediyor ve zafer sarhoşluğuna giriyor. Bu başarı üzerine ordusuna Paris'e yürüme emri veriyor. Ardenler Ormanları ile Paris arası takribi 400 km'dir. Fakat Almanlar savaşın sonunda büyük bir petrol sıkıntısı çekmektedir. Neredeyse tek petrol kaynakları olan Romanya petroleri de Sovyet güçlerinin eline geçmiştir. Ağır 70 ton olan Alman tankları o dönem dizel motor yerine benzinli motor kullanmaktadır ve Maybach'ın ürettiği bu motorun yakıt tüketimi çok fazladır. Alman Genelkurmayı Paris'e taarruz emrine karşı çıkıyor. Çünkü Almanların elinde sadece 50 km gidebilecek kadar yakıt kalmıştır. O noktada durup müdafaa muharebesi yapmak en stratejik karar olacaktır. Fakat şansölye kurmaylarını dinlemeyip Paris'e yürüme emri veriyor. Ordunun 50-60 km sonra benzini tükeniyor. Ve bunun üzerine büyük bir yenilgi yaşıyorlar. Bu hata sonucunda müttefikler Almanya içlerine girmeye başlıyor. Burada zafer sarhoşluğuna ve hayal dünyasına dalıp mevcut durumu tam tartamayarak, Genelkurmay'ın da görüşlerini dikkate almayan Hitler'in yaptığı hatalar nelerdir? (Utku Yertutan)

47. Italo Calvino'nun *İkiye Bölünen Vikont* adlı romanında, Medardo karakteri köyle alakalı önerilerde bulunan köyün en deneyimli kadınının söylediklerini cüzzamlı olduğu için dikkate almıyor. Medardo'nun yaptığı mantık hataları nelerdir? (Cangül Aydın)

48. Gabriel Garcia Marquez'in *Yüzyıllık Yalnızlık* romanında, Rebeca karakteri genç yaşta eşini kaybediyor. Bir daha hiçbir erkekle aşk yaşamıyor çünkü onların da ölüp onu yalnız bırakacağını

düşünüyor. Rebeca'nın bu tavrının arkasında yatan bilişsel yatkınlık hatası nedir? (Cangül Aydın)

49. *Tosun Paşa* (1976) filminden bir kesit:

Şaban: Aaa! Küçük enişteyi parçalamışlar.

Küçük enişte: Bana bak! Ben kimseden dayak yemem, tamam mı?

Şaban: Belli yememişsin. Ama beş dişin eksik, sağ gözün de biraz şişmiş.

Enişte: Sen onun gözünü gördün mü?

Eniştenin kendini savunma refleksiyle yaptığı mantık hatası nedir? (Muharrem Berat Kuru)

50. *La Casa De Papel* dizisi, 2. sezon 4. bölümde, Profesör planı en ince ayrıntısına kadar düşünülmüştü. Ve planı anlatmaya başladı: "Gözlerseniz, insanlar içgüdüsel olarak hep zayıf olanın yanında yer alırlar. Ezilenin. Yani dünyaya zayıflıklarımızı gösterirsek, yaralarımızı, teslim olmanın eşiğinde olduğumuzu. Duygusal bir etki yaratır." Zora girmiş olan soygunu da kurtarmak için plan doğrultusunda hareket edildi. Bir gazeteci ile röportaj yapma şartı ile on bir rehinenin serbest bırakılacağı şart koşuldu. Burada planın amacı halkı yanlarına almaktı. Röportaj esnasında çetenin üyelerinden olan Berlin, rehinelerin arkadaşlarından birini öldürdüğünü, polislerin yalan beyanda bulunduklarını ve suçlu dahi olsa iftiradan korunmaya hakkı olduğunu, aynı zamanda ölümcül bir hastalığının olduğunu ve iki aya yakın bir süre içinde öleceğini söylemiştir. Burada yapılan mantık hatası nedir? (Esmâ Gizem Özaktug)

İlave II

Terimler Listesi

Not: Terimlerin Osmanlı Türkçesi veya İngilizce karşılıkları dilleri belirten bir kısaltma kullanılmadan verilmiştir. Latince için “Lat.”, Yunanca içinse “Yun.” kısaltmaları kullanılmıştır. Ayrıca bu metinde literatürde yer almayan pek çok kavramı ilk defa olarak tanıtmak durumunda kaldığımdan bu kavramlara gerek Türkçede gerek İngilizcede karşılık gelecek terimleri kendim önerdim. Bu terimler altı çizili olarak belirtilmiştir.

Bazı mevcut kavramlara literatürde önerilen terimlerin problemli olduğunu düşündüğümünden onların yerine de farklı terimler önerdim. Bu terimler ise italik yazılmıştır.

Bu Kitapta Kullanılan Kavramlar

Akl: reason, (ratio, Lat.), (logos, Yun.) 16, 42, 47, 48, 59, 70, 128, 134, 135, 138, 139, 140, 141, 143, 166, 209, 213, 258, 263

-Çıkarımsal akıl: akl-ı istidlâli, discursive reason, (dianoia, Yun.) 132, 136

-Pratik Akıl: akl-ı amelî, practical reason 59, 70-73, 129, 130, 134, 136

-Teknik Akıl: technical reason, (tekhnê, Yun.) 129, 130, 136

-Teorik Akıl: akl-ı nazarî, theoretical reason, (noûs, epistêmê, Yun.) 59, 70, 71, 132, 136

-Araçsal Akıl: instrumental reason 135, 136

-*Us*: intellect, intuitive reason, (intellectus, Lat.), (noûs, Yun.) 132-136, 150

Akl yürütme: istidlâl, reasoning (syllogismos, Yun.) 151, 177, 178, 198, 208

Algoritma: algorithm 151, 177, 178, 179, 180, 181, 196, 197, 198, 200, 201, 202, 203, 204, 207, 208, 209, 212

-Analitik çözüm algoritmaları: solution algorithms 177, 209

-*Kısa yol algoritmaları*: heuristics 177, 180, 181, 209

Altın ortas: hadd-i vasat, golden mean, (mesotes, Yun.) 71, 72, 73, 89, 130, 136

Arka plan evresi: background phase 172, 209

Aydınlanma anı: illumination 170, 173, 209

Bağlam: siyak-sibak, context, (contextus, Lat.) 21, 23, 26, 34, 35, 37, 39, 40, 46, 50, 72, 78, 82, 87, 88, 92, 95, 96, 97, 98, 109, 117, 125, 126, 132, 133, 143, 146, 147, 151, 153, 154, 158, 159, 160, 161, 163, 164, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 176, 192, 194, 203, 204, 214, 226, 228, 229, 230, 231, 232, 260, 261, 262, 264, 265, 272, 278, 279, 282, 284, 286, 295

-Keşif bağlamı: context of discovery 159-161, 163, 164, 166, 168-170, 173, 279

-Açılım bağlamı: context of pursuit, context of development 163, 164, 171-173

-Gerekçelendirme bağlamı: context of justification 160, 161, 163, 164, 166, 172, 173

- Denetleme bağlamı: context of checking 167, 173, 226, 279, 286
- Değerlendirme bağlamı: context of evaluation 172, 173, 192
- Bilgi: ilim, knowledge, (scientia, Lat.), (epistēmê, Yun.) 24, 55
- Bilgelik: hikmet, wisdom 91, 129, 132, 135, 136
  - pratik bilgelik: hikmet-i hâlîde, practical wisdom, (phronêsis, Yun.) 71, 129, 135, 136
  - teorik bilgelik: hikmet-i nazariyye, theoretical wisdom, (sophia, Yun.) 132, 136
- Bilinç: şuur, consciousness 33, 190
  - bilinç durumu: conscious state 190, 191, 209
- Bilişsel yatkınlık*: cognitive bias 84, 91, 92, 93, 95, 136, 151, 309, 311
- Biyomimetik/biyonik/biyomimikri: biomimetic/bionics/biomimicry 183, 209
- Çelişki-öresi mantık sistemleri: paraconsistent logics 274
- Dar görüşlülük: narrow mindedness 61, 136
- Davranışsal ekonomi: behavioral economics 83
- Demagoji: cerbeze, demagogu 14, 15, 16, 24, 91, 136
- Determinizm: icâbiyye, determinism 197, 198, 209
- Duygu: emotion 138
  - birincil duygular: primary emotions 79-81, 136, 146, 189
  - ikincil duygular: secondary emotions 79, 81, 82, 87, 136, 146, 189
- Epistemik Balon: epistemic bubble 251-254, 256, 286
- Erdem: fazilet, virtue, (virtus, Lat.), (aretê, Yun.) 71-73, 129, 130, 132, 136, 307
- Eylem: fiil, action, (actio, Lat.), (praktikon, Yun.) 14, 21, 22, 24, 26, 34, 36, 52, 61, 68, 71-73, 82, 87, 89, 92, 93, 96, 98, 104, 106, 110, 117-120, 129, 130, 133, 134, 135, 147, 159, 170, 186, 187, 197, 199, 230, 234, 242, 246-248, 264
- Gelenek/Töre: tradition 79, 288
- Gereççelendirme ve Denetleme Süreci: verification 167, 168, 170, 278, 279
- Hazırlık dönemi: preparation 169, 171, 173, 209
- Hikmet: sebep, reason, (ratio, Lat.) 64, 139, 284, 289
- Hipotez: hypothesis 161, 164
- His: Feeling 190
- İcat/buluş: invention, (inventio, Lat.) 145, 146, 160, 200, 204, 209, 226
- İleri Görüşlülük: foresight 61, 136
- İnsan-biçimcilik/antropomorfizm: antropomorphism 270, 286
- Kanıt/Argüman: delil, argument, (argumentum, Lat.) 92
- Keşif: discovery 161, 163, 164, 166, 167, 172, 173, 279
- Kuluçka dönemi: incubation 169, 170, 173, 209
- Mantık hatası: safsata/ mugalata, logical fallacy, (captio, Lat.) 91-93, 95, 110, 117, 118, 126, 136, 161, 247, 293, 294, 296, 300, 306, 311
- Otorite: merci, authority, (auctoritas, Lat.) 7, 213, 214, 219, 228, 250, 258, 260, 262, 263, 287, 289, 290
  - Akılcı otorite: rational authority 217, 286
  - Akıldışı otorite: irrational authority 217, 286
  - Epistemik otorite: epistemic authority 216, 217, 223, 224, 226, 227, 229-232, 243, 246, 283, 286
  - Deontik otorite: sulta, deontic authority 216, 217, 222-224, 226, 229-232, 237, 238, 241, 243, 286
  - Mutlak otorite: absolute authority 218, 219, 286
- Retorik tuzak: rhetorical ploy 92
- Sezgi: hads, intuition/insight 143, 146, 154, 155, 171, 186, 209
  - Bilişsel sezgi: cognitive intuition 151, 152, 209
    - duyusal sezgi: sensible intuition 150, 209
    - akli sezgi: rational intuition 150, 151, 209
    - kısa yol sezgisi: cognitive heuristics 151, 209

- anlık sezgi: fikr-i ani, Euraka insight 152-154, 170-173, 180, 187, 188, 192, 203, 204
- ilham: inspiration 32, 39, 102, 143, 153, 168, 173, 209
- epifani: epiphany 155, 173, 174, 209
- Tecrübi sezgi: experiential intuition 149, 152, 203, 209
  - önsezi: emotional intuition 82, 85, 147, 209
  - uzmanlık sezgisi: expert intuition 85-87, 136, 148, 149, 209
  - sağduyu: commonsense 116, 148, 149, 178, 196, 209, 216
- Ruhsal Sezgi: spiritual intuition 150, 209
  - ilahî sezgi: divine sense, (sensus divinitatis, Lat.) 149, 150, 209
  - mistik sezgi: mystical intuition 150, 209
  - altıncı his: hiss-i kable'l-vuku, sixth sense 147, 149, 150, 209
- Metafizik sezgi: metaphysical intuition 150, 152, 209
- Somatik işaretleyici hipotezi: somatic marker hypothesis 78, 136
- Tecrübe/Deneyim: experience, (experientia, Lat.), (empeiria, Yun.) 72, 87, 88, 131, 160, 161, 174, 190, 222, 223, 267, 284
- Teknolojik tekillik: technological singularity 196
- Teolojik söylem: predication (in theology) 270-272, 286
  - analojik teolojik söylem: analogical predication (in theology) 270-272, 286
  - negatif teolojik söylem: equivocal predication (in theology), (via negativa, theologia apophatica, Lat.) 270, 286
  - pozitif teolojik söylem: univocal predication (in theology), (theologia kataphatika, Lat.) 270, 271, 286
- Tevekkül: trust in God 286
- Turing testi: Turing test 195, 209
- Uzman: ârif, expert 233
- Üretim: production, (poiêton, Yun.) 29, 45, 50, 129, 130, 202, 205
- Yankı odaları: echo chambers 254
- Yapay Zekâ: artificial intelligence 193, 209, 210, 211
  - Dar kapsamlı yapay zekâ: narrow artificial intelligence 194, 209
  - Genel yapay zekâ: general artificial intelligence 194-196, 204, 209
  - Güçlü yapay zekâ: strong artificial intelligence 195, 209
  - Kaynak kodu: source code 197, 200, 207-209
  - Doğal zekâ: natural intelligence 194, 209
- Zihin: mind 19, 83, 187

Bu Kitapta Ele Alınan Mantık Hataları, Retorik Tuzaklar ve Bilişsel Yatknlıklar

- Duygusal perdeleme hataları*: appeal to emotion, (ad passiones, Lat.) 96, 124, 136
- Beklenti Hataları: fallacies of expectation 122, 136
  - Yersiz iyimserlik hatası/Hüsn-ü kuruntu hatası: wishful thinking 122, 123, 136
  - Yersiz kötümserlik hatası: dark thinking 122, 123, 136
- İzlenim hataları: fallacies of first impression 130, 136
  - Ayla etkisi/Hâle etkisi: halo effect 99, 100, 101, 136, 252, 161
  - Şeytan etkisi: devil's effect/horn effect 99, 100, 101, 136
  - Korkutma hataları: appeal to fear 99, 136
    - Aba altından sopa gösterme hatası*: appeal to force, (ad baculum, Lat.) 99, 125, 136

- Tehlike kapıda hatası*: appeal to danger 99
- Merhameti tahrik hatası*: appeal to mercy/pity, (ad misericordiam, Lat.) 97
- Övgüye dayalı duygusal perdeleme hatası*: appeal to flattery 98, 136
- Kişiye yönelme yanlışı*: appeal to the person, (ad hominem, Lat.) 107, 108, 136
  - Doldurşa getirme hatası*: sowing prejudice 102, 136
  - Kuyuya zehir atma hatası: poisoning the well 102, 136
  - Kişiyi karalama hatası: abusive ad hominem 102, 136
  - Durumsal karalama hatası: circumstantial ad hominem 103, 136
  - İlişkiyel karalama hatası: guilt by association 103, 136
  - Alaya alma hatası: appeal to humor, (ad ridiculum, Lat.) 104, 136
  - Hatalı tutarsızlık ithamı: inconsistency ad hominem 104, 105, 136
  - Seninki benden kara yanlışı: appeal to hypocrisy, (tu quoque, Lat.) 105, 136
- Kitleye yönelme yanlışı*: appeal to people (ad populum, Lat.) 108, 136
  - Kitlesel sömürü hatası*: abusing people 108, 136
  - Sürü psikolojisi hatası: bandwagon fallacy, (ad numeram, Lat.) 92, 93, 108, 110, 136
- Kendi kendini gerçekleştiren kehanet: self-fulfilling fallacy 117, 118, 136
- Köken hatası: genetic fallacy 161-163, 209, 258
- Otorite Hataları: appeal to authority, (ad verecundiam, Lat.) 250
  - Otoriteye istinat hatası*: obeying authority 214, 231, 238, 260
  - Otoriteyi istismar hatası*: abusing authority 214, 238, 246, 261, 286
  - Otoriteye kulak asmama hatası*: ignoring authority 99, 286
  - Gelenek istinat hatası*: obeying tradition, (ad antiquitatem, Lat.) 247, 276
  - Gelenek istismar hatası*: abusing tradition, (ad antiquitatem, Lat.) 246, 247, 286
  - Ünlülere istinat hatası*: appeal to celebrity 248
  - Ünlüleri istismar hatası*: abusing celebrity 248, 286
  - Etkileyici pazarlama tekniği: influencer marketing 286
- Önyargıları pekiştirme hatası*: confirmation fallacy 123, 136
- Yakındalık yanlışı*: availability bias 84, 151, 136

Bu Kitapta Ele Alınan Psikolojik Etkiler

- Beklenti etkisi: expectation effect 118
  - Nosebo etkisi: nosebo effect 118, 121, 136
  - Plasebo etkisi: placebo effect 118, 120, 121, 136
  - Pygmalion etkisi 118, 119, 136
- İzlenim Etkisi: first impression effect 100
  - Ayla etkisi/Hâle etkisi: halo effect 99, 100, 101, 136, 252, 261
  - Şeytan etkisi: devil's effect/horn effect 99, 100, 101, 136
- İnformatif uyum: informational conformity 111, 136
- Normatif uyum: normative conformity 111, 136
- Otokinetik etki: autokinetic effect 115
- Sürü psikolojisi: the bandwagon effect 108, 110
- Şeytanlaşma etkisi*: the Lucifer effect 242, 286

İlave III

Önemli Kişiler

A

- Adolf Eichmann (1906-1962) 234
Adolf Hitler (1889-1945) 94, 218
Adolphe Ganot (1804-1887) 64
Ahmed Sirhindi/İmam Rabbani
(1564-1624) 154
Ahmet Mithat Efendi (1844-1912) 62,
63
Alan D. Sokal (d. 1955) 260
Alan Turing (1912-1954) 38, 195, 196
Albert Einstein (1879-1955) 19, 187
Alexander Fleming (1881-1955) 155
Alexander Selkirk (1676-1721) 225
Alvin Plantinga (d. 1932) 27, 275
Andrew Wiles (d. 1953) 165
Anselmus (1033/4-1109) 274, 275
Antonio Damasio (d. 1944) 76, 77, 87,
146
Antranik Gircikyan (1819-1894) 64, 139
Aristoteles (MÖ 384- MÖ 322) 13, 14,
33, 54, 71, 73, 89, 127, 128, 129, 131,
132, 133, 134, 135, 136, 137, 140, 186,
187, 258, 259
Arşimet (MÖ 288-MÖ 212) 143, 144,
145, 146, 151, 152, 153, 154, 157, 158,
159, 161, 164, 170, 186, 203, 204
Augustinus (354-430) 274, 275
August Kekulé (1829-1896) 162, 186

B

- Benito Mussolini (1883-1945) 218
Bernhard Riemann (1826-1866) 151
Bertrand Russell (1872-1970) 27, 38,
201
Bill Gates (d. 1955) 185
Billy Beane (d. 1962) 182

C

- Carol Reed (1906-1976) 172
Charles Percy Snow (1905-1980) 29, 213
Charles Sanders Peirce (1839-1914) 159
Charles Sawyer (1887-1979) 227
Chesley B. Sullenberger III (d. 1951)
127

D

- Daniel Defoe (1660-1731) 223, 225,
288
Daniel Kahneman (d. 1934) 82, 148
David Hume (1711-1776) 26, 27, 133
Diaphantus (200/214-284/298) 165

E

- Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (873/4-935/6)
277, 288
Eduardo Kac (d. 1962) 41
Edward L. Bernays (1891-1995) 94
Edward Thorndike (1874-1949) 100
Eflatun/Platon (MÖ 427-MÖ 347) 62
Elias Canetti (1905-1994) 41
Elijah Muhammad (1897-1975) 244,
245, 256, 257
Elon Musk (d. 1971) 194
Erich Fromm (1900-1980) 217
Ernst Chain (1906-1979) 156

F

- Fârâbî (872-950) 140
Friedrich Nietzsche (1844-1900) 27

G

- George Berkeley (1685-1753) 27
George Boole (1815-1864) 38

George Creel (1876-1953) 94
 Godfrey H. Hardy (1877-1947) 167
 Gottfried W. Leibniz (1646-1716) 27
 Gottlob Frege (1848-1925) 38
 Graham Greene (1904-1991) 171, 172
 Graham Wallas (1858-1932) 168, 169
 Gustave Le Bon (1841-1931) 95

H

Hannah Arendt (1906-1975) 235
 Hans C. Andersen (1805-1875) 113
 Henri Bergson (1859-1941) 150
 Henry K. Beecher (1904-1976) 120
 Howard Florey (1898-1968) 156

I

Immanuel Kant (1724-1804) 134
 Isaac Newton (1643-1727) 29

J

James Joyce (1882-1941) 155, 173, 226, 242
 J. Bolyai (1802-1860) 151
 Jean Bricmont (d. 1952) 261
 Jeff Bezos (d. 1964) 175, 176, 185, 212
 John Dalberg-Acton/Lord Acton (1834-1902) 242
 John Dewey (1859-1952) 187
 John Nash (1928-2015) 152, 211
 John Playfair (1748-1819) 150
 Józef Maria Bocheński (1902-1995) 214
 Josef Stalin (1878-1953) 94, 300

K

Karl Popper (1902-1994) 159
 Keçecizade Fuat Paşa (1814-1869) 62
 Kurt Gödel (1906-1978) 38

L

Leonarda da Vinci (1452-1519) 183
 Louis Pasteur (1822-1895) 154
 Ludwig Wittgenstein (1889-1951) 25, 265
 Ludwing van Beethoven (1770-1827) 187

M

Mahatma Gandhi (1869-1948) 230

Malcom X (1925-1965) 243, 244, 245, 256, 257, 288, 289
 Marcel Duchamp (1887-1968) 39, 40, 55
 Martin Luther (1483-1546) 266
 Matthew Lipman (1923-2010) 22, 46
 Max Weber (1864-1920) 230
 Mehmet Kâmil Bey (ö. 1879) 62, 63
 Mevlâna Celaleddin Rumî (1207-1273) 21, 22, 66
 Mick Pearce (d. 1938) 184
 Molière (Jean-Baptiste Poquelin) (1622-1673) 132, 133, 140
 Musa ibn Meymun/Moses Maimonides (1138-1204) 270, 271
 Mustafa Reşid Paşa (1800-1858) 62
 Muzaffer Şerif Başoğlu/ Muzaffer Sherif (1906-1988) 111

N

N. Lobačevski (1792-1856) 151

O

Öklit (MÖ 332-275) 150, 151

P

Paul DePodesta (d. 1972) 182
 Paul McCartney (d. 1942) 171, 172
 Paul Valery (1871-1945) 102
 Philip Zimbardo (d. 1933) 238, 256, 290
 Phineas P. Gage (1823-1860) 75, 76, 77, 79, 81
 Pierre De Fermat (1607-1665) 164
 P. Joseph Goebbels (1897-1945) 218
 Plotinos (205-270) 269

R

Ray Ozzie (d. 1955) 185
 RefikAnadol (d. 1985) 41
 René Descartes (1596-1650) 27, 272
 Richard Taylor (d. 1962) 165
 Richard Wagner (1813-1883) 187

S

Salvador Dali (1904-1989) 186
 Sokrates (MÖ 469-MÖ 399) 19, 35
 Solomon Asch (1907-1996) 111, 113, 136, 236

Søren Kierkegaard (1813-1855) 268
Srinivasa Ramanujan (1887-1920) 167
Stanley Milgram (1933-1984) 232
Stephen Hawking (1942-2018) 193, 194

T

Tertullian (155-220) 266
Thomas Aquinas (1225-1274) 258, 271

Thomas Edison (1847-1931) 145, 187

V

Victor Hugo (1802-1885) 71

W

Willard V. O. Quine (1908-2000) 27
Woodrow Wilson (1856-1924) 94

Nazif Muhtaroglu bu kitabinda, “eleştirel”, “çok-yönlü” ve “yenilikçi” düşünme yetkinliklerini içeren ve “üç-boyutlu düşünme” olarak adlandırdığı bir modeli okuyucularına sunuyor. Bu yetkinliklerin kişilere kazandırılmasının 21. yüzyılda eğitimin en önde gelen hedefleri olduğunun altını çiziyor.

Kitap “farklı disiplinleri bir araya getirmeye, geçmiş ve şimdiyi, Doğuyu ve Batıyı, yereli ve globali üç-boyutlu düşünce ekseninde birbiriyle etkileşime sokmaya” gayret ediyor. Bunu yaparken bir karikatürden veya bir Nasreddin Hoca fıkrasından yararlanabildiği gibi bir Hollywood filminden, bir romandan ya da ilginç sonuçları olan bir deneyden bahsedebiliyor. Okur kendisini bir an ilginç bir sanat eserinin sergilendiği bir sergi salonunda, bir başka anda ise büyük bir skandala patlak verdiği sosyal bir ortamda bulabiliyor. Tüm bunların da ötesinde hemen her konunun felsefe ile bağları kuruluyor ve her bir bölümün sonunda yer alan “ilgisine ek” başlıklı alt-bölümde, tartışılan konular felsefi bir tema ile ilişkisi üzerinden derinleştiriliyor.

Nazif Muhtaroglu farklı yaşlarda ve birikimde çok geniş bir hedef kitleyi düşünmeyle ve felsefeyle buluşturmayı hedeflemiş ve harika bir iş başarmış.

Prof. Dr. Ayhan Çitil

Doç. Dr. Nazif Muhtaroglu’nun çalışması, informal mantık alanına ait “yanlış” konusunun/sorununun günümüze uyarlanmış güzel bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerek verilen güncel örnekler gerek yapılan açıklamalar, mantığın bir araç olarak (olumlu ve olumsuz bir şekilde) nasıl kullanıldığını da göstermektedir. ...Formel mantığın informal mantık ile giderek daha güçlü bir şekilde eşleşmesi, Doç. Dr. Muhtaroglu’nun titiz bir çalışma ile ortaya koyduğu eserin önemini arttırmaktadır.

Prof. Dr. Şafak Ural

ISBN: 978-625-7201-76-6

